

**Міністерство освіти і науки України
Університет митної справи та фінансів**

А. В. Хрідочкін, П. В. Макушев, В. В. Ченцов

ОСНОВИ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Підручник

2021

УДК 340 (075.8)
ББК 67.99 (4 Укр) я 73
Х 93

*Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Університету митної справи та фінансів
протокол № 12 від 29 березня 2021 року*

Рецензенти:

Т. О. Коломоєць – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України, декан юридичного факультету Запорізького національного університету

Д. В. Приймаченко – доктор юридичних наук, професор, проректор з наукової роботи Університету митної справи та фінансів

Х 93 Хрідочкін А. В., Макушев П. В., Ченцов В. В.

Основи юриспруденції : підручник / Хрідочкін А. В., Макушев П. В., Ченцов В. В. – Дніпро : Університет митної справи та фінансів, 2021. – 396 с.

ISBN 978-966-328-181-0

Пропонований підручник з навчальної дисципліни «Основи юриспруденції» підготовлено з урахуванням досягнень сучасної вітчизняної юридичної науки та останніх змін у законодавстві України. У підручнику розкрито основні питання теорії держави і права, конституційного, цивільного, житлового, сімейного, трудового, адміністративного та кримінального права. Значна увага в ньому приділена судовій системі, судоустрою та пра-воохоронним органам України.

Розраховано на студентів, які вивчають основи юриспруденції (права правознавства) в неюридичних закладах вищої освіти, викладачів юридичних дисциплін, а також на всіх, хто цікавиться питаннями правової науки.

ББК 67.7(4УКР)я73

© Університет митної справи
та фінансів, 2021
© А. В. Хрідочкін, 2021
© П. В. Макушев, 2021
© В. В. Ченцов, 2021

ЗМІСТ

Вступ	8
Розділ 1. Основи теорії держави і права	10
Глава 1. Виникнення та історичний розвиток держави і права	10
1.1.1. Держава і право як історичні надбання людства	10
1.1.2. Причини, фактори, закономірності та стадії виникнення держави і права	13
1.1.3. Теорії походження держави	17
1.1.4. Теорії походження права	21
1.1.5. Історичні типи держави і права	25
Глава 2. Основи теорії держави	30
1.2.1. Поняття, сутність, властивості та ознаки держави	30
1.2.2. Механізм держави	34
1.2.3. Функції держави, форми та методи їх здійснення	38
1.2.4. Форма держави	42
1.2.5. Правова держава і громадянське суспільство	46
Глава 3. Основи теорії права	51
1.3.1. Право, його сутність, ознаки, функції та форми (джерела)	51
1.3.2. Система права і система законодавства	55
1.3.3. Правовідносини, їх види, структура та підстави виникнення	58
1.3.4. Правова поведінка	63
1.3.5. Юридична відповідальність	67
1.3.6. Правові системи сучасності	71
Джерела для поглибленого вивчення розділу 1.....	75
Розділ 2. Законодавча влада, Президент України, виконавча влада та місцеве самоврядування в Україні	77
Глава 1. Верховна Рада України	77
2.1.1. Правовий статус Верховної Ради України	77
2.1.2. Основні напрями діяльності та повноваження Верховної Ради України	81
2.1.3. Посадові особи, органи і апарат Верховної Ради України	84

2.1.4. Правовий статус народного депутата України	87
Глава 2. Президент України	92
2.2.1. Порядок обрання та правовий статус Президента України	92
2.2.2. Функції та повноваження Президента України	96
2.2.3. Офіс Президента України	100
2.2.4. Порядок припинення повноважень Президента України	105
Глава 3. Кабінет Міністрів України, центральні та місцеві органи виконавчої влади	107
2.3.1. Поняття, ознаки, зміст, сутність, особливості і система органів виконавчої влади в Україні	107
2.3.2. Правовий статус Кабінету Міністрів України, порядок його формування, склад і повноваження	111
2.3.3. Центральні органи виконавчої влади України	115
2.3.4. Місцеві органи виконавчої влади України	119
Глава 4. Місцеве самоврядування в Україні	125
2.4.1. Правова концепція місцевого самоврядування в Україні	125
2.4.2. Система місцевого самоврядування в Україні	129
2.4.3. Порядок формування та компетенція органів місцевого самоврядування в Україні	133
2.4.4. Організація роботи органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб	136
Джерела для поглибленого вивчення розділу 2	142
Розділ 3. Судова влада в Україні	144
3.1. Засади судової влади в Україні	144
3.2. Судова система України	151
3.3. Правовий статус професійних суддів України та присяжних	161
3.4. Суддівське самоврядування в Україні	173
3.5. Забезпечення функціонування судових органів в Україні	177
Джерела для поглибленого вивчення розділу 3	198
Розділ 4. Правоохоронні органи України	201
4.1. Місце правоохоронних органів у системі державного	

апарату України	201
4.2. Державні органи забезпечення охорони національної безпеки України	203
4.2.1. Місце державних органів забезпечення охорони національної безпеки України в системі правоохоронних органів	203
4.2.2. Рада національної безпеки і оборони України	208
4.2.3. Служба безпеки України	212
4.2.4. Розвідувальні органи України	216
4.2.5. Органи державної охорони України	220
4.2.6. Державна спеціальна служба транспорту	224
4.2.7. Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України	227
4.3. Органи внутрішніх справ України	231
4.3.1. Місце органів внутрішніх справ України в системі правоохоронних органів	231
4.3.2. Міністерство внутрішніх справ України	234
4.3.3. Національна поліція України	238
4.3.4. Державна прикордонна служба України	242
4.3.5. Державна служба України з надзвичайних ситуацій	246
4.3.6. Державна міграційна служба України	250
4.3.7. Національна гвардія України	254
4.4. Органи юстиції України	258
4.4.1. Місце органів юстиції України в системі правоохоронних органів	258
4.4.2. Міністерство юстиції України та його територіальні органи	260
4.4.3. Органи та особи, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів	264
4.4.4. Органи державної реєстрації актів цивільного стану	268
4.4.5. Органи нотаріату України	272
4.5. Інші правоохоронні органи України	276
4.5.1. Прокуратура України	276
4.5.2. Державне бюро розслідувань	280
4.5.3. Національне антикорупційне бюро України	283
4.5.4. Державна податкова служба України	287
4.5.5. Державна митна служба України	291
4.5.6. Державна кримінально-виконавча служба України	295
4.5.7. Адвокатура України	299
Джерела для поглибленого вивчення розділу 4	303

Розділ 5. Загальні положення основ окремих галузей права України	307
Глава 1. Основи цивільного права	307
5.1.1. Поняття, функції, структура та джерела цивільного права України	307
5.1.2. Цивільно-правові відносини, їх зміст, об'єкти і суб'єкти	309
5.1.3. Поняття, зміст, форми і захист права власності	311
5.1.4. Зобов'язальне право. Правочини. Цивільно-правовий договір	313
5.1.5. Правове регулювання питань спадкування	317
5.1.6. Цивільно-правова відповідальність	318
Глава 2. Основи сімейного права	321
5.2.1. Загальна характеристика системи, принципів та джерел сімейного права	321
5.2.2. Умови та порядок укладання шлюбу. Шлюбний договір	323
5.2.3. Права та обов'язки подружжя, батьків і дітей. Позбавлення батьківських прав	325
5.2.4. Усиновлення (удочеріння), опіка та піклування щодо дітей, патронат над дітьми	328
5.2.5. Підстави і порядок припинення шлюбу	331
Глава 3. Основи трудового права	334
5.3.1. Загальна характеристика системи та джерел трудового права	334
5.3.2. Колективний договір, колективна угода, трудовий договір	335
5.3.3. Робочий час і час відпочинку	339
5.3.4. Дисципліна і відповідальність у трудовому праві	342
5.3.5. Індивідуальні та колективні трудові спори	344
Глава 4. Основи житлового права	348
5.4.1. Житлове право України як комплексна галузь права	348
5.4.2. Право громадян на житло у житловому фонді України та форми його реалізації	350
5.4.3. Договір найму житлового приміщення	353
5.4.4. Порядок приватизації державного житлового фонду	356
5.4.5. Правовий статус об'єднань співвласників багатоквартирного будинку	358

Глава 5. Основи адміністративного права	362
5.5.1. Поняття, предмет, метод, система і джерела адміністративного права	362
5.5.2. Суб'єкти адміністративного права	364
5.5.3. Публічне управління: поняття, риси, суб'єкти, форми і методи. Адміністративний примус	367
5.5.4. Державна служба і служба в органах місцевого самоврядування (муніципальна служба) в Україні	370
5.5.5. Адміністративне правопорушення (проступок). Адміністративна відповідальність. Адміністративні стягнення	373
Глава 6. Основи кримінального права	377
5.6.1. Поняття, предмет, функції і принципи кримінального права. Кримінальний кодекс України	377
5.6.2. Поняття та ознаки злочину, класифікація кримінальних правопорушень, склад і стадії вчинення злочину	379
5.6.3. Співучасть у злочині. Причетність до злочину	382
5.6.4. Кримінальна відповідальність, кримінальне покарання. Судимість	383
5.6.5. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх	387
Джерела для поглибленого вивчення розділу 5	390
Рекомендована література до всього курсу	393

Вступ

«Основи юриспруденції» – обов’язкова навчальна дисципліна для здобувачів вищої освіти всіх спеціальностей у вищих навчальних закладах України зовсім не випадково, оскільки опанування основних засад юридичної науки, безумовно, сприяє формуванню правової свідомості та правової культури майбутніх фахівців і є важливою передумовою побудови правової держави, проголошеної як конституційний ідеал України.

У повсякденному житті кожна людина щоденно, іноді навіть не усвідомлюючи цього, стає учасником великої кількості такого різновиду суспільних відносин, як правовідносини. Правовідносинам властива наявність свідомої поведінки індивіда, двосторонній характер, взаємообумовленість та обов’язкова забезпеченість засобами державного впливу. Вони покликані регулювати, впорядковувати і юридизувати суспільні відносини. Від того, як суб’єкти цих правовідносин обізнані з правовими нормами, що діють у державі, поважають їх і дотримуються встановлених правил поведінки, залежить правомірність їхніх вчинків і насамкінець стан законності та правопорядку в державі. Виходячи з цього, можна зробити висновок про особливе місце дисципліни «Основи юриспруденції» в системі інших непрофільних для студентів вищих навчальних закладів навчальних дисциплін. Саме тому максимально ефективне використання часу, відведеного на вивчення основ юридичної науки, значно сприятиме формуванню належного рівня правосвідомості та правової культури студентів різних спеціальностей.

Велике світоглядне значення «Основ юриспруденції» підтверджується їх метою і завданням. **Мета** цієї навчальної дисципліни – засвоєння здобувачами вищої освіти основних теоретичних положень і понять вітчизняного права, розуміння ними чинного законодавства України, закономірностей побудови правової держави, вміння тлумачити і правильно застосовувати нормативно-правові акти у практичній діяльності, грамотно оцінювати юридичні факти, вільно орієнтуватись у сучасному правовому полі. **Завданням** «Основ юриспруденції» є надання здобувачам вищої освіти систематичних знань з юридичних наук, виховання в них відповідального ставлення до вітчизняного законодавства. Необхідною передумовою майбутньої професійної діяльності студентів є також засвоєння ними специфічної юридичної термінології, а також певного правового мінімуму з конституційного, цивільного, сімейного, трудового, житлового, адміністративного та кримінального права України. Ці обставини роблять дану навчальну дисципліну обов’язковим елементом незалежно від спеціалізації.

У результаті вивчення навчальної дисципліни «Основи юриспруденції» здобувачі вищої освіти мають *знати*:

- загальнотеоретичні юридичні поняття і терміни;
- структуру права та законодавства;
- поняття й ознаки правосвідомості та правової культури, правової поведінки та юридичної відповідальності;

- питання функціонування системи права, дії механізму правового регулювання;
- підстави виникнення, зміни та припинення правових відносин;
- основи конституційного права України;
- органи публічної влади та місцевого самоврядування в Україні;
- судові та правоохоронні органи України;
- основні визначення та поняття окремих галузей права України;
- джерела чинного законодавства України;
- правила підготовки та застосування нормативно-правових актів в Україні.

Після вивчення навчальної дисципліни здобувачі вищої освіти мають *уміти*:

- володіти загальнотеоретичними поняттями і термінами та вміти використовувати їх;
- характеризувати і тлумачити норми Конституції та чинного законодавства України;
- правильно застосовувати у практичній діяльності та повсякденному житті закони та підзаконні акти України;
- орієнтуватися в сучасному правовому полі;
- розмежовувати правові відносини в суспільстві;
- використовувати юридичні процедури захисту прав і свобод людини у судових та адміністративних органах України;
- правильно користуватися спеціальною літературою з різних галузей права України;
- грамотно оцінювати юридичні факти, аналізувати сучасні проблеми розвитку суспільства і виробляти власну життєву позицію.

Структура пропонованого підручника зумовлена як обсягом навчальної програми, так і логікою викладання ключових питань сучасної юридичної науки. Викладання навчальної дисципліни «Основи юриспруденції» здійснюється на основі курсу лекцій та шляхом проведення семінарських занять (переважно у формі дискусії), групових та індивідуальних консультацій.

Автори підручника дуже сподіваються, що він не лише допоможе студентам якісніше підготуватися до складання іспиту (заліку) з основ юриспруденції, але й, можливо, підштовхне їх до подальшої самостійної роботи з опанування юридичної науки, що, безумовно, сприятиме формуванню активної громадянської позиції фахівця будь-якого профілю.

Розділ 1. Основи теорії держави і права

Глава 1. Виникнення та історичний розвиток держави і права

1.1.1. Держава і право як історичні надбання людства.

1.1.2. Причини, фактори, закономірності та стадії виникнення держави і права.

1.1.3. Теорії походження держави.

1.1.4. Теорії походження права.

1.1.5. Історичні типи держави і права.

1.1.1. Держава і право як історичні надбання людства

Юриспруденція (або юридична наука) як система теоретичних і практичних знань про закономірності існування та функціонування державно-правової дійсності посідає дуже важливе місце в системі суспільних наук. Головними *об'єктами юриспруденції* є **держава і право** – два важливих суспільних інститути, що свого часу закономірно виникли внаслідок історичного розвитку людської цивілізації. Не зважаючи на притаманні їм недоліки, вони й нині залишаються найбільш досконалою *формою* політико-правової організації суспільства та універсальним *засобом* соціально-правового регулювання питань суспільного життя.

Цінність держави і права виявляється в їх здатності організувати й упорядкувати великі та малі колективи людей і суспільство в цілому. Тому і державу, і право не можна відокремлювати від ширшої дефініції – **влади**, бо вони виступають її головним *знаряддям* та *атрибутами*. Оскільки ж підвладними в будь-якому суспільстві завжди є люди, то й владу в суспільстві постійно ототожнюють із **соціальною владою**. Соціальна влада залежно від тієї галузі суспільного життя, в якій вона здійснюється, може бути економічною, політичною, моральною, релігійною тощо.

Юриспруденція ж особливу увагу приділяє **політичній владі** – тому виду соціальної влади, за допомогою якої реалізуються всі життєво важливі потреби як великих, так і просто впливових соціальних груп (класів, страт, політичних партій, націй тощо). Сукупність політичних інститутів, за допомогою яких здійснюється політична влада, називається **політичною системою суспільства**. Елементами політичної системи виступають *державна, недержавні формування (політичні партії, громадські організації)* і *трудові колективи*. Політична ж влада, що реалізується через державні органи за допомогою юридичних норм, має назву **державної влади**.

У сучасному демократичному суспільстві **державна за допомогою права повинна забезпечувати:**

- у галузі *економіки* – справедливу оплату праці людини;
- у галузі *політики* – реальну участь населення в управлінні державою та суспільством;
- у *соціальній сфері* – високий рівень життя населення;

- у *духовній* сфері – можливості для особи повністю реалізувати свої духовні потреби.

Роль **держави** в організації суспільства та здійсненні політичної влади зумовлена насамперед тим, що вона є центром і базовим елементом усієї політичної системи. Тільки держава має суверенну владу, що є верховною, самостійною та неподільною в межах її території, а також виступає офіційним представником усього населення або його більшості. Крім того, тільки держава уособлює суверенітет народу і нації та здатна реалізувати право нації на самовизначення. На державу покладена також функція охорони та захисту прав людини і громадянина, задоволення загальносоціальних і загальнолюдських потреб. З метою ефективного управління суспільством держава видає загальнообов'язкові для всіх правила поведінки у вигляді юридичних норм, а також індивідуально-юридичні приписи, необхідні для регулювання прав і обов'язків конкретних осіб у певних життєвих обставинах.

Водночас держава є не тільки результатом суспільного розвитку, але й виступає фактором формування політичної системи суспільства. Вона стає основним засобом досягнення цілей, що стоять перед суспільством, концентрує в собі багатоманітність політичних інтересів, надає сталий характер політичній системі через упорядкування її діяльності. Це зумовлено тим, що лише держава офіційно представляє все суспільство та здатна забезпечити основні права і свободи людей, володіє монополією правом застосовувати примус на всій території, встановлювати юридичні норми, обов'язкові для всього населення та забезпечувати їх реалізацію.

Державна влада як різновид політичної влади втілюється в державно-правових інститутах і призначена для регулювання суспільних відносин. Державна влада має офіційний публічний характер. У межах країни вона є найвищою, повною, верховною і ні від кого не залежною. Державна влада має свої особливості:

- проголошується від імені держави;
- юридично закріплюється;
- її впровадження в життя забезпечується силою держави;
- регламентується за допомогою права та здійснюється в офіційно встановлених межах і лише певними засобами.

Верховенство державної влади виявляється в її універсальності (її владна сила поширюється на все населення і громадські організації країни), в її прерогативах (державна влада може відмінити будь-який вияв іншої суспільної влади), а також у наявності таких законів впливу, якими ніяка інша суспільна влада не володіє (наприклад, монополія законодавства, правосуддя). У демократичному суспільстві державна влада набуває форми народовладдя, а її першочерговими завданнями стають:

- втілення свободи і справедливості у відносинах учасників суспільного життя;
- захист та охорона прав і законних інтересів особи й родини (сім'ї);

- забезпечення функціонування державних органів на основі права;
- реалізація повноважень держави не лише через примус, але й через силу громадської думки;
- забезпечення рівних для всіх можливостей у всіх сферах життєдіяльності людей, базуючись на принципах соціальної справедливості, гуманізму і загального блага.

За допомогою ж **права** держава здійснює необхідний нормативний вплив на суспільні відносини. Право тісно взаємодіє з економікою, оскільки, з одного боку, насамперед виробничі відносини в економіці визначають, яким має бути право, а з іншого – право впливає на економіку (наприклад, через визначення платників податків, установлення розмірів цих податків, мінімальної заробітної плати, правил безпеки праці, тривалості робочого часу та часу відпочинку тощо). Тісно взаємодіє право і з політикою, оскільки те, яким воно є і буде, залежить передусім від керівної частини суспільства, яка має державну владу та виконує законотворчу функцію.

Право виступає одночасно і метою, і засобом соціальної справедливості, загальнолюдських інтересів і потреб громадян та їх об'єднань. Воно сприяє розвитку тих відносин, в яких зацікавлені як окремі люди, так і суспільство в цілому, вносить стабільність і порядок у ці відносини, забезпечуючи простір для впорядкованої свободи і соціальної активності. Право слугує важливим фактором соціального прогресу, регулюючи суспільні відносини, забезпечуючи організованість і нормальну життєдіяльність, соціальний мир та злагоду, знімаючи соціальну напруженість у суспільстві. Право також виступає мірою свободи і справедливості та стає цінністю як для окремої людини або конкретної групи людей, так і для суспільства в цілому, відкриває індивіду доступ до соціальних благ, а також є ефективним способом його соціальної захищеності. Право залежить від держави, оскільки:

- виникає як система джерел, що встановлюються або санкціонуються державними органами і службовими особами, а це означає, що юридичне право походить від держави;
- є більш-менш сталим і недоторканим завдяки державі;
- завдяки державі та її органам впроваджується в життя;
- його авторитетність і престижність залежать від держави;
- сутність права відображає соціальну сутність і призначення державної організації.

Але слід мати на увазі, що право відносно самостійне і впливає на державу (її органи), отже, й держава залежить від права. Право як явище цивілізації та культури:

- обмежує в демократичному суспільстві державну владу;
- упорядковує державну владу через процесуальну і процедурну форми;
- дозволяє державним органам відповідні дії;
- організовує побудову, структуру, вдосконалення й розвиток державних органів, визначає їх функціонування;
- надає державним органам престижності та авторитетності.

Держава і право в суспільстві існували не завжди. Основною причиною виникнення держави і права були розпад первісного ладу, потреба у здійсненні управління людьми в нових умовах, поява соціально неоднорідного, класового суспільства, суперечностей між класами, що не могли бути подолані суспільною владою первісного ладу. Держава і право відрізняються від суспільної влади, звичаїв, традицій і моралі первісного суспільства низкою ознак. У демократичному суспільстві формуються правова держава і правова система, що захищають інтереси всіх верств населення.

1.1.2. Причини, фактори, закономірності та стадії виникнення держави і права

Відомо, що першою соціальною формою об'єднання людей було *первісне стадо*, в межах якого відбувалося біологічне формування людини і власне зароджувалося само суспільство. Йому на зміну прийшла *родова община* – група осіб, об'єднаних спільними походженням, господарською діяльністю, місцем проживання і поховання, а також ритуалами. Община складалася з кровних родичів і налічувала кілька десятків людей. Умовно цей період можна назвати додержавним суспільством, яке поетапно було:

- праобщиною (первісним людським стадом);
- родовою общиною;
- селянською общиною.

Община є універсальною формою організації аграрних та інших ранніх суспільств, через яку пройшли (або проходять) усі народи світу. В період існування праобщини закінчився біологічний розвиток людини, виникли штучні житла і знаряддя праці з метою самозбереження і життєзабезпечення. Люди об'єднувались у колективи, збудовані на кровно-родинних зв'язках, із владою ватажка. Це стало початком соціальної організованості, яка розвинулася в період родової общини завдяки колективізму у виробництві та споживанні. Оскільки знаряддя праці були примітивними, а продуктивність праці – низькою, родова община користувалася всім спільно: мала спільну власність, рівномірний розподіл засобів до існування. Головну роль у родовій общині спочатку відігравала жінка (матріархат), вона піклувалася про дітей і господарювала. Споріднення визначалося за материнською лінією.

Подальше зростання роду привело до відокремлення від нього нових родових колективів, об'єднання яких поклало початок формуванню *племені* – окремої етнічної спільноти і соціальної організації суспільства. Характерними рисами племені були кровні зв'язки між родами, спільність території, окремих елементів господарства, самосвідомості та управління. Роди об'єднувались у племена в результаті шлюбних зв'язків, заборонених усередині роду. Спільність інтересів, виробництва і споживання членів роду обумовили таку організацію соціальної влади, як *первісне суспільне самоврядування*. Первісне суспільне самоврядування:

- існувало лише в межах роду, виражало його волю і ґрунтувалося на кровних зв'язках;
- суб'єкт і об'єкт управління в ньому збігалися;

- органами самоврядування виступали родові збори, тобто збори всіх членів роду, та старійшини, що обирались ними;

- суспільні справи вирішувалися волевиявленням дорослих членів роду на зборах;

- влада старійшин, які перебували на чолі роду, а також воєначальників (обирались тільки на період воєнних дій) ґрунтувалась на авторитеті, досвіді та повазі.

Плем'ям керувала рада старійшин, яка обирала вождя.

Посада старійшини не давала ніяких привілеїв. Він працював нарівні з усіма й одержував свою частку, як усі. Відмінностей у правах і обов'язках у членів роду не було.

Отже, суспільна влада збігалася безпосередньо з родовою общиною, не була відокремлена від неї. Єдність, взаємодопомога, співробітництво всіх членів роду, відсутність протилежних інтересів дозволяли родовим зборам без конфліктів вирішувати всі питання.

У первісному суспільстві виникали різноманітні суспільні відносини, невід'ємним супутником яких були конфлікти. Саме тому необхідність координації відносин та врегулювання конфліктів потребували появи керівного центру. Вищою владою в родовій общині було зібрання всіх її дорослих членів. Саме в общині з'являється єдиний лідер – старійшина, а пізніше – вождь. Але за часів варварства, коли в суспільстві ще не існувало ані держави, ані права, **влада мала суспільний характер**, тобто:

- базувалась на *сімейних відносинах*;

- була *безпосередньо суспільною* (спиралася лише на авторитет вождя);

- суспільство не поділялось на *різні соціальні групи*;

- основними правилами поведінки залишалися *звичаї*, які мали характер *мононом*, одночасно регулюючи різнохарактерні відносини;

- усі норми поведінки мали *природну основу*, тому що диктувались економічною необхідністю;

- норми виконувалися людьми, як правило, через *звичку* й мали *усний характер*;

- не існувало *чіткого поділу на права й обов'язки*.

Держави виникають на певному щаблі розвитку суспільства. Їх виникнення пов'язано з **трьома великими суспільними поділами праці**:

- виокремленням скотарства як відокремленої сфери суспільної діяльності (засобом обміну стала худоба, яка набула функції грошей);

- відокремленням ремесла від землеробства (винахід ткацького верстата, оволодіння навичками обробки металів);

- появою групи людей (купців), зайнятих лише обміном (зосередження багатства в їхніх руках завдяки посередницькій місії).

У результаті суспільного поділу праці змінилося господарське життя родової общини (залучення військовополонених як робочої сили з метою здобуття додаткового продукту). Жіночий рід змінюється чоловічим (патріархат), де споріднення ведеться за батьківською, а не за материнською лінією.

єю. На зміну груповому шлюбу приходять парний шлюб. Інтереси патріархальних сімей уже не повністю збігаються з інтересами роду. З появою сім'ї почалося руйнування родової общини. Виникла *селянська община*.

Наявність надлишкового продукту дала змогу зосередити деяким сім'ям, їхнім главам, старійшинам, воєначальникам знаряддя праці, запаси товарів, стати власниками відокремлених ділянок землі й рабської сили, захопленої в результаті війн. Розвивалася соціальна неоднорідність суспільства. Майнова нерівність (спочатку – міжродова, а згодом внутрішньородова) стала причиною розшарування суспільства і появи груп людей, які «спеціалізувалися» на виконанні загальносоціальних справ (адміністратори, контролери, скарбники та ін.).

Іншою стає організація влади. Замість зборів членів роду все частіше проводились лише збори чоловіків. Поступово усвідомлювалась важливість гарного управління, керівництва. Відбувся поділ функцій влади на світську (управління), військову (військове керівництво) та релігійну. Рада старійшин стає органом повсякденного управління. З'являється племінна бюрократія (управлінська, військова, релігійна), яка здійснює управління суспільством уже не лише в його загальних інтересах, але й у власних, групових, класових інтересах.

Знадобилась якісно нова організація, спроможна зберігати і забезпечувати життя суспільства як цілого організму. Виникла необхідність у публічній владі, відокремленій від суспільства, з особливими групами людей, які здійснюють лише управління і мають змогу виконувати організований примус. Такою організацією стала **держава**. Слід зважати на те, що родова організація поступово еволюціонувала в державу, проходячи певні перехідні стадії, однією з яких була «військова демократія» (органи самоврядування ще зберігаються, але вже нові додержавні структури (в особі воєначальника і його дружини) набирають сили).

Таким чином, **причинами** виникнення держави стає необхідність:

- удосконалення управління суспільством, пов'язана з його ускладненням у результаті розвитку виробництва, поділу праці, зміни умов розподілу продуктів, зростання чисельності населення і розшаруванням суспільства на соціально неоднорідні групи (класи);
- підтримання в суспільстві порядку, який забезпечує його соціальну усталеність, що досягається за допомогою загальнообов'язкових соціальних (насамперед юридичних) норм;
- придушення опору експлуатованих мас, які виникли в результаті розшарування суспільства на соціально неоднорідні групи (класи);
- захисту території та ведення війн як оборонних, так і загарбницьких;
- організації значних суспільних робіт, об'єднання з цією метою великих груп людей (у ряді країн Азії та Африки).

Держава і право виникли під впливом низки **факторів**:

- **географічних**, оскільки державні форми організації суспільства виникали тільки там, де існували відповідний клімат, значні джерела прісної води та види флори і фауни, придатні до селекції;

- *економічних*, як необхідність державної регламентації економічних відносин у зв'язку з поділом праці, появою доданого продукту і виникненням приватної власності;

- *технологічних*, пов'язаних із початком виготовлення людиною металевих знарядь праці та зброї;

- *політичних*, у зв'язку з появою соціальних груп з різними політичними інтересами;

- *соціальних*, як наслідок суперечностей між різними соціальними групами;

- *психологічних*, оскільки і окрема людина, і певні соціальні групи почали усвідомлювати свої права й обов'язки;

- *культурних*, оскільки виникла необхідність цивілізованого управління суспільством.

Таким чином, виникнення держави стало наслідком сприятливого поєднання багатьох факторів, одна група яких стосувалась географічного середовища, а друга – людської особистості.

Закономірностями виникнення держави і права слід вважати ті послідовні стадії економічних, соціальних і культурних змін у людському суспільстві, які відбувалися від моменту його зародження до остаточного оформлення державності та загальнообов'язкових правил поведінки. Ці закономірності мали свої особливості у різних народів. Вони розрізнялись як часом початку процесів державо- і правотворення, так і їх темпами. Це, без сумніву, зумовлювало своєрідність державно-правових процесів у різних країнах, але результат у будь-якому випадку був однаковим – виникнення держави і права.

До **стадій** цього об'єктивного процесу суспільного розвитку слід зарахувати:

- *виникнення біологічної нерівності в родовій общині*, пов'язаної з появою в ній лідера – людини, яка сприймалась усіма іншими членами общини як головний носій знань і життєвого досвіду або як найбільш вдалий мисливець;

- *появу соціальної нерівності в родовій общині*, зумовленої перетворенням лідерства на постійну соціальну функцію, коли воно починає охоронятися релігією та громадською думкою, перетворюючи лідерство на інститут соціальної влади, здатний примусити окремих членів суспільства діяти в інтересах усього колективу;

- *оформлення економічної нерівності в людському колективі*, яка стала наслідком нерівного розподілу продуктів споживання між членами одного колективу на користь тієї його частини, яка зосередила у своїх руках соціальну владу;

- *формування надобщинних органів влади*. Це стало результатом поступового розвитку родової общини, яка внаслідок демографічних процесів трансформувалась у велику племінну спільноту. На цій стадії остаточно оформлюються владні племінні структури на чолі з ієрархією вождів;

- **виникнення протодержави** – політичної структури, в якій існували соціальна і майнова нерівність, поділ праці, обмін продуктами виробництва та послугами. Вона виникла як об'єднання общинних поселень, підпорядкованих одному центру – резиденції вождя;

- **появу власне держави**. Ця стадія є завершальною в процесі становлення державності й закономірним результатом історичного розвитку людського суспільства.

1.1.3. Теорії походження держави

Походження держави – це досить довгий історичний процес, який дуже складно реконструювати. Саме тому з приводу часу та причин виникнення держави в науці існують різні думки:

- **соціально-економічна теорія** (саме на ній базується більшість сучасних поглядів на походження держави) виходить з того, що держава виникає тільки з початком поділу суспільства на окремі соціальні групи, які мали різні соціальні інтереси. Представниками даної теорії є К. Маркс, Ф. Енгельс та В. Ленін. Соціально-економічна теорія називає три можливі форми виникнення держави:

- *афінську (класичну) форму*, де головним фактором були внутрішні суперечності;

- *римську*. Тут головним фактором було внутрішнє насильство (наприклад, боротьба патриціїв та плебеїв);

- *німецьку*. У цьому випадку головним фактором виникнення держави стало зовнішнє насильство (коли захоплювалися вже заселені іншими народами території та встановлювалося панування загарбників).

У процесі подальшого розвитку науки з'явилися й інші **теорії походження держави**, які, втім, у більшості своїй все ж таки базувалися на різних філософських ідеях. Виняток становить лише соціологічна теорія – єдина з них, що, на наш погляд, повністю ґрунтується на наукових методах. До найпоширеніших теорій традиційно належать:

- **теологічна**, що є «обов'язковою» частиною віровчення певних релігій. У деяких із них, наприклад у давньоєгипетській, правитель вважався богом, а держава мала сакральний характер. Існує думка, що у християнстві держава виникає як результат дії Бога. І хоча в Старому Заповіті трапляються тексти, в яких Бог має певний стосунок до держави, наприклад наділяє царів благодаттю, проте теологія відстоює тезу про державу як необхідне зло, а не благо, дароване Богом. Держава за своєю суттю – антихристиянський інститут, оскільки ґрунтується на принципі справедливості. Символ законності – сліпа Феміда, що роздає «усім по сім». Але Євангеліє відкидає принцип справедливості як нижчу сходинку моральності. Вище справедливості – милосердя. Держава будується на принципі «стратити, не можна помилувати», а церква – «стратити не можна, помилувати». Перша людина, яка ввійшла за Біблією до раю, – це розбійник, справедливо засуджений за законом, але помилуваний Христом, який відкинув справедли-

вість заради милосердя. За вченням майже всіх святих, сенс держави полягає у запобіганні пеклу на землі.

Таким чином, основна ідея теологічної теорії – божественне першоджерело походження і сутності держави: вся влада від Бога. Це надавало їй безумовної святості;

- **патріархальна** (її ідеї розробляли Арістотель, Р. Філмер та М. Михайловський). У Стародавній Греції під політикою розуміли не боротьбу за владу, а участь у справах міста – поліса. Тих, хто не хотів займатися цією справою, називали «ідіотами» – людьми, які ігнорують загальні інтереси. Це було звинуваченням в егоїзмі. Вважалося, що поліс – це об'єднання родин, і якщо людина ігнорує справи поліса, то вона байдужа і до своєї родини, що визнавалось аморальним. Тому держава, на думку прибічників цієї теорії, виникає як організація з управління справами об'єднання родин, а державна влада вважалася похідною від влади батька;

- **договірні** (її автори Ж.-Ж. Руссо, О. Радищев, Дж. Локк, Т. Гоббс, Б. Спіноза). Згідно з цією теорією, держава є гарантом запобігання «війні всіх проти всіх». Якщо не буде держави, то люди знищать одне одного. Держава є способом «придушення внутрішнього звіра». З виникненням суспільства люди інтуїтивно дійшли до необхідності створення держави, без якої подальший розвиток людства був би неможливим і закінчився б їхнім самознищенням. Іноді представники цієї теорії стверджують, що держава виникає на підставі усного договору між людьми – між народом та правителями. Тобто, за цією теорією, держава виникла в результаті угоди (суспільного договору) як акта розумної волі людей. Основою цієї теорії є положення про те, що державі передувала природний стан людей. На основі цього первинного договору створюється громадянське суспільство і його політична форма – держава. Остання забезпечує охорону приватної власності й безпеку індивідів, які уклали договір. Водночас укладається вторинний договір про підпорядкування їх певній особі, котрій передається влада і котра зобов'язана здійснювати її в інтересах народу. В іншому випадку народ має право на повстання;

- **психологічна** (її представниками є Г. Тард та Л. Петражицький). За цією теорією, виникнення держави було обумовлено певними психологічними особливостями людей. Наприклад, в одних є потреба управляти, а в інших – підкорюватись. Так, на думку засновника психоаналізу З. Фрейда, прогрес людства пов'язаний з тим, що люди навчилися стримувати три свої основні інстинкти: сексуальний, убивства та канібалізму. Культура є системою заборон, які спрямовані на придушення «воно», звіриної природи, держава ж є частиною культури. Крім того, на думку таких видатних психологів, як Адлер, Леонт'єв, Джемс, Берн та інших, особистість – це соціальне «я». Якщо людина ізолює себе від суспільства, то її особистість буде зруйнована. Людина не може існувати поза суспільством, а суспільство без держави неможливе. Саме тому для збереження психіки в умовно нормальному стані необхідна держава;

- **органічна** (представником теорії був Г. Спенсер). Прибічники цієї теорії вважали, що держава органічно притаманна людському суспільству, яке будується за аналогією з людським тілом. Наприклад, держава містить апарат управління, в людини є такий апарат – мозок. Такі уявлення про державу були сформульовані ще давньогрецькими мислителями. Наприклад, Платон порівнював структуру і функції держави зі здатністю і сторонами людської душі. Арістотель вважав, що держава багато в чому нагадує живий людський організм, і на цій підставі заперечував можливість існування людини як істоти ізольованої. Образно свої погляди він аргументував так: як руки і ноги, відняті від людського тіла, не можуть самостійно функціонувати, так і людина не може існувати без держави. В остаточному вигляді органічна теорія була сформульована у ХІХ ст. На думку її представника Г. Спенсера, держава – це суспільний організм, який складається з окремих людей, подібно до того, як живий організм складається з клітин. Важливою тезою даної теорії є твердження про утворення держави одночасно зі своїми складовими частинами – людьми. Ї існуватиме доки, доти існує людське суспільство. Державна влада – це панування цілого над своїми частинами, що виражається у забезпеченні державою благополуччя свого народу. Якщо організм здоровий, то і клітини його функціонують нормально;

- **теорія насильства** (вона представлена поглядами Є. Дюрінга, К. Каутського, Гуміловича) вважає державу результатом підкорення одного народу іншим або наслідком боротьби різних політичних сил в одному суспільстві. Люди об'єднуються в суспільство, в якому виникає держава, не через спільну тягу до такого об'єднання, а тому що воно виникає як результат насильства одних над іншими. Тобто причину походження, основу політичної влади і держави представники теорії насильства вбачали не в економічних відносинах, а в завоюванні, насильстві, поневоленні одних племен іншими племенами. У результаті такого насильства, стверджували вони, створюється єдність протилежних елементів держави: володарів і підлеглих, багатих і бідних, переможців та переможених. Не суспільний договір чи ідея свободи, а зіткнення ворожих племен, війна, спустошення, тобто насильство і є причиною виникнення держави. Отже, згідно з цією концепцією, держава – це організація панування одного племені над іншим, яка виникла шляхом насильства. А це насильство і підпорядкування володарям підвладних є основою виникнення економічного панування. У результаті воєн племена перетворюються на касты, стани і класи. Завойовники перетворювали підкорених на рабів. Але прихильники теорії насильства не можуть пояснити, чому лише на певній стадії завоювання з'являються приватна власність, класи і держава. Відомо, що насильство лише впливає на процес утворення держави, але без відповідних економічних чинників воно не може бути причиною їх виникнення;

- **соціологічна** (представником якої є О. Зінов'єв). Згідно з цією теорією, люди спочатку жили в «передсуспільстві» – у родовій общині, де ще не

існувало держави, але була сімейна влада. Коли ж на обмежених територіях з різних причин (головною з яких є підкорення одними племенами інших) відбувається скупчення великої кількості людей, вони змушені були взаємодіяти вже на основі певних загальних інтересів. Так виникає суспільство. Держава є частиною суспільства і не може існувати без нього. Взаємодія між людьми ґрунтується на соціальних законах, які обумовлюють поведінку людей і є універсальними. Держава виникає як результат дії цих законів, або ж як їх регулятор та механізм обмеження. Основні з цих законів:

- *закони екзистенціального еґоїзму* (приватні інтереси ніколи повністю не збігаються з громадськими. Різні верстви суспільства, як правило, віддають перевагу власним приватним інтересам над громадськими, за винятком тих рідкісних випадків, коли це йде на користь їхнім приватним інтересам і спричинено силою та обставинами. Держава ж є механізмом, який змушує людей певною мірою задовольняти саме громадські інтереси);

- *закони ієрархії* (не існує суспільства без ієрархії управління. Зі збільшення кількості людей, що претендують на вищий рівень задоволення потреб зростає й кількість людей, змушених задовольнитися нижчим рівнем);

- *закони влади та управління* (якщо в людському об'єднанні не відбувається поділу на керівний орган і кероване тіло, воно виявляється нежиттєздатним. Керівний орган має бути лише один, а соціальний об'єкт – керованим, інакше він зникає. Для успішного досягнення мети, яку має група або суспільство, необхідно компетентне й адекватне керівництво та його діяльність, інакше успіх приречений. Будь-яке суспільство будується на певному рівні свободи індивідів, що необхідна для нормального функціонування суспільства. Але для підтримки порядку в суспільстві необхідно певною мірою обмежити свободу його членів за допомогою апарату примусу для збереження порядку в самому суспільстві).

Крім зазначених, існують також:

- *іригаційна (гідралічна) теорія* (представлена ідеями К. Віттфогеля). Згідно з цією теорією, виникнення держави стало наслідком необхідності організувати велику кількість людей для будівництва іригаційних споруд. Тобто передумовою ранньої державності був перехід до іригаційного землеробства. Його впровадження не тільки сприяло зростанню обсягу сільськогосподарської продукції, але й створювало необхідні організаційні умови розгалуженого державного апарату. Віттфогель пов'язував деспотичні форми держав азійського способу виробництва з будівництвом іригаційних споруд, для чого необхідні були чітко централізоване управління і підпорядкування. Деспотизм він називав «гідралічною» цивілізацією. Ця теорія мала локальний характер, оскільки пояснювала виникнення держави в регіонах зі спекотливим кліматом і не пояснювала особливостей процесу державотворення в інших регіонах;

- *теорія інцесту* (її представником був К. Леві-Строс) визначала заборону кровозмішення як вихідний фактор структуризації суспільства і

виникнення держави. На думку автора теорії інцесту (кровозмішення), головним чинником виокремлення людини зі світу природи стала заборона (табу) на кровозмішення. Збереження людського роду і подальший його розвиток потребували створення спеціальних органів усередині родової общини, здатних контролювати дотримання заборони інцесту і застосовувати примус до її порушників. Ці контролюючі органи із часом почали виконувати й інші громадські функції, виступаючи прообразом майбутньої державної організації. Введення заборони на кровозмішення і відтворення внаслідок цього людського роду є історичним фактом. Його не можна недооцінювати, але вважати основним у процесі державотворення безпідставно й недоцільно;

- *патримоніальна теорія* (її обстоював Галлер). Теорія наголошує на тому, що держава є результатом розвитку інституту земельної власності, оскільки саме право володіння землею поширюється і на людей, які на ній мешкають.

Досить відомими є також інші теорії походження держави (*олігархічна, теорія географічного детермінізму, багатofакторна теорія* тощо).

1.1.4. Теорії походження права

Процес виникнення права досить складний і багатоаспектний. Протягом усієї історії розвитку юридичної думки вчені намагалися визначити не тільки природу і сутність права, але й причини його появи. Різноманітність теорій, які намагаються пояснити умови і причини виникнення права, обумовлена як суттєвими розбіжностями у світогляді авторів цих теорій, так і різними розумінням сутності та призначення права, а також наявністю впливу відповідної історичної епохи. Розглянемо деякі з таких **теорій походження права**.

За *теологічною теорією* (засновниками якої були Ф. Аквінський та Ж. Марітен) право було створено Богом і дароване людині через пророка або правителя. Воно виражає волю Бога, вищий розум, добро і справедливість. Ф. Аквінський підкреслював, що світ базується на ієрархії форм (божественної, духовної та матеріальної), на чолі якої стоїть Бог. Підпорядкування існує і в системі законів: вічних, природних, людських і божественних. Теологічна теорія відповідала релігійній ідеології, яка панувала в епоху Середньовіччя та виправдовувала дії правителів, оскільки право є божественним за природою й не може бути результатом волі й бажань людей. Раціональні дослідження питань про походження права при цьому обмежувались рамками віри. В епоху капіталізму теологічні теорії існували у формі *неотомізму*, який виходив з божественної природи права. На думку представників даної теорії, існують два світи: світ духовний (нематеріальний) і похідний від нього світ матеріальний. Їх єдність визначається духовним початком – Богом. Право являє собою результат дії духовних начал, відображення божественного розуму в суспільному порядку.

Дана теорія стала відповіддю на виклики свого часу, перевага якої у тому, що її автори вперше чітко пов'язали такі поняття, як право і справедливість. Водночас є великі труднощі в тому розумінні права, яке пропонує теологічна теорія. По-перше, вона вимагає віри у певне божественне начало. Тому вона обмежує раціональне дослідження питання про походження права в рамках віри. По-друге, не існує універсально прийнятної концепції Бога. Наприклад, семітська релігія іудаїзму, іслам і християнство розглядають Бога як антропоморфну істоту чоловічої статі. Індуїсти ж вважають Бога абсолютної душею, а індивідуальну душу лише частиною цієї душі.

Представники *теорії природного права* (Конфуцій, Арістотель, М. Цицерон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо та ін.) вважали, що природне право, на відміну від позитивного (встановленого внаслідок волі держави), виникає як закон добродетності, як право справедливого розуму. Природне право належить людині від народження, однак будь-які закони (навіть закони природи) потребують гарантій. Тому люди відмовились від можливості самостійно захищати свої права і домовились утворити державу, яка має право видавати закони і супроводжувати їх санкціями. В теорії природного права домінує антропологічне пояснення причин виникнення права. Вона дозволяла оцінювати чинне право з позицій справедливості та розумності, закликала до його змін у разі невідповідності природним правам, але висновки щодо вічності права у зв'язку з обумовленістю його природою людини не можна вважати науково обґрунтованими.

Тобто у природно-правовій теорії домінує антропологічне пояснення права і причин його виникнення. Якщо право породжене незмінною природою людини, то воно існує до тих пір, поки існує людина. Основні положення теорії природного права закріплені в Декларації незалежності США (1776 р.), потім – у Конституції США (1787 р.), у Декларації прав людини і громадянина у Франції (1789 р.) та інших документах. Поступившись на певний час своїм місцем історичній школі права, теорія природного права поширилась у ХХ ст., у період відродженого природного права в багатьох країнах Європи, Латинської та Північної Америки.

Історична теорія (представлена поглядами Г. Гуго, К. Савіньї, Г. Пухти) відстоювала тезу про те, що право виникає спонтанно, як мова народу. Воно виростає з національного духу, народної свідомості й набуває специфічного характеру, притаманного тільки певному народові в найбільш ранній період його історії. Тому право виключає всі фактори випадкового, повільного походження. Законодавча діяльність – заключна стадія утворення права, законодавці лише виражають у юридичній формі те, що диктує «народний дух». Право не має універсального характеру, його інститути слід вивчати в контексті конкретного часу, місця, особливостей національного духу того або іншого народу. Прихильники історичної школи права справедливо стверджували, що право – об'єктивне історичне явище, обумовлене етнокультурними факторами, і водночас вони перебільшували значення суспільної свідомості, відхиляли абстрактні методи оцін-

ки права, не давали однозначної відповіді на питання про те, що слід розуміти під «народним духом», який виявляється у звичаях.

Історична теорія права має кілька переваг. Одна з головних – правильний висновок про те, що право – об'єктивне явище, а не чиєсь довільне творіння. Крім того, стверджується, і з цим повністю можна погодитися, що право – явище історичне і розвивається разом із суспільством, а не стоїть на місці, будучи раз і назавжди даним. Водночас історична теорія має свої недоліки. Вона гіперболізує роль лише однієї сторони життя суспільства – суспільної свідомості.

Психологічна теорія (її ідеї обстоювали Л. Петражицький і Т. Тард, а також їхні послідовники А. Росса, Ж. Гурвич та М. Райснер) пов'язувала витoki права з різними виявами людської психіки (індивідуальної або колективної). Серед них – потреба у впокоренні, почуття наслідування, бажання і вірування, вольові імпульси, пристосування як спосіб вирішення соціальних суперечностей тощо. Л. Петражицький, зокрема, зводив право до правових емоцій імперативно-атрибутивного характеру. Правові переживання він поділяв на два види: переживання позитивного права (уявлення про те, що норма – це результат зовнішнього рішення) і переживання інтуїтивного, автономного права, не пов'язаного з позитивним. Інтуїтивне право – абсолютне, а позитивне – відносне. Законодавство є тільки «проекцією» правових переживань, «фантазмом» психіки.

Віддаючи перевагу в процесі виникнення права психологічним чинникам, ця теорія не враховує впливу на нього інших об'єктивних факторів. Проте слід визнати позитивний внесок психологічної теорії у вчення про формування правосвідомості. Представники психологічного напрямку бачать витoki права в психіці, емоціях людей. Це або «психологічна потреба підпорядкування і покори», або «почуття колективної взаємодії», або «почуття наслідування». Психологічний напрям все пояснює і виводить із психіки, відриває право від його дійсних коренів.

Класова (марксистська) теорія (її засновниками стали К. Маркс та Ф. Енгельс) спиралась на історико-матеріалістичне вчення про суспільство і суспільний розвиток. Генезис права пов'язувався нею з класовою боротьбою. Панівний у суспільстві клас змінює звичаї на свою користь, пристосовує їх до власних потреб, а в разі необхідності цілеспрямовано створює нові закони, в яких виявляється його воля. Право є знаряддям створення чітких рамок діяльності для пригніченого класу. Як і інші форми свідомості, воно виникає й розвивається відповідно до змін в економічній структурі суспільства. Саме спосіб виробництва матеріальних благ зумовлює загальний характер політичного, правового, соціального і духовного життя людини. Оцінюючи цю теорію, слід наголосити, що, дійсно, економічні фактори відіграли значну роль у походженні права, але вони не є єдиною причиною, яка породила правові явища в історії людства. Крім того, в праві часто виражена воля не тільки панівного класу, але й загальна воля людей, які живуть у суспільстві.

Відповідно до цієї концепції, пусковим механізмом зародження права є класові суперечності. Автори вважають їх каталізатором соціального прогресу взагалі. З цього випливає такий висновок, якщо ми прагнемо до суспільного прогресу, то неодмінно мають інтенсифікувати класову боротьбу. Але досвід соціального життя свідчить про те, що класова боротьба – це явище, яке можна розглядати і як негативне, оскільки вона сприяє виснаженню і знищенню матеріальних і людських ресурсів суспільства, так необхідних для подальшого прогресу.

Теорія примирення (її автори – Г. Берман та Е. Аннерс) пояснювала походження права необхідністю впорядкування відносин між родами. Відповідно до даної теорії, право почало зароджуватись не для врегулювання відносин усередині роду, а з метою впорядкування відносин між родами. Усередині роду обов'язок миротворчості та судової влади виконував найбільш шанований представник роду. Кожен окремий індивід роду ще не являв собою суб'єкта. Адаже рід забезпечував йому безпеку та захист. Сила роду, таким чином, була силою кожного його члена, й тому в інтересах будь-якого індивіда було не протиставляти себе роду. Між родовими групами траплялися конфлікти, і їх залагодження було в інтересах племені. Плем'я – це насамперед одиниця військова. Його сила в той далекий час визначалася кількістю, а не вмінням. Ось чому вкрай не вигідно було втрачати людей унаслідок внутрішніх конфліктів. Саме з договорів про примирення, що укладаються спочатку за допомогою народних зборів, потім ради старійшин, виникло, як вважають прихильники цієї теорії, примирливе право. З часом договір примирення через повторення ситуацій однорідного характеру поступово переріс у правила, правові норми, відповідно до яких усе більше зростала сума штрафу за завдання тілесних ушкоджень тощо. Згодом правила примирення почали диференціюватися. На основі вирішення цілого ряду ситуацій різного характеру виникла ціла система правових норм.

Дана теорія ґрунтується на численних історичних фактах, і в цьому, безсумнівно, її плюс, але вона є все ж таки однобічною, оскільки право виникло не тільки для примирення родів, але й для регулювання різних сторін життєдіяльності суспільства, захисту особистих і загальних інтересів його членів.

Регулятивна теорія походження права поширена переважно в азіатських країнах. Згідно з цією теорією, право виникає для встановлення і підтримки єдиного порядку для всієї країни. Але які ж питання суспільного життя необхідно було регулювати за допомогою прийняття норм права? На першому етапі розвитку людського суспільства, ймовірно, лише невелике коло питань потребувало впорядкування за допомогою правових норм: розподіл території за вимушеної передислокації народу (закінчення своєрідного договору між племенами), встановлення правил екзогамії, заборони інцесту тощо. Потім з розвитком виробництва виникає необхідність регламентувати вже не тільки порядок придбання землеволодіння, але й сільськогосподарське виробництво. Коли ж розвиток виробництва перейшов на новий рівень і обмін продуктами праці набув масового характеру,

починають регулюватися міри ваг, установлюються грошові системи, справедливі ціни на товари. Таким чином, за необхідності всі сфери життя людей (економічна, політична та соціально-побутова) регулюються нормами права дедалі більше. У цьому й полягає причина появи права.

Регулятивна теорія має чимало плюсів. По-перше, вона узгоджується не тільки з історичними фактами, але й з усім ходом розвитку історії. І справді, правовий потенціал накопичувався поступово і постійно збільшувався. По-друге, оцінюючи з позиції сьогодення процес походження права, свої оцінки потрібно базувати на певних об'єктивних показниках – письмових джерелах права. Дійсно, в перших письмових джерелах домінують норми кримінального права, однак узагальнення типових, протиправних ситуацій та встановлення за них санкцій – це теж регулювання, й не лише превентивне. Крім того, вже в цих джерелах є норми, що регулюють власність, порядок укладення договорів, наявні і спадкові, сімейні та інші норми права. Водночас для регулятивної теорії характерний певний максималізм. У її підтексті вбачається хибна теза: людина настільки розумна істота, що їй все під силу.

Існує ще *західноєвропейська теорія*, прибічники якої історію західного права розглядають не від найдавніших юридичних текстів, і не від відомих грецьких і римських пам'яток права, а з періоду, що настав після рецепції римського права в Європі. Американський вчений-юрист Г. Берман, який опублікував фундаментальну працю з історії європейського права, вважає, що західна традиція права зародилася в Європі XI–XII ст., але основи її були закладені не державами, а католицькою церквою. Базовою європейською системою права виступило право канонічне – результат Папської революції XI ст. і затвердження політичної незалежності римської церкви як корпоративної освіти під егідою Папства.

1.1.5. Історичні типи держави і права

Соціальна сутність держави і права змінювалася протягом їх історичного розвитку. Саме тому типи держави і права називають історичними. **Історичний тип держави і права** – це система основних рис і ознак, притаманних державі і праву на певних етапах розвитку людського суспільства. Існує кілька підходів до **історичної типологізації держав і права**. Так, за **формаційною ознакою**, виокремлюють:

- рабовласницькі держави і право, які є найдавнішим типом держави і права й поділяються на держави і право Стародавнього Сходу та античні держави і право;
- феодальні держави і право;
- буржуазні держави і право;
- держави і право перехідного (до соціальної демократії) типу у вигляді держав промислово розвинутих країн;
- держави і право соціальної демократії.

Оснoву **рабовласницьких держав** (що виникли у IV–III тисячоліттях до н. е.) становила власність рабовласника і на засоби виробництва, і на раба. Існувало два типи рабовласницьких держав: держави Стародавнього Сходу (Стародавні Єгипет, Індія і Китай, Вавилон, Ассирія тощо), в яких зберігалися пережитки варварства, а державі належала провідна роль в економічному житті, та античні держави (Стародавня Греція та Стародавній Рим). Тут пережитки первісного ладу були мінімальними, а роль держави в управлінні економікою – максимальною.

Для рабовласницьких держав характерними були різноманітні *форми правління* як монархії (і для східних, і для античних держав), так і республіки (для держав античних) аристократичні й демократичні), *форми державного устрою* (типовими при цьому були імперії), *державно-правового режиму* (в усіх державах він був антидемократичним, а в державах Стародавнього Сходу – у формі деспотії). Існує низка ознак східної деспотії, що відрізняє її від рабовласницької держави. Першою ознакою слід вважати абсолютне домінування держави над суспільством. Держава являє собою домінуючу силу, що стоїть над людиною. Формуючи суспільні ідеали, смаки та відносини, вона виступає як тотальна держава, що ставить собі за мету врегулювати всю різноманітність відносин – як у родині, так і в державі або суспільстві. В умовах східної деспотії не було чіткого розмежування між релігійно-ідеологічними постулатами і вимогами життя, між релігійною та світською владою. Не було й не могло бути незалежного суду. Друга ознака східної деспотії полягала у великій регулятивній ролі релігії. Невипадково всі деспотії були ідеологізованими державами, де етика і мораль не відрізнялися від державного закону. Релігійний ідеал однаково диктував норми особистого, суспільного і державного життя, відображаючи усвідомлення якогось вищого надлюдського порядку, якого мають дотримуватись усі люди без винятку. Цей ідеал існував в умовах будь-якої деспотії. Проте влада деспота (це третя ознака східної деспотії) завжди освячувалась не лише зверху, але й знизу. Деспот утілював найбажаніші примхи підданих, їхню жадобу до ситого та безбідного життя. Проте при цьому деспотія ніколи не дозволяла народу обрати собі власний шлях до щастя. Четверта ознака східної деспотії полягала в тому, що у своїй діяльності вона спиралася насамперед на примус і терор. Ця політика сприяла тій атмосфері страху, за допомогою якої система не стільки карала злочинця, скільки намагалася залякати підданих. При цьому останні також підтримували зазначену систему шляхом доносів та шпигунства. П'ята ознака полягає в тому, що в умовах деспотії страх перед верховною владою поєднувався з безкрайньою вірою в її носіїв. Піддані покладають на деспотів надію на відновлення потоптаної справедливості. В їхніх очах деспот являє собою грізного захисника народу, що карає зло та свавілля, які панують на всіх щаблях продажної адміністрації. Внаслідок цього любов та страх переплітаються у нерозривну єдність.

Для **права рабовласницьких держав** характерним був його суто рабовласницький характер, коли значна частина населення – раби – не стала суб'єктами права, а дорівнювалась до неживих істот. Водночас класичними стали демократичне державне право Стародавньої Греції та приватне (майнове) право Стародавнього Риму.

Економічною основою **феодальної держави** виступала власність феодалів на землю. Феодальна власність на землю стала основою соціальної нерівності, а основними класами були феодали та залежні від них селяни. Існували й інші соціальні верстви: міські ремісники, торговці тощо. Класова диференціація феодального суспільства певним чином поєднувалася з поділом на стани – групи людей, що відрізняються між собою обсягом закріплених у законі прав та обов'язків. Так, у Франції привілейованими станами були: перший стан – духовенство, другий стан – світські феодали. Усі ж інші, хто займався землеробством, ремеслами та торгівлею, утворювали так званій третій стан. На Русі такого варіанта чітко закріплених станів не було. Проте існували привілейовані стани князів, бояр, дворянства та духовенства. Стани ж ремісників, купців та міщан не мали тих привілеїв, якими були наділені представники вищих станів. Найбільш безправними були залежні селяни, примусово закріплені за землею. Право відкрито закріплювало станову нерівність і привілеї.

Основними для цього історичного типу держави стали *форми правління* (монархії в багатьох її виявах: ранньофеодальної (вона поєднувала риси варварства та феодалізму, наприклад Київська Русь), централізованої (у подальшому абсолютної), в якій влада зосереджувалася в одному центрі – руках монарха, та станово-представницької, яка стала наслідком підтримки монархічної влади заможним населенням міст. Саме так виникли парламент в Англії, Генеральні штати у Франції, Земський собор у Росії); *форми державного устрою* (існували й унітарні держави, й імперії); *форми державно-правового режиму* (як демократичний, так і антидемократичний). На останньому етапі в надрах феодального суспільства почали зароджуватись буржуазні відносини, що потребували вільного працівника, який міг би вільно розпоряджатися своєю працею. Проте розвиток нових відносин стримували феодали та їхня держава. Саме тому між молодією буржуазією та феодалами виникли гострі суперечки, що вирішились у період буржуазних революцій, у результаті яких виник новий тип держави.

Для **феодального права** характерними були непохитність, відверта класовість (на користь феодалів), неузгодженість, сильний вплив релігійно-правових норм і відсутність поділу права на галузі та інститути.

Буржуазні держави виникли у XVII–XVIII ст. унаслідок буржуазних революцій. Цей тип держави базується на приватній власності буржуазії на засоби виробництва й відсутності її у пролетаріату. Для буржуазної держави характерними стали багатоманітність *форм правління* (вони представлені також обмеженою монархією (що стала наслідком компромісу між буржуазією і феодалами), і республікою (як президентською, так і парла-

ментською), яка встановилася там, де буржуазія досягла повної політичної монополії), *форм державного устрою* (в цей час поширеними були імперії, унітарні держави, федерації та конфедерації), *форм державно-правового режиму* (як демократичного, так і антидемократичного). Державам цього періоду притаманними стали також розростання державного апарату і розширення сфери дії держави.

Буржуазна держава закріплювала та захищала буржуазний економічний устрій. Вона охороняла умови буржуазної експлуатації і насамперед її основу – приватну власність на знаряддя та засоби виробництва. Незалежно від своєї форми вона виступає як знаряддя панування капіталу над трудом. Суть цього типу держави полягає в тому, що вона являє собою диктатуру буржуазії, комітет, що управляє її загальними справами, машину в руках капіталістів, щоб тримати у покорі пролетаріат та інші трудові класи і верстви. Водночас виникнення буржуазної держави та буржуазної демократії означає рух уперед порівняно з феодалізмом. Вона є частиною політичної надбудови над таким економічним базисом, що передбачає особисту свободу працівника, його незалежність як особистості від капіталіста. В умовах буржуазного суспільства не застосовуються позаекономічні засоби стимулювання до праці, як це було в умовах рабовласницької та феодальної держави. На перший план тут виходить економічний примус.

Для **буржуазного права** характерно зростання його ролі в регулюванні суспільних відносин, формальне закріплення рівноправності, законності, недоторканності прав людини, свободи приватної власності, невтручання держави у громадське життя, цензовий характер, а також детальна і кваліфікована розробка та кодифікація різних галузей права.

Держави перехідного (до соціальної демократії) **типу** з'явилися у першій половині ХХ ст. унаслідок або поступового (еволюційного) розвитку (держави промислово розвинутих країн соціально орієнтованого капіталізму), або революційного розвитку (всі соціалістичні держави). Для соціалістичних держав характерними були задекларовані антиексплуатаційна сутність, демократизм, єдність закону і дисципліни, основні права і свободи людини, які залишилися, втім, лише теоретичними постулатами. Водночас до позитивних сторін соціалістичної держави слід зарахувати конституційне закріплення прав людини другого покоління (соціально-економічних: на працю і відпочинок, на матеріальне забезпечення тощо), які можна забезпечити лише силами держави.

Держава соціальної демократії – це організація політичної влади трудящих-власників (вони становлять більшість суспільства), яка, керуючи суспільством згідно з його волею, забезпечує здійснення і захист прав людини, нації та народу, а також задоволення загальносоціальних вимог на загальнолюдських принципах свободи, справедливості і солідарності.

Типологізація держав можлива і за іншими критеріями:

- **за рівнем технічного розвитку** виокремлюють держави:
- **доіндустріальні** (рівень яких значно нижчий за світові стандарти);

- *індустріальні* (які за своїм технічним рівнем відповідають світовим стандартам);
- *постіндустріальні* (які перевищують стандартний рівень розвитку);
- **за поступовістю розвитку:**
- *прогресивні;*
- *консервативні;*
- *реакційні держави.*

Існує також **цивілізаційна** типологія держав, запропонована японським вченим А. Тойнбі у книзі «Осягнення історії», згідно з якою вся історія людства поділяється на 21 цивілізацію (еллінську, західну, православну, китайську та ін.). Відома і **теорія конвергенції**. Термін «конвергенція» у перекладі з латинської означає «зближення», «сходження». Ця теорія виникла у 1950-ті рр. Її положення розробляли П. Сорокін, Дж. Голбрейт, У. Ростоу, Р. Арон, Ж. Фураст'є, Я. Тінберген та ін. Сутність теорії конвергенції полягає у визнанні факту того, що у сучасних умовах (у середині ХХ ст.) відбувається зближення (синтез) капіталістично та соціалістично орієнтованих систем завдяки подоланню різниці між ними шляхом запозичення позитивних рис кожної із систем і ліквідації негативних моментів у кожній із них, яке ґрунтується на культурних, технічних та інших аспектах науково-технічної революції.

Контрольні питання і завдання

1. Розкрийте соціальну роль держави і права у житті сучасного суспільства.
2. Під впливом яких факторів виникли держава і право?
3. Які закономірності виникнення держави і права Вам відомі?
4. Назвіть основні теорії походження держави.
5. Розкрийте зміст теологічної та психологічної теорій походження держави.
6. Назвіть основні теорії походження права.
7. Розкрийте зміст історичної та регулятивної теорій походження права.
8. Назвіть історичні типи держави і права за формаційною ознакою.
9. Наведіть характеристику буржуазного типу держави і права.

Глава 2. Основи теорії держави

- 1.2.1. Поняття, сутність, властивості та ознаки держави.
- 1.2.2. Механізм держави.
- 1.2.3. Функції держави, форми та методи їх здійснення.
- 1.2.4. Форма держави.
- 1.2.5. Правова держава і громадянське суспільство.

1.2.1. Поняття, сутність, властивості та ознаки держави

Напевно, важко переоцінити значення держави для суспільного розвитку людства, оскільки вона виступає універсальною політичною формою організації суспільства і центральним елементом його політичної системи. Саме держава надає правилам поведінки значення обов'язкових і своїм авторитетом, примусовою силою забезпечує їх належне виконання суб'єктами суспільних відносин. Саме їй належить провідна роль у вирішенні суспільно значущих справ, у досягненні суспільного компромісу між різними верствами населення.

Держава як продукт суспільного розвитку є складним соціальним явищем, тісно пов'язаним і багато в чому залежним від економічного, політичного і культурного розвитку суспільства. Держава – це форма організації політичної влади, що покликана впорядкувати суспільні відносини на певній території. Держава, посідаючи особливе місце в політичній системі громадянського суспільства, має характерні ознаки, що відрізняють її від інших політичних інститутів влади. Вона виникла на певному етапі розвитку людства і зберігається дотепер. Необхідно зазначити, що держава повністю не зливається із суспільством, не розчиняється в ньому, вона є організацією, яка певним чином відокремлена, інституалізована у вигляді механізму держави (державної системи), має власні закономірності становлення, функціонування і розвитку, особливі потреби та інтереси. Тому вивчення характеристик держави має здійснюватися з позиції як єдності держави й суспільства, так і їх відокремленості. Методологічним підходом до такого аналізу поняття, сутності та призначення держави є розуміння держави як особливої форми організації суспільства

У світовій юридичній науці не існує загальноприйнятого визначення держави, що пояснюється складністю цього соціального і юридичного явища. І все ж таки, узагальнюючи різні погляди, можна стверджувати, що у сучасному розумінні **держава** – це особлива універсальна політико-територіальна організація політичної влади, що надає власним розпорядженням обов'язкову силу для всього населення країни шляхом установавання правових норм, а для забезпечення цього порядку використовує легальні засоби виховного характеру та спеціальний державний апарат (армію, поліцію, прокуратуру, пенітенціарну систему, службу національної безпеки тощо).

Сутність держави полягає в тому, що вона виступає необхідним засобом організації не тільки політичної влади в суспільстві, але й організації всього суспільства, невід'ємною умовою його існування і життєдіяльності (оскільки вона організовує виконання спільних справ, важливих для всієї країни, наприклад, оборону від зовнішніх ворогів, забезпечення правопорядку тощо).

Сутність держави розглядається через її **властивості**, які полягають у тому, що вона:

- **всеохопна організація** – об'єднує в єдине ціле всіх членів суспільства (більшість населення пов'язана з державою стійкими відносинами підданства або громадянства), відображає та забезпечує як загальносуспільні інтереси і потреби, так і інтереси й потреби його членів (усі інші соціальні організації – політичні партії, професійні та молодіжні спілки, трудові колективи тощо – охоплюють лише окремі верстви населення);

- **територіальна** – об'єднує членів суспільства (своїх громадян) за територіальною ознакою, територія визначає просторові межі поширення її компетенції;

- **офіційна організація** – репрезентує суспільство, виступає від його імені як усередині держави, так і за її межами;

- **універсальна організація** – об'єднує членів суспільства для вирішення питань, що стосуються різних сфер їхнього життя;

- **верховна (суверенна) організація** – є вищим за значенням та силою об'єднанням суспільства, всі інші соціальні організації у сфері загальносуспільних інтересів підпорядковані їй;

- **централізована організація** – державні організації мають ієрархічну структурну будову, тобто нижчі організаційні структури (регіональні (місцеві) органи державної влади, державні підприємства й установи) підпорядковані вищим: загальнодержавним органам державної влади (парламенту, президенту, уряду);

- **володіє спеціальним апаратом публічної влади**, повноваження якого поширюються на все суспільство, а також іншими державними організаціями, що безпосередньо забезпечують вирішення загальносуспільних справ;

- **здатна надавати своїм велінням загальнообов'язковий характер**, що забезпечується можливістю застосування державного примусу;

- **пов'язана з правом** – організовує життя на правових засадах; право юридично оформлює державу та державну владу і таким чином робить їх легітимними, тобто законними; держава здійснює свої функції в правових формах;

- **установлює та збирає податки і збори** – обов'язкові платежі грошима, які стягуються державою. Разом податки та збори формують державну скарбницю, з якої фінансується сама держава та виконання державою її функцій (освітніх, медичних тощо), надає матеріальну підтримку в межах міжнародного співробітництва економічно слабозвинутим державам чи постраждалим від природних катаклізмів тощо.

Будь-якій державі притаманні такі універсальні **ознаки**:

- **територія** – визначена кордонами частина земної кулі, на яку поширюється суверенітет держави і в межах якої її населення стає громадянами. Територією держави визнаються і такі об'єкти, як повітряні та морські судна, інші транспортні засоби, посольства, консульства тощо. Територія держави – це матеріальна база держави й основа для визнання її суб'єктом міжнародного права. При цьому необхідно розрізняти реальну, фактичну територію, межі якої чітко визначені міжнародними договорами і внутрішнім законодавством, та квазітериторію, що постійно змінює свої розміри і конфігурацію.

Реальна територія містить:

- сухопутний простір;
- водний простір (акваторія) (територіальне море і внутрішні води);
- повітряний простір (аероторія), розташований над сухопутним і водним просторами (надра, що розташовуються під сухопутним і водним просторами).

До квазітериторії належать:

- військові кораблі та літальні апарати, а також морські та повітряні судна, що перебувають на некомерційній державній службі, незалежно від їх місцезнаходження;

- торговельні морські та повітряні судна під прапором певної держави, що перебувають у відкритому морі або в повітряному просторі над відкритим морем;

- космічні об'єкти, що належать державі;
- трубопроводи і підводні кабелі;
- нафтові та інші добувні вишки у відкритому морі;
- території дипломатичних представництв і консульств;

- **населення**, яке розселене на всій території держави, що поділяється на адміністративно-територіальні чи політико-територіальні одиниці. Державна влада поширюється на всіх людей, що проживають на її території. Більшість населення пов'язана з державою стійкими відносинами громадянства (підданства). Громадяни (піддані) держави порівняно з іноземними громадянами або особами без громадянства, які також можуть проживати на території даної держави, мають ширший правовий статус і стійкіші правові зв'язки з державою, а також права й обов'язки, яких позбавлені останні. На відміну від політичних партій, професійних спілок, інших громадських організацій або релігійних утворень, тільки держава має право виступати від імені всього народу в цілому. Це є одне з монопольних прав держави;

- **політичний публічний характер влади**. При цьому її політичний характер втілюється у державно-політичних інститутах, які відокремлені від населення і мають власні інтереси, а публічний – виявляється в тому, що держава завжди виступає від імені суспільства в цілому і виражає суспільні інтереси. Публічна влада має свою систему державних органів і

посадових осіб, які захищають і охороняють інтереси тих, хто має владу. Апарат публічної влади складається з апарату управління, який забезпечує виконання функцій держави, та апарату примусу. Примусові заходи застосовують спеціальні органи: армія, поліція, прокуратура, пенітенціарна система, служба національної безпеки тощо;

- **суверенітет держави** (поняття суверенітету вперше було сформульоване французьким мислителем XVI ст. Ж. Боденом) – політико-правова властивість державної влади, що виявляється в її:

- *самостійності* (можливості приймати будь-які рішення за умови їх узгодженості з міжнародним правом і національним законодавством);

- *верховенстві* (відсутності іншої вищої влади в країні);

- *незалежності* (можливості приймати рішення, виходячи з власних інтересів);

- *неподільності* (або єдності влади) – єдності влади в цілому, незважаючи на різні функції її органів;

- *повноті* (її поширеності на всі сфери державного життя і на все населення);

- *рівноправності* у зовнішніх відносинах (наявності таких самих прав і обов'язків, як і в інших держав);

Порушення суверенітету призводить до часткової або повної втрати незалежності держави. За сучасних умов розвитку держав та міжнародних відносин, пов'язаних зі створенням органів світового співтовариства і добровільним вступом до них держав (Організація Об'єднаних Націй, Рада Європи, Європейський Союз тощо), поняття суверенітету зазнає певних змін. Зі збереженням самостійності й незалежності у внутрішніх і зовнішніх справах країни – члени названих міжнародних організацій добровільно визнають їхнє верховенство з окремих питань внутрішнього життя і міжнародних відносин (права людини, екологія, безпека тощо). По суті, це втілення ідеї обмеженого суверенітету, однак на повній демократичній основі;

- **апарат держави** – система органів та організацій, які створюються державою з метою реалізації власних функцій її та завдань;

- **загальнообов'язкові правила поведінки – правові норми** – правила загального характеру, які встановлюються, забезпечуються й охороняються державою. Тільки держава має право видавати закони та інші нормативно-правові акти, які є загальнообов'язковими для всіх громадян і посадових осіб на всій її території, а також вимагати і забезпечувати їх виконання. Державна влада – єдиний суб'єкт, який має таке право, оскільки вона виступає від імені всього суспільства як ядро політичної системи. Таких прав не мають інші суб'єкти політичної системи і громадянського суспільства. Діяльність з видання законів – це виключна прерогатива держави;

- **система податків і зборів** – платежів обов'язкового характеру загальнодержавного або місцевого значення, призначених для утримання державного апарату, системи освіти, системи соціального забезпечення тощо. Наявність податкової системи, яка є фінансовою основою для виконання

державою владних функцій. Держава встановлює та збирає податки, інші примусові збори зі своїх громадян, підприємств і організацій, які розташовані на її території, для суспільних потреб та утримання апарату управління, організації державного механізму;

- **формальні реквізити** – офіційні символи: *прапор, герб і гімн*.

У сучасному світі не існує жодного суспільства, в якому не було б держави. Вона може бути світською або теократичною. Більшість держав світу – світські, тобто такі, в яких розмежовані сфери діяльності держави і церкви (церква відокремлена від держави). У теократичних державах влада належить церковній ієрархії (сучасний Ватикан). Отже, держава являє собою соціальне явище, обмежене певними історичними рамками. Держава має сукупність зазначених ознак, проте навіть за відсутності деяких із них державність не втрачається.

1.2.2. Механізм держави

Механізм держави являє собою ту організаційну силу, за допомогою якої держава здійснює владу в країні. Завдяки державному механізму держава реалізує власні функції, впливає на стабілізацію і розвиток суспільного життя, сприяє організованості в країні. Тому під **механізмом держави** розуміють цілісну ієрархічну систему всіх державних організацій, які здійснюють завдання та реалізують функції держави. Механізм держави характеризують такі **ознаки**:

- *цілісність та ієрархія*;
- його елементи становлять виключно *державні органи*;
- він складається з осіб, які професійно займаються державним управлінням;
- наявність організаційної та матеріальної *можливості реалізації завдань та функцій* держави;
- наявність у кожного елемента *власної компетенції* як правової основи його діяльності.

Побудова і діяльність механізму сучасної держави здійснюється на основі певних **принципів**, до яких належать принципи:

- гуманізму;
- розподілу влади;
- гласності;
- професіоналізму і компетентності;
- законності;
- демократизму, що втілюється в широкому залученні громадян до формування та організації діяльності механізму держави і включає в себе:
 - принцип народовладдя (передбачає, що джерелом влади в Україні є народ);
 - принцип поділу влади (передбачає структурний і функціональний принципи раціональної організації влади);
 - принцип взаємної відповідальності особи та держави (передбачає обмеження державної влади правами і свободами людини та громадянина).

Структура державного механізму складається з:

- **апарату держави**. Виокремлюють такі його ознаки:
 - це система створених державою структур, що мають форму органу держави;
 - наявність виключно владних повноважень, які визначають функціональне призначення органу;
 - наявність чиновників, які реалізують повноваження від імені держави на професійній основі;
 - наявність нормативно закріпленої структури та законодавчо визначених повноважень (компетенції);
 - пов'язаність із державою, оскільки всі рішення відображають її волю та приймаються від її імені;
 - фінансування з бюджету;
 - забезпечення реалізації державних функцій і завдань з управління суспільством;
 - система органів, розподілених відповідно за принципом поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову;
 - система органів, наділених матеріально-технічними та організаційними засобами.

До складу державного апарату входять такі органи:

- *законодавчі*;
- *виконавчі*;
- *судові*;
- з *особливим статусом* (в Україні це Президент України, Національний банк України тощо);
- **державних органів** – складових частин механізму держави, що мають визначену відповідно до законодавства власну структуру, чітко встановлені повноваження з управління конкретною сферою суспільного життя та органічно взаємодіють з іншими частинами державного механізму. Державні органи поділяються на:
 - *державні органи, які виконують економічні та соціальні функції*, до яких належать:
 - підприємства (унітарні підприємства, що діють на основі державної власності, а також корпоративні підприємства, державна частка у статутному капіталі яких забезпечує державі право вирішального впливу на господарську діяльність цих підприємств, що мають спеціальну правосуб'єктність, зміст якої визначається публічними інтересами);
 - установи (органи державної влади, що виконують певні функції в галузі державного, адміністративного, партійного, громадського, комерційного управління, контролю, нагляду тощо);
 - організації (організації, що створені для здійснення державою своїх функцій: військові, наукові, освітні тощо);

- *державні органи спеціального призначення* – органи, які забезпечують легальними засобами можливість реалізації державних функцій. Це:

- *контрольні органи;*
- *місця позбавлення волі;*
- *правоохоронні органи.*

Специфічні ознаки державних органів:

- створення їх відповідно до закону за волею держави та здійснення ними своїх функцій від імені держави за принципом «дозволено лише те, що прямо передбачено законом»;

- формування з однієї особи або групи людей, які здійснюють управління суспільством на професійній основі;

- виконання кожним державним органом чітко визначених, законодавчо встановлених видів і форм діяльності;

- наявність у кожного державного органу юридично закріпленої організаційної структури, територіального масштабу діяльності, спеціального положення, що визначає його місце та роль у державному апараті, а також порядку взаємовідносин з іншими державними органами та організаціями;

- наявність у державних органів державно-владних повноважень.

Саме наявність останньої ознаки дає змогу чітко розрізняти, з одного боку, державні органи і державні організації (підприємства й установи) та недержавні органи та організації – з іншого.

Як бачимо, первинним структурним елементом механізму держави виступає **орган держави** – особа або група осіб (державних службовців), які мають законодавчо оформлену державно-владну компетенцію для виконання завдань та функцій держави. До *ознак* органу державної влади належать:

- *організаційна та структурна відокремленість* органу державної влади як частини державного механізму. Всі державні органи об'єднані між собою загальнодержавними завданнями, але при цьому кожен державний орган має власні повноваження та обов'язки, передумовою ефективного виконання яких є його відносна самостійність. Структурно орган державної влади складається з підрозділів, а наскільки складною чи простою є структура органу держави залежить від того, які завдання на нього покладені;

- орган державної влади має *державно-владні повноваження*. Державно-владні повноваження органу державної влади юридично виявляються у його компетенції, під якою розуміють сукупність предмета відання, прав та обов'язків відповідного органу;

- орган державної влади *створюється в установленому законом порядку для виконання певних державних завдань*. На відміну від інших організацій, орган державної влади створюється на підставі Конституції та законів України. Виходячи з цього, можна стверджувати, що завдяки такому принципу створення відповідний державний орган діє від імені держави та за її дорученням;

- орган державної влади має певні *організаційні та правові форми діяльності*.

Кожен орган держави утворюється для здійснення певного виду державної діяльності й має визначену структуру, яку становлять *апарат* (він безпосередньо виконує державні завдання і функції) та *допоміжний апарат* (спеціалісти та інші особи, що забезпечують технічні умови здійснення управлінських функцій).

Класифікацію державних органів проводять за такими ознаками:

- **за принципом поділу влади** виокремлюють:
 - законодавчі;
 - виконавчі;
 - судові органи;
- **за місцем у системі державного апарату** розрізняють:
 - *первинні*, які створюються всім населенням або його частиною шляхом виборів;
 - *вторинні*, які створюються первинними органами, виходять від них та підзвітні їм;
- **за способом формування**:
 - виборні органи державної влади;
 - призначені;
- **за змістом і спрямованістю державної діяльності**:
 - органи державної влади;
 - глава держави;
 - органи державного управління;
 - судові;
 - контрольно-наглядові органи;
- **за характером компетенції** розрізняють органи державної влади:
 - загальної (Кабінет Міністрів) компетенції;
 - галузевої компетенції (Міністерство юстиції, Міністерство внутрішніх справ тощо);
- **за часом функціонування** державні органи можуть бути:
 - постійними;
 - тимчасовими;
- **за порядком вирішення питань** розрізняють:
 - одноосібні;
 - колегіальні державні органи;
- **за територією, на яку поширюється їхня компетенція**, вони можуть бути:
 - загальнодержавними (або центральними);
 - місцевими (або локальними).

Кожен державний орган відповідно до своєї компетенції виконує призначені йому функції. Функції держави в цілому здійснюються через функції окремих державних органів. Державний орган, виконуючи свої функції, одночасно бере участь у реалізації різних функцій держави. При цьому компетенція державних органів щодо компетенції держави має похідний характер. Компетенція державного органу визначає точні межі його діяльності й таким чином координує її з діяльністю інших органів публічної влади, отже, і з діяльністю всього державного апарату, а функції реалі-

зуються через компетенцію. Функції та компетенція будь-якого державного органу перебувають у тісному зв'язку між собою. Функція державного органу вказує головний напрям його діяльності, шлях до загальної мети. Для виконання конкретних завдань, що постають на цьому шляху, за органом юридично закріплюються певні потенційні можливості, які окреслюють у праві через вид і міру можливої та належної владної поведінки (повноваження), сферу її застосування (предметну підвідомчість) і територію дії (територіальну підвідомчість).

1.2.3. Функції держави, форми та методи їх здійснення

Питання функцій держави має не тільки теоретичне, але й практичне значення. Воно дає змогу розглянути державу не лише з позиції її внутрішньої будови та змісту, але й охопити її багатосторонню діяльність, функціонування як у суспільстві, так і у взаємодії з іншими державами. За допомогою функцій можна визначити характер діяльності держави, правильність вибору нею на тому чи іншому етапі розвитку пріоритетів, рівень її організованості та ефективності. **Функціями держави** традиційно називаються основні напрями діяльності, які відображають її сутність і соціальне призначення і забезпечують виконання завдань, заради яких і створюється держава.

За своїм характером функції держави не можуть бути нейтральними, через них завжди відображається та реальна, соціально зумовлена роль, яку відіграє держава в процесі виконання завдань соціально-економічного розвитку суспільства. Саме це втілено, наприклад, у теорії «держави нічного сторожа», яка полягає в ідеї повного або принаймні мінімального втручання держави в економіку, а згодом – у «теорії загального благоденства», що є символом посилення ролі держави у вирішенні питань економіки на благо суспільства. Сутність держави та її соціальне призначення – це вирішальні фактори у визначенні спрямованості діяльності держави, постановці її мети і завдань на відповідному етапі розвитку суспільства. Функції держави є багатоплановими, їх формування відбувається в процесі становлення та розвитку держави. Послідовність виникнення функцій залежить від черговості завдань, які постають перед суспільством у його історичному розвитку, та кінцевої мети. Ці завдання та мета не є довільними. Вони залежать від низки умов, найважливіші з яких: економічні можливості суспільства, потреби та інтереси населення, окремих соціальних груп і прошарків, можливості партнерства між ними, моральний та культурний рівні суспільства, професіоналізм державних структур.

Різноманітність форм державної діяльності зумовлює різноманітність її функцій, які можна **класифікувати**:

- **за соціальним призначенням** на:
 - *основні* (наприклад, оборона країни, забезпечення правопорядку, охорона прав та свобод громадян);

- *допоміжні* (вони виступають структурними елементами основних функцій. Наприклад, основна функція оборони країни передбачає укріплення збройних сил держави, розвиток науково-технічного прогресу тощо);

- **за часом їх виконання** функції держави можуть бути:

- *постійними* – такими, що реалізуються протягом усього часу існування держави;

- *тимчасовими* – характерними для певного незначного історичного періоду (наприклад, захист території держави від нападу або діяльність держави під час надзвичайних ситуацій);

- **за територією виконання** функції держави поділяються на:

- *внутрішні*, спрямовані на виконання внутрішніх завдань:

- економічна функція (державою виступає організатором та координатором економічних процесів у країні);

- соціальна функція (державою організується і гарантується соціальне забезпечення громадян та узгодження інтересів різних соціальних груп та індивідів, а також розв'язує соціальні конфлікти);

- політична функція (державою координуються всі політичні процеси, що відбуваються в країні);

- правоохоронна функція (йдеться про забезпечення державою точного і повного виконання правових приписів усіма учасниками правових відносин у державі);

- фіскальна функція (стягнення податків і мита, виявлення й облік доходів виробників матеріальних благ, контроль за правильністю стягнення податків);

- культурно-виховна функція (вона пов'язана з організацією науки й освіти, збереженням культурної спадщини і доступом громадян до неї);

- природоохоронна функція (державою регулюється процес використання природних ресурсів, збереження і відновлення природного середовища);

- *зовнішні*, спрямовані на регулювання зовнішньополітичних питань:

- зовнішньоекономічна функція (державою сприяється інтеграції національної економіки у світову, використанню інтелектуальних досягнень, технологій інших держав тощо);

- зовнішньополітична функція (виявляється у сприянні співпраці у забезпеченні світового правопорядку – державою бере участь у збереженні миру, в боротьбі з наркобізнесом, тероризмом тощо);

- зовнішньогуманітарна функція (державою захищається незалежність і територіальна цілісність країни, виконуються міжнародні зобов'язання, сприяється співпраці у розв'язанні глобальних проблем сучасності).

У сучасному світі, коли суспільне життя все більше інтернаціоналізується, межа між зовнішніми та внутрішніми функціями поступово зникає. Практично кожна функція держави має як внутрішню, так і зовнішню сторони. Тому ряд учених пропонує ідею щодо існування всього лише однієї – генеральної – функції держави, зміст якої полягає в забезпеченні нормального функціонування громадянського суспільства. Пробле-

ми, порушені перед людством у ХХІ ст., зумовили виникнення глобальних функцій, для здійснення яких необхідне об'єднання зусиль усіх держав. Найбільше глобалізація торкнулась екологічної функції, функції захисту й охорони прав і свобод особи, функції підтримання світового порядку.

Діяльність держави та її органів щодо реалізації державних функцій здійснюється в різних формах різними методами. Під **формами здійснення функцій держави** потрібно розуміти їх зовнішній вияв. Здійснення функцій сучасної держави відбувається в процесі її діяльності та виражається в правових і організаційних (фактичних) формах.

Правові форми здійснення функцій держави – це управлінська або регулятивна діяльність державних органів, що полягає у вчиненні юридично значущих дій з виконання державних функцій у порядку, визначеному законом, і має правові наслідки. До правових форм реалізації функцій держави належать:

- *правотворча (або законодавча) діяльність* – це діяльність спеціальних державних органів з розробки та прийняття нормативно-правових актів, які формують мету і напрями державної діяльності, визначають засоби і методи досягнення цієї мети. Правотворча діяльність – це процес постійної зміни та оновлення чинного права, при цьому сама ця діяльність (її форми, процедури, суб'єкти та їх повноваження) також урегульована правом і вдосконалюється разом із розвитком правової та політичної культури суспільства;

- *правозастосовна діяльність* – це діяльність компетентних державних органів із виконання законів і підзаконних нормативно-правових актів шляхом прийняття правозастосовного акта. Суб'єкти правозастосовної діяльності – державні органи та посадові особи. Необхідність цієї форми зумовлена тим, що від неї залежить не тільки ступінь реалізації правових вимог, але й рівень здійснення самих функцій держави. Від того, наскільки ефективно виконуються правові вимоги, залежить ефективність здійснення державних функцій. Уся діяльність держави (її органів і посадових осіб) має характер правореалізуючих дій. Навіть правотворча діяльність є формою реалізації повноважень відповідних державних органів і посадових осіб на видання у встановленому порядку відповідних нормативно-правових актів тощо. У формі реалізації права відбувається також і виконавчо-розпорядча та правозахисна діяльність;

- *правоохоронна діяльність* – це діяльність, сутність якої полягає в забезпеченні безпосереднього реагування на вчинені правопорушення у сфері здійснення державних функцій, встановлення і притягнення до юридичної відповідальності осіб, які їх учинили. У результаті правоохоронної діяльності видаються акти застосування норм права (постанови слідчих, протести прокурорів, вироки та рішення судів). Специфіка цих актів полягає в тому, що вони відповідають цілям профілактики (запобігання) злочинів та інших правопорушень, сприяють відновленню порушеного права, реалізації юридичної відповідальності особи, яка скоїла правопорушення у сфері

реалізації функцій держави. Важливим аспектом правоохоронної діяльності є боротьба з правопорушеннями та злочинністю, здійснення відповідних профілактичних заходів. Здійснення правозахисної функції є одним із обов'язків держави. У межах цієї форми реалізації функцій держави велике значення має послідовне дотримання нею гарантій у сфері прав та свобод людини і громадянина.

Організаційні (фактичні) форми здійснення функцій держави – це специфічні види організаційної або іншої діяльності державних органів та організацій, що спрямовані на реалізацію функцій держави, які не тягнуть правових наслідків. До організаційних (фактичних) форм реалізації функцій держави належать:

- *організаційно-регламентуюча форма* – добір, розміщення, виховання і визначення ефективності діяльності кадрів у сфері здійснення державних функцій (кадрова робота, підготовка документів);

- *організаційно-економічна форма* – організація матеріально-технічного забезпечення здійснення державних функцій;

- *організаційно-контрольна форма* – організація недержавного контролю у сфері здійснення державних функцій;

- *організаційно-виховна форма* – це організація виховання, пропаганди, агітації, інформації та іншого забезпечення виховного впливу на населення у сфері здійснення державних функцій.

Функції держави характеризуються не тільки своїми формами, але й методами їх реалізації. Під **методами здійснення державних функцій** розуміють способи та засоби діяльності державних і недержавних органів та організацій, що спрямовані на виконання завдань, які постають перед державою на певному етапі її розвитку. Під час здійснення своїх функцій держава за допомогою державних органів та їх посадових осіб застосовує низку методів:

- *метод переконання* – здійснюється шляхом заохочення суб'єктів суспільних відносин до певної діяльності чи дій, що відповідають їхній волі без застосування силового тиску, таким чином забезпечуючи свободу вибору. Переконання в основному відбувається через такі юридичні засоби, як суб'єктивні права, законні інтереси, пільги;

- *методи рекомендації та заохочення* часто трапляються тоді, коли держава орієнтує і спонукає суб'єктів суспільних відносин до певного варіанта поведінки, який є бажаним на її погляд. Використовуючи ці методи, держава може досягти значних успіхів у стимулюванні суспільно корисної діяльності;

- *метод примусу* полягає в застосуванні до суб'єктів, які вчинили правопорушення у сфері здійснення державних функцій, передбачених нормами права заходів покарання, перевиховання та спонукання до діяльності, спрямованої на усунення шкоди, заподіяної такою поведінкою.

1.2.4. Форма держави

З метою встановлення існуючого в державі порядку організації та здійснення державної влади аналізують формально закріплені норми права певної держави або кількох держав, а також фактично діючий у державі порядок організації та здійснення державної влади. Узагальнення отриманих знань дає можливість вченим здійснити наукову класифікацію держав світу щодо порядку побудови владних відносин у державі. Отже, поняття форми держави є штучним результатом наукового узагальнення (класифікації) певних держав світу за порядком організації та здійснення державної влади (наприклад, Франції, Китаю та інших держав). Тобто **форма держави** – це порядок організації та здійснення державної влади в певній державі світу або типі держав. Будь-яка держава характеризується певною власною формою, тобто певним порядком організації та здійснення державної влади. Форма кожної держави складається з *трьох* взаємопов'язаних *елементів*:

- форми державного правління;
- форми державного устрою;
- форми державно-правового (політичного) режиму.

Форма державного правління – це елемент форми держави, який відображає порядок створення, організації та взаємодії вищих органів влади і ступінь участі населення в їх формуванні. Залежно від форми державного правління всі держави поділяються на монархії та республіки.

Монархія – це така форма правління, за якою вища влада повністю або частково належить одній людині в державі – монарху. Ознаками монархічної форми державного правління, що склались історично, є те, що в ній монарх:

- є головою держави і здійснює від її імені представництво;
- є носієм державної влади за правом крові (спорідненості) й отримує її згідно з процедурою престолонаслідування;
- здійснює державну владу безстроково;
- офіційно не підпорядкований будь-яким іншим суб'єктам;
- юридично безвідповідальний (відсторонити монарха від влади неможливо).

Залежно від рівня конституційної обмеженості влади монарха та наявності інших органів влади в державі монархія може існувати у вигляді однієї з двох форм: абсолютної або обмеженої.

Абсолютна монархія – це форма монархії, що характеризується відсутністю в країні представницьких органів, повною неконтрольованістю влади монарха у державі. Класичними прикладами абсолютної монархії були Російська імперія часів Петра I та Франція часів Людовика XIV. Нині офіційно абсолютними монархіями оголосили себе вісім держав: Бахрейн, Ватикан, Катар, Кувейт, ОАЕ, Оман, Бруней та Саудівська Аравія.

Обмежена монархія – це форма монархії, яка тією чи іншою мірою передбачає чітке визначення (обмеження) повноважень монарха повноваженнями певних державних органів. Вона може бути:

- станovo-представницькою (в якій поряд з відносно сильною владою монарха існують станovo-представницькі органи, що мають фінансові, а іноді навіть і законодавчі функції);

- конституційною (характеризується конституційним обмеженням повноважень монарха на користь іншого органу, тобто влада монарха перебуває в межах, визначених конституцією).

Різновидами конституційної монархії є:

- парламентська монархія, де повноваження монарха обмежені на користь парламенту (наприклад, Великобританія, Данія, Швеція та Японія). Їй притаманні такі ознаки:

- монарх лише формально зберігає функції глави держави і має виключно представницькі повноваження;

- законодавча влада належить парламенту, виконавча – урядові, який формується парламентом і повністю йому підзвітний;

- монарх позбавлений права самостійно здійснювати функції глави держави;

- усі акти, які видаються від імені монарха, створюються виконавчою владою і попередньо схвалюються міністрами;

- дуалістична монархія, якій властива наявність відразу двох центрів державної влади. В ній влада монарха обмежена законодавчо, уряд, як правило, контролюється парламентом, а юридичні акти, які видає монарх, набувають чинності тільки після їх затвердження парламентом. Дуалістична монархія має такі ознаки:

- формальна належність законодавчої влади парламенту;

- здійснення монархом функцій глави виконавчої влади;

- право монарха формувати уряд та право накладення абсолютного вето на закони парламенту;

- право монарха видавати укази, що мають силу закону.

Дуалістичні монархії характерні для держав Близького Сходу, існують у Марокко, Йорданії, Таїланді, Непалі, Малайзії.

Республіка – це форма правління, в якій вища влада здійснюється представницьким загальнодержавним органом, відповідальним перед населенням, яке обрало його на певний строк. Залежно від особливостей повноважень глави держави (президента) та їх співвідношення з парламентськими повноваженнями республіки можуть бути:

- **парламентськими**, для яких характерно верховенство влади парламенту, наявність посади прем'єр-міністра та порядку затвердження парламентом актів, виданих президентом. До основних ознак парламентських республік належать:

- формальне верховенство парламенту, перед яким уряд несе відповідальність за свою політичну діяльність;

- уряд формується парламентом (переважно з депутатів парламенту, які належать до правлячої партії або партійної коаліції, яка отримала більшість депутатських місць);

- виконавча влада існує окремо від президента, на якого покладені номінальні представницькі функції, а реальна влада належить главі уряду (прем'єр-міністру, канцлеру тощо);

- президент може обиратися двома шляхами: парламентом за правилами парламентської процедури (наприклад, у країнах Східної Європи: Албанії, Угорщині, Чехії, Словаччині) і нести відповідальність згідно з конституцією перед парламентом; парламентом за участю представників адміністративно-територіальних (автономних) одиниць і спеціально створеним органом, який складається з парламентарів та представників суб'єктів федерації.

До парламентських республік належать Фінляндія, Індія, Туреччина, Італія, Австрія тощо;

- **президентськими**, яким властива сильна влада президента, котрий призначає уряд і несе за нього політичну відповідальність, а також має право вето щодо актів парламенту і право навіть розпустити парламент. Її основні *ознаки*:

- президент об'єднує повноваження глави держави і глави уряду (виконавчої влади);

- позапарламентський метод обрання президента, він обирається шляхом загальних виборів;

- позапарламентський спосіб формування уряду (його очолює або призначає президент);

- відсутність інституту парламентської відповідальності уряду (він несе відповідальність перед президентом, а не перед парламентом). Через це парламент (наприклад, Конгрес США) не має права відкликання уряду: можливий навіть протилежний партійний склад парламенту й уряду;

- президент не має права розпустити парламент і призначити нові вибори;

- президент має право накладати вето на законодавчі рішення парламенту, однак воно може бути скасоване (переборене) більшістю голосів у парламенті (як правило, двома третинами голосів).

До президентських республік належать, зокрема, США, Аргентина, Мексика, Бразилія тощо;

- **змішаними**, які поєднують риси як парламентської, так і президентської республік. Це, наприклад, Україна, Франція та ін. Загальними правовими ознаками змішаної республіки є:

- формування уряду за участю глави держави й парламенту;

- відповідальність уряду перед главою держави і перед парламентом;

- відсутність конституційно визначеного статусу президента, ані як глави виконавчої влади, ані як глави уряду;

- президент визнається арбітром (та) або гарантом у певних сферах державної діяльності;

- заміщення поста (посади) президента шляхом загальних прямих виборів.

Форма державного устрою – це елемент форми держави, який відображає спосіб територіального устрою держави, що визначає порядок взаємодії органів центральної, регіональної та місцевої влади. Форма державного устрою охоплює такі складові:

- територіальну організацію населення;

- розподіл держави на основні складові частини;

- правовий стан територіальних складових держави;
- принципи побудови взаємовідносин центру та регіонів.

Залежно від власного устрою держави бувають простими (унітарними) або складними.

Простою (унітарною) вважається держава, територіальний устрій якої характеризує повна політична єдність і відсутність інших державних утворень, що мають ознаки суверенітету. Простими державами є Франція, Китай, Японія, Україна, Італія, Данія та ін. Унітарні держави можуть бути або *централізованими* (ті, що не мають автономій у своєму складі), або *децентралізованими* (ті, що у своєму складі мають автономії).

Складні держави можуть існувати у формах:

- *федерації* – союзних держав, що складаються із суб'єктів, які мають обмежений суверенітет. Федераціями є США, Мексика, Австрія, Німеччина, Індія, Росія тощо. Розрізняють *національно-територіальні* та *територіально-адміністративні* федерації;

- *конфедерації* – тимчасових договірних союзів суверенних держав, кожна з яких зберігає повністю власний суверенітет. Ця форма державного устрою має історичний характер і зараз майже не трапляється. У різний час конфедераціями були Нідерланди (1579–1795 рр.), США (1776–1787 рр.), Німеччина (1815–1866 рр.), Швейцарія (1815–1848 рр.) та Сенегамбія (1981–1989 рр.);

- *імперій* – складних держав, створених, як правило, насильницьким шляхом, що складаються із суверенної держави – метрополії – та підвладних їй держав – колоній;

- *співдружностей* – організаційних об'єднань держав, які характеризуються наявністю загальних ознак економічного, політичного, правового та культурного характеру. Основою їх створення є або договір, або статут. Співдружностями є Співдружність Незалежних Держав (СНД) та Британська Співдружність;

- *співтовариств* – політичних об'єднань держав, створених шляхом укладання міждержавної угоди з метою реалізації спільних економічних завдань. Це, наприклад, Європейське економічне співтовариство (ЄЕС).

Форма державно-правового (політичного) режиму – це елемент форми держави, який вказує на методи та прийоми здійснення політичної влади в країні. Загальними показниками будь-якого державного режиму є:

- ступінь реальності забезпечення прав і свобод громадян;
- ступінь захищеності та забезпеченості гарантіями прав і свобод громадян (політичного та ідеологічного вибору, економічної свободи) та ступінь урахування інтересів різних соціальних груп (у тому числі меншин) тощо;
- роль права в житті суспільства та вирішенні державних справ;
- способи легітимації (узаконення) державної влади;
- співвідношення правових і неправових способів здійснення владних функцій;
- методи, інтенсивність і правова обґрунтованість використання силових структур, інших ресурсів влади;

- місце та роль у державному житті апарату примусу;
- участь громадян та їх об'єднань у політичному житті держави;
- основні способи вирішення конфліктів, що виникають у суспільстві;
- механізм ідеологічного тиску.

Залежно від наявності або відсутності демократичних інститутів влади в державі політичні режими можуть бути демократичними або антидемократичними.

Демократичний режим може існувати у формі:

- демократично-ліберального;
- демократично-консервативного;
- демократично-радикального.

Антидемократичний режим існує у формах:

- тоталітаризму;
- авторитаризму;
- тиранії;
- деспотії;
- теократії;
- охлократії.

Крім того, серед антидемократичних режимів часто називають *диктатуру, расизм та фашизм*.

1.2.5. Правова держава і громадянське суспільство

Виникнення концепції правової держави пов'язують з класичними працями Дж. Локка та Ш. Монтеск'є. Одним із засновників теорії правової держави вважається І. Кант, який писав: «Держава – це об'єднання багатьох людей, підпорядкованих правовим законам». Сам термін «правова держава» утвердився у німецькій літературі першої половини ХІХ ст. у працях К. Велькера, Р. Моля та ін. У Росії теорія правової держави почала розроблятися із середини ХІХ ст., у тому числі зусиллями українських учених, а саме Б. Кістяковського, Ф. Тарановського та М. Палієнка. Так, Б. Кістяковський вважав головними рисами правової держави обмеження державної влади визнанням прав особистості, підзаконність державної влади, єдність влади і народу та високий рівень правосвідомості й відповідальності людей. Ф. Тарановський серед рис такої держави називав обмеження держави правовими формами і правовими кордонами, законність правління, наявність юридичних відносин держави і населення, а також забезпечення правомірності у діяльності влади. Зі свого боку, М. Палієнко називав необхідними умовами існування правової держави правове обмеження державної влади та встановлення права, яке виключає свавілля влади і забезпечує необхідну свободу особистості. Над розробкою різних аспектів теорії правової держави працювали також С. Котляревський, О. Алексєєв, М. Коркунов, І. Лазаревський, Г. Шершеневич, В. Гессен (автор книги «Теорія правової держави») та М. Рейнер (автор статті «Що таке правова держава?»). У 1930-ті рр. у СРСР теорія правової держави була офіційно визнана хибною й знов почала розроблятися тільки у другій половині 1980-х рр.

У сучасному розумінні **правова держава** – це держава, яка характеризується соціальним контролем над владою, пануванням права у всіх сферах державного життя, реалізацією суверенних прав і свобод громадян, високою правовою культурою населення та ефективною правоохоронною системою. Різні дослідники виокремлюють такі основні **ознаки** правової держави:

- джерелом державної влади в ній визнається народ;

- в управлінні правовою державою домінує принцип верховенства права.

Принцип верховенства права вимагає, щоб і мета діяльності держави, і сама ця діяльність визначалися правовими рішеннями законодавців. Його реалізація забезпечує незалежність державного апарату від зміни правлячих політичних сил, а також відносну безперервність розвитку держави в умовах постійних змін, що відбуваються в житті суспільства і навіть стають передумовою таких змін. За допомогою права відбувається відтворення наявної соціальної системи, оскільки в ньому конкретизується правова державність. Право утворює ту ланку, завдяки якій досягається узгодження і взаємодія між правовою і соціальною державністю, між соціальною державою і ринковою економікою. Панування права в житті суспільства забезпечує створення демократичних державних структур, воно гарантує верховенство конституції як найвищого за юридичною силою нормативно-правового акта, а також правових законів, підвищення їх якості, здійснення принципу поділу влади тощо;

- для неї характерним є верховенство закону в регулюванні суспільних відносин;

- наявність у державі законодавчих органів і процедур, за допомогою яких створюються ефективні закони;

- їй притаманний пріоритет прав і свобод особистості. Ці права і свободи створюють своєрідне ядро незмінних і непорушних прав, навколо якого формуються похідні від них категорії прав (політичні, соціально-економічні, культурні тощо). Кожна з категорій прав конкретизує певний аспект змісту цього ядра, сприяє його захисту. Зворотний зв'язок полягає в тому, що саме завдяки визнанню державою непорушності життя, свободи та гідності людини недоторканими і невідчужуваними вважаються всі інші права і свободи. Соціальна природа правової держави означає законодавче закріплення рівних прав і рівних шансів їх реалізації представниками різних соціальних верств, а отже, досягнення соціального плюралізму. Це створює можливість різним соціальним групам рівною мірою брати участь у формуванні органів влади, впливати на політику, а також нести відповідальність за стан справ у суспільстві. Цей вплив здійснюється індивідами і їх об'єднаннями за допомогою конституційно-правових інститутів;

- у правовій державі існує ефективна правоохоронна система;

- суспільство в цілому і кожна окрема людина мають високий рівень правової культури. Це, зокрема, передбачає наявність досить високого рівня правових знань, знання основних принципів права, стійких переконань у необхідності виконання законів тощо. Досягнути такого рівня правосвідомості, який конче потрібний як для правотворчості, так і для реалізації

права, дуже важко. Для запровадження системи правового навчання і виховання потрібен тривалий час;

- *чіткий розподіл гілок державної влади і розподіл між вищими та нижчими структурами однієї гілки влади.* Сучасний підхід до розкриття змісту принципу поділу влади передбачає висвітлення двох аспектів. Це, по-перше, незалежність і самостійність кожної з гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової, а по-друге – існування й ефективне функціонування конституційного механізму взаємних стримувань і противаг. Система «стримувань і противаг» була започаткована в США. Вона являє собою сукупність правових обмежень однієї гілки влади з боку інших гілок. Традиційно до таких обмежень зараховують: здійснюване за допомогою принципів права, норм конституції і законів регламентування нормотворчої діяльності, зокрема видання законів виключно парламентом, обмеження підзаконної та делегованої нормотворчості; чітке визначення повноважень вищих органів державної влади, строків їх виконання і випадків їх припинення; здійснення правосуддя виключно судом, визнання судом неконституційними нормативно-правових актів тощо;

- *чітке розмежування повноважень між органами державної влади й органами місцевого самоврядування.*

Виходячи з цього, слід зазначити такі **шляхи формування правової держави в Україні**:

- правопорядок у країні має базуватись на принципі, коли нікого не можуть примушувати робити те, що не встановлено законом;

- діяльність органів державної влади й органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб повинна здійснюватись тільки на підставах і в межах повноважень, передбачених Конституцією і законами України;

- удосконалення законів, підвищення їх якості та вдосконалення законодавчого процесу;

- підвищення рівня правової культури населення;

- підвищення рівня відповідальності держави перед суспільством у разі порушення прав окремого громадянина;

- чіткіше розмежування повноважень між різними гілками державної влади (законодавчою, виконавчою та судовою);

- створення ефективного механізму охорони прав особистості, насамперед шляхом удосконалення діяльності судової влади.

Правова держава може існувати далеко не в кожному суспільстві, а лише у певному. Для характеристики такої організації суспільства широке застосування одержав термін «громадянське суспільство».

Питання щодо громадянського суспільства було поставлено історією як питання про найбільш розумний і доцільний устрій людського буття. Процес розвитку хоча й був різношвидкісним, але йшов паралельно і супроводжувався узгодженням між собою цих інститутів. Тому, коли під громадянським суспільством розуміють сукупність недержавних і неполітичних відносин, які утворюють сферу специфічних інтересів вільних індивідів-власників та їх об'єднань, це аж ніяк не означає його абсолютної відокремленості від держави. Навпаки, вони завжди були досить тісно

пов'язаними між собою, по-перше, генетично (в європейській історії громадянське суспільство і держава взаємно створювали одне одного), а по-друге – корегуючи одне одного. Отже, громадянське суспільство розвивається в діалектичній єдності й суперечності із соціальною правовою державою. Теоретична конструкція правової держави складається поступово, відповідно до усвідомлення громадянським суспільством об'єктивної потреби в зміні сутності держави. Особливої переконливості ця теза набуває в разі трансформації ліберальної правової державності в соціальну правову. Цей процес супроводжувався теоретичними пошуками лібералів, християнських демократів і соціал-демократичного руху, що дає підстави констатувати: концепція правової держави в її сучасному вигляді є результатом зусиль громадянського суспільства. Вона реалізується тоді, коли досягає «критичної маси», яка здатна переналаштувати людське буття. Таким чином, можна зрозуміти гальмування процесу розбудови України як правової держави, оскільки громадянське суспільство в нас ще не склалося. Про тісний зв'язок, який існує між громадянським суспільством і правовою державою, свідчить і той факт, що процес становлення правової держави в 50–60-х рр. ХХ ст. супроводжувався, як правило, паралельною розробкою відповідної моделі громадянського суспільства.

Концепцію громадянського суспільства почали активно розробляти ще у XVIII ст. Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, І. Кант, Ф. Гегель та ін. Серед вітчизняних учених значний внесок в її розвиток у 1930-ті рр. зробив професор Київського університету К. Неволін. У сучасному розумінні **громадянське суспільство** – це сукупність вільних, рівноправних людей, кожному з яких держава забезпечує юридичну можливість бути власником, користуватись економічною свободою і належним захистом, а також брати участь у політичному житті держави. *Передумовами становлення* громадянського суспільства є:

- оволодіння кожного члена суспільства правом конкретної власності чи правом на використання і розпорядження власністю, на виготовлений ним суспільний продукт (це базова, фундаментальна основа громадянського суспільства);

- наявність розвинутої соціальної структури, яка відображає різноманітність інтересів усіх соціальних груп суспільства (як наслідок дії попередньої умови);

- досить високий рівень соціального, духовного, психологічного розвитку особистості, її внутрішньої свободи і здатності до самостійної діяльності та самореалізації.

Серед *особливостей* громадянського суспільства слід зазначити те, що:

- його соціальними суб'єктами є вільні й суверенні особистості;

- структура його суспільних відносин характеризується наявністю розвинутих економічних, соціальних і культурних відносин, які існують незалежно від держави;

- будь-яка соціальна діяльність у ньому спрямована на задоволення різноманітних інтересів громадян.

При цьому **рисами** (або **ознаками**) громадянського суспільства є:

- визнання людини, її прав і свобод вищою соціальною цінністю, пріоритет суспільства над державою;
- подолання відчуженості людини від засобів виробництва;
- наявність плюралізму в усіх сферах суспільного життя;
- надійна система соціального захисту населення;
- наявність ідеологічних і політичних свобод особистості.

Громадянське суспільство як історична реальність зазнало суттєвих внутрішніх змін, трансформацій характеру взаємодії з державою, на основі чого виокремлено **три його часові моделі**. Історично *перша модель* (XVII – перша половина XIX ст.) виникла в окремих країнах Західної Європи і характеризувалась плюралізмом інтересів, саморегульованою ринковою економікою, пріоритетом прав особи над правами групи та держави. Перехід до *другої моделі громадянського суспільства* (середина XIX – друга половина XX ст.) починається разом із настанням монополістичного етапу розвитку капіталізму та характеризується процесами самоорганізації найманих робітників і підприємців у громадянському суспільстві, яке стає ареною класової боротьби між ними. Це призвело до перегляду функцій держави та впровадження практики соціального партнерства між антагоністами. Історично *третій період починається з другої половини XX ст.* і триває досі. За третьої моделі громадянського суспільства, де разом зі свободами постають і соціальна справедливість та солідарність, економічна демократія, виникає соціальне партнерство як система інститутів та механізмів, а також відносин і зв'язків, покликаних підтримувати баланс інтересів роботодавців та найманих працівників і сприяти досягненню ними взаємоприйнятних рішень як між собою, так і з державою заради реалізації власних корпоративних та загальносуспільних цілей.

Питання і завдання для самоперевірки знань

1. Дайте визначення поняття «держави».
2. Назвіть ознаки держави.
3. Розкрийте зміст терміна «механізм держави» та назвіть принципи його побудови і діяльності.
4. Які елементи становлять структуру державного механізму?
5. Що називається функціями держави? Як вони класифікуються за територією їх виконання?
6. Які існують форми здійснення функцій держави?
7. Назвіть складові елементи форми держави.
8. Наведіть характеристику форм державного правління.
9. Що таке правова держава і які її ознаки?
10. У чому полягають риси й особливості громадянського суспільства?

Глава 3. Основи теорії права

- 1.3.1. Право, його сутність, ознаки, функції та форми (джерела).
- 1.3.2. Система права і система законодавства.
- 1.3.3. Правовідносини, їх види, структура та підстави виникнення.
- 1.3.4. Правова поведінка.
- 1.3.5. Юридична відповідальність.
- 1.3.6. Правові системи сучасності.

1.3.1. Право, його сутність, ознаки, функції та форми (джерела)

Суспільні відносини регулюються соціальними нормами – правилами поведінки, які мають загальний характер, установлюються різними суб'єктами і забезпечуються різними засобами громадського або державного впливу. Особливе ж місце в системі соціальних норм належить нормам права, адже саме воно є головним регулятором суспільних відносин. **Право** визначається як система загальнообов'язкових, формально визначених, установлених або санкціонованих, охоронюваних державою правил поведінки, метою яких є впорядкування та регулювання суспільних відносин.

Сутність права багатоаспектна. Вона не може бути зведена до єдиного вузько спрямованого розуміння, а тому потребує використання різних форм і методів її пізнання залежно від історичних обставин, умов і цілей наукового дослідження. Так, поряд з окресленим вище загальносоціальним аспектом сутності права в юридичній літературі виокремлюють також класовий, релігійний, національний, расовий та інші підходи до розуміння сутності права, в межах яких відповідні класові, релігійні, національні або расові інтереси будуть визначальними для організації правової дійсності суспільства. На сутність права впливають особливості соціально-економічного ладу, політичної структури держави, а також культури, ідеології та традицій суспільства. Право побудовано на трьох «китах». Це – мораль, держава та економіка. Право виникає на ґрунті моральності як відмінний від неї метод регулювання; держава надає праву офіційності, гарантованості, сили; економіка – основний предмет регулювання, першопричина виникнення права, оскільки це сфера, де моральність як регулятор виявила свою недостатню спроможність. **Сутність права** полягає в тому, що воно одночасно є:

- універсальним регулятором суспільних відносин, засобом (інструментом) узгодження особистих, суспільних і державних інтересів, установлення та забезпечення правопорядку;

- виразником міри справедливості, свободи та рівності в суспільстві відповідно до рівня його соціального, економічного та культурного розвитку, що уможливорює досягнення компромісів між суб'єктами права.

Сутність права виявляється в його ознаках. **Ознаками** права є те, що воно:

- являє собою **чітку систему взаємопов'язаних норм**, тобто право виступає складним цілісним утворенням, первинним елементом якого є норма права. Право – це не просто сукупність норм права, а їх система, де

всі елементи пов'язані, узгоджені та у своїй єдності утворюють чітку, ієрархічно нову якість. Норми права як вихідні елементи права пов'язані між собою ієрархічно, генетично та функціонально й об'єднані у структурні підрозділи системи права: галузі, підгалузі та інститути;

- є **загальнообов'язковим**, що означає незаперечність, безсумнівність щодо реалізації права з боку всіх суб'єктів суспільних відносин, незалежно від їх суб'єктивного ставлення; необхідність узгодження власної поведінки зі змістом права, відсутність винятків, що дозволяють не дотримуватися останнього. Отже, в суспільстві ніхто не може перебувати поза правом. Обов'язковість підтримується різними засобами, серед яких насамперед виокремлюють суспільний авторитет і примус. Право має бути одночасно і авторитетним, і сильним. Визнання (легітимація) права авторитетним регулятором, його виправданість в очах суспільства породжують упевненість людей у необхідності дотримання його норм. Обов'язковий характер як ознака права закладає підвалини режиму законності та правопорядку в державі – інституції, що забезпечує та гарантує ефективну дію права;

- є **формально визначеним** (оскільки правові норми, як правило, фіксуються письмово і мають певну логічну структуру). Категорія форми для пізнання права досить важлива тому, що від неї залежить його юридична сила, місце у правовій системі, ефективність регулювання суспільних відносин. Право не вичерпується формою, але воно завжди намагається виразитись у формі й відобразити в ній певні соціальні відносини як чіткі, ясні й однозначні правовідносини. Зміст норми права у формах (джерелах) права викладається у вигляді правила – нормативного положення, що виражає закінчену думку. Формально визначений характер права полягає в: однозначності та передбачуваності сприйняття суб'єктами права його змісту, що досягається точністю і ясністю мовної форми; закріпленні (об'єктивації) в певних формах (джерелах) права (конкретної юридичної сили та сфери дії в часі, просторі та за колом осіб);

- має **загальний характер** (правові приписи адресовані всім суб'єктам права і є обов'язковими для них), тобто право зводиться до неконкретності адресата (неперсоніфікованість права) та поширеності на невизначену кількість випадків (неодноразовість, невичерпність права):

- **встановлюється, санкціонується та охороняється державою**. У сучасних суспільствах примус є державною монополією. При цьому відбувається зміщення акценту з фізичного на психологічний примус: державна влада демонструє свою силу, проте передусім як загрозу, яку вона радше прагне не приводити у виконання. Водночас державний примус не можна ототожнювати зі свавіллям. Якщо суб'єкт правотворчості послідовно втілює ідеали справедливості, свободи та рівності, то державний примус щодо дотримання права буде виправданим і справедливим, якщо ж ні, то він перетворюється на свавілля. Можливість застосування державного примусу є гарантією дотримання права. Це дозволяє внести елемент стабільності та захищеності в життя людей.

Головні напрями впливу права на свідомість і поведінку людей, які характеризують його роль та значення в житті суспільства, називаються функціями права. Розрізняють такі **функції** права:

- **загальносоціальні**, до яких належать:

- *гуманістична* (право охороняє і захищає окрему людину, певний народ і людство в цілому);

- *організаційно-управлінська* (право забезпечує можливість розв'язання певних суспільних проблем суб'єктами державного управління);

- *комунікативна* (право інформує людей про волю законодавця);

- *оцінна* (право оцінює поведінку людей щодо її відповідності закону);

- *пізнавальна* (право виступає джерелом юридичних знань суспільства).

Виокремлюють такі загальносоціальні функції права, як *політична, економічна, гуманістична, аксіологічна, пізнавальна (гносеологічна)* та ін.;

- **спеціально-юридичні**:

- *регулятивна* (право позитивно впливає на суспільні відносини серед установлення заборон або дозволів, оскільки вносить упорядкованість у суспільні відносини). Найважливішими ознаками регулятивної функції права у правовій та демократичній державі є її вплив як на суспільство, так і на державу, забезпечення чіткого встановлення меж державного втручання у сферу автономного існування індивідів і громадянського суспільства, стабільність правового регулювання в частині дотримання принципів права. Основними механізмами забезпечення регулятивної функції права є інституціоналізація та моделювання суспільних відносин, які зумовлюють виокремлення в її межах двох різновидів:

- регулятивна статична функція права – це напрям впливу права на суспільні відносини через закріплення в нормах права вже існуючих, сталих відносин, гарантуючи в такий спосіб їх недоторканність;

- регулятивна динамічна функція права – це напрям впливу права на суспільні відносини з метою стимулювання, заохочення їх розвитку шляхом активної поведінки суб'єктів права. Ця функція полягає у визначенні нормами права майбутньої поведінки людей;

- *охоронна* (право охороняє права та свободи людини від противоправних зазіхань на них з боку правопорушників). Охоронна функція виявляється у встановленні заборонених діянь, застосуванні санкцій за їх учинення. Необхідність в охороні суспільних відносин була завжди й існуватиме доти, доки існуватиме суспільство. Ця функція розкриває важливий аспект призначення права, пов'язаний з охороною правомірної поведінки. Така охорона здійснюється шляхом забезпечення дотримання тих правил, що встановлюються в порядку виконання регулятивної функції права. З цією метою створюються охоронні норми, в яких закріплюються підстави та заходи юридичної відповідальності. Таким чином запроваджуються додаткові гарантії ефективного здійснення правом його регулятивної функції. Водночас специфікою реалізації охоронної функції в демократичній і правовій державі є: по-перше, урівноваження в ній карального і превентивно-

го аспектів (з розвитком правової держави та утвердженням її принципів роль останнього постійно зростає); по-друге, суспільна легітимність і гуманність механізмів і засобів впливу на тих суб'єктів, які вчинили правопорушення.

Регулятивна та охоронна функції права тісно пов'язані між собою, оскільки охоронна функція права покликана забезпечити нормальну дію регулятивної функції. Окрім того, в юридичній літературі поряд з регулятивною та охоронною виокремлюють додатково інші спеціально-юридичні функції права, зокрема *захисну, компенсаційну, обмежувальну, поновлювальну, стимулівну* тощо.

У структурі права розрізняють об'єктивне і суб'єктивне право. Справа в тому, що сам термін «право» в юридичній літературі вживається у двох значеннях: і як різновид соціальних норм, що діють у державі, і як ступінь свободи дій конкретної людини. Тому **об'єктивне право** – це система загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки, які встановлюються, гарантуються й охороняються державою, а **суб'єктивне право** – це забезпечена законом міра можливої поведінки людини, спрямована на досягнення мети, пов'язаної із задоволенням її інтересів. Воно передбачає можливість:

- самостійно здійснювати певні дії;
- вимагати від інших певної поведінки;
- звертатися до держави з приводу захисту своїх прав.

Водночас велике значення має **юридичний обов'язок** – передбачена законом необхідність певної поведінки суб'єкта права.

Для того щоб юридичні норми виконували роль правових регуляторів, вони повинні бути відомі суб'єктам правовідносин, тобто мають бути виражені у певних формах (або джерелах) права. Тому **форма (або джерело) права** – це офіційні державні засоби закріплення і зовнішнього вираження правових норм, що свідчать про їх обов'язковість. Розрізняють такі **види** форм (джерел) права:

- *правовий звичай* – санкціоноване державою правило поведінки, що склалося внаслідок багаторазового повторення людьми певних дій;
- *релігійно-правові норми* – санкціоновані державою церковні канони, які отримали загальнообов'язковий характер для населення;
- *правовий прецедент* – судові або адміністративні рішення з конкретної справи, якому надається загальнообов'язкове значення у подальшому під час розгляду аналогічних справ;
- *нормативно-правовий акт* – письмовий документ компетентного органу, що закріплює правило поведінки загального характеру і забезпечується державою. Саме нормативно-правовий акт є головною формою (джерелом) права України;
- *нормативний договір* – документ загального характеру, який складається за взаємною домовленістю декількох суб'єктів і забезпечується державою;
- *міжнародно-правовий акт* – договір міжнародного співтовариства, який із санкції держави поширюється на його територію.

1.3.2. Система права і система законодавства

Упорядкування суспільних відносин у правовій державі здійснюється насамперед за допомогою норм права, адже позаправові регулятори соціальної поведінки людини ніколи не були достатніми для врегулювання та примирення людських інтересів, утримування людини в межах вимог, установлених суспільством. Саме тому в системі соціальних норм норми права відіграють надзвичайно важливу роль. При цьому поняття, структура та види норм права, співвідношення категорій «правова норма», «юридична норма» та «норма права» донині залишаються досить дискусійними серед науковців у вітчизняній і зарубіжній юридичній доктрині. При цьому дуже часто терміни «право» і «законодавство» вживаються як тотожні, але це зовсім різні категорії. При цьому **право**, як і законодавство, являє собою не просту сукупність елементів, а їх певну систему. Тому **система права** – це внутрішня структура права, що визначає взаємодію між його елементами: галузями, інститутами та нормами. *Ознаками системи права є те, що вона:*

- об'єктивно зумовлена – реально зумовлена історичними особливостями політичного, соціально-економічного, культурного розвитку суспільства; відображає реальний стан суспільних відносин;

- має органічну єдність і узгодженість – структурну цілісність і взаємозв'язок норм права; їх взаємну узгодженість і цілеспрямованість; відсутність суперечностей усередині системи; система права ґрунтується на єдиних загальнолюдських принципах свободи, рівності та справедливості;

- має структурну різноманітність (внутрішній розподіл) – складається з неоднакових за змістом та обсягом структурних елементів, що логічно поєднують і розподіляють нормативний матеріал відповідно до його функціональної спрямованості;

- має поділ (диференціацію) і структурну ієрархічність – поділ системи права на відносно самостійні структурні елементи і наявність між ними певних рівнів ієрархії, зверху вниз: галузі, підгалузі, інститути, норми права.

Розподіл усіх норм права на галузі та інститути відбувається за двома підставами: за предметом і методом правового регулювання.

Предмет правового регулювання – це певний вид суспільних відносин, який підлягає правовому регулюванню, або сфера суспільного життя, на яку право поширює свою дію.

Метод правового регулювання – це сукупність прийомів впливу права на вольову поведінку учасників правових відносин. Існують два методи правового регулювання:

- *імперативний* – метод владних приписів, що встановлює межі дозволеної поведінки суб'єктів (наприклад, заборона скоювати правопорушення);

- *диспозитивний* – метод, який дозволяє суб'єкту самому обирати із декількох установлених державою один варіант поведінки, що найбільш повно відповідає його інтересам (наприклад, особа сама вирішує укласти їй трудову угоду на одному або на кількох підприємствах одночасно).

Галузь права – це сукупність правових норм, що становлять самостійну частину права та регулюють однорідну сферу суспільних відносин своїм особливим методом. Галузь права:

- охоплює конкретну якісно однорідну сферу суспільних відносин;
- відзначається своєрідністю обсягу, кількістю інститутів, що її становлять; наявністю або відсутністю підгалузей права;
- об'єднує самостійну сукупність норм права;
- володіє властивим лише їй режимом правового регулювання, що забезпечує ефективність дії як галузі в цілому, так і підгалузей та інститутів права, які утворені в її складі;
- стійка та автономна у своєму функціонуванні.

За предметом і методом правового регулювання розрізняють *конституційне, адміністративне, фінансове, земельне, цивільне, трудове, сімейне, кримінальне, цивільно-процесуальне, кримінально-процесуальне* та інші галузі права. Водночас за місцем у правовій системі держави розрізняють, по-перше, *основні галузі* (вони становлять головні масиви права в державі): профілюючі (обов'язкова частина системи права (конституційне, цивільне тощо), процесуальні (вони закріплюють порядок застосування матеріального права (цивільно-процесуальне, кримінально-процесуальне тощо) та спеціальні (ті, що на базі профілюючих розвивають основні галузі та забезпечують правовий режим для певного виду суспільних відносин (трудове, аграрне, сільськогосподарське та ін.). По-друге, виокремлюють *комплексні галузі*, що являють собою надбудову над основними. До них належать банківське, морське, гірниче, житлове право тощо.

Правовий інститут – це особлива частина галузі права, група правових норм, що об'єднані спільністю якісно однорідних видів суспільних відносин, які вони регулюють. Правовий інститут:

- впорядковує не всю сукупність якісно однорідних суспільних відносин, а окремі видові особливості (сторони, ознаки) одного роду суспільних відносин або здійснює особливі завдання, функції в цьому регулюванні, тобто має видову однорідність соціального змісту;
- володіє відносною нормативною самостійністю, стійкістю та автономністю функціонування, але на іншому рівні, ніж галузь права;
- формується об'єктивно, а не створюється штучно; відособлений від інших інститутів права – його норми не можуть з волі суб'єкта правотворчості переміщуватися в межі іншого інституту права;
- характеризується специфічністю засобів правового регулювання;
- втілює у своєму змісті особливу юридичну конструкцію, деякі загальні положення, єдині принципи;
- має можливість формувати загальні поняття у власних межах, що допомагають забезпечувати відсутність прогалин у регульованих ним (інститутом права) відносинах.

Залежно від предмета й метода правового регулювання розрізняють *галузеві* (вони об'єднують норми права тільки однієї галузі (наприклад, інститут власності у цивільному праві) та *міжгалузеві* (об'єднують норми

одразу кількох галузей (наприклад, інститут охорони праці регулюється трудовим, цивільним та адміністративним правом) *інститути*.

Правова норма – це відображене у законах чи інших джерелах права загальнообов'язкове правило поведінки. Правова норма:

- є вольовим правилом, адже відображає волю суб'єктів правотворчості, серед яких суспільство, народ, держава в особі органів державної влади, та гармонійно акумулює в собі суспільну, групову й індивідуальну волю громадян;

- устанавлюється чи санкціонується державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості в чітко визначеному порядку, тобто ухвалюється уповноваженим на те суб'єктом правотворчості в межах його компетенції відповідно до чітко визначеної процедури;

- має формально визначений характер, що полягає: в однозначності сприйняття суб'єктами права її змісту, що досягається точністю та ясністю певної мовної форми; у текстуальному закріпленні в нормативно-правових актах або інших формах (джерелах) права (конкретної юридичної сили і сфери дії в часі, просторі та за колом осіб);

- має загальний характер, що зводиться до неконкретності (неперсоніфікованості) адресата і поширеності на невизначену кількість випадків чи осіб;

- забезпечується державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості, включаючи можливість застосування примусу;

- має за мету регулювання (впорядкування) та охорону суспільних відносин.

Класична правова норма має свою традиційну структуру і складається з трьох елементів:

- *гіпотези* – частини норми права, що містить умови та життєві обставини, за яких дана правова норма вступає в дію (місце, час, певні обставини);

- *диспозиції* – частини норми права, яка містить саме правило поведінки або суб'єктивні права й обов'язки учасників правовідносин:

- *санкції* – частини норми права, що визначає міру державного впливу, яка застосовується до порушника прав та обов'язків, передбачених диспозицією.

Законодавство ж – це система всіх діючих у державі нормативно-правових актів, які можна поділити на нормативні та індивідуальні акти.

Основним елементом законодавства виступає **нормативний акт** – офіційний письмовий документ, який приймається уповноваженим органом держави та встановлює, змінює або скасовує правові норми.

Індивідуальний акт – це юридичний документ, який приймається державним органом у результаті розгляду конкретної справи або з метою розв'язання (тлумачення) певної правової норми. Саме тому існують два види індивідуальних актів:

- *акт застосування права* приймається в результаті розгляду конкретної юридичної ситуації (наприклад, вирок чи рішення з конкретної кримінальної чи цивільної справи або наказ директора підприємства про накладення стягнення на працівника);

- *інтерпретаційний акт* є результатом тлумачення правових норм – вибору і встановлення відповідності норми права конкретній життєвій ситуації. При цьому тлумачення може бути:

- офіційним, яке здійснюється спеціально уповноваженими органами і має загальнообов'язкове значення. Зі свого боку, офіційне тлумачення буває:

- нормативним. Його результати поширюються на значне коло осіб і відносин й можуть застосовуватись у юридичній практиці неодноразово. При цьому розрізняють автентичне (норму тлумачить орган, що її прийняв) та легальне (здійснюється органом, який не приймав норму, але уповноважений на її тлумачення) нормативні тлумачення;

- казуальним. Стосується лише конкретних обставин і є обов'язковим виключно для осіб, на яких воно поширюється. Воно може бути судовим (його проводять судові органи у вигляді вироків та рішень у конкретній справі) та адміністративним (здійснюється міністерствами, відомствами і місцевими державними адміністраціями);

- неофіційним, яке не є обов'язковим. Серед видів неофіційного тлумачення виокремлюють:

- доктринальне тлумачення (воно здійснюється науковими працівниками та науково-дослідними установами у статтях, монографіях тощо);

- комплексне – проводиться юристами-практиками;

- побутове. Його може здійснювати будь-хто.

Отже, **різниця між законом і правом** полягає у такому:

- *право* – це система норм, а *закон* – зовнішня форма вираження цих норм – нормативний акт;

- на формування і розвиток *права* впливають насамперед об'єктивні фактори (рівень розвитку суспільства і юридичної науки), а на формування й розвиток *законодавства* – фактори суб'єктивні (воля законодавця);

- структурними елементами *права* виступають правові норми, інститути і галузі, а структурними елементами *законодавства* – нормативні приписи (що містяться у статтях нормативних актів), нормативні інститути та галузі законодавства;

- *право* є загальнообов'язковим, а ступінь обов'язковості *закону* залежить, як правило, від юридичної сили цього акта;

- *право* має первинний характер і є вихідною базою для законодавства, а *законодавство* має похідний від *права* характер.

1.3.3. Правовідносини, їх види, структура та підстави виникнення

Суспільні відносини регулюються різними соціальними нормами (релігійними, моральними, корпоративними тощо), але більшість відносин у суспільстві базується все ж таки на нормах права. Ці відносини називають правовими. Тобто **правовідносини** – це врегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки, забезпечені державою. Правовідносини:

- є **різновидом суспільних відносин**. Правовідносини виникають між людьми, їх об'єднаннями та спільнотами як суб'єктами права з приводу соціального блага або забезпечення будь-яких законних інтересів;

- є **свідомо вольовими відносинами**, оскільки до свого виникнення вони проходять крізь свідомість людей та для їх виникнення необхідна воля як мінімум одного з учасників. Щоправда, правовідносини можуть виникати і припинятися поза волею (інтересом) їх учасників (наприклад, особа, стосовно якої було вчинено протиправне діяння, вимушено, не з власної волі набуває статусу суб'єкта кримінально-правових відносин);

- **виникають із приводу соціального блага або забезпечення** будь-яких інтересів, що виступають як передумова правовідносин;

- **виникають, тривають, змінюються, тимчасово зупиняються, припиняються або відновлюються на основі норм права**;

- **їх учасники пов'язані між собою суб'єктивними правами та юридичними обов'язками**. Сторони в правовідносинах виступають як уповноважені та зобов'язані особи, де права й інтереси одних осіб можуть бути реалізовані через виконання обов'язків іншими;

- **охороняються державою** і в разі потреби забезпечуються силою державного примусу.

Різноманітність правових відносин потребує класифікації їх на **види** за певними ознаками. Так, залежно від:

- **галузевої ознаки** розрізняють **конституційні, адміністративні, цивільно-правові, трудові, сімейні** та інші правовідносини;

- **їх функціонального призначення** – **регулятивні та правоохоронні**;

- **рівня індивідуалізації суб'єктів** правовідносин – **відносні та абсолютні**;

- **кількості суб'єктів** правовідносин – **прості та складні**;

- **розподілу прав та обов'язків між суб'єктами** правовідносин – **односторонні та двосторонні**;

- **характеру поведінки зобов'язаного суб'єкта** – **активні та пасивні**;

- **підстав їх виникнення** – **договірні та позадоговірні**;

- **терміну їх тривалості** – **короткочасні та подовжувані**.

Структуру правовідносин становлять такі елементи:

- **суб'єкти** правовідносин;

- **об'єкти** правовідносин;

- **зміст** правовідносин.

Суб'єкти правовідносин – це їх учасники. Ними можуть бути **фізичні особи, юридичні особи, а також держава, її органи, органи місцевого самоврядування** (як особливі суб'єкти правовідносин) і **різні соціальні спільноти** (трудова колектив, територіальна громада, етнічна група та ін.). Характерною рисою всіх суб'єктів правовідносин є наявність у них **правосуб'єктності** – визнаної державою властивості бути суб'єктом права, здійснювати свої права та нести юридичну відповідальність за скоєне. Тому структурними елементами правосуб'єктності виступають:

- **правоздатність** – передбачена законом здатність особи мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Розрізняють такі види правоздатності:

- загальна правоздатність – загальна здатність суб'єкта мати права й обов'язки, закріплені в нормах права. У людини загальна правоздатність виникає з моменту її народження і припиняється з її смертю;

- галузева правоздатність – здатність суб'єкта мати права й обов'язки, закріплені певною галуззю права;

- спеціальна правоздатність – здатність суб'єкта мати права й обов'язки, що пов'язана з особливими знаннями, вміннями, навичками, якими повинен володіти суб'єкт права (президент, суддя, водій громадського транспорту тощо);

- *дієздатність* – передбачена законом здатність особи своїми діями набувати для себе суб'єктивних прав та самотійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати юридичні обов'язки та самотійно їх виконувати. Рівень дієздатності індивідів залежить від певних факторів:

- віку. Повною мірою дієздатність виникає з досягненням повноліття (*18 років*);

- стану психічного та фізичного здоров'я. Особи, визнані в установленому законом порядку душевнохворими, вважаються такими, що не усвідомлюють своїх дій та їх наслідків, а тому не можуть бути суб'єктами багатьох правовідносин і не притягаються до юридичної відповідальності, хоча й їхні дії мали ознаки правопорушення;

- рівня і ступеня освіти та низки інших обставин. Ураховуючи відповідні фактори дієздатності, в Цивільному Кодексі України визначено такі рівні: часткова, неповна, повна, обмежена та недієздатність особи.

- *деліктоздатність* – передбачена законом здатність особи нести відповідальність за скоєне правопорушення. Рівень деліктоздатності залежить від тих самих факторів, що й рівень дієздатності. Деліктоздатність фізичної особи залежить від осудності (здатності усвідомлювати наслідки своїх дій і керувати ними) і досягнення певного віку. Вік настання адміністративної відповідальності становить в Україні *16 років*, загальний вік настання кримінальної відповідальності встановлений на такому ж рівні, а знижений – на рівні *14 років*.

Об'єктами правовідносин визнаються ті реальні соціальні блага (матеріального чи нематеріального характеру), які задовольняють інтереси та потреби суб'єктів права, і з приводу яких вони вступають у правовідносини. Об'єктами правовідносин є:

- *матеріальні блага* (речі, предмети, цінності);

- *нематеріальні блага* (життя людини, її честь, гідність, свобода);

- *поведінка (дії або бездіяльність) суб'єктів права;*

- *результати поведінки (дій або бездіяльності) суб'єктів права.*

Зміст правовідносин – це конкретна поведінка суб'єктів правовідносин та її юридичне закріплення нормами права у вигляді суб'єктивних юридичних прав та суб'єктивних юридичних обов'язків. Він являє собою

своєрідний синтез фактичних суспільних відносин, з одного боку, і юридичних норм, що їх регулюють, – з іншого. Тому розрізняють:

- *юридичний зміст правовідносин*, тобто суб'єктивні юридичні права та обов'язки учасників правовідносин;

- *фактичний зміст правовідносин* – реальні дії (або бездіяльність) суб'єктів правовідносин, тобто фактична поведінка суб'єктів, її можлива (дозволена) або необхідна міра.

Підставами виникнення правовідносин виступають юридичні факти. **Юридичний факт** – це конкретна життєва обставина, яка має юридичне значення, оскільки з її наявністю або відсутністю норма права пов'язує виникнення, зміни або припинення існуючих правовідносин. До найбільш суттєвих *ознак* юридичних фактів необхідно зарахувати те, що вони:

- як правило, конкретні та індивідуальні. Юридичні факти являють собою конкретні обставини соціальних ситуацій, що існують у певній точці простору і часу;

- знаходять свій зовнішній вияв у соціальних ситуаціях і пов'язані з їх наявністю чи припущенням щодо їх наявності або з їх відсутністю. Необхідно враховувати, що юридичне значення можуть мати не тільки позитивні (існуючі, наявні) обставини соціальних ситуацій, але й так звані негативні факти (відсутність родинних зв'язків, іншого зареєстрованого шлюбу);

- несуть у собі інформацію про суспільні відносини, що входять до предмета правового регулювання. Юридичними фактами виступають лише такі обставини, що мають значення для суб'єктів права та детерміновані їхніми інтересами, які в подальшому закріплюються в суб'єктивних правах і юридичних обов'язках;

- безпосередньо або опосередковано передбачені нормою права. Більшість юридичних фактів вичерпно визначено в нормі права;

- зафіксовані у встановленій законодавством процедурно-процесуальній формі. Юридичні факти мають правове значення лише в тому випадку, якщо вони належним чином оформлені та засвідчені;

- викликають передбачені нормами права юридичні наслідки (не тільки виникнення, існування, тимчасове зупинення, зміну, припинення або відновлення конкретних правовідносин, але й набуття або виникнення правосуб'єктності).

Юридичні факти можна **класифікувати**:

- за *вольовою ознакою* на:

- *події* – юридичні факти, що трапляються та впливають на поведінку людей не з їхньої волі (наприклад, народження або смерть людини);

- *дії* – юридичні факти, в яких виявляється воля суб'єкта (наприклад, укладання договору). При цьому всі дії залежно від їх відповідності приписам правових норм поділяються на:

- правомірні, тобто не заборонені законом. Зі свого боку, вони поділяються на *адміністративні акти* (наприклад, розпорядження про ліквіда-

цію або реорганізацію юридичної особи), *юридичні акти* (наприклад, перехід права власності від продавця до покупця) та *юридичні вчинки* (наприклад, захист дисертації з актуальної проблеми);

- неправомірні або протиправні – дії, скоєння яких порушує встановлені законодавством правила поведінки (наприклад, збереження майна без достатніх для цього підстав). Зі свого боку, протиправні дії за ступенем суспільної безпеки бувають двох видів: *проступок* та *злочин*;

- за *ознакою юридичних наслідків* юридичні факти можуть бути:

- **правостворювальні** які є підставою для виникнення юридичних відносин (наприклад, особа написала заяву про прийняття її на роботу);

- **правозмінювальні**, які є підставою для зміни існуючих юридичних відносин (наприклад, присвоєння особі вченого звання);

- **правоприпиняючі**, які є підставою для припинення існуючих юридичних відносин (наприклад, заява про звільнення з роботи);

- за *складом* юридичні факти бувають:

- **проті**, що складаються з одного факту, якого цілком достатньо для виникнення юридичних наслідків (наприклад, факту народження достатньо для того, щоб людина вважалася правоздатною);

- **складні**, що являють собою певну сукупність юридичних фактів, необхідних для виникнення юридичних наслідків (наприклад, для виникнення пенсійних відносин необхідні досягнення особою встановленого пенсійного віку, наявність у неї певного трудового стажу та рішення відповідного органу про призначення цій особі пенсії);

- за *тривалістю в часі*:

- **одноактні** (наприклад, купівля-продаж певної речі);

- **тривалі або юридичні стани** (наприклад, перебування у шлюбі).

- *Особливим видом* юридичного факту є **правова презумпція** – закріплене законодавством припущення про наявність або відсутність певних юридичних фактів. Правові презумпції поділяються на:

- *неспростовані* – ті, що не потребують доведення і не підлягають сумнівам, спростуванню (презумпція недієздатності малолітньої особи);

- *спростовані* – такі припущення щодо існування певного факту, які мають юридичне значення доти, доки щодо цього факту не буде встановлено інше (презумпція невинуватості особи, презумпція батьківства).

- *своєрідними юридичними фактами* є **юридичні фікції** – засоби юридичної техніки, за допомогою яких конструюється явно не існуюче положення (відношення або стан), що визнається існуючим та володіє імперативністю, відіграє роль відсутнього юридичного факту в ситуації не заповненої невідомості, що закріплене нормою права. Приклад юридичної фікції наведений у ч. 3 ст. 46 Цивільного Кодексу України, яка встановлює: «Фізична особа оголошується померлою від дня набрання законної сили рішенням суду про це». Визнання громадянина безвісно відсутнім, померлим, неосудним та інші схожі обставини – це юридичні факти, з якими пов'язані виникнення, зміна або припинення суб'єктивних прав та

юридичних обов'язків. І будь-яка невизначеність в їх наявності або відсутності недопустима. Фікції виконують двояку функцію в правовому регулюванні. З одного боку, вони – юридичні факти, а з іншого – регулятори суспільних відносин. Тому фіктивне законодавче встановлення та закріплення таких положень є не тільки виправданим, але й необхідним.

1.3.4. Правова поведінка

Поведінка людей регулюється соціальними, у тому числі правовими нормами. Всі акти поведінки осіб можуть мати значення для права або бути поза сферою правового регулювання. Тому **правовою поведінкою** вважається передбачена нормами права соціально-значуща свідомо-вольова поведінка осіб та їх об'єднань, яка, як правило, має певні юридичні наслідки. Правовій поведінці властиві такі **ознаки**:

- соціальна значущість;
- зовнішній вияв у вигляді діяння (дії або бездіяльності);
- свідомо-вольовий характер;
- регламентованість правовими нормами;
- здатність породжувати юридичні наслідки.

За характером і правовими наслідками правова поведінка поділяється на два **види**:

- правомірна поведінка;
- протиправна поведінка.

Правомірна поведінка – це поведінка, яка відповідає приписам правових норм. **Ознаками** правомірної поведінки є:

- її *відповідність праву*;
- її *соціальна корисність*, оскільки вона дає змогу досягти поставленої мети в межах права і за допомогою правових засобів;
- *передбачуваність*;
- *масовість*, оскільки вона властива переважній більшості людей.

Мотиви правомірної поведінки особи можуть бути різними:

- переконаність у справедливості та корисності норм права;
- відповідальність перед суспільством і державою за вчинки;
- усвідомлення громадянського обов'язку;
- егоїстичний особистий інтерес;
- учинення звичних для особи дій;
- прагнення діяти, як усі;
- страх перед відповідальністю тощо.

Особливості, що зумовлюють утвердження правомірної поведінки в якості норми життя для більшості населення:

- розвинена економіка, достатня для задоволення життєвих потреб громадян;
- системне правове забезпечення розвитку особи;
- подолання розриву між бідними і багатими прошарками населення;

- зведення до мінімуму безробіття;
- виконання соціальних програм;
- авторитет влади, за умови, що вона не маніпулюватиме законом;
- стабільний демократичний політичний режим;
- створення цілісної правової бази організації та діяльності судової системи, органів юстиції та правоохоронних органів;
- додержання законності всіма посадовими особами та громадянами;
- високий рівень правової культури.

Розрізняють такі **форми (моделі)** правової поведінки:

- *використання суб'єктивних прав*, що полягає у здійсненні суб'єктом права правовими методами повноважень, наданих йому;
- *виконання юридичних обов'язків* – виявляється у виконанні суб'єктом права нормативних приписів, адресованих цим суб'єктам;
- *дотримання заборон* – узгодження суб'єктами права своєї поведінки з нормативними заборонами та
- *застосування правових норм* – це форма поведінки компетентних органів і посадових осіб шляхом прийняття ними індивідуальних нормативних актів з метою вирішення конкретної юридичної ситуації.

За мотивами розрізняють такі **види** правомірної поведінки:

- *соціально-активна*, коли особа глибоко вірить у справедливість правових розпоряджень і свідомо неухильно додержується їх;
- *звична*, коли особа не замислюється над розпорядженнями права, діє за інерцією, за звичкою, дотримуючись сформованого стереотипу;
- *конформістська*, коли особа додержується не власних переконань або звичок, а копіює дії свого оточення, діє, «як усі»;
- *маргінальна*, коли особа діє правомірно внаслідок особистого розрахунку або страху перед покаранням.

Протиправна поведінка – це протиправне, винне, суспільно небезпечне (або шкідливе) діяння (дія або бездіяльність), скоєне деліктоздатною особою. Неправомірній поведінці властиві такі **ознаки**:

- протиправність;
- винність;
- суспільна небезпечність (або шкідливість);
- це завжди діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатної особи;
- за неї передбачене покарання.

Правова поведінка поділяється на зловживання правом і правопорушення.

Зловживання правом – це соціально шкідлива поведінка суб'єкта, яка здійснюється у межах правових норм (наприклад, зловживання конституційними, батьківськими, цивільними, процесуальними правами та посадовими повноваженнями). *Ознаками* зловживання правом є:

- наявність в особи суб'єктивного права;
- діяльність, спрямована на здійснення цього права;
- використання цього права не за його соціальним призначенням, а із заподіянням шкоди суспільним або особистим інтересам;

- відсутність порушення конкретних юридичних заборон (тобто їх додержання) або невиконання обов'язків (тобто їх виконання);

- установлення факту зловживання правом компетентними правозастосовними органами;

- настання юридичних наслідків.

Правопорушення – це суспільно небезпечне або шкідливе, протиправне, винне діяння деліктоздатної особи, за яке передбачається юридична відповідальність.

Причинами правопорушень можуть бути фактори як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Це:

- економічні причини (неможливість отримання легального заробітку);

- соціальні причини (недоліки виховання і освіти);

- особливості оточення особи;

- фактори особистого характеру (наприклад, схильність до алкоголізму) і

- недосконалість законодавства.

Будь-яке правопорушення має юридичний **склад** – сукупність установлених законодавством умов, наявність яких дає підстави для притягнення особи до юридичної відповідальності. Елементами складу правопорушення є:

- *об'єкт правопорушення* – це суспільні відносини, соціальні блага, цінності, права та свободи, інтереси держави, природне середовище, що охороняються нормами права і на які посягає правопорушник. У юридичній літературі розглядають:

- загальний об'єкт – ті суспільні відносини, які охороняються правом і яким правопорушення завдає шкоди. Наприклад, територіальна цілісність держави, суспільна безпека, політичний лад;

- родовий (видовий) об'єкт правопорушення – певне коло однорідних відносини, яким завдається шкода (наприклад, майно);

- безпосередній об'єкт – суспільні відносини з приводу конкретних матеріальних (майно, цінні папери тощо) та нематеріальних (життя, здоров'я, честь і гідність фізичної особи, ділова репутація юридичної особи) благ у різних сферах життя суспільства і відповідні їм права та законні інтереси суб'єктів права: майнові, трудові, політичні та ін.;

- *об'єктивна сторона правопорушення* – протиправне діяння (дія або бездіяльність), його шкідливий або небезпечний результат та необхідний причинно-наслідковий зв'язок між ними. До об'єктивної сторони правопорушення належать:

- діяння (у вигляді дії чи бездіяльності);

- протиправність (формальний аспект);

- наслідки діяння (змістовий аспект);

- причинний зв'язок між діянням і наслідками, які воно спричиняє;

- місце, час, спосіб, засоби, обставини та ситуація скоєння правопорушення;

- *суб'єкт правопорушення* – деліктоздатна фізична або юридична особа, яка вчинила правопорушення. Юридичними властивостями суб'єкта правопорушення є: правоздатність, дієздатність, деліктоздатність, що визначається досягненням особою певного, прямо визначеного в нормах пра-

ва віку юридичної відповідальності, та станом осудності, що є здатністю особи усвідомлювати свої дії в момент скоєння правопорушення та керувати ними;

- *суб'єктивна сторона правопорушення* – психічне ставлення суб'єкта до своєї протиправної поведінки та її наслідків. Воно характеризується:

- виною у формі:

- умислу (прямого (коли особа усвідомлює суспільну небезпеку свого діяння, передбачає та бажає настання наслідків свого діяння) чи непрямого (коли особа усвідомлює суспільну небезпеку свого діяння, передбачає та свідомо допускає настання наслідків свого діяння) або:

- необережності (протиправної самовпевненості (коли особа передбачає наслідки свого діяння, але легковажно розраховує на запобігання цим наслідкам) чи протиправної недбалості (коли особа не передбачає негативних наслідків, але могла й повинна була передбачити);

- мотивом (внутрішніми процесами, що відображаються у свідомості особи й спонукають її до скоєння правопорушення) та

- метою (яка визначає спрямованість діяння правопорушника, його найближчий результат, тобто те, до чого правопорушник прагне, чого хоче досягти).

За ступенем суспільної або особистісної шкідливості розрізняють такі **види** правопорушень, як:

- **кримінальне правопорушення** – суспільно небезпечне правопорушення, передбачене кримінальним законом та

- **проступок** – суспільно шкідливе правопорушення, яке може бути:

- *конституційним*. Об'єктом цього виду проступків можуть стати форма або апарат держави, а також конституційні права людини;

- *цивільно-правовим*. Його об'єктом є майнові та пов'язані з ними особисті немайнові відносини;

- *адміністративним* – вони *посягають на громадський або державний порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління;*

- *дисциплінарним* – таким, що завдає шкоди внутрішньому розпорядку підприємства, установи чи організації;

- *матеріальним* – таким, що завдає майнової шкоди підприємству, установі чи організації;

- *процесуальним* – порушенням установленної законом процедури здійснення правосуддя, прийняття правозастосовного акта тощо;

- *міжнародним* – діянням суб'єктів міжнародного права, які суперечать нормам і принципам міжнародного права або власним зобов'язанням та наносять шкоду іншим суб'єктам міжнародного права. Видами міжнародних правопорушень є:

- міжнародні злочини, наприклад, работоргівля, піратство, міжнародний тероризм та ін;

- міжнародні делікти (проступки), наприклад, порушення торгових зобов'язань.

1.3.5. Юридична відповідальність

Наслідком учинення правопорушення є **юридична відповідальність** – закріплений законодавством та забезпечений державою обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних цінностей і прав, що йому належали. Юридичній відповідальності як своєрідному виду правовідносин між державою та правопорушником властиві такі **ознаки**:

- вона базується на державному примусі;
- вона передбачає настання певних негативних наслідків для правопорушника;
- вона являє собою негативну реакцію держави на правопорушення;
- вона має процесуальну форму втілення.

Для настання юридичної відповідальності необхідна наявність її підстав – обставин, що роблять таку відповідальність можливою. **Підставами юридичної відповідальності** є:

- *факт учинення правопорушення деліктоздатною особою;*
- *наявність складу правопорушення;*
- *наявність правозастосовного акта, що набув чинності та*
- *відсутність обставин, які виключають юридичну відповідальність* (необхідна оборона, крайня необхідність тощо).

Мета юридичної відповідальності полягає у:

- захисті прав людини та підтриманні правопорядку;
- вихованні суб'єктів права в дусі поваги до закону;
- попередженні скоєння правопорушень з боку інших осіб.

Мета юридичної відповідальності досягається здійсненням її **функцій**, а саме:

- *штрафної (репресивно-каральної)*, яка полягає у покаранні винної особи;
- *попереджувально-виховної*, коли юридична відповідальність запобігає вчиненню нових правопорушень і формує повагу до права та
- *компенсаційної (правовідновлювальної)*. Вона полягає у відновленні порушеного права.

Реалізація зазначених функцій юридичної відповідальності базується на таких її **принципах**:

- законності;
- обґрунтованості;
- справедливості;
- доцільності;
- невідворотності;
- своєчасності;
- індивідуального характеру та
- процесуальної регламентованості.

За галузевою ознакою розрізняють такі **види** юридичної відповідальності:

- **конституційна**, яка:
- має конституційний (системотвірний) характер;

- передбачає конституційні санкції як міру юридичної відповідальності;
- має специфічні підстави;
- спеціальне коло суб'єктів.

Сутність конституційної відповідальності полягає в закріпленні системи конституційних гарантій, що унеможлиблюють концентрацію влади в одній гілці влади або ж у руках однієї посадової особи шляхом установлення відповідальності, та виникненні юридичних наслідків у випадках порушеного балансу влади. Основними видами конституційно-правової відповідальності є:

- визнання недійсними виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- відмова в реєстрації політичної партії, втрата депутатського мандата; дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та ін.

- **кримінальна**. Вона полягає у застосуванні кримінального покарання до винної в скоєнні злочину або кримінального проступку особи. Кримінальна відповідальність:

- настає за винне, суспільно небезпечне і протиправне діяння, вичерпний перелік яких міститься у Кримінальному кодексі України;
- спирається на державний примус;
- супроводжується державним осудом і тягне негативні наслідки для особи, що вчинила злочин (заходи негативної кримінальної відповідальності передбачено у ст. 51 Кримінального кодексу України);
- настає з моменту вступу в законну силу вироку суду;
- реалізується виключно в судовому порядку;
- існує та реалізується в межах кримінальних правовідносин.

Кримінальна відповідальність трапляється в таких сферах суспільних відносин: національна безпека; життя і здоров'я, воля, честь та гідність особи; особисті права, свободи людини і громадянина; власність, господарська діяльність; довкілля; безпека руху та експлуатації транспорту; моральність; безпека людства і міжнародний правопорядок та ін. Поняття кримінальної відповідальності відображає факт реальної взаємодії особи, яка вчинила злочин, і спеціальних органів держави. Така взаємодія врегульована нормами кримінального права й тому протікає в межах певних правовідносин, які називаються кримінально-правовими відносинами;

- **адміністративна**. Її сутність полягає у накладанні на винних фізичних осіб, які порушили правила поведінки, що діють у сфері державного управління та інших урегульованих адміністративним законодавством сферах, адміністративних стягнень, що створюють для цих осіб несприятливі наслідки особистого, майнового, морального та іншого характеру. Адміністративна відповідальність:

- застосовується за вчинення адміністративного правопорушення (проступку);
- супроводжується державним осудом;
- здійснюється в певному процесуальному порядку;

- здійснюється уповноваженими державними органами та посадовими особами;

- пов'язана із застосуванням примусу та негативних наслідків для особи, яка вчинила адміністративне правопорушення;

- застосування адміністративних стягнень здійснюється в установлених законом формах і порядку (заходи державно-примусової форми реалізації адміністративної відповідальності передбачені у ст. 24 Кодексу України про адміністративні правопорушення).

Адміністративна відповідальність існує в таких сферах суспільного життя, як права та свободи людини і громадянина; охорона праці та здоров'я населення; власність; сільське господарство; транспорт; громадський порядок і громадська безпека; порядок управління та ін. Адміністративне стягнення є мірою відповідальності та застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі додержання законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами (ст. 23 Кодексу України про адміністративні правопорушення);

- **цивільно-правова** – різновид юридичної відповідальності, який полягає у накладанні цивільно-правових стягнень (неустойки, відшкодування збитків) на фізичну чи юридичну особу за невиконання або неналежне виконання зобов'язань, або за заподіяння позадоговірної майнової школи, а також за порушення певних особистих немайнових прав (на честь, гідність тощо). Сутність цивільно-правової відповідальності полягає у визнанні цивільно-правового статусу фізичних і юридичних осіб, закріпленні та оформленні динаміки майнових та особистих немайнових відносин, договірних і позадоговірних обов'язків. Цивільно-правова відповідальність застосовується, насамперед, для узгодження різноманітних майнових інтересів у суспільстві та забезпечує виконання бажаних дій і обмежує можливості вчинення небажаних (наприклад, відшкодування збитків, неустойки, штрафу, пені, поновлення порушеного правового становища особи тощо). Ознаки цивільно-правової відповідальності:

- настає за спричинення шкоди фізичній, юридичній особі або державі будь-якою особою, визаною цивільним законодавством суб'єктом цивільних правовідносин;

- притягнення до цивільно-правової відповідальності здійснюється судами або адміністративно-державними органами;

- на відміну від інших видів відповідальності, цивільно-правова відповідальність іноді можлива і за відсутності вини, наприклад, за спричинення незалежно від вини збитків та моральної шкоди джерелом підвищеної небезпеки, що передбачено ст. 1167 Цивільного кодексу України;

- **матеріальна** – відповідальність працівника за майнову (матеріальну) шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на нього трудових обов'язків. В основі матеріальної відповідальності лежить обов'язок працівника бережливо ставитись до майна підпри-

ємства, установи, організації та вживати заходів щодо запобігання шкоді (ч. 2. ст. 131 Кодексу законів про працю України);

- **дисциплінарна** – відповідальність за порушення норм права, що регулюють відповідну дисципліну (трудова, державна, військова та ін.), та застосування до порушника дисциплінарних стягнень. Розрізняють загальну та спеціальну дисциплінарну відповідальність. Загальна дисциплінарна відповідальність передбачена Кодексом законів про працю України і правилами внутрішнього трудового розпорядку. Спеціальна дисциплінарна відповідальність визначає особливості правового статусу окремих груп працівників і здійснюється: в порядку підлеглості; відповідно до статутів про дисципліну; на підставі окремих нормативно-правових актів. Дисциплінарна відповідальність застосовується у вигляді: дисциплінарних стягнень (ст. 147 Кодексу законів про працю України) та заходів дисциплінарного або громадського впливу. Дисциплінарна відповідальність здійснюється накладанням дисциплінарних стягнень власником або уповноваженим органом, із яким працівник перебуває у трудових відносинах;

- **міжнародно-правова** – обов'язок суб'єкта міжнародного права відшкодувати шкоду, заподіяну ним іншому суб'єктові цього права. Міжнародно-правова відповідальність виникає в разі порушення норм міжнародного права, міжнародно-правових зобов'язань, закріплених у договорах, звичаях, актах міжнародних організацій, які мають обов'язковий характер, рішеннях міжнародних судів та арбітражів. Сутність міжнародно-правової відповідальності полягає у виключенні можливості вчиняти суб'єктами міжнародного права нові правопорушення, впливі на інших суб'єктів, спонуканні їх до добровільного дотримання міжнародних зобов'язань. Вона:

- настає за вчинення міжнародного правопорушення;
- полягає у застосуванні до суб'єктів міжнародного права, що вчинили правопорушення, санкцій міжнародно-правових норм;
- полягає в обов'язку суб'єкта міжнародного права відшкодувати шкоду, заподіяну ним іншому суб'єктові цього права;
- спрямована на забезпечення міжнародного правопорядку;
- пов'язана з настанням негативних наслідків для правопорушника;
- реалізується в міжнародних правоохоронних правовідносинах, що виникають, наприклад, між державою-правопорушницею і потерпілою державою, між державою-правопорушницею і міжнародним співтовариством.

Розрізняють міжнародно-правову відповідальність двох видів:

- **матеріальну** (вона полягає в обов'язку відшкодувати матеріальні збитки і здійснюється шляхом відшкодування правопорушником матеріальної шкоди в натурі (реституція), за заподіяну шкоду (компенсація) та повного або часткового відшкодування матеріальної шкоди, товарами, послугами (репарація) та

- **політичну**, яка реалізується шляхом:
 - задоволення нематеріальних вимог для відшкодування шкоди, завданої перш за все честі та гідності потерпілої держави, її політичним інтересам (сатисфакція);

- правомірного примусу, заходів політичного та економічного характеру, що застосовуються однією державою у відповідь на неправомірні дії іншої держави (репресалій);

- примусових заходів як збройного, так і незбройного характеру у відповідь на правопорушення з метою його припинення, відновлення порушених прав і забезпечення відповідальності правопорушника (санкції);

- відновлення правопорушником попереднього стану та взяття ним відповідальності за всі несприятливі наслідки (ресторація).

1.3.6. Правові системи сучасності

Поняттям «правова система» (або «правова сім'я») охоплюється вся сукупність зумовлених історичними і географічними факторами правових звичаїв, традицій, юрисдикційних органів, особливостей менталітету, правової культури, що склалася в кожній країні. Іншими словами, **правова система** – це цілісна сукупність усіх правових явищ, притаманних певному суспільству. **Структуру** кожної правової системи становлять традиційно характерні для неї:

- суб'єкти права;
- правові норми;
- правові принципи;
- правові відносини;
- правова поведінка;
- юридична практика;
- режим функціонування правової системи;
- правосвідомість і правова культура та
- режим законності та правопорядку як результат взаємодії елементів її структури.

За такими *критеріями*, як

- спільність історичних коренів виникнення;
- спільність основного джерела (форми) права;
- єдність у структурі системи і норми права;
- спільність принципів регулювання суспільних відносин та
- єдність юридичної термінології, юридичних категорій і понять, розрізняють **типи правових систем (правових сімей)**, таких як:

- романо-германський;
- англо-американський;
- релігійний та
- традиційний (звичаєвий).

До **романо-германського типу** правової сім'ї належить сукупність національних правових систем країн континентальної Європи, що мають схожість історичного генезису на основі давньоримського права та його пристосування (разом із канонічним правом і місцевими звичаями) до нових національних умов, спільні засади правового регулювання, подібні риси структури права з поділом на публічне і приватне право, одноманітне.

Романо-германська правова сім'я охоплює дві групи правових систем: романську, до якої зараховують Італію, Францію, Нідерланди, Бельгію тощо, та германську, до якої входять Німеччина, Австрія, Угорщина та ін. Суттєвих відмінностей в основоположних рисах ці дві підгрупи не мають, що дає можливість їх об'єднувати в межах однієї правової сім'ї. Їхні особливості здебільшого пов'язані з історичним шляхом формування та розвитку відповідних правових систем, стилем юридичної мови та юридичної техніки. Історичними коренями романо-германського права визнаються римське цивільне право (перш за все й особливо для романської групи) та місцеві звичаї і «закони варварів» германських племен (для германської групи відповідно), що й визначили історичний шлях формування та розвитку правових систем континентальної Європи.

Характерними *рисами* романо-германської сім'ї є:

- домінування в ній *нормативно-правового акта* як головної форми (джерела) права;
- поділ системи права на *публічне і приватне право*;
- диференціація і кодифікація *галузей права*;
- *нормативність* норм права;
- включення у поняття права *норм-роз'яснень*, що виходять головним чином від законодавця і судів.

Англо-американський тип включає правові системи Англії, Уельсу, Північної Ірландії, США, Канади, Австралії, Нової Зеландії, колишніх колоній Британської імперії та ін. Цей тип сформувався у межах Англії та створених нею колоній, а характерними його *рисами* є:

- своєрідність *вихідних джерел (форм)*: загального права Англії, права справедливості та статутного (парламентського) права;
- специфіка *основного джерела (форми)* права, яке становить *правовий* (судовий та адміністративний) *прецедент*, що створюють тільки вищі судові інстанції;
- своєрідність *структури права*, зокрема, відсутність у ньому поділу права на публічне і приватне;
- автохтонний характер *правової термінології*, яка має традиційно англійський і в деяких випадках архаїчний характер;
- відведення головної ролі у правотворчості *судам*, які у зв'язку з цим займають особливе місце в системі державних органів.

У межах англо-американської правової сім'ї певними специфічними особливостями характеризується право Сполучених Штатів Америки, що зумовлено федеральною формою державного устрою країни, а також зокрема менш «жорстким» правилом судового прецеденту (вищі судові інстанції не зв'язані своїми прецедентами на відміну від Англії), більшим значенням в якості джерела права законодавства, наявністю писаної конституції як основного закону держави, наявністю не тільки консолідованих, а й кодифікованих актів тощо. При цьому у праві Сполучених Штатів Америки позиціонується принцип верховенства Конституції США і на цій під-

ставі існує відповідна ієрархія джерел права: федеральна конституція; федеральні законодавчі акти, договори та правила судового розгляду; федеральні адміністративні положення; федеральне загальне право; конституції штатів; законодавчі акти штатів і правила судового розгляду; адміністративні положення штатів; загальне право штатів. Взагалі, право Сполучених Штатів Америки орієнтоване у своєму розвитку на «гнучку правотворчість».

До **релігійного типу** правової сім'ї належать правові системи *мусульманських* (Ірак, Іран, Пакистан, Судан та ін.), а також *індуських* (Індія, Сінгапур, Бірма, Малайзія та ін.) країн. Характерні *рис* цього типу правової системи полягають у тому, що:

- домінуюче місце у соціальному регулюванні належить не правовим, а *релігійним нормам*;

- *джерелом (формою) права* виступають відповідні священні книги мусульман (Коран, Сунна, Іджма) та індусів (Шастри, Веди, Закони Ману);

- особливе місце в системі джерел права займають праці вчених-богословів (*доктрини*), які конкретизують і тлумачать першоджерела;

- правові та релігійні норми в ній становлять *синкретичну єдність*;

- право *не є структурованим* – у ньому немає розподілу права на приватне і публічне, на галузі та інститути.

Зокрема, в ісламській правовій доктрині права та свободи людини мають божественне походження і ґрунтуються на релігійних нормах, виражених у Корані та Сунні. В ісламській концепції прав людини виокремлюють такі найбільш важливі принципи, як свобода, котра ґрунтується на дозволі того, що не заборонено ісламом; гідність, що визначає виключне місце людини серед усіх творінь Аллаха; рівність мусульман незалежно від кольору шкіри, мови, національного походження; справедливість, яка має бути покладена в основу міжособистісних відносин і розв'язання спорів між індивідами. У сучасному світі мусульманське право співіснує і взаємодіє з іншими правовими системами, зазнаючи впливу загальносвітових тенденцій правового розвитку. Ці вияви так само, як і ступінь традиційно мусульманських принципів і норм, не є однаковими в різних ісламських країнах, що дає підстави з юридичного погляду відокремлювати поняття мусульманське право і право мусульманських країн. Національні правові системи ісламських держав за ступенем збереження мусульманського права як системи нормативного регулювання умовно можна розподілити на такі групи:

- національні правові системи, в яких широко застосовують мусульманське право (Саудівська Аравія, Іран, Пакистан);

- національні правові системи, в яких звужена сфера дії мусульманського права зі збереженням його основоположних канонів (Єменська Арабська Республіка, Лівія, Судан, Бахрейн, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати);

- національні правові системи, в яких мусульманське право регулює окремі сторони суспільного життя, перш за все шлюбно-сімейні відносини (Єгипет, Ірак, Ліван, Марокко, Алжир, Туніс, Ємен);

- національні правові системи, в яких мусульманське право визнається не на державному, а на суспільному рівні (Туреччина).

Традиційний (звичаєвий) тип правової системи – це форма регламентації суспільних відносин, заснована на державному визнанні звичаїв.

Однією із суттєвих рис кожної правової системи є показник сприйняття права як соціального інструмента регулювання суспільних відносин. За цим показником традиційна (звичаєва) правова сім'я має яскраво виражену специфіку. І саме за цим показником досить несхожі між собою правові системи країн Далекого Сходу та Африки умовно об'єднуються в одну правову сім'ю – традиційну (звичаєву), яка відповідно представлена:

- традиційним правом (правові системи країн Далекосхідного регіону) та
 - звичаєвим правом (правові системи африканських держав і Мадагаскару).
- Характерними *рисами* цього типу правової системи є те, що:
- у соціальному регулюванні домінують *звичаї і традиції*;
 - синкретичну єдність становлять правові норми, норми моралі, звичаї, традиції й навіть магічні уявлення;
 - звичаї і традиції регулюють відносини і захищають інтереси, в першу чергу, *груп та співтовариств*, а не окремих індивідів;
 - у соціальному регулюванні переважають *обов'язки та заборони (табу)*, а не дозволи;
 - процесуальною формою реалізації і застосування права є не юридична процедура, а *ритуали та магічні обряди*.

Таким чином, юридична карта сучасного світу представлена різноманіттям правових систем, що за схожості їхніх характерних рис типологізуються у правові сім'ї, які і є відображенням загального, особливого та унікального у правовій дійсності різних країн світу. Сучасний правовий розвиток відбувається в умовах процесів глобалізації, що охопили різні сфери суспільного життя. Глобалізація сучасного світового співтовариства у правовій сфері сприяє формуванню єдиного правового простору, що певним чином «стирає кордони» між національними правовими системами як однієї правової сім'ї, так і навіть різних, перш за все, завдяки розвитку міжнародного права, функціонуванню міжнародних організацій і міждержавних об'єднань.

Контрольні питання і завдання

1. Дайте визначення поняття «право». Які функції воно виконує в суспільстві?
2. Назвіть форми (джерела) права.
3. Розкрийте зміст понять «галузь права», «інститут права» і «правова норма».
4. У чому різниця між правом і законодавством?
5. Які елементи формують структуру правовідносин?
6. Що називається юридичним фактом? Наведіть класифікацію юридичних фактів.
7. Дайте визначення поняття «правова поведінка». Назвіть її ознаки.
8. Які розрізняють види правопорушень за ступенем їх суспільної шкідливості?

9. Що таке правова система і які елементи становлять її структуру?
10. Наведіть характеристику романо-германської правової системи.

Джерела для поглибленого вивчення розділу 1

Нормативно-правові акти

1. Конституція України [Електронний ресурс] : Основний закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/254k/96-вр>
2. Земельний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>
3. Кодекс законів про працю України [Електронний ресурс] : Закон України від 10 грудня 1971 р. № 332-08. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/322-08>
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення [Електронний ресурс] : Закон України від 7 грудня 1984 р. № 8073-X. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/80731-10>
5. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/2341-14>
6. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651>
7. Сімейний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>
8. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 16 січня 2003 р. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/435-15>
9. Цивільний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/1618-15>

Література

1. Каткова Т. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. у визначеннях і табл. / Каткова Т. Г. – 2-ге вид. допов. – Харків : Право, 2020. – 94 с.
2. Шевченко А. Є. Теорія держави і права : навч. посібник / А. Є. Шевченко, А. В. Старостюк. – Вінниця : Нілан, 2017. – 271 с.
3. Теорія держави і права в тестових завданнях : навч. посіб. / колектив авт. ; уклад. : Наливайко Л. Р. та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Наливайко Л. Р. Дніпро : ДДУВС, 2018. – 715 с.
4. Білозьоров Є. В. Теорія держави та права : навч. посіб. для підгот. до атестації здобувачів вищ. освіти / Є. В. Білозьоров та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Гусарева С. Д., д-ра юрид. наук, проф. Тихомирова О. Д. – К. : Освіта України, 2017. – 113 с.

5. Білозьоров Є. В. Теорія держави та права : навч. посіб. / Є. В. Білозьоров та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Гусарєва С. Д., д-ра юрид. наук, проф. Тихомирова О. Д. – К. : Освіта України, 2017. – 316 с.
6. Загоруй І. С. Теорія держави та права. Навчальні матеріали для підготовки до державного іспиту : метод. рек. / І. С. Загоруй, Л. М. Загоруй. – Сєверодонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2018. – 451 с.
7. Кравчук М. В. Теорія держави і права (опорні конспекти) : навч. посіб. для студентів ВНЗ. / Кравчук М. В. – 3-тє вид., змін. і допов. – Тернопіль : ТНЕУ, 2016. – 523 с.
8. Зозуля Є. В. Теорія держави і права : підготовка до державної атестації : навч. посіб. / Зозуля Є. В., Іванов І. В., Гончаров А. В.; за заг. ред. Є. В. Зозулі. – Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2018. – 163 с.
9. Теорія держави і права : підруч. для студентів ВНЗ / кол. авт. ; керівник авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. – Вид. 2-ге, перероб. і допов. – Дніпропетровськ : Ліра, 2015. – 467 с.
10. Бандурка О. М. Теорія держави і права : підручник / О. М. Бандурка та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. М. Бандурки. – Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2018. – 415 с.
11. Крестовська Н. М. Теорія держави і права : підручник. Практикум. Тести : підруч. для юрид. ВНЗ / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвєєва. – 2-ге вид., випр. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2019. – 581 с.
12. Лук'янов Д. В. Теорія держави і права : посіб. для підгот. до іспитів / Лук'янов Д. В., Погребняк С. П., Смородинський В. С. ; за заг. ред. О. В. Петришина. – Харків : Право, 2018. – 193 с.
13. Білозьоров Є. В. Теорія держави та права : практикум / Є. В. Білозьоров та ін. – К. : Маслаков, 2018. – 164 с.
14. Шмоткін О. В. Теорія держави і права : підручник / Шмоткін О. В. – К. : Нац. акад. СБУ, 2016. – 432 с.

Розділ 2. Законодавча влада, Президент України, виконавча влада та місцеве самоврядування в Україні

Глава 1. Верховна Рада України

- 2.1.1. Правовий статус Верховної Ради України.
- 2.1.2. Основні напрями діяльності та повноваження Верховної Ради України.
- 2.1.3. Посадові особи, органи і апарат Верховної Ради України.
- 2.1.4. Правовий статус народного депутата України.

2.1.1. Правовий статус Верховної Ради України

Однією з найголовніших ознак демократичного розвитку суспільства та держави в цілому є функціонування демократичного **парламенту** – установи, яка має повну довіру народу, виступає від його імені та підтримує соціальні зв'язки з ним.

Ідея формування та функціонування парламенту пов'язана з концепцією поділу влади, ідеєю народного суверенітету і похідною від неї ідеєю народного представництва. Надзвичайно вагомим внеском у формування цих теорій і концепцій та первинної основи функціонування парламентаризму є погляди англійських та французьких мислителів XVII–XVIII ст., таких як: Дж. Локк, Е. Берк, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Е. Сійєс, Дж. С. Міль та ін. Результати пошуків видатних філософів відображено майже в усіх демократичних конституціях світу, зокрема в Конституції України, яка закріплює модель вітчизняного парламентаризму.

Відповідно до ст. 75 Конституції України, єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України. При цьому Конституція України у визначенні правового статусу Верховної Ради України виходить із сучасних концепцій парламентаризму, враховуючи національний досвід, закріплює таку модель українського парламентаризму, яка передбачає форму взаємодії громадянського суспільства і держави, що ґрунтується на визнанні особливого місця парламенту – Верховної Ради України – у системі державної влади в Україні.

Від того, наскільки ефективною є діяльність парламенту, безпосередньо залежить рівень народного представництва та захисту інтересів громадян країни. У даному випадку Україна – не виняток. Адже місце та роль парламенту України – Верховної Ради – в механізмі держави та суспільстві обумовлено її представницьким характером, тим, що тільки Верховна Рада України має право виступати від імені народу України, приймати закони та інші акти. Ці положення були закладені ще в Декларації про державний суверенітет України і закріплені в Конституції України 1996 р. З одного боку, в умовах проведення конституційної та політичної реформ можна

спостерігати тенденції підвищення соціальної ролі парламенту України, наділення його більшим колом повноважень в установчій та контрольній сферах. З іншого – можна спостерігати ознаки парламентської кризи, яка виявляється в існуванні політичних конфліктів у Верховній Раді України.

Пріоритетною рисою сучасного українського парламенту як органу законодавчої влади є його виключність як єдиного органу законодавчої влади в державі, універсальність у системі органів державної влади, що зумовлена насамперед унітарним характером державного устрою нашої країни, внутрішньою структурою Верховної Ради України та низкою інших важливих обставин. Отже, нині в Україні не існує інших органів законодавчої влади, крім Верховної Ради України. Крім того, взагалі не передбачена і можливість делегування нею своїх законодавчих повноважень іншим державним органам чи органам місцевого самоврядування та їх посадовим особам. Верховна Рада України є загальнонаціональним представницьким органом державної влади, оскільки вона має право представляти весь український народ – громадян України всіх національностей.

Проблеми реалізації представницької функції Верховної Ради України мають виключно важливе значення для політичної та державно-правової діяльності. Головне призначення Верховної Ради України – виражати волю народу з питань суспільного та державного значення. Тому **ознаками** Верховної Ради України є її:

- **легальність**. Вона здійснює свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України;

- **легітимність**. Ця ознака є показником рівня відповідності пріоритетів діяльності парламенту інтересам і потребам українського народу, який є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні;

- **загальнодержавність** – компетенція Верховної Ради України поширюється на всю територію України;

- **представництво** – представляє інтереси українського народу і держави як у межах державного кордону, так і на міжнародному рівні;

- **виборність** – Верховна Рада України формується тільки шляхом проведення виборів;

- **єдиний орган законодавчої влади в Україні** – лише Верховна Рада України уповноважена приймати закони, жодний інший орган державної влади таких повноважень не має;

- **колегіальність** – кількісний склад Верховної Ради України становить *450 народних депутатів України*;

- Верховна Рада України **приймає рішення на пленарних засіданнях певною кількістю голосів народних депутатів України**. Повноваження Верховної Ради України здійснюються спільно народними депутатами України на засіданнях під час сесій парламенту;

- **однопалатність** – Верховна Рада України не має внутрішнього структурного поділу, оскільки організаційно працює як єдиний орган.

Отже, Верховна Рада України є *однопалатним парламентом, юридичною особою та єдиним органом законодавчої влади в Україні*. Верховна Рада України – це *загальнодержавний, колегіальний* орган державної влади, що функціонує *на постійній основі*, головним завданням якого є *діяльність у галузі законотворчості*. Форма нормативно-правових актів Верховної Ради України – це *закони, постанови, декларації, заяви та звернення*.

Парламент України є провідним органом у системі органів державної влади. Він представляє і реалізує повноваження пріоритетної гілки державної влади – законодавчої, бере участь у формуванні органів виконавчої і судової влади, здійснює контроль за додержанням прав і свобод громадян, є загальним представником народу і виразником його волі, парламент України має багатогранні відносини з іншими органами державної влади та із суб'єктами політичної системи: політичними партіями, громадськими організаціями тощо. Провідна роль Верховної Ради України зумовлена її особливою політико-правовою природою, що виявляється в її представницькому, колегіальному, виборному та постійному характері організації та діяльності, періодичності формування, легальності, легітимності та інших ознаках.

Основними **функціями** Верховної Ради України є:

- **представницька**, оскільки вона представляє весь український народ і виступає від його імені;

- **законодавча** – Верховна Рада України вносить зміни до Конституції України, приймає закони та змінює їх або припиняє їхню дію;

- **установча**. Вона полягає у формуванні Верховною Радою України органів виконавчої та судової влади і власних парламентських структур, призначенні або обранні на посади, вирішенні питань, що стосуються територіального устрою, Збройних сил України, забезпечення формування органів місцевого самоврядування в країні;

- **функція парламентського контролю**. Ця функція передбачає парламентський контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України, за додержанням конституційних прав і свобод людини та громадянина, бюджетно-фінансовий контроль тощо.

Конституційний склад Верховної Ради України – це *450 народних депутатів*, обраних на засадах прямого, загального, рівного виборчого права шляхом таємного голосування строком *на 5 років*. **Вибори** народних депутатів до Верховної Ради України здійснюються на засадах **пропорційної системи за єдиними списками кандидатів у депутати у загальнодержавному виборчому окрузі**, з яких формуються регіональні виборчі списки кандидатів у депутати від партій, і можуть бути:

- **черговими**, що відбуваються у зв'язку із закінченням конституційного строку повноважень Верховної Ради України і не потребують окремого рішення про їх призначення. Вони проводяться в *останню неділю жовтня* п'ятого року повноважень парламенту;

- **позачерговими**, які призначаються Президентом України з підстав і в порядку, встановлених Конституцією України, і проводяться протягом

60 днів з дня опублікування Указу Президента України про припинення повноважень Верховної Ради України. Але ці повноваження не можуть бути припинені достроково в *останні 6 місяців* повноважень Президента України та Верховної Ради України. Крім того, повноваження Верховної Ради, обраної на позачергових виборах, не можуть бути припинені протягом *одного року* з дати її обрання.

Верховна Рада України є **повноважною** за умови обрання *не менше двох третин (300 народних депутатів)* її конституційного складу. Перше засідання новообраного парламенту повинно розпочатися *не пізніше ніж через 30 днів* після офіційного оголошення результатів виборів.

Верховна Рада України працює **сесійно**. Її сесії можуть бути **черговими** (вони починаються у *перший вівторок лютого та перший вівторок вересня* кожного року її повноважень) та **позачерговими** (їх призначає або *Голова Верховної Ради України* на вимогу не менше *третини* (або 150) голосів народних депутатів від її конституційного складу, або *Президент України* в межах своїх повноважень). Сесія може розпочатися і **без скликання** у *2-денний* термін у разі оголошення в країні воєнного або надзвичайного стану.

У Верховній Раді України за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій формується **коаліція депутатських фракцій**, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України. Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України формується протягом *одного місяця* з дня відкриття першого засідання Верховної Ради України, що проводиться після чергових або позачергових виборів, або протягом місяця з дня припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України. Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України вносить пропозиції Президенту України щодо кандидатури Прем'єр-міністра України, а також вносить пропозиції щодо кандидатур до складу Кабінету Міністрів України.

Депутатська фракція у Верховній Раді України, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України, має права коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, передбачені Конституцією України.

Усі свої рішення Верховна Рада України приймає на **пленарних засіданнях (загальних зборах депутатів)** шляхом голосування, яке може бути *відкритим (фіксованим чи нефіксованим)* або *таємним*. Пленарні засідання проходять, як правило, *відкрито*, але можливі й *закриті* засідання Верховної Ради за рішенням більшості (226) голосів народних депутатів, наприклад у разі обговорення питань національної безпеки держави. *Простою більшістю (226 голосів)* Верховна Рада вирішує і всі інші питання, крім тих випадків, коли Конституція України передбачає *кваліфіковану більшість (дві третини або три четверти від конституційного складу)* голосів народних депутатів.

2.1.2. Основні напрями діяльності та повноваження Верховної Ради України

Місце Верховної Ради в державному апараті України відображається в її напрямках діяльності та повноваженнях. Парламент України – орган загальної компетенції, який шляхом здійснення законодавчої діяльності бере участь у реалізації всіх функцій Української держави, передбачених Конституцією України. Основними **напрямами діяльності** Верховної Ради України є:

- **законопроектна діяльність**, зміст якої полягає в: організації розробки за дорученням Верховної Ради України чи з власної ініціативи проектів законів та інших актів, що розглядаються Верховною Радою України; попередньому розгляді та підготовці висновків і пропозицій щодо законопроектів, внесених іншими суб'єктами законодавчої ініціативи; доопрацюванні та редагуванні за дорученням Верховної Ради України чи з власної ініціативи окремих законопроектів за наслідками розгляду їх у першому та наступних читаннях; визначенні завдань щодо розробки законопроектів чи їх структурних частин; узагальненні зауважень і пропозицій, що надійшли у результаті їх обговорення;

- **контроль за дотриманням і реалізацією Конституції та законів України, інших нормативних актів** Верховної Ради України, за відповідністю підзаконних актів Конституції та законам України. Комітети Верховної Ради України беруть участь у контролі за виконанням державного бюджету в частині, що належить до компетенції комітетів, з метою забезпечення доцільності, економності та ефективності використання державних коштів:

- **збирання, вивчення та дослідження інформації з питань, що належать до компетенції комітетів**; вивчення ефективності застосування нормативних актів Верховної Ради України, насамперед Конституції та законів України; вивчення доцільності та ефективності дій уряду України, інших органів державної влади, їх посадових осіб у питаннях, що належать до компетенції комітетів, підготовка та подання висновків на розгляд Верховної Ради України;

- **обговорення та рекомендація кандидатур посадових осіб**, які відповідно до Конституції та законів України обираються, призначаються або затверджуються Верховною Радою України.

Таким чином, функціональне призначення комітетів Верховної Ради України зумовлено змістом діяльності законодавчого органу. Комітети формуються за критерієм фахової підготовки та кваліфікації народних депутатів України, тому від їхньої діяльності залежить якісний рівень законопроектної роботи.

Конституція України закріплює за Верховною Радою досить широке коло прав та обов'язків у різних сферах управління. Верховна Рада України здійснює такі **повноваження**:

Затверджує:

- Державний бюджет України та внесення змін до нього;

- загальнодержавні економічні, соціальні й культурні програми розвитку держави та охорони довкілля;

- протягом 2 днів з моменту звернення Президента України укази про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації;

- кошторис Верховної Ради України та структури її апарату;

- перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації;

- загальну структуру, чисельність і визначає функції Служби безпеки України, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України;

- рішення про надання Україною позик та економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснює контроль за їх використанням;

- Конституцію Автономної Республіки Крим, зміни до неї.

Призначає:

- всеукраїнський референдум з питань, передбачених ст. 73 Конституції України;

- вибори Президента України у строки, передбачені Конституцією;

- Прем'єр-міністра України, міністра оборони України, міністра закордонних справ України (за поданням Президента України);

- членів Кабінету Міністрів України, голову Антимонопольного комітету України, голову Державного комітету телебачення і радіомовлення України, голови Фонду державного майна України (за поданням Прем'єр-міністра України);

- та **звільняє** з посади за поданням Президента України голову Служби безпеки України, голову та інших членів Рахункової палати, уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, голову Національного банку України (за поданням Президента України) і половину складу Ради Національного банку України, половину складу Національної ради телебачення і радіомовлення, членів Центральної виборчої комісії (за поданням Президента України);

- та звільняє з посади керівника апарату Верховної Ради України;

- третину складу Конституційного Суду України;

- чергові та позачергові вибори до органів місцевого самоврядування.

Надає згоду:

- на призначення на посаду та звільнення з посади Президентом України Генерального прокурора; висловлення недовіри Генеральному прокуророві, що має наслідком його відставку з посади;

- на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсацію міжнародних договорів України;

Здійснює інші повноваження:

- вносить зміни до Конституції України, передбачені її Розділом XIII;
- приймає закони;
- контролює виконання Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання;
- визначає засади внутрішньої та зовнішньої політики, реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору;
- заслуховує щорічні та позачергові послання Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України;
- оголошує за поданням Президента України стан війни або укладання миру, схвалює рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;
- схвалює рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України;
- усуває Президента України з посади у порядку особливої процедури (імпічменту), встановленому ст. 111 Конституції України;
- приймає рішення про направлення запиту до Президента України на вимогу народного депутата України, групи народних депутатів України чи комітету Верховної Ради України, попередньо підтриману не менш як однією третиною від конституційного складу Верховної Ради України;
- розглядає і приймає рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;
- визначає правові засади вилучення об'єктів права приватної власності;
- здійснює контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України;
- вирішує питання про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України;
- достроково припиняє повноваження Верховної Ради Автономної Республіки Крим за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції України або законів України; призначення позачергових виборів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- утворює і ліквідує райони, встановлює і змінює межі районів і міст, зараховує населені пункти до категорії міст, найменує і перейменовує населені пункти і райони;
- встановлює державні символи України;
- приймає Регламент Верховної Ради України;
- здійснює парламентський контроль у межах, визначених Конституцією України;
- заслуховує щорічні доповіді Президента України про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні.

Верховна Рада України здійснює також інші повноваження, які відповідно до Конституції України належать до її відання.

Однією з найважливіших **організаційних форм здійснення повноважень** Верховної Ради України є *парламентські дебати*. Ці питання регулюються Конституцією України і Регламентом Верховної Ради України. Відповідно до положень ст. 47 гл. 8 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України», рішення Верховної Ради України приймаються виключно на її пленарних засіданнях після обговорення питань більшістю народних депутатів від конституційного складу. Юридичний зміст парламентських дебатів являє собою врегульовану на конституційно-правовому рівні процедуру вирішення питань на пленарному засіданні Верховної Ради України.

Іншою інноваційною формою діяльності парламенту є *парламентські слухання*, які полягають у заслуховуванні думок членів парламенту, державних і громадських діячів, а також експертів із конкретного законопроекту або іншого питання, що належить до компетенції парламенту. У процесі парламентських слухань Верховна Рада отримує інформацію від органів виконавчої влади, від парламентських комітетів, від представників Офісу Президента України, спеціалістів наукових та консультативних установ тощо про результати роботи з окремих питань. Завдяки цим заходам відбувається максимально об'єктивне, всебічне виявлення та обговорення певних інтересів та потреб громадян України для їх подальшої реалізації шляхом прийняття законів та інших актів Верховної Ради України.

Організаційною формою діяльності парламенту України є проведення *днів уряду у Верховній Раді України*. Так, згідно з Постановою Верховної Ради «Про затвердження Положення про День Уряду України» у Верховній Раді України від 1 лютого 1996 р. «День Уряду України» проводиться з метою регулярного інформування народних депутатів та громадян України з актуальних питань соціально-економічного розвитку, відновлення та нарощування виробництва, внутрішньої та зовнішньої політики держави, про стан додержання урядом вимог Конституції України, виконання законів України, постанов Верховної Ради України, вироблення пропозицій щодо правового врегулювання діяльності уряду, центральних і місцевих органів виконавчої та судової влади, органів місцевого самоврядування і пропозицій щодо зміни чинного законодавства, його доповнення та підготовки проектів законодавчих актів.

2.1.3. Посадові особи, органи і апарат Верховної Ради України

Структура органів і посадових осіб Верховної Ради України визначається Конституцією України. До **посадових осіб** Верховної Ради України належать:

- Голова Верховної Ради України;
- перший заступник Голови Верховної Ради України;
- заступник Голови Верховної Ради України.

Голова Верховної Ради України обирається Верховною Радою України на термін її повноважень таємним голосуванням. Він:

- веде засідання Верховної Ради України;
- організовує роботу Верховної Ради України, координує діяльність її органів;
- підписує акти, прийняті Верховною Радою України;
- представляє Верховну Раду України у стосунках з іншими органами влади України та органами влади інших держав;
- організує роботу апарату Верховної Ради України.

У випадках дострокового припинення повноважень Президента України Голова Верховної Ради виконує його обов'язки, здійснюючи чітко визначене Конституцією України коло повноважень Президента України.

Перший заступник Голови Верховної Ради України обирається Верховною Радою України з числа депутатів за поданням Голови Верховної Ради України. Він виконує організаційну та іншу роботу з питань взаємодії Верховної Ради України з органами виконавчої влади, місцевого самоврядування, а також з питань підготовки до розгляду Верховною Радою законопроектів про Державний бюджет і звіту про його виконання.

Заступник Голови Верховної Ради України також обирається Верховною Радою України з числа депутатів за поданням Голови Верховної Ради України і вирішує організаційні питання взаємодії з органами судової влади. Крім того, він займається питаннями щодо здійснення Верховною Радою та її органами законопроектної діяльності та законодавчої процедури.

Органами Верховної Ради України є:

- *комітети Верховної Ради України;*
- *тимчасові слідчі комісії Верховної Ради України та*
- *тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України.*

Комітети Верховної Ради України формуються зі складу народних депутатів на першій сесії парламенту нового скликання на строк повноважень Верховної Ради. Їх кількісний та персональний склад визначаються парламентом. До *головних функцій* комітетів належать: законопроектна робота, розгляд і підготовка висновків та пропозицій щодо ратифікації або денонсації міжнародних договорів, здійснення контролю за реалізацією нормативно-правових актів Верховної Ради України. Основною *формою роботи* комітетів є **засідання**, на яких з різних питань приймаються *рішення, рекомендації та висновки*.

Тимчасові слідчі комісії Верховної Ради України створюються парламентом для проведення розслідувань з питань, що викликали суспільний інтерес. При цьому комісії мають право допитувати свідків, вивчати відповідні документи, проводити експертизи та слідчі експерименти.

Тимчасові спеціальні комісії також обираються зі складу народних депутатів. Мінімальний склад такої комісії повинен забезпечувати представництво не менше ніж по одному депутату від кожної депутатської фракції. Тимчасові спеціальні комісії створюються для розгляду та доопрацювання проектів законів та інших актів Верховної Ради України. Ці

комісії завжди є головними у питаннях для підготовки рішення, з яких вони були створені. Тимчасова спеціальна комісія у визначений парламентом термін, але *не пізніше ніж через 6 місяців* після її створення подає до Верховної Ради звіт про виконану роботу, а парламент приймає остаточне рішення щодо комісії. Рішення комітетів і комісій Верховної Ради України мають рекомендаційний характер.

Для забезпечення своєї діяльності Верховна Рада України утворює допоміжний орган – **Апарат Верховної Ради України**. Верховна Рада України має право призначати на посаду та звільняти з посади керівника Апарату Верховної Ради України й затверджувати структуру Апарату Верховної Ради України. Цей орган здійснює організаційне, правове, наукове, документальне, інформаційне, експертно-аналітичне, матеріально-технічне та фінансове забезпечення діяльності Верховної Ради України, її органів, народних депутатів, депутатських фракцій, коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України. Апарат Верховної Ради України діє на основі Положення про Апарат Верховної Ради України, яке затверджується постановою парламенту.

Особливістю Апарату Верховної Ради України є те, що він формується не з народних депутатів, а його кадровою основою є державні службовці. Незважаючи на те, що Апарат Верховної Ради України не має повноважень щодо прийняття рішень від імені парламенту та його інституцій, його роль надзвичайно важлива в забезпеченні розробки проектів багатьох таких рішень, їх підготовки та виконанні. Так, завдяки функціонуванню апарату, помічників-консультантів народні депутати мають можливість зосередити свій професійний потенціал на кваліфікованому вирішенні першочергових завдань, реалізації представницьких, законодавчих, контрольних та інших повноважень. Виходячи з універсального характеру компетенції Верховної Ради України, на народних депутатів покладається вирішення різноманітних за своїм змістом питань, яке стає можливим лише за наявності комплексного, організаційного, наукового, експертного, матеріально-фінансового підходу.

Крім зазначених, Верховна Рада України має **органи зі спеціальним статусом**. Ними є Рахункова палата й Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Рахункова палата – це державний колегіальний орган, який від імені Верховної Ради України здійснює свою діяльність на підставі **Закону України «Про Рахункову палату»**. Її **завдання** – здійснення контролю за надходженням коштів до Державного бюджету України та їх використанням.

Рахункова палата складається з 30 членів. Членами Рахункової палати є Голова Рахункової палати, його заступник та інші члени Рахункової палати. **Членом Рахункової палати** може бути громадянин України:

- не молодший 30 років, який
- володіє державною мовою та однією з офіційних мов Ради Європи;
- має вищу освіту не нижче ступеня магістра;
- загальний стаж роботи не менше 7 років;

- стаж роботи у сфері державного контролю (аудиту), економіки, фінансів або права не менше 5 років;
- бездоганну ділову репутацію.

Для забезпечення виконання покладених на Рахункову палату повноважень діє апарат Рахункової палати, що складається з департаментів, територіальних та інших структурних підрозділів (включаючи патронатні служби членів Рахункової палати). Організацію роботи члена Рахункової палати забезпечує його патронатна служба у складі не більше 3 радників.

Як і в більшості країн Європи, в Україні є посадова особа парламенту, яка здійснює контроль за дотриманням прав людини (*омбудсмен*), національним різновидом якої в Україні є **Уповноважений Верховної Ради України з прав людини**. Його правовий статус визначено *Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»*. Уповноважений Верховної Ради з прав людини призначається на посаду і звільнюється з посади Верховною Радою таємним голосуванням. Уповноваженим Верховної Ради з прав людини *може бути призначений* громадянин України:

- якому виповнилося 40 років;
- який володіє державною мовою;
- який має високі моральні якості;
- досвід правозахисної діяльності;
- протягом останніх 5 років проживає в Україні.

Не може бути призначено Уповноваженим особу, яка має не погашену або не зняту судимість за вчинення злочину, крім реабілітованої, або на яку протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією.

Уповноважений парламенту з прав людини призначається на термін 5 років, що починається з моменту прийняття ним Присяги на сесії Верховної Ради України.

2.1.4. Правовий статус народного депутата України

Головними дієвими особами будь-якого парламенту є його депутати, це стосується і українського парламенту – Верховної Ради України. У сучасній теорії конституційного права народний депутат України визначається як загальнонаціональний політичний діяч, що є одноосібним повноважним представником народу та членом парламенту – посадовою особою органу законодавчої влади, наділеною встановленими Конституцією і законами України повноваженнями зі здійснення функцій Верховної Ради України.

Правовий статус народного депутату України закріплено у *Конституції України* та *Законі України «Про статус народного депутата України»*.

Народний депутат України – це обраний відповідно до законодавства представник українського народу у Верховній Раді України, що уповноважений ним протягом визначеного законодавством строку здійснювати

депутатські повноваження, передбачені Конституцією і законами України. Народний депутат України є повноважним представником українського народу – носія суверенітету та єдиного джерела влади в Україні – у Верховній Раді. Народ делегує владні повноваження своїм представникам, які покликані реалізувати народний суверенітет. Народне представництво є однією з визначальних рис статусу народного депутата.

Відповідно до чинного законодавства народним депутатом України **може бути** громадянин України:

- якому на день обрання виповнився *21 рік*;
- який має право голосу;
- проживає в Україні протягом останніх *5 років*;
- який не має судимості за вчинення умисного злочину або ця судимість знята чи погашена у встановленому законом порядку.

Народний депутат України **вступає на посаду** з моменту прийняття перед Верховною Радою присяги на вірність Україні (її текст міститься у ст. 79 Конституції України), яку зачитує найстаріший за віком народний депутат перед відкриттям першої сесії парламенту нового скликання. Народні депутати скріплюють текст Присяги своїми підписами. Відмова скласти присягу передбачає втрату депутатського мандата.

Народний депутат України **має право**:

- *ухвального голосу* щодо всіх питань, які розглядаються на засіданнях Верховної Ради України та її органів, до складу яких його обрано;

- *дорадчого голосу*, якщо інше не передбачено законом.

- на *депутатський запит* – вимогу народного депутата, народних депутатів чи комітету Верховної Ради України, яка заявляється на сесії парламенту до:

- Президента України;
- органів Верховної Ради України;
- Кабінету Міністрів України;
- керівників інших органів державної влади;
- органів місцевого самоврядування;
- керівників підприємств, установ і організацій. Відповідні органи та посадові особи повинні у *15-денний* строк дати офіційну відповідь з питань, що належать до їх компетенції;

- на *депутатське звернення* – викладену в письмовій формі пропозицію народного депутата, звернену до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, керівників підприємств, установ і організацій, об'єднань громадян здійснити певні дії, дати офіційне роз'яснення чи викласти пропозицію з питань, зарахованих до їхньої компетенції. Відповідь на звернення має бути надана *протягом 10 днів* з моменту одержання депутатського звернення.

Народний депутат **на пленарному засіданні Верховної Ради України має право**:

- обирати й бути обраним на посади Голови Верховної Ради України, Першого заступника і заступника Голови Верховної Ради України;

- обирати й бути обраним до органів Верховної Ради України;
- пропонувати питання для розгляду Верховною Радою України або її органами;
- виступати із законодавчою ініціативою у Верховній Раді України;
- звертатися з депутатськими запитами, вимагати відповіді на них;
- брати участь у дебатах, ставити запитання доповідачам, головуючому на засіданні;
- виступати з обґрунтуванням своїх пропозицій і мотивів голосування;
- висловлювати свою думку щодо кожного питання, яке розглядається на засіданні;
- висловлювати думку щодо кандидатів, які обираються чи призначаються на посади, звільняються з посад Верховною Радою України, а також щодо яких Верховна Рада України надає згоду на призначення і звільнення з посад;
- порушувати питання про заміну головуючого на пленарному засіданні Верховної Ради України;
- порушувати питання про довіру складу органів, утворених Верховною Радою України, а також посадовим особам, яких обрано, призначено на посади або щодо призначення на посади яких Верховною Радою України надано згоду у випадках, передбачених Конституцією України;
- порушувати питання про перевірку діяльності підприємств, установ, організацій, розташованих на території України і щодо яких є дані про порушення ними законодавства України, про створення з цією метою тимчасових слідчих комісій;
- передавати для внесення до протоколу і стенографічного бюлетеня засідання текст свого виступу, окремої думки, заяви, пропозиції і зауваження з питань, що розглядаються Верховною Радою України.

Народний депутат **не має права:**

- бути членом Кабінету Міністрів України, керівником центрального органу виконавчої влади;
- мати інший представницький мандат чи одночасно перебувати на державній службі;
- обіймати посаду міського, сільського, селищного голови;
- виконувати будь-яку, крім депутатської, оплачувану роботу, крім викладацької, наукової або творчої діяльності, а також медичної практики у вільний від виконання обов'язків народного депутата час;
- залучатись як експерт органами у кримінальному провадженні, а також здійснювати адвокатську діяльність;
- входити до складу керівництва, правління чи ради підприємства, установи, організації, що має на меті одержання прибутку.

Народний депутат України **зобов'язаний:**

- дбати про благо України і добробут українського народу, захищати інтереси виборців та держави;
- додержуватися вимог Конституції та законів України, присяги народного депутата України;

- бути присутнім та особисто брати участь у засіданнях Верховної Ради України та її органів, до яких його обрано;

- особисто брати участь у голосуванні з питань, що розглядаються Верховною Радою України та її органами;

- виконувати доручення Верховної Ради України, відповідного комітету, депутатської фракції (групи), тимчасової спеціальної або тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України, до складу яких його обрано, інформувати Верховну Раду та її органи, до складу яких його обрано про їх виконання;

- додержуватись вимог трудової дисципліни та норм депутатської етики;

- як член комітету, тимчасової спеціальної або тимчасової слідчої комісії бути присутнім на засіданнях комітету, комісії та брати участь у їхній роботі, виконувати доручення комітету чи комісії;

- завчасно повідомляти про неможливість бути присутнім на засіданні Верховної Ради України;

- постійно підтримувати зв'язки з виборцями та інформувати їх про свою депутатську діяльність через засоби масової інформації, на зборах виборців періодично, але *не рідше двох разів на рік*.

Конституцією передбачені **гарантії депутатської діяльності**:

- *непорушність повноважень* народного депутата України (повноваження народного депутата та його конституційні права і свободи не можуть бути обмежені навіть в умовах воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях);

- *особливості юридичної відповідальності* народного депутата України (народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у Верховній Раді України та її органах, а також при здійсненні депутатських повноважень, крім відповідальності за образу чи наклеп);

- *забезпечення* народному депутату України умов для виконання депутатських повноважень;

- *звільнення* народного депутата України від призову на військову службу або збори (народний депутат на строк виконання своїх повноважень звільняється від призову на військову або альтернативну (невійськову) службу, а також від призову на навчальні (або перевірні) та спеціальні збори);

- *забезпечення* народному депутату України умов для підвищення професійного рівня (підвищення кваліфікації, навчання у навчальних закладах, у тому числі магістратурах та аспірантурах, вивчення іноземних мов у вільний від виконання депутатських обов'язків час за рахунок бюджетних призначень на забезпечення діяльності Верховної Ради України);

- *фінансування видатків, пов'язаних із депутатською діяльністю* (витрати, пов'язані з виконанням народним депутатом депутатських повноважень, компенсуються за рахунок коштів Державного бюджету України);

- *фінансове, медичне та соціально-побутове забезпечення* народного депутата України;

- *право мати помічників-консультантів* (народний депутат може мати до 31 помічника-консультанта);

- *забезпечення* народних депутатів України *жилими приміщеннями* (у витратах на забезпечення діяльності Верховної Ради України передбачаються кошти на оренду житла або винаймання готельного номера. Народному депутату на оренду житла або винаймання готельного номера щомісячно видаються кошти в розмірі, встановленому кошторисом Верховної Ради України для компенсації вартості оренди (винайму).

Повноваження народного депутата **припиняються** разом із припиненням повноважень Верховної Ради України відповідного скликання, але ст. 81 Конституції України називає випадки **дострокового припинення** його **повноважень** у разі:

- складення повноважень за його особистою заявою;
- якщо набрав чинності обвинувальний вирок щодо нього;
- визнання його судом недієздатним або безвісно відсутнім;
- припинення громадянства або його виїзд на постійне проживання за межі України;
- якщо *протягом 20 днів* з часу виникнення обставин, які призводять до порушення вимог щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, ці обставини ним не усунуто;
- не входження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу народного депутата України зі складу такої фракції;
- його смерті.

Питання і завдання для самоперевірки знань

1. Назвіть функції Верховної Ради України.
2. У яких випадках і в якому порядку скликаються позачергові сесії Верховної Ради України?
3. Якими повноваженнями наділена Верховна Рада України?
4. Назвіть посадових осіб Верховної Ради України.
5. Який правовий статус має Рахункова палата Верховної Ради України?
6. Хто може бути призначеним на посаду Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини?
7. Які вимоги ставляться до кандидата на посаду народного депутата України?
8. Які гарантії депутатської діяльності встановлено законодавством України?
9. У яких випадках повноваження народного депутата України припиняються достроково?

Глава 2. Президент України

- 2.2.1. Порядок обрання та правовий статус Президента України.
- 2.2.2. Функції та повноваження Президента України.
- 2.2.3. Офіс Президента України.
- 2.2.4. Порядок припинення повноважень Президента України.

2.2.1. Порядок обрання та правовий статус Президента України

У багатьох країнах світу наявність інституту глави держави розглядається в якості гаранта національної єдності, що забезпечує взаємодію всіх гілок влади, ефективність і стабільність державної влади в цілому. Правовий статус глави держави та його реальна роль у державному управлінні залежить від форми правління й різновиду політичного режиму конкретної держави. Наприклад, порівняно з монархією або президентською республікою глава держави у парламентській республіці має значно менше коло повноважень щодо управління державою, але його роль все одно залишається визначальною в багатьох випадках.

У більшості країн світу інститут президентства належить до найважливіших елементів системи державної влади. Президент – це, як правило, одноосібний виборний глава держави в країнах з республіканською формою правління. У юридичній літературі використовують терміни «інститут президентства» та «інститут Президента». Однак вони не тотожні. «Інститут президентства» – це система правових норм, які спрямовані на регулювання суспільних відносин, змістом яких є діяльність Президента України. Водночас під «інститутом Президента України» розуміється орган держави в цілісній системі вищих органів державної влади, діяльність якого регулюється нормами інституту президентства.

Термін «президент» означає «той, хто сидить спереду». Вперше інститут президентства введено Конституцією США 1787 р. Першим президентом на Європейському континенті став у Франції Луї Наполеон Бонапарт 20 грудня 1848 р. В Україні зародження демократичного суспільства розпочалося ще за часів козацтва, але розвиток демократії та інституту президентства припадає на початок ХХ ст. Під час діяльності Центральної Ради було видано чотири Універсали, які мали закласти основу демократизації українського суспільства. Останнім Універсалом Центральна Рада проголосила повну політичну незалежність України від Росії. А згодом Центральна Рада обрала Михайла Грушевського Президентом Української Народної Республіки.

У незалежній Україні посаду Президента було введено Законом Української РСР «Про Президента України» від 5 липня 1991 р., а перші вибори Президента України відбулися 1 грудня 1991 р. Відповідно до чинного законодавства Президентом України *може бути* громадянин України:

- якому виповнилося 35 років;
- який має право голосу;

- проживає в Україні протягом *10 останніх перед днем виборів років*;
- володіє державною мовою.

Водночас **не може бути** висунуто кандидатом на пост Президента України громадянина, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку. Крім того, особа, повноваження якої на посту Президента України були припинені достроково, не може бути висунута кандидатом на позачергових виборах, призначених у зв'язку із зазначеним припиненням повноважень.

Висування кандидатів на пост Президента України розпочинається з першого дня виборчого процесу і закінчується за *55 днів* до дня виборів та може відбутися:

- **партіями.** При цьому партія може висунути лише одного кандидата на пост Президента України. Особа може бути висунута кандидатом на пост Президента України лише однією партією за згодою кандидата на з'їзді (зборах, конференції) відповідно до статуту цієї партії. Повідомлення про час і місце проведення з'їзду (зборів, конференції) партії з метою висування кандидата на пост Президента України, порядок акредитації на такому з'їзді (зборах, конференції), представників засобів масової інформації, визначений його організаторами, *не пізніше як за 5 днів до дня проведення з'їзду (зборів, конференції)* розміщується на офіційному веб-сайті партії та подається до Центральної виборчої комісії. Центральна виборча комісія *не пізніше наступного дня* з дня отримання такого повідомлення розміщує його на своєму офіційному веб-сайті;

- **шляхом самовисування.** У цьому випадку громадянин України особисто подає до Центральної виборчої комісії заяву про самовисування кандидатом на пост Президента України.

Виборчий фонд кандидата на пост Президента України має один накопичувальний рахунок, на який надходять кошти для фінансування виборчої кампанії кандидата на пост Президента України, а також поточні рахунки, з яких здійснюється фінансування витрат на виборчу кампанію. На поточні рахунки кошти надходять виключно з накопичувального рахунку виборчого фонду кандидата на пост Президента України. Кандидат на пост Президента України зобов'язаний відкрити рахунки свого виборчого фонду *не пізніше як на 10-й день* з дня його реєстрації Центральною виборчою комісією.

Виборчий фонд кандидата на пост Президента України формується за рахунок його власних коштів, коштів партії, яка висунула кандидата, а також добровільних внесків осіб, які відповідно до Закону України «Про політичні партії в Україні» мають право здійснювати внески на підтримку партій. Добровільні внески здійснюються виключно у грошовій формі. Розмір виборчого фонду кандидата на пост Президента України *не може перевищувати 90 тисяч розмірів мінімальної заробітної плати*, встановленої на 1 січня відповідного року.

Президент України **обирається** безпосередньо громадянами України, які мають право голосу на загальне, рівне і пряме виборче право шляхом таємного голосування за мажоритарною системою абсолютної більшості строком на *5 років*.

Вибори Президента України проводяться за мажоритарною системою абсолютної більшості. Вибори Президента України **можуть бути**:

- **черговими**. Вони проводяться у зв'язку із закінченням конституційного строку повноважень Президента України та відбуваються в *останню неділю березня* останнього (п'ятого) року його повноважень. Чергові вибори призначаються постановою Верховної Ради України *не пізніше ніж за 100 днів* до дня виборів, а виборчий процес розпочинається *за 90 днів* до дня голосування. Центральна виборча комісія оголошує про початок виборчого процесу шляхом прийняття рішення *не пізніше як за 91 день* до дня голосування;

- **позачерговими**. Призначаються постановою Верховної Ради України *протягом 90 днів* з моменту дострокового припинення повноважень Президента України і відбуваються в *останню неділю 90-денного строку* з дня їх призначення Верховною Радою України;

- **повторними**, які також призначаються постановою Верховної Ради України та відбуваються в *останню неділю 90-денного строку* з дня прийняття постанови Верховною Радою України (яка приймається *не пізніше як на 15-й день* після внесення до парламенту відповідного подання Центральною виборчою комісією) про призначення повторних виборів. Повторні вибори Президента України проводяться у таких випадках:

- якщо до виборчого бюлетеня для голосування було включено *не більше 2* кандидатів на пост Президента України і жодного з них не було обрано;

- якщо після закінчення строку реєстрації кандидатів на пост Президента України не зареєстровано жодного кандидата;

- якщо всі кандидати на пост Президента України, включені до виборчого бюлетеня, до дня виборів або до дня повторного голосування зняли свої кандидатури;

- якщо вибори Президента України визнані такими, що не відбулися;

- якщо особа після її обрання не набула мандата у встановлені законодавством порядку та строк.

Вибори Президента України проводяться в єдиному загальнодержавному *одномандатному виборчому окрузі*, який включає в себе всю територію України. Для проведення виборів територія України поділяється на *225 виборчих округів*. Рішення про утворення територіальних виборчих округів приймається Центральною виборчою комісією *не пізніше як за 83 дні* до дня виборів.

Новообраний Президент України займає свою посаду *не пізніше 30 днів* після офіційного оголошення результатів **чергових** виборів, та *не пізніше 5 днів* після офіційного оголошення результатів **позачергових** виборів, але і в першому, і в другому випадку – *з моменту складання присяги*

народові України (її текст містить ст. 104 Конституції України). Приведення до присяги новообраного Президента України здійснює *Голова Конституційного Суду України на урочистому засіданні Верховної Ради України*. Церемонія вступу на посаду глави держави називається *інавгурація*.

Правовий статус Президента України відзначається низкою принципів, що відрізняють його від статусу інших вищих органів і посадових осіб держави. Основоположними з таких *принципів* є:

- *незмінюваність*. Вона означає неможливість усунення Президента України з поста незаконним шляхом до закінчення встановленого законом (конституційного) строку його повноважень. Водночас незмінюваність Президента України не є абсолютною – його можна усунути з поста не тільки незаконним шляхом (у результаті державного перевороту), але й законним (у порядку конституційно встановленої особливої процедури – імпічменту);

- *невідповідальність*. Її не слід плутати з безвідповідальністю, що означає відсутність в особі почуття відповідальності і є моральною, а не юридичною категорією. В Україні юридичним оформленням зняття відповідальності з Президента України за видані ним акти є скріплення акта глави держави підписом Прем'єр-міністра та (або) відповідного міністра, без якого акт не набирає юридичної сили.

- *нейтральність*. Полягає в тому, що Президент України як виразник загальнонаціональних інтересів має бути політично нейтральною постаттю, стояти над політичною боротьбою. Кандидат на посаду Президента України, як правило, є представником якоїсь політичної партії і користується її підтримкою на виборах. Однак у разі обрання він не повинен виявляти прихильність до тих чи інших політичних сил. На підтвердження своєї політичної нейтральності Президент на час перебування на посаді може припинити членство в політичній партії з власної ініціативи.

Ще одним принципом правового статусу Президента України є *несумісність його поста з іншими посадами або видами діяльності*. Несумісність означає, що Президент України не може мати іншого представницького мандата, обіймати будь-яку іншу посаду, здійснювати іншу оплачувану або підприємницьку діяльність.

Аналіз Конституції України дає можливість стверджувати, що Президенту України належить особливе місце в системі органів державної влади, враховуючи особливий правовий статус, адже Основний Закон не зараховує його до жодної з трьох гілок влади. Згідно з положеннями Конституції України Президент України є *главою держави* і виступає від її імені. Президент України – це *гарант*:

- *державного суверенітету*;
- *територіальної цілісності країни*;
- *дотримання Конституції України*;
- *прав та свобод людини і громадянина*.

Він виконує інтегруючу функцію, забезпечуючи баланс і взаємодію між органами державної влади. Президент України працює *на постійній основі до вступу на посаду новообраного Президента України й нікому не може передавати свої повноваження*. Конституція України передбачає засоби захисту правового статусу Президента України, він користується *правом недоторканності* на весь термін виконання своїх повноважень. Водночас діяльність Президента України, не пов'язана з виконанням ним своїх обов'язків, *обмежується*: він не має права мати інший представницький мандат, обіймати посаду в органах державної влади чи в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю. Звання Президента України охороняється законодавством та закріплюється за ним довічно, якщо Президента не було усунуто з посади в порядку імпічменту.

Конституція України встановлює *обмеження на переобрання* однієї й тієї ж особи на пост Президента України, згідно з якими особа може бути Президентом України *не більше ніж два строки підряд*. Це означає, що особа, яка два строки підряд перебувала на посту Президента України, знову може обиратися на цю посаду лише через деякий час.

2.2.2. Функції та повноваження Президента України

Установлюючи компетенцію глави держави, як і іншого органу влади або посадової особи, конституції зазвичай не розмежовують функції та повноваження. Будемо виходити з того, що функції визначають напрями, сфери дії глави держави, тоді як у повноваженнях зазначено, що він може (його права) або повинен (його обов'язки) робити щодо предметів його відання. Тому до **функцій** Президента України слід зарахувати:

- **представницьку**. Полягає в тому, що Президент України є символом національної єдності, уособлює державу в цілому і представляє її як усередині країни, так і в міжнародних відносинах. Якщо Верховна Рада України представляє законодавчу владу держави, Кабінет Міністрів України – виконавчу владу, суди – судову владу, то президент як глава держави за будь-якої форми правління представляє державу в цілому;

- **гарантування додержання конституції держави**. Президент України виступає гарантом проголошених у Конституції України суверенітету, територіальної цілісності держави, прав і свобод людини і громадянина. Для цього він наділяється Конституцією України відповідними повноваженнями, зокрема правом накладення вето на прийняті Верховною Радою України закони, скасування актів органів виконавчої влади у разі суперечності їх Конституції України тощо;

- **функція політичного арбітражу**, яка полягає в тому, що Президент України покликаний узгоджувати позиції політичних сил та органів державної влади і за необхідності бути примірювачем, посередником між ними. Дана функція випливає з конституційного принципу нейтральності Президента України й тією чи іншою мірою притаманна главі держави за

будь-якої форми правління. Іноді вона пов'язується з функцією гарантування додержання конституції;

- **установча**. Вона полягає в тому, що Президент України створює для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби;

- **законодавча**, складовими якої є його право законодавчої ініціативи, підписання та оприлюднення прийнятих Верховною Радою України законів, накладення на них вето;

- **зовнішньополітична**, головним у якій є те, що Президент України представляє державу в міжнародних відносинах.

Функції Президента України реалізуються через його **повноваження**. Президент України:

забезпечує:

- державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави;

проголошує:

- всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

призначає:

- як Верховний Головнокомандувач Збройних сил України на посади і звільнює з посад вище командування Збройних сил України та інших військових формувань;

- всеукраїнський референдум з питань розділів I, III та XIII Конституції України;

- позачергові вибори до Верховної Ради України у строки, встановлені Конституцією України;

- на посаду третину складу Конституційного Суду України;

- персональний склад Ради національної безпеки та оборони України;

очолює:

- Раду національної безпеки та оборони України;

призначає на посади та звільнює з посад:

- глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях,

- за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора України;

- половину складу Ради Національного банку України;

- половину складу Національної ради з питань телебачення та радіомовлення;

приймає:

- вірчі та відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав;

припиняє:

- повноваження Верховної Ради України, якщо протягом 30 днів пленарні засідання парламенту не можуть розпочатися;

зупиняє:

- дію актів Кабінету Міністрів України через невідповідність їх Конституції України з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності;

скасовує:

- акти Ради Міністрів Автономної Республіки Крим;
- рішення голів міських державних адміністрацій, що суперечать Конституції і законам України;

приймає рішення:

- про визнання іноземних держав;
- про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;

- про прийняття або припинення громадянства України, про надання притулку в Україні;

- про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань у разі збройної агресії проти України;

- про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану з подальшим затвердженням цих рішень Верховною Радою України;

оголошує:

- у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації з подальшим затвердженням цього рішення Верховною Радою України;

звертається:

- з посланнями до народу України та зі щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє та зовнішнє становище України;

присвоює:

- вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини;

здійснює:

- помилування;
- керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави;

нагороджує:

- державними нагородами та президентськими відзнаками;

встановлює:

- президентські відзнаки;

створює:

- у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби;

здійснює керівництво:

- зовнішньополітичною діяльністю держави;
- у сферах національної безпеки та оборони держави;

представляє:

- державу в міжнародних відносинах;

веде:

- міжнародні переговори;

укладає:

- міжнародні договори від імені України;

вносить до Верховної Ради України:

- подання про оголошення стану війни;

- подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України;

- за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України в строк не пізніше ніж на 15-й день після одержання такої пропозиції;

- подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України;

підписує:

- закони, прийняті Верховною Радою України;

має право:

- законодавчої ініціативи у Верховній Раді України;

- вето щодо прийнятих Верховною Радою законів (крім законів про внесення змін до Конституції України) з подальшим їх поверненням на повторний розгляд Верховної Ради України;

- підписання та оприлюднення прийнятих Верховною Радою України законів;

- звернення до Конституційного Суду України з питань про відповідність Конституції України законів та інших правових актів Верховної Ради України та актів Кабінету Міністрів України.

Виконуючи свої повноваження, Президент України видає:

- укази;

- розпорядження.

Акти Президента України є підзаконними актами, що базуються на Конституції України та спрямовані на виконання законів України. Водночас вони є правовою базою для актів Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади. **Укази** – це правові акти, що видаються Президентом України з найважливіших питань, що належать до його компетенції. Вони можуть бути як *нормативними* – такими, що встановлюють загальнообов'язкові правила поведінки й розраховані на тривале, багаторазове використання, так і *ненормативними (правозастосовними)*, що стосуються конкретних відносин чи осіб і мають одноразовий характер (наприклад, нагородження державними нагородами, присвоєння почесних звань України, призначення конкретної особи на посаду тощо). **Розпорядження** є ненормативними актами Президента України, що мають індивідуальний організаційний характер. Форму розпоряджень мають, наприклад, доручення органам виконавчої влади, рішення з оперативних, організаційних і кадро-

вих питань, про проведення тих чи інших заходів тощо. Акти Президента України не пізніше як у *15-денний* строк після їх прийняття підлягають оприлюдненню в офіційних друкованих виданнях. Нормативні акти Президента України набирають чинності *через 10 днів* з дня їх офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самими актами, але не раніше дня їх опублікування в офіційному друкованому виданні.

Акти Президента України, які видані ним у межах його повноважень, передбачених п. 5, 18 та 21 ст. 106 Конституції України, є обов'язковими для виконання тільки за умови, якщо вони підписані Прем'єр-міністром та міністром, який відповідатиме за їх виконання. Іншими словами, вони мають бути контрасигновані. **Контрасигнатура** – це скріплення акта Глави держави підписами Прем'єр-міністра України та відповідного міністра, яке означає, що юридична та політична відповідальність покладається на цього міністра. Відповідно до Конституції України контрасигнованими повинні бути акти Президента України, видані ним, якщо він:

- призначає та звільнює глав дипломатичних представництв України в інших державах та при міжнародних організаціях;
- очолює Раду національної безпеки і оборони України;
- приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації, з подальшим затвердженням цих рішень Верховною Радою України.

2.2.3. Офіс Президента України

Офіс Президента України (Офіс) є постійно діючим допоміжним органом, утвореним Президентом України відповідно до п. 28 ч. 1 ст. 106 Конституції України. До **складу** Офісу Президента України входять:

- Керівник Офісу Президента України;
- заступники Керівника Офісу Президента України;
- Керівник Апарату Офісу Президента України;
- Перший помічник Президента України;
- радники Президента України;
- Прес-секретар Президента України;
- представники Президента України;
- уповноважені Президента України.

Крім того, самостійними структурними підрозділами Офісу Президента України є:

- Кабінет Президента України;
- Кабінет Керівника Офісу Президента України;
- служби;
- директорати;
- департаменти.

Керівник Офісу Президента України, Перший помічник Президента України, Керівник Кабінету Президента України, радники Президента України підпорядковуються безпосередньо Президентові України. Керів-

ник Офісу Президента України, його заступники, Перший помічник Президента України, радники Президента України, Прес-секретар Президента України, представники Президента України, уповноважені Президента України призначаються на посади *на строк повноважень Президента України* і звільняються з посад Президентом України. Керівник Апарату Офісу Президента України призначається на посаду та звільняється з посади Президентом України в установленому порядку. Державні службовці та інші працівники Офісу призначаються на посади і звільняються з посад Керівником Апарату Офісу Президента України.

Керівник Офісу Президента України:

- здійснює загальне керівництво Офісом, спрямовує його діяльність на ефективне забезпечення здійснення Президентом України визначених Конституцією України повноважень, представляє Офіс у відносинах з іншими органами, підприємствами, установами та організаціями;

- подає на підпис Президентові України проекти указів, розпоряджень Президента України, закони України, що надійшли на підпис, проекти пропозицій Президента України до законів для застосування щодо них права вето, конституційних подань, звернень Президента України до Конституційного Суду України, листів та інших документів, підписує додатки до актів Президента України;

- вносить Президентові України пропозиції щодо призначення на посади, звільнення з посад заступників Керівника Офісу Президента України, Керівника Апарату Офісу Президента України, Прес-секретаря Президента України, представників Президента України, уповноважених Президента України;

- координує діяльність заступників Керівника Офісу Президента України, Керівника Апарату Офісу Президента України, Прес-секретаря Президента України, представників Президента України, уповноважених Президента України, забезпечує координацію роботи структурних підрозділів Офісу;

- забезпечує координацію роботи консультативних, дорадчих та інших утворених Президентом України допоміжних органів і служб, їх взаємодію зі структурними підрозділами Офісу;

- організовує контроль за виконанням указів, розпоряджень Президента України;

- визначає порядок відвідування громадянами та охорони адміністративних будинків і службових приміщень Офісу;

- реалізовує в межах повноважень, визначених законодавством, державну політику у сфері охорони державної таємниці;

- здійснює інші повноваження відповідно до законодавства.

Керівник Офісу Президента України в межах своєї компетенції видає розпорядження і несе персональну відповідальність за виконання покладених на Офіс завдань. У разі тимчасової відсутності Керівника Офісу Президента України його повноваження виконує один із заступників Керівника Офісу Президента України, на якого тимчасове виконання повноважень покладено відповідним рішенням Керівника Офісу Президента України.

Основними завданнями Офісу Президента України є організаційне, правове, консультативне, інформаційне, експертно-аналітичне та інше забезпечення здійснення Президентом України визначених Конституцією України повноважень.

Офіс Президента України відповідно до покладених на нього завдань здійснює:

- експертний аналіз політичних, економічних, соціальних, гуманітарних та інших процесів, що відбуваються в Україні і світі, готує за його результатами для подання на розгляд Президентові України пропозиції з питань формування та реалізації внутрішньої і зовнішньої політики держави, спрямованої на забезпечення додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, державного суверенітету, територіальної цілісності України;

- в установленому порядку експертизу прийнятих Верховною Радою України законів, що надійшли на підпис Президентові України, готує пропозиції щодо підписання законів або застосування щодо них права вето;

- підготовку проектів конституційних подань, звернень Президента України до Конституційного Суду України та пропозицій щодо позиції Президента України у справах, які розглядаються Конституційним Судом України;

- представництво в судах України інтересів Президента України та створених ним для виконання своїх повноважень консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб;

- самопредставництво Президента України, створених ним консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб, їх посадових і службових осіб у судах України на всіх стадіях судового процесу через Головне управління представництва інтересів Президента України в судах Директорату з питань правової політики Офісу, працівники якого без окремого доручення беруть участь у справах з усіма правами, що надані законодавством про адміністративне, господарське, цивільне судочинство, кримінальним процесуальним законодавством України, Законом України «Про виконавче провадження» позивачу, відповідачу, третій особі, учаснику судового провадження, учаснику виконавчого провадження.

- підготовку проектів указів Президента України про призначення на посаду судді, а також проектів законів щодо утворення, реорганізації і ліквідації судів;

- аналіз актів Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, актів Ради міністрів Автономної Республіки Крим, рішень голів місцевих державних адміністрацій та за наявності підстав вносить Президентові України пропозиції щодо забезпечення приведення їх у відповідність із Конституцією та законами України, актами Президента України або зупинення їх дії, скасування;

- організаційно-технічне забезпечення діяльності створених Президентом України консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб;

забезпечує:

- підготовку пропозицій щодо здійснення керівництва зовнішньополітичною діяльністю держави та вносить їх на розгляд Президентів України;
- підготовку проектів законів, що вносяться Президентом України до Верховної Ради України в порядку законодавчої ініціативи; готує пропозиції щодо визначення Президентом України законопроектів як невідкладних для позачергового розгляду Верховною Радою України;
- підготовку проектів послань Президента України до народу, щорічних і позачергових послань Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України, оприлюднює такі послання;
- в установленому порядку взаємодію Президента України з Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, правоохоронними, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян (у тому числі політичними партіями, професійними спілками), підприємствами, установами, організаціями, сприяє підвищенню ефективності такої взаємодії;
- офіційне оприлюднення підписаних Президентом України законів України, а також указів і розпоряджень Президента України;
- опрацювання та подання в установленому порядку на розгляд Президента України пропозицій щодо присвоєння вищих військових звань, вищих дипломатичних рангів та інших вищих спеціальних звань і класних чинів, нагородження державними нагородами, встановлення президентських відзнак та нагородження ними;
- контроль за виконанням указів, розпоряджень Президента України;
- моніторинг інформаційного простору України, створює умови для доступу громадськості до інформації про діяльність Президента України, Офісу, забезпечує оперативне надання інформації про діяльність Президента України, Офісу засобам масової інформації, забезпечує роботу Офіційного інтернет-представництва Президента України, розміщує на його веб-сайті укази і розпорядження Президента України, а також іншу інформацію про діяльність Президента України, Офісу;
- розгляд в установленому порядку запитів народних депутатів України, груп народних депутатів України, комітетів Верховної Ради України до Президента України;
- опрацювання та подання в установленому порядку на розгляд Президентів України пропозицій щодо прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, надання притулку в Україні, здійснення помилування;
- планування діяльності Президента України;
- організацію та проведення протокольних і церемоніальних заходів за участю Президента України, зарубіжних візитів та робочих поїздок Глави держави;
- в установленому порядку доступ до публічної інформації, розгляд, опрацювання, облік, систематизацію, аналіз та надання відповідей на запити на інформацію, що надходять до Президента України та Офісу, консультацій під час оформлення запитів;

- у межах своєї компетенції реалізацію державної політики щодо державної таємниці;

опрацьовує:

- внесені в установленому порядку пропозиції з кадрових питань, що належать до повноважень Президента України;

- і подає на підпис Президентіві України проекти указів, розпоряджень Президента України, інших документів;

Крім того, Офіс Президента України:

- організовує прийом громадян, які звертаються до Президента України, розгляд звернень громадян, а також звернень органів місцевого самоврядування, політичних партій та громадських об'єднань (у тому числі професійних спілок), підприємств, установ, організацій, здійснює облік і аналіз таких звернень, на основі аналізу звернень розробляє та подає Президентіві України пропозиції щодо розв'язання порушених у них проблем;

- бере участь в опрацюванні пропозицій щодо здійснення Президентом України керівництва у сферах національної безпеки та оборони України, виконання ним повноважень Голови Ради національної безпеки і оборони України, здійснення контролю за сектором безпеки і оборони, а також

- виконує інші функції для забезпечення здійснення Президентом України своїх повноважень.

Офіс Президента України для виконання покладених на нього завдань **має право** в установленому порядку:

- одержувати інформацію, документи і матеріали від державних органів та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій усіх форм власності та їх посадових осіб;

- користуватися інформаційними базами даних державних органів, державними, в тому числі урядовими, системами зв'язку і комунікацій, мережами спеціального зв'язку та іншими технічними засобами;

- залучати до виконання окремих робіт і завдань, до участі у вивченні окремих питань вчених і фахівців, у тому числі на договірній основі, працівників центральних та місцевих органів виконавчої влади;

- скликати наради, створювати робочі групи;

- порушувати питання щодо проведення науково-дослідних та інших робіт з питань, що належать до повноважень Президента України та Офісу.

Офіс Президента України у процесі виконання покладених на нього завдань **взаємодіє** в установленому порядку з органами Верховної Ради України та її Апаратом, Кабінетом Міністрів України та його Секретаріатом, Апаратом Ради національної безпеки і оборони України, центральними та місцевими органами виконавчої влади, правоохоронними, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, науковими та іншими установами, організаціями, а також із відповідними органами іноземних держав і міжнародних організацій.

Офіс Президента України функціонує на підставі **Положення про Офіс Президента України**, яке затверджується Президентом України за поданням Керівника Офісу Президента України.

2.2.4. Порядок припинення повноважень Президента України

Президент України виконує свої обов'язки до вступу на посаду новообраного Президента України. Але законодавство визначає *обставини* (у ст. 109–111 Конституції України) *дострокового припинення повноважень Президента України*:

- у разі *відставки* (добровільного складання повноважень), яка набирає чинності з моменту подачі Президентом України особистої заяви про відставку на засіданні Верховної Ради України. Як правило, під відставкою розуміють залишення державної посади особою, що її обіймає, за власним бажанням або усунення її з цієї посади через причини об'єктивного чи суб'єктивного характеру. Положення ст. 108 та 109 Конституції України дають змогу зробити висновок, що під відставкою Президента України слід розуміти залишення поста Президента України виключно з власної ініціативи та із забезпеченням повної добровільності прийняття такого рішення;

- у разі неможливості виконувати ним свої повноваження *за станом здоров'я* (неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я має бути встановлена на засіданні Верховної Ради України і підтверджена рішенням, прийнятим більшістю від її конституційного складу на підставі письмового подання Верховного Суду – за зверненням Верховної Ради України, і медичного висновку). Під неможливістю виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я розуміють такий стан здоров'я Президента України, внаслідок якого він не лише не може виконувати свої обов'язки на час обговорення цього питання Верховною Радою України, але й не зможе їх виконувати і в майбутньому. Це означає, що тимчасовий розлад здоров'я не може бути підставою для прийняття рішення про дострокове припинення повноважень Президента України внаслідок неможливості виконання ним своїх повноважень за станом здоров'я;

- у разі *смерті*;

- в порядку *імпичменту*. Питання про усунення Президента України з посади в порядку імпичменту ініціюється більш ніж 3/4 голосів народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради України. Для проведення розслідування Верховна Рада України створює спеціальну комісію, висновки та пропозиції якої розглядаються на спеціальному засіданні. За наявності підстав Верховна Рада України *не менше ніж 2/3 голосів* приймає рішення про звинувачення Президента України. Рішення про усунення Президента України з посади Верховна Рада приймає *не менше ніж 3/4 голосів* від свого конституційного складу після перевірки справи Конституційним Судом України та отримання його висновку про дотримання конституційної процедури розслідування, а також розгляду справи і одержання висновку Верховного Суду України про те, що діяння, в яких звинувачують Президента України, містять ознаки:

- або *державної зради*;

- або *іншого злочину*.

У разі дострокового припинення повноважень Президента України до обрання нового, виконання обов'язків глави держави на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладається на **Голову Верховної Ради України**, який у цей період не може здійснювати повноваження, передбачені п. 2, 6–8, 10–13, 22, 24, 25, 27, 28 ст. 106 Конституції України і не має права:

- звертатися з посланнями до народу та зі щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України;
- призначати всеукраїнський референдум щодо змін Конституції;
- проголошувати всеукраїнський референдум за народною ініціативою;
- призначати позачергові вибори Верховної Ради України у випадках, передбачених Конституцією України;
- припиняти повноваження Верховної Ради України у випадках, передбачених Конституцією України;
- вносити до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України;
- призначати на посаду та звільняти з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора;
- призначати на посади та звільняти з посад половину складу Ради Національного банку України;
- призначати на посади та звільняти з посад половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;
- призначати на посади 1/3 складу Конституційного Суду України;
- присвоювати вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини;
- нагороджувати державними нагородами;
- встановлювати президентські відзнаки та нагороджувати ними;
- здійснювати помилування;
- створювати у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби.

Питання і завдання для самоперевірки знань

1. Які вимоги ставляться до кандидата на посаду Президента України?
2. У чому особливості правового статусу Президента України?
3. Назвіть основні повноваження Президента України.
4. Які правові акти має право видавати Президент України?
5. Розкрийте особливості правового статусу Офісу Президента України.
6. Якими правами наділений Офіс Президента України?
7. У яких випадках повноваження Президента України припиняються достроково?
8. Як відбувається припинення повноважень Президента України в порядку імпічменту?

Глава 3. Кабінет Міністрів України, центральні та місцеві органи виконавчої влади

2.3.1. Поняття, ознаки, зміст, сутність, особливості і система органів виконавчої влади в Україні.

2.3.2. Правовий статус Кабінету Міністрів України, порядок його формування, склад і повноваження.

2.3.3. Центральні органи виконавчої влади України.

2.3.4. Місцеві органи виконавчої влади України.

2.3.1. Поняття, ознаки, зміст, сутність, особливості і система органів виконавчої влади в Україні

Виконавча влада – це самостійна ланка влади єдиної державної влади, яка через управлінську діяльність своїх суб'єктів покликана організовувати та забезпечувати практичне виконання законів із метою реалізації державної політики у різних сферах суспільного життя.

Зміст діяльності виконавчої влади становить управління, яке передбачає:

- *виконавчу діяльність* – здійснення рішень, прийнятих органами законодавчої влади;

- *розпорядчу діяльність* – здійснення управління шляхом видання підзаконних актів і виконання організаційних дій.

Крім того, виконавчі органи влади здійснюють *адміністративний контроль*, проводячи перевірки, ревізії, інспекції з метою контролю діяльності нижчестоящих органів та установ.

Зміст виконавчої влади в Україні впливає з таких **ознак**:

- органи виконавчої влади являють собою *ієрархічну вертикаль*, яку становлять вищий, центральні та місцеві органи виконавчої влади;

- діяльність виконавчої влади має *виконавчо-розпорядчий* характер, оскільки крім практичної реалізації законів, вона приймає загальнообов'язкові підзаконні нормативні акти, спрямовані на врегулювання суспільних відносин;

- діяльність виконавчої влади є *підзаконною* – вона може діяти лише у межах, визначених Конституцією та законодавством України;

- виконавча влада *відповідальна, підконтрольна та підзвітна* відповідно Президентові та Верховній Раді України.

Отже, за своєю **сутністю** виконавча влада є сукупністю повноважень з управління державними справами. Щоправда, конституційне регулювання організації та функціонування виконавчої влади здійснюється у значно менших обсягах, аніж влади законодавчої, оскільки обсяг правового регулювання відносин у сфері виконавчої влади здійснюється нормами адміністративного права. Сутність виконавчої влади полягає в тому, що вона:

- відносно самостійна ланка єдиної державної влади в Україні, здійснюється разом із законодавчою та судовою й тісно з ними взаємодіє;

- самостійна лише з практичною реалізацією Конституції України, законів у загальнодержавному масштабі. На неї покладається найбільша частина загальнодержавних функцій;

- має державно-правову природу, наділена власними повноваженнями, які виявляються в її можливості впливати на поведінку і діяльність людей, їхніх об'єднань, праві та можливостях підкоряти волю інших;

- здійснюється за принципом розподілу державної влади на гілки не на всіх рівнях, а лише на вищому, оскільки на місцевому рівні відсутні законодавчі органи, на рівні району в місті (крім Києва і Севастополя), де є судові органи, відсутні органи виконавчої влади (державного характеру). Немає їх і на рівні села, селища, міста. Управління на цьому рівні здійснюється органами місцевого самоврядування;

- не може ототожнюватися з виконавчою діяльністю, оскільки така діяльність є формою реалізації виконавчої влади;

- здійснюється системою спеціально створених суб'єктів – органів виконавчої влади різних рівнів, наділених виконавчою компетенцією, чого немає в органах законодавчої та судової влади. Через систему цих органів здійснюється державне управління, виконавча та розпорядча діяльність.

Сутність виконавчої влади зумовлює її **особливості**, однією з найважливіших особливостей є її *централізація*, що виявляється у підпорядкуванні одних органів іншим і концентрації владних функцій у руках глави уряду. З централізацією пов'язана й така особливість виконавчої влади, як *формування її органів шляхом призначення*. Ще однією особливістю виконавчої влади є *здійснення її на засадах поєднання єдиноначальності і колегіальності*, оскільки уряд є колегіальним органом виконавчої влади, а центральні та місцеві органи виконавчої влади завжди діють на засадах єдиноначальності.

Органи виконавчої влади в Україні – це система центральних і місцевих, одноособових і колегіальних, органів виконавчої влади загальної та спеціальної компетенції на чолі з Кабінетом Міністрів України, що відповідно до Конституції України та законів України забезпечують виконання Конституції України, законів України, указів Президента України, постанов Верховної Ради України в найважливіших сферах суспільного і державного життя України. За сутністю та змістом органи виконавчої влади України відрізняються від інших органів державної влади, передусім законодавчих і судових, саме своїм призначенням, змістом, суб'єктами, способами й засобами здійснення власної діяльності. Навіть етимологія назви цих органів – «виконавчі» – свідчить про їх основне призначення в суспільстві та державі – виконання Конституції України, законів України та нормативних актів Президента України та Верховної Ради України.

Водночас провідна роль законодавчої влади в системі її поділу та організації державної влади зовсім не означає другорядності влади виконавчої. Вони здійснюють державні функції властивими кожній з них методами і засобами. Якщо відповідно до прийнятих органами законодавчої влади законів функціонують усі органи державної влади, відбувається життєдіяльність усього суспільства, то виконання законів, додержання їх усіма суб'єктами права забезпечується виконавчою і судовою владою. При цьому саме органи виконавчої влади забезпечують повсякденну життєдіяльність суспільства, а їхня діяльність пов'язана зі щоденним задоволенням матеріа-

льних і духовних потреб людей. Виконавча влада, на відміну від законодавчої, не може припинити своє функціонування навіть на один день, її органи не знають перерви в роботі, тому навіть у разі відправлення уряду у відставку він продовжує діяти до того часу, поки не буде сформовано новий уряд. Більше того, виконавча влада є найсильнішою у будь-якій державі з огляду на наявність у її розпорядженні матеріальних, фінансових, інформаційних і силових ресурсів. І саме виходячи з результатів діяльності виконавчої влади, судять про ефективність державної влади в цілому. Від роботи всієї системи виконавчої влади залежить стан економічного, політичного, соціального та культурного життя суспільства, рівень життя індивіда.

Органам виконавчої влади властиві такі *ознаки*:

- орган виконавчої влади являє собою організацію – колектив людей – державних службовців. У рамках цього колективу (структурних підрозділів) розподілені повноваження і відповідальність за доручену справу;

- кожен орган виконавчої влади має офіційне найменування та повноваження використовувати різні атрибути з державною символікою;

- це різновид державних органів, найбільш значна частина державного апарату;

- вони створюються державою у встановленому законом порядку спеціально для здійснення її управлінських функцій – функцій державної виконавчої влади (забезпечують фактичну реалізацію цієї влади);

- цільовим призначенням цих органів є здійснення виконавчо-розпорядчої (управлінської) діяльності шляхом безпосереднього повсякденного керівництва економікою, соціально-культурним та адміністративно-політичним будівництвом;

- кожний орган наділений державно-владними повноваженнями, має певний обсяг прав та обов'язків у сфері державного управління, компетенцію (певний обсяг державної діяльності, покладений на конкретний орган, або коло питань, передбачених законодавством, іншими нормативно-правовими актами, які він має право вирішувати в процесі практичної діяльності (коло питань, що вирішуються міністерством, визначається у положенні про відповідне міністерство; відомством – у положенні про відповідне відомство);

- діяльність цих органів має вторинний, підзаконний, виконавчо-розпорядчий характер, бо вони здійснюють свої функції на підставі та на виконання закону. Але, реалізуючи свою компетенцію, виконуючи закони, органи мають повноваження розпоряджатися з конкретних питань та приймати підзаконні нормативні акти;

- для здійснення своїх завдань і функцій ці органи також наділені правом широкого застосування заходів державного (зокрема, адміністративного) примусу та мають спеціальний апарат примусу;

- органам державної виконавчої влади властива організаційно-структурна відокремленість та оперативна самостійність дій у певних територіальних межах чи галузях;

- кожен орган державної виконавчої влади є суб'єктом державної власності, утримується за рахунок Державного бюджету;

- має статус юридичної особи, є самостійним учасником адміністративно-правових відносин;
- у системі цих органів наявна ієрархічна підпорядкованість, вони одночасно можуть бути і суб'єктами, і об'єктами управління;
- органи виконавчої влади перебувають під контролем законодавчої влади і Президента України;
- управлінській діяльності органу виконавчої влади властивий зовнішній характер, оскільки така діяльність у вигляді юридичних актів управління спрямована на середовище (ту сферу управління, яку вони забезпечують);
- управлінська діяльність органу виконавчої влади має безперервний характер, чим відрізняється від подібної діяльності, яка лише епізодично здійснюється в органах, що представляють інші влади;
- органу управління властиві специфічні трудові відносини, коли кожний член включається у складну сітку (мережу) запрограмованих організаційних зв'язків;
- у процесі своєї управлінської діяльності ці органи широко використовують різні правові засоби нормотворчого, оперативно-розпорядчого, у тому числі правозастосовного та юрисдикційного характеру;
- правове становище, завдання, функції, в цілому правовий статус органів державної виконавчої влади визначаються, відповідно, Конституцією України, окремими законами, підзаконними актами, у тому числі указами Президента України.

Основними *напрямами діяльності* органів державної виконавчої влади в Україні є реалізація двох основних функцій:

- *виконавча функція* (ці органи безпосередньо виконують Конституцію, закони України та інші нормативно-правові акти);
- *розпорядча функція* (для виконання зазначених нормативно-правових актів органи виконавчої влади від свого імені приймають управлінські акти, видають відповідні розпорядження).

Правовий статус органів виконавчої влади знаходить своє конкретне вираження в їх компетенції, тобто конкретно визначеному обсязі прав та обов'язків і визначаються, відповідно, Конституцією України, окремими законами, підзаконними актами, а також відомчими нормативними актами. Органи виконавчої влади становлять найчисленнішу групу державних органів. Взаємодіючи з іншими державними структурами, органами місцевого самоврядування та об'єднаннями громадян, вони перебувають у складній ієрархічній підпорядкованості та взаємозв'язку. Конституція України закріплює єдину систему органів виконавчої влади в Україні, вона не дає їх повного переліку, немає їх чіткої наукової класифікації.

Систему органів виконавчої влади України становлять:

- *Кабінет Міністрів України* – уряд України, **вищий** колегіальний **орган у системі виконавчої влади** держави, якому підпорядковані:
- *міністерства, інші центральні органи виконавчої влади* (служби, агентства, інспекції, комісії) і *центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом* – **центральні органи виконавчої влади** та

- місцеві державні адміністрації (обласні, районні, Київська і Севастопольська міські державні адміністрації), Рада Міністрів Автономної Республіки Крим – місцеві органи виконавчої влади.

2.3.2. Правовий статус Кабінету Міністрів України, порядок його формування, склад і повноваження

Кабінет Міністрів України відповідно до Конституції України та Закону України «Про Кабінет Міністрів України» – вищий орган у системі органів виконавчої влади, якому підпорядковано центральні та місцеві органи виконавчої влади. Він є *відповідальним перед Президентом України і Верховною Радою України, підзвітний та підконтрольний Верховній Раді України* і складає свої повноваження перед новообраною Верховною Радою України. Заява про складення повноважень Кабінету Міністрів України подається Прем'єр-міністром України чи особою, яка виконує його повноваження, та оголошується на першому пленарному засіданні новообраної Верховної Ради України.

Законодавством також передбачені випадки *дострокового припинення повноважень уряду* – його *відставки*. Вона настає внаслідок:

- *прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України* (за пропозицією Президента України або не менш як *третини* від її конституційного складу. Питання про відповідальність Кабінету Міністрів України *не пізніше ніж через 10 днів* після внесення пропозиції розглядається на пленарному засіданні Верховної Ради України, на яке запрошуються всі члени Кабінету Міністрів України. У разі розгляду питання про відповідальність Кабінету Міністрів України, за пропозицією Президента України, у пленарному засіданні Верховної Ради України бере участь Президент України. Резолюція недовіри Кабінету Міністрів України вважається прийнятою, якщо за це проголосувала більшість від конституційного складу Верховної Ради України);

- *відставки Прем'єр-міністра України* (Верховна Рада України розглядає питання про відставку Прем'єр-міністра України *не пізніше ніж на 10-й день* після надходження заяви про відставку, якщо вона надійшла під час чергової сесії Верховної Ради України, і не пізніше першого пленарного тижня наступної чергової сесії, якщо така заява надійшла у міжсесійний період. Прем'єр-міністр України звільняється з посади з дня прийняття рішення про його відставку на пленарному засіданні Верховної Ради України. Прийняття Верховною Радою України рішення про відставку Прем'єр-міністра України має наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України);

- *смерті Прем'єр-міністра України* (Повноваження Прем'єр-міністра України у разі його смерті припиняються з *дня смерті*, засвідченої свідцтвом про смерть. Припинення повноважень Прем'єр-міністра України у разі його смерті має наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України).

Водночас питання про недовіру Кабінету Міністрів України *не може розглядатися* Верховною Радою України *більше одного разу* протягом чергової сесії, протягом *одного року* після схвалення більшістю від її конституційного складу Програми діяльності Кабінету Міністрів України (її не пізніше ніж у *30-денний строк* після набуття повноважень Кабінет Міністрів України подає на розгляд Верховної Ради України), а також протягом *останньої сесії* Верховної Ради України відповідного скликання. Але й після відставки попередній склад уряду за дорученням Президента України продовжує здійснювати свої повноваження *до початку роботи* новосформованого Кабінету Міністрів України, але *не більше 60-ти днів*.

Відповідно до законодавства до *складу* Кабінету Міністрів України входять:

- Прем'єр-міністр України;
- Перший віце-прем'єр-міністр;
- віце-прем'єр-міністри та
- міністри, що становлять основну частину складу уряду.

Членами Кабінету Міністрів України *можуть бути* громадяни України:

- які мають право голосу, вищу освіту;
- володіють державною мовою.

Не може бути призначена на посаду члена Кабінету Міністрів України особа, яка має судимість, не погашену або не зняту в установленому законом порядку, або на яку *протягом останнього року* накладалося адміністративне стягнення за вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією, або особа, яка має заборгованість зі сплати аліментів на утримання дитини, сукупний розмір якої перевищує суму відповідних платежів за *6 місяців* з дня пред'явлення виконавчого документа до примусового виконання.

Посадовий склад (кількість та перелік посад) новосформованого Кабінету Міністрів України визначається Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України одночасно з призначенням персонального складу Кабінету Міністрів України. У разі прийняття Кабінетом Міністрів України рішення про утворення, реорганізацію або ліквідацію міністерства посадовий склад Кабінету Міністрів України вважається зміненим з *дня прийняття* такого рішення. *Посади членів Кабінету Міністрів України належать до політичних посад*, на які не поширюється трудове законодавство та законодавство про державну службу.

За поданням Прем'єр-міністра України Верховна Рада України може призначати міністрами осіб, які не очолюють міністерства. До складу Кабінету Міністрів України може бути призначено *не більше 2* таких міністрів. Положення про відповідних міністрів затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Прем'єр-міністр України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України. Подання про призначення Верховною Радою України на посаду Прем'єр-міністра України Президент України

вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України, в строк не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після надходження такої пропозиції. Пропозиція коаліції депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України, подається Президенту України за підписом народного депутата України – уповноваженого на подання пропозиції відповідно до угоди про формування коаліції.

Кандидат на посаду Прем'єр-міністра України за пропозицією депутатських фракцій (фракції) до розгляду питання на пленарному засіданні Верховної Ради України зустрічається з депутатськими фракціями та відповідає на їхні запитання. Голосування у Верховній Раді України щодо призначення Прем'єр-міністра України проводиться у поіменному режимі. Рішення про призначення Прем'єр-міністра України приймається у формі постанови Верховної Ради України. У разі відхилення Верховною Радою України кандидатури на посаду Прем'єр-міністра України Президент України вносить на розгляд Верховної Ради України подання про призначення на зазначену посаду в порядку, встановленому частинами другою, четвертою та п'ятою цієї статті. Особа, призначена Прем'єр-міністром України, вступає на посаду. Після прийняття постанови Верховної Ради України про її призначення до вступу на посаду новопризначений Прем'єр-міністр України набуває повноважень проводити всі необхідні консультації щодо формування складу Кабінету Міністрів України та вносити подання.

Члени Кабінету Міністрів України, крім Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України і Міністра закордонних справ України, призначаються на посаду Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України. При формуванні нового складу Кабінету Міністрів України новопризначений Прем'єр-міністр України вносить до Верховної Ради України подання про призначення членів Кабінету Міністрів України. У цьому поданні пропонується повний посадовий склад Кабінету Міністрів України.

Прем'єр-міністр України:

- керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовуючи її на виконання Програми діяльності уряду, схваленої Верховною Радою України;
- підбирає кандидатів на посади міністрів та вносить їх для затвердження Президенту України;
- визначає обов'язки своїх заступників;
- здійснює представництво уряду у міжнародних відносинах;
- підписує акти, прийняті Кабінетом Міністрів України;
- вносить пропозиції щодо структури органів виконавчої влади, створення, реорганізації та ліквідації міністерств, інших органів виконавчої влади.

Кабінет Міністрів України:

забезпечує:

- державний суверенітет та економічну самостійність України;
- здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави;
- виконання Конституції і законів України, актів Президента України;
- проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики;
- здійснення політики в сферах праці та зайнятості населення, соціального захисту;
- проведення політики в галузях освіти, науки, культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;
- рівні умови розвитку всіх форм власності;
- управління об'єктами державної власності;

розробляє:

- і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;
- проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, а також подає Верховній Раді України звіт про його виконання (проект закону повинен надходити до Верховної Ради України для розгляду і затвердження *не пізніше 15 вересня* кожного року);

здійснює інші повноваження:

- вживає заходів щодо забезпечення прав та свобод людини і громадянина;
- здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки України, громадського порядку та боротьби зі злочинністю (від Кабінету Міністрів до складу Ради національної безпеки та оборони за посадою входять *прем'єр-міністр, міністр оборони, міністр внутрішніх справ та міністр закордонних справ*);
- спрямовує та координує роботу міністерств та інших органів виконавчої влади;
- утворює, реорганізує та ліквідує відповідно до закону міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади;
- призначає на посади та звільнює з посад за поданням Прем'єр-міністра України керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України.

Організаційною формою роботи Кабінету Міністрів України є його **засідання**, які скликаються Прем'єр-міністром України. Вони вважаються правомочними, якщо на них присутні *більше ніж половина* посадового складу Кабінету Міністрів України. Засідання стенографуються, а їх рішення оформлюються протоколом, який є офіційним документом.

Кабінет Міністрів України для забезпечення активної реалізації своїх повноважень може утворювати **постійні** і **тимчасові робочі органи** – комітети, комісії, робочі групи тощо. Постійно діючими робочими органами Кабінету Міністрів України є **урядові комітети**, які формуються із членів Кабінету Міністрів України та очолюються Прем'єр-міністром України і віце-прем'єр-міністрами. До основних завдань урядового комітету нале-

жить формування та проведення державної політики у відповідній сфері згідно з напрямками, визначеними Кабінетом Міністрів України.

Кабінет Міністрів України видає **постанови** (акти нормативного характеру) і **розпорядження** (акти з організаційно-розпорядчих та інших поточних питань), обов'язкові для виконання. Право ініціативи у прийнятті актів Кабінету Міністрів України мають члени Кабінету Міністрів України, центральні органи виконавчої влади, Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації. Постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України приймаються на засіданнях Кабінету Міністрів України шляхом голосування більшістю голосів посадового складу Кабінету Міністрів України. У разі рівної кількості голосів голос Прем'єр-міністра України є вирішальним.

2.3.3. Центральні органи виконавчої влади України

Свою діяльність уряд здійснює через центральні органи виконавчої влади, правовий статус яких визначається Законом України «**Про центральні органи виконавчої влади**». **Центральні органи виконавчої влади** є середньою ланкою в системі органів виконавчої влади, яка забезпечує втілення в життя державної політики у відповідній галузі або сфері на всій території України, здійснює керівництво дорученою їм сферою управління, несе відповідальність за стан її розвитку і безпосередньо підвідомча Кабінету Міністрів України.

Діяльність центральних органів виконавчої влади ґрунтується на **принципах**:

- верховенства права;
- забезпечення дотримання прав і свобод людини та громадянина;
- безперервності;
- законності;
- забезпечення єдності державної політики;
- відкритості та прозорості;
- відповідальності.

Основними завданнями центральних органів виконавчої влади є:

- надання адміністративних послуг;
- здійснення державного нагляду (контролю);
- управління об'єктами державної власності;
- внесення пропозицій щодо забезпечення формування державної політики на розгляд міністрів, які спрямовують та координують їхню діяльність;
- здійснення інших завдань, визначених законами України.

Для успішного здійснення покладених на них завдань і функцій центральним органам виконавчої влади надане широке коло повноважень. Зокрема, вони **мають право**:

- одержувати від інших центральних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування інформацію, документи і матеріали, статистичні дані для виконання покладених на них завдань;
- скликати наради з питань, які належать до їх відання;

- залучати фахівців центральних та інших органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій для розгляду питань, що належать до їх відання;

- притягувати до адміністративної відповідальності керівників створених ними місцевих органів, а також підприємств, установ, організацій, що належать до їх відання.

До **системи** центральних органів виконавчої влади України входять:

- міністерства;
- інші центральні органи виконавчої влади (служби, агентства, інспекції, комісії);

- центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом (Анти-монопольний комітет України, Фонд державного майна України, Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, Державний комітет телебачення і радіомовлення України).

Визначальною ланкою серед цих органів є міністерства. **Міністерство** – головний (провідний) орган у системі центральних органів виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику в одній чи декількох визначених Кабінетом Міністрів України сферах, проведення якої покладено на Кабінет Міністрів України Конституцією та законами України. Міністерство:

- забезпечує нормативно-правове регулювання;
- визначає пріоритетні напрями розвитку;
- інформує та надає роз'яснення щодо здійснення державної політики;
- узагальнює практику застосування законодавства, розробляє пропозиції щодо його вдосконалення та вносить в установленому порядку проекти законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України на розгляд Президентів України та Кабінету Міністрів України;
- забезпечує здійснення соціального діалогу на галузевому рівні;
- здійснює інші завдання, визначені законами України.

За характером компетенції міністерства поділяють на *галузеві* – вони здійснюють керівництво дорученими галузями (Міністерство юстиції України, Міністерство охорони здоров'я України та інші), *міжгалузеві*, які здійснюють керівництво в кількох суміжних галузях (Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, Міністерство освіти і науки України та інші), та *функціональні* – міністерства, що керують певними сферами управління (Міністерство оборони, Міністерство фінансів України та ін.).

Міністерство – це єдиноначальний орган, керівництво яким здійснює **міністр** – член уряду, вища урядова особа, яка очолює міністерство. Міністр як член Кабінету Міністрів України здійснює повноваження, визначені Законом України «Про Кабінет Міністрів України», у тому числі щодо спрямування та координації діяльності центральних органів виконавчої влади. Як керівник міністерства він:

- визначає пріоритети роботи міністерства та шляхи виконання покладених на нього завдань, затверджує плани роботи міністерства, звіти про їх виконання;

- забезпечує виконання зобов'язань, узятих за міжнародними договорами України;
- затверджує структуру апарату міністерства і його територіальних органів;
- скасовує повністю чи в окремій частині акти територіальних органів міністерства;
- представляє міністерство у публічно-правових відносинах з іншими органами, підприємствами, установами та організаціями в Україні та за її межами;
- приймає рішення щодо розподілу бюджетних коштів, головним розпорядником яких є міністерство;
- утворює комісії, робочі та експертні групи;
- підписує накази міністерства;
- дає обов'язкові для виконання державними службовцями та працівниками апарату міністерства доручення;
- спрямовує та координує діяльність розвідувального органу України, який підпорядкований міністерству, в порядку, в межах повноважень та у спосіб, що визначені Законом України «Про розвідку» та положенням «Про відповідний розвідувальний орган», затвердженими Президентом України, а також створює необхідні умови для його функціонування;
- здійснює інші повноваження відповідно до Конституції та законів України.

Міністерство в межах своїх повноважень видає *накази*, організовує і контролює їх виконання. Нормативно-правові акти міністерства підлягають державній реєстрації в Міністерстві юстиції України в порядку, встановленому законодавством.

Інші центральні органи виконавчої влади (служби, агентства, інспекції, комісії) – це органи виконавчої влади, які забезпечують упровадження в життя державної політики у відповідній галузі або сфері на всій території України, здійснюють керівництво дорученою їм сферою управління, несуть відповідальність за стан її розвитку і безпосередньо підвідомчі Кабінету Міністрів України або за рішенням Президента України іншому центральному органу виконавчої влади. Основними завданнями цих органів є:

- надання адміністративних послуг;
- здійснення державного нагляду (контролю);
- управління об'єктами державної власності;
- внесення пропозицій щодо забезпечення формування державної політики на розгляд міністрів, які спрямовують та координують їхню діяльність;
- виконання інших завдань, визначених законами України.

Діяльність центральних органів виконавчої влади спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через відповідних міністрів згідно із законодавством. Центральні органи виконавчої влади є юридичними особами публічного права, набувають статусу юридичної особи з дати внесення до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних

осіб – підприємців та громадських формувань запису про їх державну реєстрацію як юридичної особи.

Центральні органи виконавчої влади утворюються для виконання окремих функцій з реалізації державної політики як:

- *служби* (Державна авіаційна служба України, Державна міграційна служба, Державна екологічна служба, Державна регуляторна служба України та ін.);

- *агентства* (Державне агентство водних ресурсів України, Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України, Державне агентство з питань електронного врядування, Державне агентство лісових ресурсів України, Національне агентство з питань запобігання корупції, Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, Національне агентство України з питань державної служби та ін.);

- *інспекції* (Державна архітектурно-будівельна інспекція України, Державна інспекція ядерного регулювання України та Державна інспекція енергетичного нагляду України) або

- *комісії* (Комісія з питань вищого корпусу державної служби, Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації).

Службу, агентство, інспекцію, комісію очолює *голова*, який призначається на посаду та звільняється з посади Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України. До цієї категорії центральних органів виконавчої влади належать:

Система державних служб, агентств, інспекцій і комісій часто змінюється. Одні агенції, інспекції чи служби ліквідуються, натомість утворюються інші, на базі одного або кількох із них утворюються міністерства, міністерства, зі свого боку, реорганізуються у державні служби, агентства, інспекції та комісії.

Центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом має визначені Конституцією та законодавством України особливі завдання та повноваження, щодо якого може встановлюватись спеціальний порядок утворення, реорганізації, ліквідації, підконтрольності, підзвітності, а також призначення і звільнення керівників та вирішення інших питань.

До *ознак* центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом слід зарахувати особливу компетенцію, особливості взаємовідносин із вищим органом у системі органів виконавчої влади – Кабінетом Міністрів України, порядок утворення, реорганізації та ліквідації, а також призначення на посади та звільнення з посад керівників цих органів, відмінний від інших центральних органів виконавчої влади, особливі управлінські відносини з іншими органами державної влади. Основною відмінною ознакою зазначених органів є їх особлива компетенція, для забезпечення належної реалізації якої такі центральні органи виконавчої влади і наділені всіма іншими особливими ознаками. Центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом очолює його *голова*.

Центральними органами виконавчої влади зі спеціальним статусом є:

- *Антимонопольний комітет України;*
- *Державний комітет телебачення й радіомовлення України;*
- *Фонд державного майна України;*
- *Національне агентство України з питань запобігання корупції;*
- *Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів;*
- *Адміністрація Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації;*
- *Державне бюро розслідувань.*

Рішення центрального органу виконавчої влади набирає чинності, якщо воно оформлене як правовий акт, виданий у межах повноважень. Він обов'язковий для виконання всіма органами й організаціями, їх посадовими особами, які підпорядковані відповідному центральному органу.

2.3.4. Місцеві органи виконавчої влади України

Місцевими органами виконавчої влади, що входять до системи органів виконавчої влади є **місцеві державні адміністрації**, які функціонують на підставі *Закону України «Про місцеві державні адміністрації»* і здійснюють виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі.

Основними завданнями місцевих державних адміністрацій є:

- виконання Конституції, законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади вищого рівня;
- законність і правопорядок, додержання прав і свобод громадян;
- виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – також програм їх національно-культурного розвитку;
- підготовка та схвалення прогнозів відповідних бюджетів, підготовка та виконання відповідних бюджетів;
- звіт про виконання відповідних бюджетів і програм;
- взаємодія з органами місцевого самоврядування;
- реалізація інших, наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

Принципами діяльності місцевих державних адміністрацій є:

Місцеві державні адміністрації діють на засадах:

- відповідальності перед людиною і державою за свою діяльність;
- верховенства права;
- законності;
- пріоритетності прав людини;
- гласності;
- поєднання державних і місцевих інтересів.

До відання місцевих державних адміністрацій у межах і формах, визначених Конституцією і законами України, **належить вирішення питань щодо:**

- забезпечення законності, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян;
- соціально-економічного розвитку відповідних територій;
- бюджету, фінансів та обліку;
- управління майном, приватизації, сприяння розвитку підприємництва та здійснення державної регуляторної політики;
- промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту і зв'язку;
- науки, освіти, культури, охорони здоров'я, фізкультури і спорту, сім'ї, жінок, молоді та неповнолітніх;
- використання землі, природних ресурсів, охорони довкілля;
- зовнішньоекономічної діяльності;
- оборонної роботи та мобілізаційної підготовки;
- соціального захисту, зайнятості населення, праці та заробітної плати.

Місцеві державні адміністрації вирішують також інші питання, що згідно із законами належать до їхніх повноважень.

Місцеві державні адміністрації мають широке коло **повноважень** у різних галузях життя:

- у галузі *соціально-економічного розвитку* (розробка проектів програм соціально-економічного розвитку і подання їх на затвердження відповідній раді, забезпечення їх виконання, звіт перед відповідною радою про їх виконання; забезпечення ефективного використання природних, трудових і фінансових ресурсів тощо);

- у галузі *бюджету та фінансів* (складання, схвалення і подання на розгляд ради прогнозу відповідного бюджету, складання і подання на затвердження ради проекту відповідного бюджету та забезпечення його виконання тощо);

- у галузі *управління майном, приватизації, сприяння розвитку підприємництва та здійснення державної регуляторної політики* (здійснення на відповідній території управління об'єктами, що перебувають у державній власності та передані до сфери її управління, сприяння створенню на цих об'єктах систем управління якістю, систем екологічного управління, інших систем управління тощо);

- у галузі *містобудування, житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування, транспорту і зв'язку* (організація розробки та проведення експертизи містобудівної документації населених пунктів відповідно до норм і правил тощо);

- у галузі *використання та охорони земель, природних ресурсів і охорони довкілля* (розробка й забезпечення виконання затверджених у встановленому законом порядку програм раціонального використання земель, лісів, підвищення родючості ґрунтів, що перебувають у державній власності тощо);

- у галузі науки, освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту, материнства і дитинства, сім'ї та молоді (реалізація державної політики в галузі науки, освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту, материнства і дитинства, сім'ї та молоді тощо);

- у галузі соціального забезпечення та соціального захисту населення (реалізація державної політики в галузі соціального забезпечення та соціального захисту соціально незахищених громадян – пенсіонерів, осіб з інвалідністю, одиноких непрацездатних, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб із їх числа, одиноких матерів, багатодітних сімей, інших громадян, які внаслідок недостатньої матеріальної забезпеченості потребують допомоги та соціальної підтримки з боку держави тощо);

- у галузі зайнятості населення, праці та заробітної плати (забезпечення реалізації державних гарантій у сфері праці, в тому числі й на право своєчасного одержання винагороди за працю; розробка та організація виконання перспективних і поточних територіальних програм зайнятості та заходів щодо соціальної захищеності різних груп населення від безробіття тощо);

- у галузі забезпечення законності, правопорядку, прав і свобод громадян (забезпечення виконання Конституції та законів України, рішень Конституційного Суду України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів державної влади; забезпечення здійснення заходів щодо охорони громадської безпеки, громадського порядку, боротьби зі злочинністю тощо);

- у галузі міжнародних та зовнішньоекономічних відносин (забезпечення виконання зобов'язань за міжнародними договорами України на відповідній території; сприяння розвитку міжнародного співробітництва в галузі економіки, захисту прав людини, боротьби з тероризмом, екологічної безпеки, охорони здоров'я, науки, освіти, культури, туризму, фізкультури і спорту тощо);

- у галузі оборонної роботи (забезпечення виконання законодавства про військовий обов'язок посадовими особами і громадянами, підприємствами, установами й організаціями; здійснення заходів, пов'язаних із мобілізаційною підготовкою, цивільним захистом на відповідній території тощо).

Склад місцевої державної адміністрації формують їх **голови**, які очолюють місцеві державні адміністрації та призначаються на посаду (на строк повноважень Президента України) і звільняються з посади *Президентом України* за поданням *Кабінету Міністрів України* (кандидатури на посаду голів обласних державних адміністрацій вносяться на розгляд Кабінету Міністрів України Прем'єр-міністром України, а на посаду голів районних державних адміністрацій – головами відповідних обласних державних адміністрацій). На кожную посаду вноситься одна кандидатура. Законодавством установлені певні обмеження щодо зайняття посад у місцевих державних адміністраціях. Зокрема, їх голови, заступники, керівники управлінь, відділів не можуть бути народними депутатами, мати інший представницький мандат, не мають права поєднувати свою службову діяль-

ність з іншою роботою, крім викладацької, наукової та творчої у вільний від службової діяльності час, входити до складу керівного органу підприємства або іншої організації, які мають на меті одержання прибутку.

При здійсненні повноважень голови місцевих державних адміністрацій відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Повноваження голів місцевих державних адміністрацій **припиняються** Президентом України у разі:

- порушення ними Конституції і законів України;
- втрати громадянства, виявлення факту подвійного громадянства;
- визнання їх судом недієздатними у судовому порядку;
- виїзду на проживання в іншу країну;
- набрання законної сили обвинувального вироку суду;
- порушення ними вимог несумісності;
- за власною ініціативою Президента України з підстав, передбачених законом про місцеві державні адміністрації та законодавством про державну службу;
- висловлення недовіри більшістю (дві третини) голосів від складу відповідної ради;
- подання заяви про звільнення з посади за власним бажанням.

Повноваження голів місцевих державних адміністрацій **можуть бути припинені** Президентом України у разі:

- прийняття відставки голови відповідної обласної державної адміністрації;
- подання Прем'єр-міністра України;
- висловлення недовіри простою більшістю від складу відповідної ради.
- з інших підстав, передбачених законодавством України;
- з ініціативи Президента України;
- реорганізації відповідної районної державної адміністрації.

Повноваження голів місцевих державних адміністрацій припиняються також у разі їхньої смерті.

У разі обрання нового Президента України голови місцевих державних адміністрацій продовжують здійснювати свої повноваження до призначення в установленому порядку нових голів місцевих державних адміністрацій.

Місцеві державні адміністрації **здійснюють** на відповідних територіях **державний контроль** за:

- збереженням і раціональним використанням державного майна;
- станом фінансової дисципліни, обліку та звітності, виконанням державних контрактів і зобов'язань перед бюджетом, належним і своєчасним відшкодуванням шкоди, заподіяної державі;
- використанням та охороною земель, лісів, надр, води, атмосферного повітря, рослинного і тваринного світу та інших природних ресурсів;
- охороною пам'яток історії та культури, збереженням житлового фонду;

- додержанням санітарних і ветеринарних правил, збиранням, утилізацією і захороненням промислових, побутових та інших відходів, додержанням правил благоустрою;

- додержанням правил торгівлі, побутового, транспортного, комунального обслуговування, законодавства про захист прав споживачів;

- додержанням законодавства з питань науки, мови, реклами, освіти, культури, охорони здоров'я, материнства та дитинства, сім'ї, молоді та дітей, соціального захисту населення, фізичної культури і спорту;

- охороною праці та своєчасною і не нижче визначеного державою мінімального розміру оплатою праці;

- додержанням громадського порядку, правил технічної експлуатації транспорту та дорожнього руху;

- додержанням законодавства про державну таємницю та інформацію;

- додержанням законодавства про Національний архівний фонд та архівні установи;

- за дотриманням договірних зобов'язань забудовниками, діяльність яких пов'язана із залученням коштів фізичних осіб у будівництво багатоквартирних житлових будинків;

- виконанням інженерно-технічних заходів цивільного захисту (цивільної оборони) під час будівництва будинків, споруд, розміщення інших господарських об'єктів, інженерних та транспортних комунікацій;

- станом захисних споруд цивільного захисту (цивільної оборони).

У межах бюджетних асигнувань, виділених на утримання відповідних місцевих державних адміністрацій, їх голови визначають структуру місцевої державної адміністрації, до якої входять *управління, відділи та інші структурні підрозділи*, примірні переліки, а також типові положення про які затверджуються Кабінетом Міністрів України. Так, в обласній державній адміністрації можуть утворюватись, зокрема, управління сільського господарства та продовольства, економіки, фінансове, капітального будівництва, освіти і науки, служба у справах неповнолітніх та ін. До відділів та інших структурних підрозділів апарату обласної державної адміністрації належать відділи: організаційний, юридичний, загальний, контролю, з питань режимно-секретної роботи та інші, а також прес-служба. У районній державній адміністрації можуть утворюватись управління (відділи): сільського господарства і продовольства, економіки, фінансове, містобудування, організаційної і кадрової роботи тощо.

Голови місцевих державних адміністрацій видають **акти** у формі *розпоряджень*. Керівники управлінь, відділів та інших структурних підрозділів місцевої державної адміністрації видають *накази*. Розпорядження і накази набувають чинності з моменту їх прийняття, якщо самими актами не встановлено пізніший термін уведення їх у дію.

Конституція України передбачає **подвійне підпорядкування** місцевих державних адміністрацій, що пов'язано з особливостями територіальної

організації влади в Україні на регіональному (обласному) та субрегіональному (районному) рівні. Так, місцеві державні адміністрації підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня і водночас вони підзвітні й підконтрольні радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами.

Питання і завдання для самоперевірки знань

1. Наведіть поняття, ознаки й особливості виконавчої влади в Україні.
2. З яких елементів складається система органів виконавчої влади України?
3. Розкрийте правовий статус Кабінету Міністрів України.
4. Наведіть порядок призначення на посаду Прем'єр-міністра України.
5. Які органи входять до системи центральних органів виконавчої влади в Україні?
6. Які центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом Вам відомі?
7. Назвіть особливості правового статусу місцевих державних адміністрацій.
8. У яких випадках повноваження голови місцевої державної адміністрації можуть бути припинені?

Глава 4. Місцеве самоврядування в Україні

2.4.1. Правова концепція місцевого самоврядування в Україні.

2.4.2. Система місцевого самоврядування в Україні.

2.4.3. Порядок формування та компетенція органів місцевого самоврядування в Україні.

2.4.4. Організація роботи органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб.

2.4.1. Правова концепція місцевого самоврядування в Україні

Поява терміна «самоврядування» пов'язана з історією Англії. Починаючи з кінця XVIII ст., цей термін в англійській науці конституційного права використовується для характеристики особливостей організації англійського державного ладу як стану народу, який самоврядується за допомогою парламенту та місцевих представницьких органів, над діяльністю яких немає будь-якої адміністративної опіки зовні. За такого підходу поняття «самоврядування» можна розглядати у двох значеннях – в широкому (коли під самоврядною організацією розуміється держава, в структурі механізму якої парламент виступає органом самоврядування) та вузькому (як власне місцеве самоврядування). Німецькі та російські вчені-державознавці XIX ст. (зокрема, Р. Гнейст) запозичили цей термін з англійської юридичної науки для позначення системи міського управління, й він прижився в законодавстві та юридичній літературі цих країн (німецькою мовою – «Selbsterwaltung», російською – «местное самоуправление»). З Росії цей термін прийшов і в Україну. В деяких державах подібна термінологія взагалі не застосовується, наприклад, у Франції законодавство оперує термінами «децентралізація» або «муніципальна влада». Слід підкреслити, що саме явище, яке позначається терміном «місцеве самоврядування», з'являється набагато раніше XVII ст. Місцеве управління з елементами самоврядування в різних формах існувало на всіх етапах розвитку суспільства.

Становлення місцевого самоврядування як самостійного правового інституту відбувається в період середньовіччя, коли в багатьох європейських державах формується муніципальне управління, яке закріплюється в хартиях міст та інших нормативних актах (наприклад, королівських грамотах про надання магдебурзького права), що визначали привілеї та імунітети комун (самоврядних громад). Процес становлення сучасних форм місцевого самоврядування починається з кінця XVIII ст., коли внаслідок перемоги буржуазно-демократичних революцій у правових системах США та ряду західноєвропейських держав отримала визнання та закріплення теорія природних прав, що базується на ідеї свободи як вищої соціальної цінності, автономії людини та інститутів громадянського суспільства по відношенню до держави.

Новітні підходи до розкриття змісту терміна «місцеве самоврядування» спираються, як правило, на нормативне визначення, що міститься в *Європейській Хартії місцевого самоврядування*: «1. Місцеве самоврядування означає право і спроможність місцевих властей у межах закону здійснювати регулювання і управління суттєвою часткою державних справ, які належать до їхньої компетенції в інтересах місцевого населення. 2. Це право здійснюється радами або зборами, члени яких вільно обираються таємним голосуванням на основі прямого, рівного, загального виборчого права і які можуть мати підзвітні їм виконавчі органи. Це положення зовсім не заважає використанню зборів громадян, референдумів або будь-якої іншої форми прямої участі громадян, якщо це дозволяється законом».

З цього визначення випливає, що об'єктом місцевого самоврядування виступає частка публічних (державних) справ, яку становлять питання місцевого значення, тобто такі питання, що мають локально-територіальний характер і виникають у процесі функціонування територіальної громади, задоволення потреб її членів. Ці питання мають комплексний характер, оскільки пов'язані з реалізацією інтересів членів територіальної громади в усіх сферах місцевого життя: економіка, освіта, культура, громадський порядок тощо. Водночас чітко визначити коло питань місцевого значення, відмежувати їх від питань загальнодержавного чи регіонального значення надзвичайно важко. Європейська Хартія не містить будь-яких критеріїв такого розмежування, надаючи тим самим повну свободу з цього питання національному законодавству.

Конституція України (ст. 140) визначає **місцеве самоврядування** як право територіальної громади – жителів села або добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи.

Більш детальне визначення місцевого самоврядування дається в Законі «Про місцеве самоврядування в Україні»: «**Місцеве самоврядування в Україні** – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України».

Конституційне нормативне визначення місцевого самоврядування дещо відрізняється від визначення, сформульованого в Європейській Хартії місцевого самоврядування. Насамперед, слід підкреслити, що на відміну від Хартії Конституція України на перше місце ставить не органи місцевого самоврядування, а територіальну громаду – первинний суб'єкт місцевого самоврядування. Це свідчить, що Конституція України регулює питання місцевого самоврядування, виходячи в основному з громадівської доктрини місцевого самоврядування, що й зумовлює певну специфіку конституційної концепції, яка полягає в тому, що Конституція України визнає право

самостійно вирішувати питання місцевого значення лише за первинними територіальними громадами – жителями «природних» адміністративно-територіальних одиниць, тобто поселень або населених пунктів (сіл, кількох сіл, селищ та міст).

Місцеве самоврядування в Україні здійснюється на **принципах**:

- народовладдя;
- законності;
- гласності;
- колегіальності;
- поєднання місцевих і державних інтересів;
- виборності;
- правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності;
- підзвітності й відповідальності перед територіальними громадами їх органів та посадових осіб;
- державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування;
- судового захисту прав місцевого самоврядування.

Місцеве самоврядування в Україні є:

- однією із засад конституційного ладу України;
- специфічною формою народовладдя та
- правом жителів відповідної територіальної одиниці (територіальної громади) на самостійне вирішення питань місцевого значення.

З принципами місцевого самоврядування тісно пов'язані його завдання та функції. До **основних завдань** місцевого самоврядування можна зарахувати:

- зміцнення засад конституційного ладу України;
- забезпечення реалізації конституційних прав людини і громадянина;
- створення умов для забезпечення життєво важливих потреб та законних інтересів населення;
- розвиток місцевої демократії.

Відповідно до цих завдань визначаються також **функції** місцевого самоврядування, під якими розуміють основні напрями діяльності територіальних громад, органів місцевого самоврядування з вирішення завдань місцевого самоврядування (муніципальної діяльності). Основними з них є:

- залучення населення до участі у вирішенні питань місцевого та загальнодержавного значення;
- володіння, використання та управління комунальною власністю;
- забезпечення комплексного соціально-економічного та культурного розвитку відповідної території;
- надання соціальних послуг населенню;
- забезпечення законності, громадської безпеки, правопорядку, охорона прав, свобод і законних інтересів громадян;
- соціальний захист населення, сприяння працевлаштуванню громадян;
- захист прав місцевого самоврядування.

Функції місцевого самоврядування отримали юридичне закріплення в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» у вигляді предметів відання органів місцевого самоврядування.

Як *засада конституційного ладу України* місцеве самоврядування є одним із важливих принципів організації і функціонування публічної влади в суспільстві та державі, визнаним і гарантованим Конституцією України. Місцеве самоврядування як місцева влада характеризується дотриманням прав та свобод людини і громадянина, а органи і посадові особи місцевого самоврядування мають діяти відповідно до законодавства держави. Внесення інституту місцевого самоврядування до Конституції України означає неможливість його скасування чи обмеження. Визнання місцевого самоврядування як засади конституційного ладу України означає встановлення демократичної децентралізованої системи управління, яка базується на самостійності територіальних громад, органів місцевого самоврядування у вирішенні всіх питань місцевого значення.

Місцеве самоврядування як *специфічна форма народовладдя* означає, що народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які не входять до системи органів державної влади – місцеве самоврядування посідає окреме місце в політичній системі, це окрема форма реалізації народом належної йому влади, самостійна форма публічної влади – влада територіальної громади. Місцеве самоврядування відрізняється від державної влади тим, що:

- місцеве самоврядування – це влада підзаконна, що діє в межах і в порядку, визначених законом;

- сфера компетенції місцевого самоврядування порівняно з державною владою суттєво обмежена і

- місцеве самоврядування – це публічна влада, що має локально-просторовий характер, здійснюється в інтересах територіальної громади і функціонує лише в межах окремих адміністративно-територіальних одиниць.

Водночас між органами місцевого самоврядування і державною владою існує тісний зв'язок, який виявляється у наявності їх спільного єдиного джерела – народу та можливості надання органам місцевого самоврядування окремих повноважень органів виконавчої влади.

Місцеве самоврядування як *право територіальної громади на самостійне вирішення питань місцевого значення* визначено Конституцією України як право територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування. При цьому під час здійснення своїх повноважень органи місцевого самоврядування несуть потрійну відповідальність:

- перед територіальною громадою;

- перед державою та

- перед фізичними і юридичними особами.

Таким чином, місцеве самоврядування – це *специфічне соціальне явище*, тісно пов'язане з державою, державною владою, але відрізняється від останньої за низкою ознак:

- це особлива форма публічної влади, яка має принципово інший характер, ніж державна влада. Так, якщо державна влада характеризується суверенітетом (верховенством, самостійністю і незалежністю), то місцеве

самоврядування – це влада підзаконна, яка діє в межах та в порядку, визначених законом;

- воно має особливий об'єкт управління, сфера його компетенції у порівнянні з державною владою суттєво обмежена. Як правило, компетенцію місцевого самоврядування, його органів становлять лише питання місцевого значення, пов'язані з задоволенням повсякденних потреб населення та обмежене коло питань загальнодержавного значення, повноваження з вирішення яких делегуються органам місцевого самоврядування;

- це публічна влада територіальної громади, тобто жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста. Вона має локально-просторовий характер, здійснюється в інтересах територіальної громади і функціонує лише в межах окремих адміністративно-територіальних одиниць, у той час як державна влада – це влада всього народу, вона поширюється на всю державну територію.

2.4.2. Система місцевого самоврядування в Україні

Органи місцевого самоврядування, на відміну від органів державної влади (які становлять єдину загальнодержавну систему) не являють собою єдиної системи в масштабах усієї країни. Тому система місцевого самоврядування, що склалася в межах окремого села, селища або міста, є повністю незалежною від аналогічної системи в будь-якому іншому населеному пункті. Таким чином, **система місцевого самоврядування** – це організаційно-правовий механізм здійснення місцевого самоврядування в межах окремої адміністративно-територіальної одиниці (села, селища, міста), територіальні громади яких виступають самостійними суб'єктами місцевого самоврядування.

Система місцевого самоврядування включає **три рівні**:

- територіальна громада (*перший рівень*);
- сільські, селищні, міські, районні в містах (у разі їх створення) ради та їх виконавчі органи, а також старости (*другий рівень*);
- органи самоорганізації населення (*третій рівень*).

Територіальна громада є спільнотою людей, об'єднаних різноманітними стійкими формальними та неформальними зв'язками, які обумовлені спільним проживанням у межах села, селища, міста. Поняття територіальної громади також використовують щодо осіб, які мешкають у частині населеного пункту (вулиця, мікрорайон, район у місті), або навпаки, проживають у межах об'єднань адміністративно-територіальних одиниць. Виникнення та існування територіальної громади обумовлено й тісно пов'язано з наявністю спільної для її членів території, яка відіграє інтеграційну, формуючу роль. Кордони території можуть бути адміністративними, географічними, історичними, економічними, соціальними, політичними, інформаційними тощо. Право членів територіальної громади на участь у здійсненні місцевого самоврядування може бути реалізоване в таких формах:

- місцевий референдум;

- вибори депутатів відповідної місцевої ради та передбачених законом посадових осіб місцевого самоврядування (місцеві вибори);
- загальні збори (конференції) громадян за місцем проживання;
- колективні та індивідуальні звернення (петиції) до органів і посадових осіб міського самоврядування;
- громадські слухання;
- місцеві ініціативи;
- участь у роботі органів місцевого самоврядування та робота на виборних посадах міського самоврядування;
- інші, не заборонені законом, форми.

Сільська, селищна та міська рада є органами місцевого самоврядування, що представляють відповідні територіальні громади і здійснюють від їх імені та в їх інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування. При цьому:

- до виключної компетенції *сільської ради* належать такі розглядувані на пленарних засіданнях питання:

- організаційно-управлінські;
- адміністративні;
- правові;
- контролюючі;
- виборчі;
- інформаційні;
- майнові;
- господарські;
- земельно-правові;
- природоохоронні та рекреаційні;
- «екстраординарні» (боротьба зі стихійним лихом, епідеміями, епізодотіями; створення комунальної аварійно-рятувальної служби) та ін.

- до виключної компетенції *селищної ради* належать такі розглядувані на пленарних засіданнях питання:

- самоорганізації ради та формування її органів;
- організації та забезпечення функціонування системи місцевого самоврядування;
- економічного і соціального розвитку території, бюджету, управління комунальною власністю;
- здійснення контрольних функцій;

- *міська рада* представляє спільні інтереси територіальних сіл, селищ і міст у межах повноважень, визначених законодавством, а також повноважень, переданих їй сільськими, селищними, районними радами.

Сільський, селищний, міський голова – головна посадова особа територіальної громади відповідного села (добровільного об'єднання в одну територіальну громаду жителів кількох сіл), селища, міста, що обирається відповідною територіальною громадою у порядку, визначеному законом та здійснює свої повноваження на постійній основі.

Виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у містах рад є органами, які відповідно до чинного законодавства створюються сільськими, селищними, міськими, районними в містах (у разі їх створення) радами для здійснення виконавчих функцій і повноважень місцевого самоврядування. До складу виконавчих органів сільських, селищних, міських, районних у містах рад ради входять: сільський, селищний та міський голова відповідної ради, голова районної в місті ради, заступник (заступники) сільського, селищного, міського голови, голови районної в місті ради, керівник справ (секретар) виконкому, а також керівники відділів, управлінь та інших виконавчих органів ради, а також інші особи. До складу виконавчого органу сільської, селищної, міської ради входить за посадою секретар відповідної ради. Депутати, крім секретаря ради, не можуть входити до складу виконкому сільської, селищної, міської, районної в місті ради. Очолює виконком сільської, селищної, міської ради, відповідно, сільський, селищний, міський голова, районної в місті ради – голова відповідної ради. У виконкомі сільської ради функції секретаря виконкому за рішенням ради може здійснювати секретар відповідної ради.

Староста є членом виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради за посадою і працює в ньому на постійній основі. Староста затверджується сільською, селищною, міською радою на строк її повноважень за пропозицією відповідного сільського, селищного, міського голови. Він:

- представляє інтереси жителів відповідного села, селища у виконавчих органах сільської, селищної, міської ради;
- бере участь у пленарних засіданнях сільської, селищної, міської ради та засіданнях її постійних комісій;
- має право на гарантований виступ на пленарних засіданнях сільської, селищної, міської ради, засіданнях її постійних комісій з питань, що стосуються інтересів жителів відповідного села, селища;
- сприяє жителям відповідного села, селища у підготовці документів, що подаються до органів місцевого самоврядування;
- бере участь в організації виконання рішень сільської, селищної, міської ради, її виконавчого комітету, розпоряджень сільського, селищного, міського голови на території відповідного старостинського округу та у здійсненні контролю за їх виконанням;
- бере участь у підготовці проекту місцевого бюджету в частині фінансування програм, що реалізуються на території відповідного старостинського округу;
- вносить пропозиції до виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради з питань діяльності на території відповідного старостинського округу виконавчих органів сільської, селищної, міської ради, підприємств, установ, організацій комунальної власності та їх посадових осіб;
- бере участь у підготовці проектів рішень сільської, селищної, міської ради, що стосуються майна територіальної громади, розташованого на території відповідного старостинського округу;

- бере участь у здійсненні контролю за використанням об'єктів комунальної власності, розташованих на території відповідного старостинського округу;

- бере участь у здійсненні контролю за станом благоустрою відповідного села, селища та інформує сільського, селищного, міського голову, виконавчі органи сільської, селищної, міської ради про його результати;

- отримує від виконавчих органів сільської, селищної, міської ради, підприємств, установ, організацій комунальної власності та їх посадових осіб інформацію, документи і матеріали, необхідні для здійснення наданих йому повноважень;

- сприяє утворенню та діяльності органів самоорганізації населення, організації та проведенню загальних зборів, громадських слухань та інших форм безпосередньої участі громадян у вирішенні питань місцевого значення у відповідному селі, селищі;

- здійснює інші повноваження, визначені законодавством.

Органи самоорганізації населення – це представницькі органи, що створюються жителями, які на законних підставах проживають на території села, селища, міста або їх частин. Основними завданнями органу самоорганізації населення є:

- створення умов для участі жителів у вирішенні питань місцевого значення в межах Конституції і законів України;

- задоволення соціальних, культурних, побутових та інших потреб жителів шляхом сприяння у наданні їм відповідних послуг;

- участь у реалізації соціально-економічного, культурного розвитку відповідної території, інших місцевих програм.

Орган самоорганізації населення є, таким чином, однією з форм участі населення у вирішенні питань місцевого значення. До системи органів самоорганізації населення входять:

- *сільські та селищні комітети*. Вони діють у межах території села, селища, якщо його межі не збігаються з межами діяльності сільської, селищної ради;

- *вуличні та квартальні комітети*, які діють у межах території кварталу, декількох, однієї чи частини вулиці із залученими провулками в місцях індивідуальної забудови;

- *комітети мікрорайонів*. Вони діють у межах території окремого мікрорайону, житлово-експлуатаційної організації в містах;

- *будинкові комітети*, які діють у межах будинку (кількох будинків) у державному і громадському житловому фонді та фонді житлово-будівельних кооперативів;

- *комітети районів у містах* діють у межах одного чи декількох районів у місті, якщо його межі не збігаються з межами районної в місті ради.

З ініціативою про створення органу самоорганізації населення можуть виступити збори (конференція) жителів за місцем проживання, якщо в них брали участь *не менше половини* жителів відповідної території, що мають

право голосу. Дозвіл на створення органу самоорганізації населення надає сільська, селищна, міська, районна у місті рада. Орган самоорганізації населення обов'язково має бути легалізований шляхом реєстрації (у такому разі він одержує статус юридичної особи) або повідомлення про створення (без статусу юридичної особи). Члени органу самоорганізації населення виконують свої обов'язки на громадських засадах, але за рішенням конференції жителів за місцем проживання керівник і секретар цього органу можуть працювати в ньому на постійній основі з оплатою їхньої праці.

2.4.3. Порядок формування та компетенція органів місцевого самоврядування в Україні

Органи місцевого самоврядування **формується** шляхом *виборів*, організація та порядок проведення яких регулюються Конституцією України, *Законом України «Про місцеві вибори»* та іншими законами, а також прийнятими відповідно до них іншими актами законодавства.

Місцеві вибори є вільними й відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Вони проводяться за пропорційною або за мажоритарною виборчою системою відносної більшості. За *мажоритарною системою* проводяться вибори:

- депутатів сільських, селищних рад;
- міського (міст, кількість виборців у яких дорівнює або більша ніж 90 тисяч) голови;
- сільського, селищного, міського (міст, кількість виборців у яких менша ніж 90 тисяч) голови;
- старости.

За *пропорційною системою* обираються:

- депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, міських, районних у містах рад.

Місцеві вибори можуть бути:

- *черговими*, у зв'язку з закінченням конституційного строку повноважень депутатів обласних, районних, міських, районних у містах, сільських, селищних рад, сільських, селищних, міських голів, старост (приймаються Верховною Радою України). Вони відбуваються одночасно на всій території України в останню неділю жовтня *5-го року* повноважень рад, голів, старост, обраних на попередніх чергових місцевих виборах, а рішення про їх проведення приймає Верховна Рада України;

- *позачерговими*:

- у разі дострокового припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласної, районної, міської, районної у місті, сільської, селищної ради, сільського, селищного, міського голови, а також в інших випадках, передбачених законами України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (призначаються Верховною Радою України);

- у разі дострокового припинення повноважень старости (призначаються радою відповідної об'єднаної територіальної громади);

- *повторними*:

- у разі визнання виборів депутатів (депутата) у відповідному багатомандатному, одномандатному виборчому окрузі у цьому виборчому окрузі такими, що не відбулися чи в разі визнання особи, обраної у відповідному одномандатному виборчому окрузі депутатом, такою, яка відмовилася від депутатського мандата у відповідному одномандатному виборчому окрузі (призначаються відповідною територіальною виборчою комісією);

- у разі визнання виборів сільського, селищного, міського голови, старости такими, що не відбулися, чи в разі визнання особи, обраної сільським, селищним, міським головою, старостою, такою, яка відмовилася від посади сільського, селищного, міського голови, старости (призначаються в одномандатному виборчому окрузі територіальною виборчою комісією);

- *проміжними*, які призначаються в одномандатному виборчому окрузі територіальною виборчою комісією у разі дострокового припинення повноважень депутата сільської, селищної ради, обраного у відповідному одномандатному виборчому окрузі;

- *додатковими* виборами депутатів сільських, селищних рад від територіальної громади, що приєдналася до об'єднаної територіальної громади в порядку, визначеному Законом України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (призначаються Центральною виборчою комісією) або

- *першими* виборами:

- депутатів, сільських, селищних, міських голів (які призначаються Центральною виборчою комісією);

- старости (які призначаються відповідною радою об'єднаної територіальної громади).

Чергові місцеві вибори призначаються не пізніше як за 90 днів до дня виборів, а їх виборчий процес розпочинається за 50 днів до дня виборів.

Повторні місцеві вибори призначаються на останню неділю 60-денного строку з дня прийняття рішення про їх призначення, а виборчий процес розпочинається за 50 днів до дня повторних місцевих виборів. Рішення про призначення повторних виборів депутатів (депутата) у відповідному багатомандатному, одномандатному виборчому окрузі приймається територіальною виборчою комісією не пізніше як у 10-денний строк з дня прийняття рішення про визнання відповідних виборів у цьому виборчому окрузі такими, що не відбулися, чи в разі визнання особи, обраної у відповідному одномандатному виборчому окрузі, такою, яка відмовилася від депутатського мандата. Рішення про призначення повторних виборів сільського, селищного, міського голови, старости приймається територіальною виборчою комісією не пізніше як у 10-денний строк з дня прийняття рішення про визнання відповідних виборів такими, що не відбулися, чи в разі визнання особи, обраної сільським, селищним, міським головою, старостою, такою, яка відмовилася від посади.

Проміжні вибори депутата сільської, селищної ради **призначаються** на останню неділю 60-денного строку з дня прийняття рішення про їх призначення, а виборчий процес розпочинається за 50 днів до дня проміжних місцевих виборів. Рішення про призначення проміжних виборів депутата сільської, селищної ради приймається територіальною виборчою комісією *не пізніше як у 10-денний строк* з дня дострокового припинення повноважень депутата, обраного у відповідному одномандатному виборчому окрузі.

Додаткові вибори призначаються не пізніше ніж за 70 днів до дня виборів, а виборчий процес розпочинається за 50 днів до дня додаткових виборів.

Перші місцеві вибори призначаються не пізніше ніж за 70 днів до дня виборів, а виборчий процес розпочинається за 50 днів до дня перших місцевих виборів.

Місцеві вибори призначаються *на неділю*.

Депутатом, сільським, селищним, міським **головою, старостою** села, селища *може бути обраний* громадянин України, який має право голосу відповідно до ст. 70 Конституції України (право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення 18-ти років; не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними). Депутатом, сільським, селищним, міським головою *не може бути обраний* громадянин України, який має судимість за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, кримінального правопорушення проти виборчих прав громадян чи корупційного кримінального правопорушення, якщо ця судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку.

Загальний склад (кількість депутатів) **місцевої ради становить** при чисельності виборців:

- до 1 тисячі виборців – 12 депутатів;
- від 1 тисячі до 3 тисяч виборців – 14 депутатів;
- від 3 тисяч до 5 тисяч виборців – 22 депутати;
- від 5 тисяч до 20 тисяч виборців – 26 депутатів;
- від 20 тисяч до 50 тисяч виборців – 34 депутати;
- від 50 тисяч до 100 тисяч виборців – 36 депутатів;
- від 100 тисяч до 250 тисяч виборців – 42 депутати;
- від 250 тисяч до 500 тисяч виборців – 54 депутати;
- від 500 тисяч до 1 мільйона виборців – 64 депутати;
- від 1 мільйона до 2 мільйонів виборців – 84 депутати;
- понад 2 мільйони виборців – 120 депутатів.

Компетенцію органів місцевого самоврядування становлять їхні **функції** і повноваження. Функціональною особливістю місцевого самоврядування є здійснення ним одночасно законодавчих (представницькі органи) і виконавчих (виконавчі органи) функцій за переважанням останніх. Найзагальнішою функцією місцевого самоврядування, що впливає із самої його суті, є *управління місцевими справами*, яке поширюється на економічну, соціальну і культурну сфери та здійснюється через апарат органів місцевого самоврядування й безпосередньо або опосередковано підпорядкованих

йому керівників підприємств, установ і організацій, що перебувають у комунальній власності. У межах функції управління місцевими справами як особливу можна виокремити *контрольно-регулятивну* функцію, що полягає у наданні різних дозволів та здійсненні контролю за відповідними видами діяльності і поведінки. Однією з основних функцій місцевого самоврядування є також *фінансова*, основний зміст її – встановлення місцевих податків і зборів, розробка, затвердження і виконання місцевого бюджету. Зміст окремої функції самоврядування – *нормовстановлення* – становить видання нормативно-правових актів. Ця функція закріплена за органами місцевого самоврядування окремою статтею Конституції України.

Повноваження органів місцевого самоврядування прийнято класифікувати за однорідністю змісту певних сфер, а саме:

- *повноваження у фінансово-економічній сфері* передбачають, що місцеві представницькі органи мають право приймати місцевий бюджет, встановлювати місцеві податки і збори у межах, установлених законом, а також брати участь у формуванні державних фінансово-економічних програм;

- *повноваження у сфері охорони громадського порядку, захисту прав і свобод громадян* передбачають, що місцеві представницькі органи мають право визначати діяльність місцевих поліцейських служб. Як правило, такі повноваження здійснюються спільно з місцевими органами державного управління. Крім того, органи місцевого самоврядування мають право встановлювати правила проведення у громадських місцях різноманітних заходів, видавати дозволи на організацію проведення мітингів, зборів або їх заборону тощо;

- *повноваження у сфері комунального господарства і охорони навколишнього середовища* передбачають, що місцеві представницькі органи мають право регулювати питання місцевого будівництва, розвитку системи місцевого транспорту та встановлення порядку регулювання його руху, різних комунальних послуг, санітарного становища населених пунктів, охорони природи, води, повітря тощо;

- *повноваження у соціальній сфері* передбачають, що місцеві представницькі органи мають право за рахунок муніципальних доходів надавати соціальну допомогу інвалідам, незаможним і малозабезпеченим громадянам, здійснювати будівництво й утримання будинків для людей похилого віку, будівництво дешевого житла та його продаж на пільгових умовах, підтримувати муніципальні лікарні, школи, бібліотеки, дитячі садки, парки тощо.

2.4.4. Організація роботи органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб

Відповідно до чинного законодавства місцеві ради працюють **сесійно**. Кожна сесія складається з пленарних засідань ради та засідань її постійних комісій.

Перша сесія новообраної місцевої ради скликається відповідною територіальною виборчою комісією *не пізніше як через два тижні* після обрання ради у повноважному складі. Перше пленарне засідання першої сесії

місцевої ради відкриває й веде голова цієї територіальної виборчої комісії. З моменту визнання повноважень депутатів ради нового скликання та новообраного *сільського, селищного, міського* голови головує на пленарних засіданнях ради першої сесії новообраний голова. Якщо на час проведення першої сесії відповідний *сільський, селищний, міський* голова не зареєстрований згідно із законом про місцеві вибори, рада обирає тимчасову президію з числа депутатів ради *в кількості 3–5 осіб*. Члени тимчасової президії по чергово головують на пленарних засіданнях ради до обрання секретаря ради. З часу обрання секретаря ради він головує на пленарних засіданнях ради. А з моменту визнання повноважень депутатів новообраної *районної у місті, районної, обласної* ради нового скликання рада обирає тимчасову президію з числа депутатів ради *в кількості не більше 5-ти осіб* – представників партій (блоків), які набрали найбільшу кількість голосів на виборах. Члени тимчасової президії по чергово головують на пленарних засіданнях ради до обрання голови ради. З часу обрання голови ради він веде пленарні засідання ради.

Наступні сесії ради скликаються:

- *сільської, селищної, міської* – відповідно *сільським, селищним, міським* головою;

- *районної у місті, районної, обласної* – головою відповідної ради.

Сесія ради скликається *в міру необхідності, але не менше 1-го разу на квартал*, а з питань відведення земельних ділянок та надання документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності – *не рідше ніж 1 раз на місяць*.

У разі немотивованої відмови *сільського, селищного, міського* голови, голови *районної у місті, районної, обласної* ради або неможливості його скликати сесію ради сесія скликається:

- *сільської, селищної, міської ради* – секретарем *сільської, селищної, міської* ради;

- *районної у місті, районної, обласної ради* – відповідно заступником голови *районної у місті, районної* ради чи першим заступником, заступником голови *обласної* ради.

Сесія *сільської, селищної, міської, районної у місті* ради **має бути також скликана** за пропозицією *не менше як 1/3 депутатів* від загального складу відповідної ради, виконавчого комітету *сільської, селищної, міської, районної у місті* ради, а сесія *районної, обласної* ради – також за пропозицією *не менше як 1/3 депутатів* від загального складу відповідної ради або голови відповідної місцевої державної адміністрації. Сесія ради скликається для розгляду електронної петиції, що набрала необхідну кількість підписів, протягом строку, встановленого для її розгляду. Якщо ж посадові особи у *двотижневий строк* не скликають сесію на вимогу зазначених суб'єктів або, якщо такі посади вакантні сесія може бути скликана депутатами відповідної ради, які становлять *не менше як 1/3 складу ради*, або постійною комісією ради. Рішення про скликання сесії ради доводиться до відома депутатів і населення *не пізніше як за 10 днів до сесії*, а в особливих випадках – *не пізніше як за день до сесії*.

Не пізніше як на другій сесії затверджуються положення про постійні комісії та регламент роботи відповідної ради, який визначає порядок скликання сесії, підготовки й розгляду нею питань, порядок роботи сесії, прийняття радою рішень про затвердження порядку денного та інших процедурних питань.

Постійними комісіями ради є органи ради, які створюються для вивчення, попереднього розгляду і підготовки питань, що належать до її відання, здійснення контролю за виконанням рішень ради та її виконавчого комітету. Вони обираються радою з числа її депутатів на строк повноважень ради у складі голови і членів комісії. До складу постійних комісій не можуть бути обрані сільський, селищний, міський голова, секретар сільської, селищної, міської ради, голова районної у місті (у разі її створення), районної, обласної ради, їх заступники. Організація роботи постійної комісії ради покладається на голову комісії, який скликає і веде засідання комісії, дає доручення членам комісії, представляє комісію у відносинах з іншими органами, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями, а також громадянами, організовує роботу з реалізації висновків і рекомендацій комісії. Засідання постійної комісії скликається за необхідності і є правомочним, якщо в ньому бере участь *не менше як половина* від загального складу комісії. За результатами вивчення і розгляду питань постійні комісії готують висновки і рекомендації. Рекомендації постійних комісій підлягають обов'язковому розгляду органами, підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами, яким вони адресовані. Депутати працюють у постійних комісіях на громадських засадах. За рішенням обласних рад голови постійних комісій з питань бюджету можуть працювати в раді на постійній основі. Постійні комісії є підзвітними раді та відповідальними перед нею.

Зі складу депутатів у раді обираються також *тимчасові контрольні комісії* – її органи контролю з конкретно визначених питань. Вони подають на розгляд ради звіти і пропозиції, а їх *засідання*, як правило, проводяться закрито. І депутати зі складу комісій, і залучені комісією для участі в її роботі фахівці та експерти не повинні розголошувати інформацію, яка стала їм відома у зв'язку з її роботою.

Виконавчим органом сільської, селищної, міської та районної у місті (у разі її створення) ради є **виконавчий комітет ради** – колегіальний орган, який очолює всю систему виконавчих органів відповідної ради і спрямовує та координує їхню діяльність. Він утворюється відповідною радою на строк її повноважень і функціонує до сформування нового складу виконавчого комітету. Кількісний склад виконавчого комітету визначається відповідною радою, а його персональний склад затверджується радою за пропозицією її голови. Виконавчий комітет ради **створюється у складі:**

- відповідно сільського, селищного, міського голови, районної у місті ради – голови відповідної ради;

- заступника (заступників) сільського, селищного, міського голови, голови районної у місті ради;
- керуючого справами (секретаря) виконавчого комітету, а також
- керівників відділів, управлінь та інших виконавчих органів ради;
- інших осіб.

Міська рада утворює у складі виконавчого комітету ради орган з питань містобудування та архітектури. До складу виконавчого комітету сільської, селищної, міської рад входять також за посадою секретар відповідної ради, староста (старости).

Виконавчий комітет ради:

- попередньо розглядає та схвалює проекти місцевих програм соціально-економічного і культурного розвитку, цільових програм з інших питань, прогноз місцевого бюджету, проект місцевого бюджету, проекти рішень з інших питань, що вносяться на розгляд відповідної ради;

- координує діяльність відділів, управлінь та інших виконавчих органів ради, підприємств, установ та організацій, що належать до комунальної власності відповідної територіальної громади, заслуховує звіти про роботу їхніх керівників;

- має право змінювати або скасовувати акти підпорядкованих йому відділів, управлінь, інших виконавчих органів ради, а також їхніх посадових осіб.

Основною формою роботи виконавчого комітету сільської, селищної, міської, районної в місті ради (у разі її створення) є його *засідання*, які скликаються відповідно сільським, селищним, міським головою (головою районної в місті ради), а в разі його відсутності чи неможливості здійснення ним цієї функції – заступником сільського, селищного, міського голови з питань діяльності виконавчих органів ради (районної в місті ради – заступником голови ради) в міру необхідності, але не рідше одного разу на місяць і є правомочними, якщо в них беруть участь більше половини від загального складу виконавчого комітету.

Сільська, селищна, міська, районна в місті рада (у разі її створення) у межах затверджених нею структури та штатів ***може створювати відділи, управління та інші виконавчі органи*** для здійснення повноважень, що належать до відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад. Відділи, управління та інші виконавчі органи ради підзвітні та підконтрольні раді, що їх утворила, підпорядковані її виконавчому комітету, сільському, селищному, міському голові, голові районної в місті ради. Керівники відділів, управлінь та інших виконавчих органів ради призначаються на посаду та звільняються з посади сільським, селищним, міським головами, головою районної в місті ради одноособово, а у випадках, передбачених законом, – за погодженням із відповідними органами виконавчої влади. Положення про відділи, управління та інші виконавчі органи ради затверджуються відповідною радою.

Голова районної, обласної, районної в місті ради (у разі її створення) обирається відповідною радою з числа її депутатів у межах строку повноважень ради таємним голосуванням. Голова ради виконує свої обо-

в'язки до обрання голови ради нового скликання, крім випадків дострокового припинення повноважень голови ради. Голова ради працює в раді на постійній основі, не може мати іншого представницького мандату, суміщати свою службову діяльність з іншою роботою, у тому числі на громадських засадах (крім викладацької, наукової та творчої в позаробочий час), займатися підприємницькою діяльністю, одержувати від цього прибуток. У своїй діяльності голова ради є підзвітним раді й може бути звільнений із посади радою, якщо за його звільнення проголосувало *не менше як 2/3 депутатів* від загального складу ради шляхом таємного голосування. Голова районної, обласної, районної в місті ради:

- скликає сесії ради, повідомляє депутатам і доводить до відома населення інформацію про час і місце проведення сесії ради, питання, що передбачається внести на розгляд ради, веде засідання ради;

- забезпечує підготовку сесій ради і питань, що вносяться на її розгляд, доведення рішень ради до виконавців, організовує контроль за їхнім виконанням;

- представляє раді кандидатури для обрання на посаду заступника голови ради; вносить на затвердження ради пропозиції щодо структури органів ради, її виконавчого апарату, витрат на їх утримання;

- вносить раді пропозиції щодо утворення і обрання постійних комісій ради;

- координує діяльність постійних комісій ради, дає їм доручення, сприяє організації виконання їхніх рекомендацій;

- організовує подання депутатам допомоги в здійсненні ними своїх повноважень;

- організовує відповідно до законодавства проведення референдумів та виборів до органів державної влади і місцевого самоврядування;

- організовує роботу президії (колегії) ради (у разі її створення);

- призначає і звільняє керівників та інших працівників структурних підрозділів виконавчого апарату ради;

- здійснює керівництво виконавчим апаратом ради;

- є розпорядником коштів, передбачених на утримання ради та її виконавчого апарату;

- підписує рішення ради, протоколи сесій ради;

- забезпечує роботу з розгляду звернень громадян; веде особистий прийом громадян тощо.

Рада в межах своїх повноважень приймає нормативні та інші акти у формі *рішень*. Останнє відбувається на її пленарному засіданні після обговорення більшістю депутатів від загального складу ради. При встановленні результатів голосування до загального складу сільської, селищної, міської ради включається сільський, селищний, міський голова, якщо він бере участь у пленарному засіданні ради і враховується його голос. Рішення ради приймається відкритим (у тому числі поіменним) або таємним голосуванням. Таємне голосування обов'язкове в таких випадках:

- обрання за пропозицією сільського, селищного, міського голови на посаду секретаря ради;

- прийняття рішення стосовно дострокового припинення повноважень сільського, селищного, міського голови;
- обрання голови ради, заступника голови ради, звільнення їх із посади тощо.

Рішення сільської, селищної, міської ради в *5-денний строк* з моменту його прийняття може бути зупинено сільським, селищним, міським головою і внесено на повторний розгляд відповідної ради з обґрунтуванням зауважень. Рада зобов'язана у двотижневий строк повторно розглянути рішення. Якщо рада відхилила зауваження сільського, селищного, міського голови і підтвердила попереднє рішення *2/3 депутатів* від загального складу ради, воно набирає чинності. Рішення ради нормативно-правового характеру набирають чинності від дня їх офіційного оприлюднення, якщо радою не встановлено більш пізній строк уведення цих рішень у дію.

Виконавчий комітет сільської, селищної, міської, районної в місті ради (у разі її створення) в межах своїх повноважень приймає рішення. Це відбувається на засіданні виконавчого комітету більшістю голосів від його загального складу. Підписуються рішення сільським, селищним, міським головою, головою районної в місті ради. У разі незгоди сільського, селищного, міського голови (голови районної у місті ради) з рішенням виконавчого комітету ради він може зупинити дію цього рішення своїм розпорядженням і внести це питання на розгляд відповідної ради. При цьому до складу виконавчого комітету місцевої ради не можуть входити депутати відповідної ради, крім **секретаря** ради (який працює у раді на постійній основі та обирається зі складу її депутатів за пропозицією голови ради, а третина депутатів може внести кандидатуру секретаря ради, якщо голова *протягом 30-ти днів* не вносить власну кандидатуру або повноваження секретаря місцевої ради достроково припинені). Виконавчий комітет ради підзвітний і підконтрольний раді, що його затвердила, а з питань виконання ним повноважень органів виконавчої влади – підконтрольний відповідним органам виконавчої влади.

Питання і завдання для самоперевірки знань

1. Розкрийте сутність правової концепції місцевого самоврядування в Україні.
2. З яких елементів складається система місцевого самоврядування в Україні?
3. Назвіть органи самоорганізації населення, що вам відомі.
4. Наведіть порядок формування органів місцевого самоврядування в Україні.
5. Які питання належать до компетенції органів місцевого самоврядування в Україні?
6. Які органи створюються у складі місцевих рад?
7. У чому полягають повноваження виконавчого комітету місцевої ради?
8. Назвіть посадових осіб місцевої ради.

Джерела для поглибленого вивчення розділу 2

Нормативно-правові акти

1. Конституція України [Електронний ресурс] : Основний закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр>

2. Виборчий кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 19 грудня 2019 р. № 396-ІХ. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/show>

3. Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб [Електронний ресурс] : Закон України від 4 березня 1998 р. № 160/98-ВР. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/160/98-вр>

4. Про державну службу [Електронний ресурс] : Закон України від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII. – Режим доступу : <https://www.zakon3.rada.gov.ua/laws/show>

5. Про запобігання корупції [Електронний ресурс] : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/1700-18>

6. Про Кабінет Міністрів України [Електронний ресурс] : Закон України № 794-VII від 27 лютого 2014 р. – Режим доступу : <http://www.zakon3.rada.gov.ua/laws/show/794-18>

7. Про комітети Верховної Ради України [Електронний ресурс] : Закон України від 4 квітня 1995 р. № 116/95-ВР. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/116/95-вр>

8. Про місцеве самоврядування в Україні [Електронний ресурс] : Закон України від 21 травня 1997 р. № 2897-ВР. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/280/97-вр>

9. Про місцеві вибори [Електронний ресурс] : Закон України від 14 липня 2015 р. № 595-VIII. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-8>

10. Про місцеві державні адміністрації [Електронний ресурс] : Закон України від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14>

11. Про очищення влади [Електронний ресурс] : Закон України від 16 вересня 2014 р. № 182-VII. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/182-7>

12. Про Рахункову палату [Електронний ресурс] : Закон України від 2 липня 2015 р. № 576-VIII. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-8>

13. Про службу в органах місцевого самоврядування [Електронний ресурс] : Закон України від 7 липня 2001 р. № 2493-III. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/2493-14>

14. Про статус депутатів місцевих рад [Електронний ресурс] : Закон України від 11 липня 2002 р. № 93-IV. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/show>

15. Про статус народного депутата України [Електронний ресурс] : Закон України від 17 листопада 1992 р. № 2790-XII. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/27/12>

16. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [Електронний ресурс] : Закон України від 23 грудня 1997 р. № 776/97-ВР. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/776-94>

17. Про центральні органи виконавчої влади [Електронний ресурс] : Закон України від 17 березня 2011 р. № 3166-VI. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/3166-17>

Література

1. Актуальні проблеми конституційного права України : підручник / за заг. ред. проф. Олійника А. Ю. – К. : Центр учбової літератури, 2019. – 554 с.

2. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні : підручник / І. І. Бодрова, С. В. Болдирєв, В. О. Величко та ін. ; за ред. С. Г. Серьогіної ; 4-те вид., переробл. та допов. – Харків : Право, 2017. – 392 с.

3. Конституційне право України : навч. посіб. / упоряд. І. В. Тетарчук, Т. Є. Дяків. – К. : Центр учбової літератури, 2018. – 218 с.

4. Конституційне право України : навчально-методичний посібник для здобувачів вищої освіти / Д. С. Терлецький, М. В. Афанасьєва Ю. Д. Батан та ін. – Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2020. – 242 с.

5. Алмаші І. М. Конституційне право України : підручник. Вид. 9-те, перероб. та допов. / І. М. Алмаші. – Ужгород : Гельветика, 2018. – 461 с.

6. Конституційне право України : підручник / за ред. В. П. Калісник, Ю. Г. Барабаш. – Харків : Право, 2016. – 416 с.

7. Конституційне право : підручник / О. С. Бакумов та ін. ; за заг. ред. О. С. Бакумова, Т. І. Гудзь, М. І. Марчука. – Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2019. – 483 с.

8. Конституційне право України : підручник / Т. М. Слінько, Л. І. Летнянчин, В. П. Колісник та ін. ; за заг. ред. Т. М. Слінько. – Харків: Право, 2020. – 592 с.

9. Афанасьєва М. В. Конституційне право України: прагматичний курс : навч. посіб. / Афанасьєва М. В. ; за заг. ред. Афанасьєвої М. В., Єзерова А. А. – Одеса : Юридична література, 2017. – 254 с.

10. Муніципальне право України : навч. посіб. / упоряд. І. В. Тетарчук, Т. Є. Дяків. – К. : Центр учбової літератури, 2017. – 206 с

11. Любченко П. М. Муніципальне право : підручник / Любченко П. М. – Харків : Право, 2019. – 510 с.

12. Совгіря О. В. Конституційне право України. Повний курс : навч. посіб. / О. В. Совгіря, Н. Г. Шукліна. – К. : Юрінком Інтер, 2018. – 556 с.

13. Федоренко В. Л. Конституційне право України : підруч. / О. В. Совгіря, Н. Г. Шукліна. – К. : Ліра-К, 2016. – 616 с.

14. Фрицький Ю. О. Конституційне право України : навч. посіб. / Фрицький Ю. О. – К. : Університет «Україна», 2018. – 220 с.

Розділ 3. Судова влада в Україні

- 3.1. Засади судової влади в Україні.
- 3.2. Судова система України.
- 3.3. Правовий статус професійних суддів України та присяжних.
- 3.4. Суддівське самоврядування в Україні.
- 3.5. Забезпечення функціонування судових органів в Україні.

3.1. Засади судової влади в Україні

Судову владу слід визначити як специфічну, самостійну і незалежну гілку єдиної державної влади, яка створена з метою реалізації виключно судами в межах закону та судових процедур компетенції щодо:

- вирішення на підставі закону соціальних конфліктів між державою й особою та між фізичними і юридичними особами;
- контролю над конституційністю законів;
- контролю за дотриманням прав громадян під час розслідування злочинів і проведення оперативно-розшукової діяльності;
- встановлення найбільш значущих юридичних фактів.

До **ознак судової влади** належать такі:

- **судова влада здійснюється виключно спеціальними державними органами – судами;**

- **судова влада в Україні належить судам, які становлять єдину судову систему;**

- **суди є правозастосовними органами.** Вирішення справи судом означає, що він застосовує норми права до конкретного правовідношення, яке було предметом розгляду в судовому засіданні, й виносить на їх підставі мотивоване рішення (вирок);

- **судовій владі притаманна нормативність.** Соціальний простір, в якому функціонує судова влада, а також її діяльність з реалізації владних повноважень, їх зміст і форма здійснення містяться в нормах матеріального і процесуального права;

- **судова влада має окремий предмет діяльності.** Вона залучається до діяльності тільки у разі розгляду юридичної справи, якщо хоча б два суб'єкти перебувають у стані суперечок, а спір виник щодо відносин, які регулюються нормами права;

- **судова влада здійснюється на підставі вимог процесуального законодавства.** Саме процесуальний закон ретельно регламентує процедуру розгляду справ у суді, гарантуючи дотримання прав і законних інтересів усіх учасників судового розгляду, недопущення свавілля та суб'єктивізму;

- **участь народу в здійсненні правосуддя.** Реалізація принципу участі народу і здійсненні правосуддя наближає суд до суспільства і певною мірою сприяє формуванню самостійності судової влади, незалежної від законодавчої та виконавчої гілок влади, а також гуманізації правоохоронної діяльності в дусі поважного ставлення до прав і свобод людини та підви-

щенню професіоналізму суддів, державних обвинувачів та захисників на рівні, що забезпечує якісну діяльність у змагальному процесі за участю присяжних;

- **владний характер повноважень суду.** Він виявляється в тому, що вимоги і розпорядження суддів обов'язкові для всіх без винятку державних органів, організацій та інших юридичних і фізичних осіб;

- **виконання вимог суду і його рішень забезпечується силою держави.** В державному механізмі функціонують спеціальні органи і посадові особи, обов'язками яких є виконання судових рішень:

- **державні та приватні виконавці** (за вироками і рішеннями судів у частині майнових стягнень);

- **органи й установи Департаменту з питань виконання кримінальних покарань** (у разі звільнення особи від відбування покарання з випробуванням, за вироками, які передбачають покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк, обмеження волі тощо);

- **органи Національної поліції** (під час доставки до суду підсудних, які перебувають під вартою);

- **адміністрації державних органів і установ** (під час залучення експертів, провадження ревізій тощо);

- **адміністрації підприємств, установ, організацій** (наприклад, у разі призначення покарання у вигляді виправних, громадських робіт) тощо;

- **легітимність** судової влади;

- **самостійність і незалежність** судової влади. Під незалежністю судової влади слід розуміти те, що суди здійснюють свої функції, не відчуваючи будь-якого впливу з боку будь-кого;

- **судова влада має ситуативний характер**, оскільки функціонує тільки за умови звернення до неї суб'єктів права. Суд не розпочинає розгляд юридичних справ за власною ініціативою, а робить це лише за зверненням до нього і функціонує на час вирішення справи.

До **особливостей судової влади** слід зарахувати:

- **здійснення правосуддя.** Ця особливість судової влади є головною, оскільки відрізняє її від законодавчої та виконавчої гілок влади;

- **децентралізований характер.** Якщо законодавча і виконавча влада покладаються конституціями в основному на один-два вищих органи держави і за наявності кількох суб'єктів мають ієрархічну будову, то судова влада покладається на всю сукупність судових органів від найнижчих до верховних за відсутності відносин підпорядкування між ними;

- **неполітичний характер.** Якщо законодавча і виконавча влада постійно перебувають під безпосереднім впливом політичних сил, то судова влада має бути повністю деполітизованою;

- **джерело її сили.** Джерелом сили судової влади є повага суспільства і громадян до суду як його справедливого користувача і професійного тлумача, а показником сили судової влади є виконання судових рішень;

- **її здійснення у специфічних процесуальних формах** – у формі судових засідань за участю суддів, присяжних, позивача, відповідача, обвинуваченого, захисника та інших із дотриманням специфічних принципів: рівності всіх учасників перед законом і судом, незалежності судів і суддів, забезпечення доведеності вини, змагальності сторін, гласності тощо.

Судова влада завжди реалізується в певній формі. **Формами здійснення судової влади в Україні є:**

- конституційне судочинство;
- цивільне судочинство;
- господарське судочинство;
- адміністративне судочинство;
- кримінальне судочинство.

Функціями судової влади є головні напрями її діяльності, до яких слід зарахувати:

- **здійснення правосуддя.** Суди вирішують правові конфлікти, які виникають у суспільному житті між фізичними особами, між фізичними і юридичними особами, між юридичними особами з приводу порушення їхніх прав і законних інтересів, передбачених кримінальним, цивільним, господарським, адміністративним, міжнародним, екологічним, сімейним, житловим, конституційним чи іншим законодавством;

- **здійснення судового контролю за законністю та обґрунтованістю застосування заходів процесуального примусу.** Виконуючи цю функцію, суди вирішують питання щодо можливості (необхідності) застосування до особи заходів процесуального примусу і провадження окремих слідчих та оперативно-розшукових дій, що обмежують конституційні права і свободи людини. Суди також розглядають скарги на діяння прокурора, слідчого, особи, яка здійснює дізнання і дають висновок щодо їх законності й обґрунтованості. Такі скарги розглядаються відповідно до процесуального законодавства в порядку апеляційного або касаційного провадження;

- **тлумачення правових норм.** Діяльність судового органу завжди пов'язана з правозастосовною діяльністю, в процесі якої судді тлумачать правову норму. Водночас слід відокремити напрям судової діяльності, який безпосередньо полягає у трактуванні правової норми. За результатами такої діяльності суд робить висновок про правовий зміст норми і відповідність її Основному Закону;

- **офіційне посвідчення фактів, що мають юридичне значення.** Суди офіційно засвідчують юридичні факти, що визначають виникнення, зміну або припинення особистих чи майнових прав фізичних та юридичних осіб. Перелік фактів, що підлягають судовому засвідченню, визначено законодавством;

- **обмеження конституційної та іншої галузевої правосуб'єктності громадян України.** Зокрема, йдеться про компетенцію суду щодо визнання у випадках, визначених законом, особи недієздатною або обмежено дієздатною. До компетенції суду також належить обмеження дієздатності грома-

дянина, який наслідок у зловживання алкогольними напоями або наркотичними засобами ставить свою сім'ю у скрутне матеріальне становище.

Завданням судової влади є **забезпечення**:

- захисту гарантованих Конституцією України та законами прав і свобод людини і громадянина;
- захисту прав і законних інтересів юридичних осіб;
- інтересів суспільства і держави.

Завданням судової влади є також **гарантування права на справедливий суд**, що означає встановлення таких вимог до організації суду:

- його створення на підставі закону;
- самостійність;
- безсторонність;
- доступність;
- дотримання процедури розгляду справ;
- гласність;
- забезпечення реалізації наданих процесуальним законом прав учасників судового розгляду;
- змагальність;
- розумний строк розгляду справи;
- виконання остаточного судового рішення тощо.

Організація судової влади регулюється правовими нормами, серед яких особливе значення мають ті, що визначають не окремі аспекти судоустрою, а найбільш важливі й загальні питання функціонування судової влади. Такі норми набувають значення **принципів** – загальних, керівних, вихідних положень, які визначають її місце в системі єдиної державної влади, побудову інститутів судової влади, а також спрямованих на реалізацію поставлених перед судовою владою завдань. До принципів судової влади належать:

- **законність** судової влади. Принцип законності прямо витікає із конституційних положень, згідно з якими органи судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах та відповідно до норм матеріального і процесуального законодавства, а також нормативних приписів щодо судоустрою;

- **паритетність** судової влади. Цей принцип закріплений на конституційному рівні: жодного пріоритету судовій владі щодо законодавчої чи виконавчої не передбачено. Кожна з гілок наділена відповідною компетенцією у сфері суспільних відносин і самостійно виконує власні функції;

- **справедливість** судової влади. Людина має право на справедливий суд згідно з міжнародними актами. Визнання цього принципу вимагає від держави дотримання гарантій доступу до суду, матеріальних гарантій (забезпечення певних вимог щодо організації судів та кількісного складу суддівського корпусу), а також процесуальних гарантій стосовно судового розгляду;

- **доступність** судової влади. Принцип доступності передбачає нормативне закріплення та реальне забезпечення можливості безперешкодно-

го звернення до суду за захистом власних прав, відсутність при цьому не-виправданих правових і фактичних ускладнень;

- **незалежність** судової влади. Вона може бути представлена двома рівнями: зовнішнім та внутрішнім. *Зовнішній рівень* незалежності включає політичний та соціально-економічний аспекти. Політична незалежність визначається тією суспільно-політичною ситуацією, в якій здійснюється судова влада. Реальна незалежність судового органу повністю виключає можливість будь-якого впливу на судову владу з боку політичних партій, громадських рухів або їх лідерів. *Внутрішній рівень* незалежності судової влади становлять три елементи: процедура здійснення судової влади, статусні гарантії суддів та побудова судової системи;

- **безсторонність** судової влади. Розгляд справи в суді повинен здійснювати суддя, який не має особистої зацікавленості у справі та спроможний виконати роль безстороннього арбітра, котрий вирішує судову справу незалежно, підкорюючись тільки закону. Функції суду і сторін організаційно та функціонально розмежовані. Суддя не повинен ставати на сторону учасника процесу, а має захищати закон і сприяти припиненню його порушення;

- **процедурність** судової влади. Судова гілка влади функціонує в межах певної процедури і здійснюється тільки у спеціальній формі. Рішення судів, прийняті всупереч чи з порушенням установленної процедури, визнаються незаконними і мають бути скасовані, а умисні дії судді в такому випадку мають стати підставою для притягнення його до відповідальності;

- **територіальність** судової влади. Цей принцип означає побудову системи судів загальної юрисдикції відповідно до адміністративно-територіального устрою, визначеного Конституцією України. Принцип територіальності зумовлений потребою здійснення судової влади на всій території України та доступності її для всього населення;

- **інстанційність** судової влади. Принцип інстанційності зумовлений необхідністю забезпечення конституційного права на апеляційне і касаційне оскарження судових рішень. Інстанційність – це організація судів відповідно до необхідності забезпечити право на перегляд судового рішення судом вищого рівня.

Одним з найважливіших повноважень, здійснення якого пов'язано з функціонуванням судової влади, є правосуддя. **Правосуддя** можна визначити як діяльність суду, що здійснюється у формі цивільного, адміністративного, кримінального, а також конституційного судочинства, що провадиться у встановленій законом процесуальній формі в судових засіданнях, за участю сторін та інших учасників процесу, яка полягає у встановленні фактичних обставин справи і виявленні істини у справі, що розглядається, шляхом дослідження доказів, яке завершується прийняттям рішення від інших форм реалізації судової влади та інших видів правоохоронної діяльності.

До **ознак** правосуддя, в процесі здійснення якого відбувається розгляд справи, можна зарахувати такі:

- **розгляд справи відбувається у формі судових засідань**, тобто зборів складу суддів та інших учасників процесу, які провадяться у відкритій і усній формі. Провідне місце у судовому засіданні належить суду і головуючому – професійному судді. На нього покладається обов'язок забезпечення законного розгляду справи;

- важливою рисою цих засідань є **участь сторін** (обвинувачення і захисту в кримінальному процесі, позивача і відповідача у цивільному та господарському процесі тощо). Сторони при цьому наділені рівними правами й обов'язками для захисту власних законних інтересів. Судовий процес має змагальний характер, що дає змогу суду всебічно, повно й об'єктивно розглянути справу і винести правильне рішення;

- порядок розгляду справ, обговорення питань, що розглядаються, прийняття рішень, у тому числі тих, що завершують слухання, **відбувається з повним дотриманням процесуального закону**. Недотримання процедурних форм, закріплених процесуальними законами, може стати предметом нового судового розгляду і навіть призвести до скасування вже винесеного судового рішення. Дотримання процесуальної форми має принципове значення, оскільки громадяни можуть вступати в контакт із судовим органом не з будь-якого приводу, а лише у зв'язку з порушенням законних прав та інтересів (початок судового процесу шляхом оформлення позовної заяви) або залученням до суду в ролі свідка, потерпілого, позивача або підозрюваного, підсудного, обвинуваченого (у кримінальній справі);

- **в основу всіх судових рішень покладено докази**. Це зобов'язує суд ретельно досліджувати всі обставини справи, необхідні для її правильного вирішення. Під час розгляду спору будь-яке право, будь-який інтерес, та чи інша юридична ситуація повинні бути доведені. Доведення полягає у використанні будь-яких законних засобів і методів, за допомогою яких одна зі сторін чітко встановлює існування своїх правомочностей. У суді розгляд і оцінка доказів у справі набувають першочергового і майже завжди вирішального значення для вирішення судових суперечок;

- **суди володіють повною юрисдикцією** в тому сенсі, що ніякі інші органи влади не мають права ставити під сумнів обов'язковість виконання рішень судів. Рішення судів наділяються особливою силою та ефективністю. Воно набуває незворотного характеру, і ніхто не може його змінити, воно стає недоторканим навіть для судді, який його виніс. Після підтвердження у вищих судових інстанціях воно набуває обов'язкової сили й авторитетності для всіх без винятку державних органів і посадових осіб, а за необхідності воно забезпечується примусово;

- відправлення правосуддя в умовах складного і розгалуженого законодавства набуває **творчого характеру**, оскільки, з одного боку, воно пов'язане з пошуком істини, достовірним установленням фактів, що мають юридичне значення у судовій справі, а з іншого – з необхідністю точної правової оцінки встановлених фактичних обставин, тобто перебуванням у загальному масиві правових норм, що становлять систему права певної

держави, окремої норми або сукупності правових норм, які регулюють конкретні правовідносини.

Правосуддя здійснюється на основі **принципів**, закріплених ст. 129 Конституції України. Ними є:

- **законність**. Цей принцип є вихідним для функціонування судового органу. Його сутність полягає в тому, що судді під час відправлення правосуддя повинні діяти лише в межах та у спосіб, що визначені законодавством України;

- **рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом**. Він означає, що рішення суду не може ґрунтуватися на дискримінації. Тобто суд не може встановлювати будь-яких привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за майновими або іншими ознаками. Рівними перед законом і судом, так само як і громадяни України, є й іноземці, й особи без громадянства – за винятками, встановленими Конституцією, законами або міжнародними договорами України;

- **забезпечення доведеності вини** означає, що вирок суду має ґрунтуватися не на припущеннях, а на незаперечних доказах. Цей принцип впливає зі ст. 62 Конституції України, яка закріплює презумпцію невинуватості, згідно з якою особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вина не буде доведена в законному порядку й встановлена обвинувальним вироком суду;

- **змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості** – у процесі судового розгляду справи сторони (захист та обвинувачення) мають рівні процесуальні можливості щодо збирання доказів та їх використання для пошуку істини. Процесуальна рівність означає, що всі заходи, які має право вжити обвинувач для доказування обвинувачення, захист має право застосовувати для його спростування, а все, що має право робити цивільний позивач для підтримання позову, може робити цивільний відповідач для його заперечення;

- **підтримання державного обвинувачення в суді прокурором**. Відповідно до ст. 121 Конституції України, підтримання обвинувачення в суді є однією з функцій прокуратури. Прокурор зобов'язаний обґрунтувати необхідність застосування кримінального законодавства до підсудного на підставі зібраних доказів;

- **забезпечення обвинуваченому права на захист**. Цей принцип означає, що на слідчого, прокурора, особу, яка провадить дізнання, покладено обов'язок сприяти реалізації права обвинуваченого на захист;

- **гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами**. Розгляд справ у судах відбувається відкрито, крім випадків, передбачених процесуальним законом. Учасники судового розгляду та інші особи, присутні на відкритому судовому засіданні, мають право робити письмові нотатки. Проведення в залі судового засідання фото- і кінозйом-

ки, теле-, відео-, звукозапису із застосуванням стаціонарної апаратури, а також транслявання судового засідання допускається з дозволу суду, в порядку, встановленому процесуальним законом. Ніхто не може бути обмеженим у праві на отримання в суді усної або письмової інформації щодо результатів розгляду його судової справи;

- **забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду.** Усі учасники судового процесу та інші особи у випадках та порядку, передбачених процесуальним законом, мають право на апеляційне та касаційне оскарження судового рішення з метою виправлення судової помилки та прийняття правильного судового рішення. Подача апеляційної та касаційної скарги з дотриманням правил, що встановлені процесуальним законодавством, зобов'язує апеляційний і касаційний суд розглянути скаргу та перевірити законність, обґрунтованість і справедливність постановленого у справі судового рішення;

- **обов'язковість рішень суду.**

Правосуддя провадиться суддею одноосібно, колегією суддів або судом присяжних. За неповагу до суду або судді винні особи притягаються до юридичної відповідальності. Суд ухвалює рішення іменем України. Судове рішення обов'язкове до виконання. Контроль за виконанням судового рішення здійснює суд. Держава забезпечує фінансування та належні умови для функціонування судів і діяльності суддів. У Державному бюджеті України окремо визначаються видатки на утримання судів з урахуванням пропозицій Вищої ради правосуддя. Розмір винагороди судді встановлюється законом про судоустрій. Для захисту професійних інтересів суддів та вирішення питань внутрішньої діяльності судів відповідно до закону діє суддівське самоврядування.

Питання і завдання для самоперевірки знань

1. Дайте визначення поняття «судова влада».
2. Назвіть ознаки судової влади.
3. У чому полягають особливості судової влади?
4. Які форми здійснення судової влади Вам відомі?
5. Які функції виконує судова влада?

3.2. Судова система України

Суди в Україні утворюють єдину **судову систему України**, під якою слід розуміти сукупність усіх судів, що існують і функціонують в Україні, наділених повноваженнями здійснювати судову владу. Судову систему України **становлять дві підсистеми:**

- 1) **Конституційний Суд України** (суд конституційної юрисдикції);
- 2) **суди загальної юрисдикції.**

Єдність судової системи України забезпечується:

- єдиними засадами організації та діяльності судів;
- єдиним статусом суддів;

- обов'язковістю для всіх судів правил судочинства, визначених законом;
- єдністю судової практики;
- обов'язковістю виконання на території України судових рішень;
- єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності судів;
- фінансуванням судів виключно з Державного бюджету України;
- вирішенням питань внутрішньої діяльності судів органами суддівського самоврядування.

Юрисдикція судів судової системи України поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. **Створення ж надзвичайних та особливих судів не допускається.**

Особливе місце в судовій системі України посідає **Конституційний Суд України** – незалежний орган у системі судової влади, покликаний гарантувати верховність Конституції України на всій території держави. Конституційний Суд України – це єдиний орган конституційної юрисдикції, тобто перевірки нормативних актів на їх відповідність Конституції України шляхом конституційного судочинства. Наявність у країні Конституційного Суду свідчить про високий ступінь захисту Основного Закону. Діяльність Конституційного Суду України базується на **засадах**:

- верховенства права;
- незалежності;
- колегіальності;
- гласності;
- відкритості;
- повного і всебічного розгляду справ;
- обґрунтованості й обов'язковості ухвалених ним рішень і висновків.

Завдання Конституційного Суду України полягає у гарантуванні верховенства Конституції України на всій території України. **Функціями** Конституційного Суду України є вирішення питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України (конституційний контроль) та офіційне тлумачення Конституції України і законів України. **Повноваження** Конституційного Суду України полягають у вирішенні питань про:

- відповідність Конституції України (конституційність) законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

- офіційне тлумачення Конституції України;
- надання за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України, або Кабінету Міністрів України висновків про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;

- надання за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України висновків про відповідність Конституції України (конституційність) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

- надання за зверненням Верховної Ради України висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту в межах, визначених ст. 111 і 151 Конституції України;

- надання за зверненням Верховної Ради України висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам ст. 157 і 158 Конституції України;

- надання за зверненням Верховної Ради України висновку про порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України;

- вирішення питань про відповідність Конституції України та законам України нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим за зверненням Президента України згідно з ч. 2 ст. 137 Конституції України;

- вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів України (їх окремих положень) за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України.

Конституційний Суд України є *колегіальним органом*, який складається з *18 суддів*, з яких:

- **6 – призначає Президент України**. Призначеною вважається особа, щодо якої видано Указ Президента України, скріплений підписами Прем'єр-міністра та міністра юстиції. У разі припинення повноважень судді протягом *трьох місяців* призначається новий;

- **6 – призначає Верховна Рада України** таємним голосуванням. Кандидатури цих суддів пропонують або Голова Верховної Ради України, або народні депутати *не менше ніж 1/4 голосів* від конституційного складу парламенту. Призначеним вважається той кандидат, який отримав найбільшу кількість голосів депутатів, але більше половини голосів від конституційного складу Верховної Ради України. За результатами голосування Головою Верховної Ради України підписується відповідна постанова Верховної Ради. Нові судді призначаються також у *місячний термін*;

- **6 – призначає з'їзд суддів України** таємним голосуванням за висунутих кандидатів. Призначеним вважається кандидат, який у результаті таємного голосування одержав більшість голосів делегатів з'їзду. Новий суддя призначається у *трихмісячний термін*.

Конституційний Суд України уповноважений здійснювати конституційне провадження, якщо в його складі є *щонайменше 12 суддів*.

Суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який:

- володіє державною мовою;
- досяг *40-річного* віку;
- має вищу юридичну освіту;
- має стаж професійної діяльності у сфері права *не менше 15 років*;
- має високі моральні якості;
- є правником із визнаним рівнем компетентності.

Суддею Конституційного Суду *не може бути* призначена на посаду особа, яка на день призначення:

- є членом або обіймає посаду в політичній партії, іншій організації, яка має політичні цілі або бере участь у політичній діяльності;
- є обраною на виборну посаду в органі державної влади чи органі місцевого самоврядування, має представницький мандат;
- бере участь в організації або фінансуванні політичної агітації чи іншої політичної діяльності.

Особа набуває **статусу судді** Конституційного Суду України з дня, що є наступним за днем призначення на посаду. Він призначається на *строк 9 років* без права бути призначеним повторно. **Суддя Конституційного Суду України:**

- здійснює попередню підготовку питань для їх розгляду Колегією суддів Конституційного Суду, Конституційним Судом України;
- бере участь у розгляді справ.

Повноваження судді Конституційного Суду України *припиняються* у разі:

- закінчення строку його повноважень;
- досягнення суддею *70-річного віку*;
- припинення суддею громадянства України або набуття ним громадянства іншої держави;
- набрання законної сили рішенням суду про визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим, визнання недієздатним або обмежено дієздатним;
- набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього за вчинення ним злочину;
- його смерті.

Підставами для **звільнення** судді Конституційного Суду України з посади є:

- неспроможність виконувати свої повноваження за станом здоров'я, що підтверджується медичним висновком, який надає медична комісія, створена центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я;
- порушення ним вимог щодо несумісництва;
- вчинення ним істотного дисциплінарного проступку, грубе чи систематичне нехтування своїми обов'язками, що є несумісним зі статусом судді Конституційного Суду або виявило його невідповідність обійманій посаді;
- подання ним заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням.

Рішення про звільнення з посади судді Конституційного Суду України суд ухвалює *щонайменше 2/3* від його конституційного складу.

Конституційний Суд України очолює **голова Конституційного Суду України**, який обирається суддями Конституційного Суду на спеціальному

пленарному засіданні зі складу суддів шляхом таємного голосування лише на *один 3-річний термін*. Кандидат вважається обраним, якщо за нього проголосувала *більшість конституційного складу суддів* Конституційного Суду України. Голова Конституційного Суду має *заступника*, який обирається за пропозицією голови Конституційного Суду України лише на *один трирічний строк* таємним голосуванням. У разі відсутності голови або неможливості здійснення ним своїх повноважень його обов'язки виконує заступник або старший за віком суддя.

У складі Конституційного Суду України діють:

- *Велика палата*, яка діє у складі *всіх суддів* Конституційного Суду України;

- *два сенати*, кожен з яких діє у складі *9 суддів* Конституційного Суду України і розглядає справи за участю *щонайменше 6 суддів* Конституційного Суду;

- *шість колегій*, кожна з яких діє у складі *3 суддів* Конституційного Суду України. До повноважень Колегії належить вирішення питань щодо відкриття конституційного провадження у справі за конституційним поданням, конституційним зверненням, конституційною скаргою. До повноважень Колегії належить вирішення питань щодо відкриття конституційного провадження у справі за:

- *конституційним поданням* (поданим до Конституційного Суду України письмовим клопотанням щодо визнання акта (його окремих положень) неконституційним та офіційного тлумачення Конституції України);

- *конституційним зверненням* (поданим до Конституційного Суду України письмовим клопотанням про надання висновку щодо: відповідності Конституції України чинного міжнародного договору України або міжнародного договору, що вноситься до Верховної Ради України для надання згоди на його обов'язковість; відповідності Конституції України (конституційності) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою; дотримання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту; відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам ст. 157 і 158 Конституції України; порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України; відповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України та законам України);

- *конституційною скаргою* (поданим до Конституційного Суду України письмовим клопотанням щодо перевірки на відповідність Конституції України (конституційність) закону України (його окремих положень), що застосований в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу).

Організаційне, аналітичне, юридичне, інформаційне та матеріально-технічне забезпечення діяльності Конституційного Суду України здійснює Секретаріат Конституційного Суду України на чолі з *керівником Сек-*

ретаріату Конституційного Суду України, який призначається Конституційним Судом України за поданням голови Конституційного Суду України і повинен мати вищу юридичну освіту й відповідати кваліфікаційним вимогам, передбаченим Законом України «Про державну службу» для осіб, які претендують на обіймання посади державної служби категорії «А».

Як допоміжний робочий орган з числа суддів Конституційного Суду України утворюються **постійні комісії** Конституційного Суду України:

- комісія з питань регламенту та етики;
- комісія з питань бюджету і кадрів;
- комісія з питань наукового та інформаційного забезпечення;
- комісія з міжнародних зв'язків.

Голови постійних комісій призначаються головою Конституційного Суду України на строк своїх повноважень.

Для зберігання матеріалів діяльності Конституційного Суду України створено **архів Конституційного Суду України**. Матеріали справ, за якими приймаються рішення або висновки Конституційного Суду України, зберігаються *100 років*, а оригінали цих рішень і висновків – *безстроково*. Для забезпечення Конституційного Суду України нормативними актами, науковою та іншою спеціальною літературою утворена **бібліотека Конституційного Суду України**, а його друкованим органом є «**Вісник Конституційного Суду України**».

Систему судів загальної юрисдикції становлять:

- **місцеві суди:**
 - місцеві загальні суди;
 - місцеві господарські суди;
 - місцеві адміністративні суди;
- **апеляційні суди:**
 - апеляційні суди з розгляду цивільних і кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення;
 - апеляційні суди з розгляду господарських справ;
 - апеляційні суди з розгляду адміністративних справ;
- **вищі спеціалізовані суди:**
 - Вищий суд з питань інтелектуальної власності;
 - Вищий антикорупційний суд;
- **Верховний Суд.**

Місцезнаходження, територіальна юрисдикція і статус суду визначаються з урахуванням принципів:

- територіальності;
- спеціалізації.

Підставами для утворення чи ліквідації суду є зміна визначеної законом системи судоустрою, необхідність забезпечення доступності правосуддя, оптимізації видатків державного бюджету або зміна адміністративно-територіального устрою. Утворення суду може відбуватися шляхом створення нового суду або реорганізації (злиття, поділу) судів.

Суди спеціалізуються на розгляді:

- цивільних справ;
- кримінальних справ;
- господарських справ;
- адміністративних справ;
- справ про адміністративні правопорушення;
- інстанційності.

Місцевий суд є судом першої інстанції та здійснює правосуддя у порядку, встановленому процесуальним законом. При цьому:

- **місцевими загальними судами є окружні суди**, які утворюються в одному або кількох районах чи районах у містах, або у місті, або у районі (районах) і місті (містах). Вони розглядають цивільні, кримінальні, адміністративні справи, а також справи про адміністративні правопорушення у випадках та порядку, визначених процесуальним законом;

- **місцевими господарськими судами** є окружні господарські суди. Вони розглядають справи, що виникають із господарських правовідносин, а також інші справи, заховані законом до їх юрисдикції;

- **місцевими адміністративними судами** є окружні адміністративні суди, а також інші суди, визначені процесуальним законом. Вони розглядають справи адміністративної юрисдикції (адміністративні справи).

Місцевий суд складається з суддів місцевого суду, з числа яких призначається голова суду та у визначених законом випадках *заступник або заступники голови суду*. З числа суддів місцевого загального суду обираються *слідчі судді (суддя)*, які здійснюють повноваження із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні в порядку, визначеному процесуальним законом. Кількість слідчих суддів визначається окремо для кожного суду зборами суддів цього суду. Слідчі судді (суддя) обираються зборами суддів цього суду за пропозицією голови суду або за пропозицією будь-якого судді цього суду, якщо пропозиція голови суду не була підтримана, на строк не більше трьох років і можуть бути переобрані повторно. До обрання слідчого судді відповідного суду його повноваження здійснює найстарший за віком суддя цього суду. Слідчий суддя не звільняється від виконання обов'язків судді першої інстанції, проте здійснення ним повноважень із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні враховується у розподілі судових справ та має пріоритетне значення.

Апеляційні суди діють як суди апеляційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, – як суди першої інстанції, з розгляду цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. При цьому:

- **апеляційними судами з розгляду цивільних і кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення** є апеляційні суди, які утворюються в апеляційних округах;

- *апеляційними судами з розгляду господарських справ* є апеляційні господарські суди, які утворюються у відповідних апеляційних округах;

- *апеляційними судами з розгляду адміністративних справ* є апеляційні адміністративні суди, які утворюються у відповідних апеляційних округах.

У складі апеляційного суду можуть утворюватися судові палати з розгляду окремих категорій справ.

У системі судустрою діють **вищі спеціалізовані суди** як суди першої інстанції з розгляду окремих категорій справ. Вищими спеціалізованими судами є:

- ***Вищий суд з питань інтелектуальної власності;***

- ***Вищий антикорупційний суд.***

Вищі спеціалізовані суди розглядають справи, зараховані до їх юрисдикції процесуальним законом. У складі вищого спеціалізованого суду можуть утворюватися судові палати. Вищий спеціалізований суд:

- здійснює правосуддя як суд першої інстанції у справах, визначених процесуальним законом;

- аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику, інформує про результати узагальнення судової практики Верховний Суд;

- здійснює інші повноваження, визначені законом.

Верховний Суд є найвищим судом у системі судустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом. Він:

- здійснює правосуддя як суд касаційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, як суд першої або апеляційної інстанції в порядку, встановленому процесуальним законом;

- здійснює аналіз судової статистики, узагальнення судової практики;

- надає висновки щодо проектів законодавчих актів, які стосуються судустрою, судочинства, статусу суддів, виконання судових рішень та інших питань, пов'язаних із функціонуванням системи судустрою;

- надає висновок про наявність чи відсутність у діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; вносить за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неспроможність виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;

- звертається до Конституційного Суду України щодо конституційності законів, інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції України;

- забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом;

- здійснює інші повноваження, визначені законом.

До складу Верховного Суду входять судді у кількості *не більше 200*. **У складі Верховного Суду діють:**

- Велика палата Верховного Суду (до її складу входить *21 суддя* Верховного Суду);

- Касаційний адміністративний суд;
- Касаційний господарський суд;
- Касаційний кримінальний суд;
- Касаційний цивільний суд.

Велика палата Верховного Суду:

- у визначених законом випадках здійснює перегляд судових рішень у касаційному порядку з метою забезпечення однакового застосування судами норм права;

- діє як суд апеляційної інстанції у справах, розглянутих Верховним Судом як судом першої інстанції;

- аналізує судову статистику та вивчає судову практику, здійснює узагальнення судової практики;

- здійснює інші повноваження, визначені законом.

Судді Верховного Суду обираються до Великої палати зборами суддів відповідних касаційних судів з числа суддів таких касаційних судів. Кожен касаційний суд у складі Верховного Суду обирає *по 5 суддів* до Великої палати Верховного Суду. До складу Великої палати Верховного Суду також входить голова Верховного Суду за посадою.

До складу кожного касаційного суду входять судді відповідної спеціалізації. **У кожному касаційному суді утворюються судові палати** з розгляду окремих категорій справ з урахуванням спеціалізації суддів. Наприклад, у *Касаційному адміністративному суді* обов'язково створюються окремі палати для розгляду справ щодо: податків, зборів та інших обов'язкових платежів; захисту соціальних прав; виборчого процесу та референдуму, а також захисту політичних прав громадян. А в *Касаційному господарському суді* обов'язково створюються окремі палати для розгляду справ щодо (про): банкрутства; захисту прав інтелектуальної власності, а також пов'язаних з антимонопольним та конкурентним законодавством; корпоративних спорів, корпоративних прав та цінних паперів. Кількість і спеціалізація судових палат визначаються рішенням зборів суддів касаційного суду з урахуванням вимог частин п'ятої та шостої цієї статті та судового навантаження. Інші палати у касаційних судах створюються за рішенням зборів суддів касаційного суду. Судові палати касаційного суду:

- здійснюють правосуддя в порядку, встановленому процесуальним законом;

- аналізують судову статистику та вивчають судову практику;

- здійснюють інші повноваження, визначені законом.

Судову палату очолює *секретар судової палати*, який:

- організовує роботу відповідної судової палати і головує на її засіданнях;

- організовує аналіз судової статистики, вивчення судової практики;

- інформує збори суддів касаційного суду про діяльність судової палати;
- здійснює інші повноваження, визначені законом.

У Верховному Суді діє **Пленум Верховного Суду** – колегіальний орган, до складу якого входять усі судді Верховного Суду. Він:

- обирає на посади та звільняє з посад голову Верховного Суду та заступника голови Верховного Суду в порядку, встановленому цим Законом;
- обирає з числа суддів Верховного Суду за поданням голови Верховного Суду та звільняє від виконання обов'язків секретаря Пленуму Верховного Суду;
- заслуховує інформацію голови Верховного Суду про його діяльність, секретаря Великої палати Верховного Суду про діяльність Палати;
- надає висновки щодо проектів законодавчих актів, які стосуються судоустрою, судочинства, статусу суддів, виконання судових рішень та інших питань, пов'язаних із функціонуванням системи судоустрою України;
- приймає рішення про звернення до Конституційного Суду України з питань конституційності законів та інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції України;
- надає висновок про наявність чи відсутність у діяннях, в яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; вносить за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неспроможність виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;
- затверджує регламент Пленуму Верховного Суду;
- затверджує положення про Науково-консультативну раду при Верховному Суді та її склад;
- затверджує склад редакційної колегії офіційного друкованого органу Верховного Суду;
- затверджує бюджетний запит Верховного Суду;
- з метою забезпечення однакового застосування норм права у вирішенні окремих категорій справ узагальнює практику застосування матеріального і процесуального законів, систематизує та забезпечує оприлюднення правових позицій Верховного Суду з посиланням на судові рішення, в яких вони були сформульовані;
- за результатами аналізу судової статистики та узагальнення судової практики надає роз'яснення рекомендаційного характеру з питань застосування законодавства у вирішенні судових справ;
- розглядає та вирішує інші питання, зараховані законом до його повноважень.

Питання і завдання для самоперевірки знань

1. Назвіть елементи, що становлять систему судової влади в Україні.
2. Охарактеризуйте правовий статус Конституційного Суду України.
3. Які суди входять до системи місцевих судів в Україні?
4. У чому полягають завдання апеляційних судів?
5. Розкрийте правовий статус Верховного Суду.

3.3. Правовий статус професійних суддів України та присяжних

Під **правовим статусом суддів** слід розуміти вимоги, які ставляться до суддів, правові гарантії, що дозволяють їм здійснювати власні повноваження, а також порядок притягнення суддів до відповідальності та звільнення їх з посади.

Особливе значення у характеристиці правового статусу суддів має **єдність статусу всіх суддів** в Україні незалежно від того, в якому суді вони працюють. Ця єдність **забезпечується**:

- єдиними в цілому вимогами до кандидатів на посаду судді;
- порядком наділення суддів повноваженнями (конкурсна основа, рекомендація кваліфікаційної комісії суддів);
- сукупністю прав і обов'язків суддів;
- незалежністю, самостійністю суддів та неприпустимістю втручання в їхню діяльність;
- незмінюваністю суддів;
- недоторканністю суддів;
- засобами правового та соціального захисту;
- засобами матеріального забезпечення;
- відповідальністю за неповагу до суду чи судді;
- неприпустимістю обіймати інші оплачувані посади (місця роботи) за винятком випадків, визначених законом;
- політичним нейтралітетом суддів.

Єдиними є і **права та обов'язки судді**. **Права** судді, пов'язані зі здійсненням правосуддя, визначаються Конституцією України, процесуальним та іншими законами. Так:

- суддя має право брати участь у суддівському самоврядуванні;
- судді можуть утворювати об'єднання та брати участь у них з метою захисту своїх прав та інтересів, підвищення професійного рівня;
- суддя може бути членом національних або міжнародних асоціацій та інших організацій, що мають на меті захист інтересів суддів, утвердження авторитету судової влади в суспільстві або розвиток юридичної професії та науки;
- суддя має право підвищувати свій професійний рівень та проходити з цією метою відповідну підготовку.

Водночас суддя **зобов'язаний**:

- справедливо, безсторонньо та своєчасно розглядати і вирішувати судові справи відповідно до закону з дотриманням засад і правил судочинства;
- дотримуватися правил суддівської етики, в тому числі виявляти і підтримувати високі стандарти поведінки у будь-якій діяльності з метою укріплення суспільної довіри до суду, забезпечення впевненості суспільства в чесності та непідкупності суддів;
- подавати декларацію доброчесності судді та декларацію родинних зв'язків судді;
- виявляти повагу до учасників процесу;

- не розголошувати відомості, які становлять таємницю, що охороняється законом, у тому числі таємницю нарадчої кімнати і закритого судового засідання;

- виконувати вимоги та дотримуватись обмежень, установлених законодавством у сфері запобігання корупції;

- подавати декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;

- систематично розвивати професійні навички (вміння), підтримувати свою кваліфікацію на належному рівні, необхідному для виконання повноважень у суді, де він обіймає посаду;

- звертатися з повідомленням про втручання в його діяльність як судді щодо здійснення правосуддя до Вищої ради правосуддя та Генерального прокурора упродовж п'яти днів після того, як йому стало відомо про таке втручання;

- підтверджувати законність джерела походження майна у зв'язку з проходженням кваліфікаційного оцінювання або в порядку дисциплінарного провадження щодо судді, якщо обставини, що можуть мати наслідком притягнення судді до дисциплінарної відповідальності, викликають сумнів у законності джерела походження майна або доброчесності поведінки судді.

Однак єдність правового статусу суддів водночас передбачає наділення їх різним обсягом повноважень і компетенції залежно від судової ланки та конкретного суду в судовій системі України. Так, особливості правового статусу суддів Конституційного Суду України визначаються лише Конституцією України і Законом України «Про Конституційний Суд України». Крім того, Конституція України визначає лише загальні вимоги до кандидатів *на посаду судді*. Відповідно до її ст. 127, на посаду судді *може бути призначений*:

- громадянин України;

- не молодший 30 та не старший 65 років;

- який має вищу юридичну освіту;

- має стаж професійної діяльності у сфері права не менше 5 років;

- є компетентним, доброчесним;

- володіє державною мовою.

До кандидатів на посаду судді вищих спеціалізованих судів та Верховного Суду встановлюються додаткові вимоги. Зокрема:

- *суддею Вищого суду з питань інтелектуальної власності може бути* особа, яка відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердила здатність здійснювати правосуддя у Вищому суді з питань інтелектуальної власності, а також відповідає одній із таких вимог:

- має стаж роботи на посаді судді не менше 3 років;

- має досвід професійної діяльності представника у справах інтелектуальної власності (патентного повіреного) *щонайменше 5 років*;

- має досвід професійної діяльності адвоката щодо здійснення представництва в суді у справах про захист прав інтелектуальної власності *щонайменше 5 років*;

- має сукупний стаж (досвід) роботи (професійної діяльності) *щонайменше 5 років*;

- *суддею Вищого антикорупційного суду може бути особа*, яка відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердила здатність здійснювати правосуддя у Вищому антикорупційному суді, а також відповідає іншим вимогам, установленим законом;

- *суддею Верховного Суду може бути особа*, яка відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердила здатність здійснювати правосуддя у Верховному Суді, а також відповідає одній із таких вимог:

- має стаж роботи на посаді судді *не менше 10 років*;

- має науковий ступінь у сфері права та стаж наукової роботи у сфері права *щонайменше 10 років*;

- має досвід професійної діяльності адвоката, в тому числі щодо здійснення представництва в суді та/або захисту від кримінального обвинувачення *щонайменше 10 років*;

- має сукупний стаж (досвід) роботи (професійної діяльності) *щонайменше 10 років*.

Не може бути призначений на посаду судді громадянин:

- визнаний судом обмежено дієздатним або недієздатним;

- який має хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню функцій зі здійснення правосуддя;

- який має незняту чи непогашену судимість.

Не може претендувати на посаду судді й особа:

- до якої згідно із законом застосовується заборона обіймати відповідну посаду;

- яку було раніше звільнено з посади судді за вчинення істотного дисциплінарного проступку, грубе чи систематичне нехтування обов'язками, що є несумісним зі статусом судді або виявило його невідповідність обійманій посаді, порушення вимог щодо несумісництва, порушення обов'язку підтвердити законність джерела походження майна або у зв'язку із набранням законної сили обвинувальним вироком щодо такої особи, крім випадків визнання в судовому порядку протиправним рішення про звільнення із цих підстав або скасування обвинувального вироку суду;

- яку було раніше звільнено з посади судді за результатами кваліфікаційного оцінювання.

Добір кандидатів на посаду судді здійснюється з числа осіб, які відповідають вимогам, установленим законодавством, та передбачає такі **стадії**:

- рішення Вищої кваліфікаційної комісії суддів України про оголошення добору кандидатів на посаду судді з урахуванням прогнозованої кількості вакантних посад суддів;

- розміщення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України на своєму офіційному веб-сайті оголошення про проведення добору кандидатів на посаду судді. В оголошенні має бути зазначено кінцевий термін подання документів до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, що *не може бути меншим ніж 30 днів* із дати розміщення оголошення, а також прогнозована кількість вакантних посад суддів на наступний рік;

- подання особами, які виявили намір стати суддею, до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України відповідної заяви та документів;

- здійснення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України перевірки відповідності осіб, які звернулися із заявою для участі в доборі, установленим вимогам до кандидата на посаду судді на основі поданих документів;

- допуск Вищою кваліфікаційною комісією суддів України осіб, які за результатами перевірки на час звернення відповідають вимогам до кандидата на посаду судді, до участі у доборі та складанні відбіркового іспиту;

- складання особою, допущеною до участі у доборі, відбіркового іспиту;

- встановлення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України результатів відбіркового іспиту та їх оприлюднення на офіційному веб-сайті Вищої кваліфікаційної комісії суддів України;

- проведення стосовно осіб, які успішно склали відбіркового іспит, спеціальної перевірки в порядку, визначеному законодавством про запобігання корупції;

- проходження кандидатами, які успішно склали відбіркового іспит і пройшли спеціальну перевірку, спеціальної підготовки, отримання свідоцтва про проходження спеціальної підготовки;

- складання кандидатами, які пройшли спеціальну підготовку, кваліфікаційного іспиту й установлення його результатів;

- зарахування Вищою кваліфікаційною комісією суддів України кандидатів на посаду судді за результатами кваліфікаційного іспиту до резерву на заміщення вакантних посад судді, визначення їх рейтингу, оприлюднення списку кандидатів на посаду судді, включених до резерву та рейтингового списку, на офіційному веб-сайті Вищої кваліфікаційної комісії суддів України;

- оголошення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України відповідно до кількості вакантних посад судді у місцевих судах конкурсу на заміщення таких посад;

- проведення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України конкурсу на заміщення вакантної посади судді на основі рейтингу кандидатів, які взяли участь у такому конкурсі, та внесення рекомендації Вищій раді правосуддя щодо призначення кандидата на посаду судді;

- розгляд Вищою радою правосуддя рекомендації Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та ухвалення рішення щодо кандидата на посаду судді;

- видання указу Президента України про призначення на посаду судді – у разі внесення Вищою радою правосуддя подання про призначення судді на посаду.

Добір кандидатів на посаду судді, які мають стаж роботи на посаді помічника судді *щонайменше 3 роки*, проводиться з особливостями, визначеними рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України.

Для **проведення спеціальної перевірки** Вища кваліфікаційна комісія суддів України після ухвалення попереднього рішення про допуск осіб, які успішно склали відбірковий іспит, до наступного етапу добору надсилає до уповноважених органів запити про перевірку відповідних відомостей щодо зазначених осіб. У разі проведення перевірки відомостей шляхом безпосереднього доступу до автоматизованих інформаційних і довідкових систем, реєстрів та банків даних, держателем (адміністратором) яких є державні органи або органи місцевого самоврядування, запити до відповідних органів не надсилаються. За результатами спеціальної перевірки Вища кваліфікаційна комісія суддів України ухвалює рішення про направлення осіб, які відповідають установленим до кандидата на посаду судді вимогам, для проходження спеціальної підготовки в Національній школі суддів України.

Спеціальна підготовка кандидата на посаду судді включає теоретичну підготовку судді в Національній школі суддів України. Спеціальна підготовка проводиться *протягом 12 місяців* (якщо інший строк не визначено рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України) за рахунок коштів Державного бюджету України. На період проходження підготовки кандидатом за ним зберігається основне місце роботи, виплачується стипендія в розмірі посадового окладу помічника судді місцевого суду. Строк проходження спеціальної підготовки в Національній школі суддів України зараховується до стажу професійної діяльності у сфері права. За результатами спеціальної підготовки кандидати отримують свідоцтво встановленого Вищою кваліфікаційною комісією суддів України зразка. Проходженням кандидатом спеціальної підготовки вважається успішне виконання програми підготовки. Національна школа суддів України надсилає матеріали щодо кандидатів, які пройшли спеціальну підготовку, до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України для складання кваліфікаційного іспиту. В разі порушення кандидатом на посаду судді порядку проходження спеціальної підготовки, що призвело до його відрахування, припинення кандидатом проходження такої підготовки за власною ініціативою, неуспішного виконання кандидатом на посаду судді програми спеціальної підготовки він повинен відшкодувати кошти, витрачені на його підготовку. Кандидат на посаду судді зобов'язаний відшкодувати кошти, витрачені на його спеціальну підготовку, також у разі, якщо він без поважних причин не з'явився для складання кваліфікаційного іспиту або протягом трьох років з дня зарахування до резерву не подав заяву про участь у конкурсі на обіймання вакантної посади судді чи за власним бажанням виключений із резерву.

Кваліфікаційний іспит є атестуванням особи, яка пройшла спеціальну підготовку і виявила намір бути рекомендованою для призначення на посаду судді. Кваліфікаційний іспит проводиться шляхом складання кандидатом на посаду судді письмового анонімного тестування та виконання

анонімно письмового практичного завдання з метою виявлення рівня знань, практичних навичок та вмінь у застосуванні закону та веденні судового засідання. Кваліфікаційний іспит проводиться Вищою кваліфікаційною комісією суддів України у спеціально обладнаному для цього приміщенні. Перебіг кваліфікаційного іспиту фіксується за допомогою технічних засобів відео- та звукозапису. На кожному його етапі та під час оцінювання результатів можуть бути присутніми представники засобів масової інформації, професійних організацій правників, а також правозахисних організацій. Порядок складання кваліфікаційного іспиту, методика оцінювання кандидатів визначаються положенням, що затверджується Вищою кваліфікаційною комісією суддів України. Результати кваліфікаційного іспиту дійсні *протягом 3 років* з дня складання іспиту. Якщо особа набрала *менше 75 відсотків* максимально можливого балу кваліфікаційного іспиту, вона вважається такою, що не склала кваліфікаційний іспит. Особа, яка не склала кваліфікаційний іспит, може бути допущена до складання такого іспиту повторно *не раніше ніж через 1 рік*. Особа, яка не склала кваліфікаційний іспит повторно, може бути допущена до наступного іспиту *не раніше ніж через 2 роки*.

Для **проведення конкурсу на обіймання вакантної посади судді** Вища кваліфікаційна комісія суддів України ухвалює рішення про його оголошення, розміщує відповідну інформацію на своєму офіційному веб-сайті і веб-порталі судової влади та публікує її у визначених нею друкованих засобах масової інформації *не пізніше ніж за 1 місяць* до дня проведення конкурсу. За результатами конкурсного добору Вища кваліфікаційна комісія суддів України надсилає до Вищої ради правосуддя відповідно до кількості вакантних посад суддів рекомендації про призначення кандидатів судьями. Відповідно до внесеної Вищою кваліфікаційною комісією суддів України рекомендації Вища рада правосуддя на своєму засіданні розглядає питання про призначення кандидата на посаду судді та в разі ухвалення позитивного рішення вносить подання Президентові України про призначення судді на посаду.

Призначення на посаду судді здійснюється Президентом України на підставі та в межах подання Вищої ради правосуддя, без перевірки дотримання встановлених вимог до кандидатів на посаду судді та порядку проведення добору чи кваліфікаційного оцінювання кандидатів. Будь-які звернення щодо кандидата на посаду судді не перешкоджають його призначенню на посаду. Викладені в таких зверненнях факти можуть бути підставою для порушення Президентом України перед компетентними органами питання про проведення в установленому законом порядку перевірки цих фактів. Президент України видає указ про призначення судді *не пізніше 30 днів* із дня отримання відповідного подання Вищої ради правосуддя. Порядок призначення на посаду судді апеляційного суду, вищого спеціалізованого суду або Верховного Суду встановлено спеціальною процедурою.

Суддя може бути переведений, у тому числі тимчасово шляхом відрадження, на посаду судді до іншого суду Вищою радою правосуддя в по-

рядку, передбаченому законом. **Переведення судді** на посаду судді до іншого суду здійснюється на підставі та в межах рекомендації Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, внесеної за результатами конкурсу на заміщення вакантної посади судді. Переведення судді на посаду судді до іншого суду того самого або нижчого рівня може здійснюватися без конкурсу тільки у випадках реорганізації, ліквідації або припинення роботи суду, в якому такий суддя обіймає посаду судді. Переведення судді до іншого суду в порядку дисциплінарної відповідальності здійснюється на підставі подання органу, який ухвалив рішення про притягнення судді до дисциплінарної відповідальності:

- умисне або внаслідок недбалості:
- незаконна відмова в доступі до правосуддя (у тому числі незаконна відмова в розгляді по суті позовної заяви, апеляційної, касаційної скарги тощо) або інше істотне порушення норм процесуального права під час здійснення правосуддя, що унеможливило реалізацію учасниками судового процесу наданих їм процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків або призвело до порушення правил щодо юрисдикції або складу суду;
- незазначення в судовому рішенні мотивів прийняття або відхилення аргументів сторін щодо суті спору;
- порушення засад гласності й відкритості судового процесу;
- порушення засад рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом, змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості;
- незабезпечення обвинуваченому права на захист, перешкоджання реалізації прав інших учасників судового процесу;
- порушення правил щодо відводу (самовідводу);
- безпідставне затягування або невжиття суддею заходів щодо розгляду заяви, скарги чи справи протягом строку, встановленого законом, зволікання з ухваленням вмотивованого судового рішення, несвоєчасне надання суддею копії судового рішення для її внесення до Єдиного державного реєстру судових рішень;
- допущення суддею поведінки, що ганьбить звання судді або підриває авторитет правосуддя, зокрема в питаннях моралі, чесності, непідкупності, відповідності способу життя судді його статусу, дотримання інших норм суддівської етики та стандартів поведінки, які забезпечують суспільну довіру до суду, прояв неповаги до інших суддів, адвокатів, експертів, свідків чи інших учасників судового процесу;
- умисне або внаслідок грубої недбалості допущення суддею, який брав участь в ухваленні судового рішення, порушення прав людини й основоположних свобод або інше грубе порушення закону, що призвело до істотних негативних наслідків;
- розголошення суддею таємниці, що охороняється законом, у тому числі таємниці нарадчої кімнати, або інформації, що стала відомою судді під час розгляду справи у закритому судовому засіданні;

- неповідомлення суддею Вищої ради правосуддя та Генерального прокурора про випадок втручання в діяльність судді щодо здійснення правосуддя, у тому числі про звернення до нього учасників судового процесу чи інших осіб, включаючи осіб, уповноважених на виконання функцій держави, з приводу конкретних справ, що перебувають у провадженні судді, якщо таке звернення здійснено в інший, ніж передбачено процесуальним законодавством, спосіб, упродовж п'яти днів після того, як йому стало відомо про такий випадок;

- неповідомлення або несвоєчасне повідомлення Ради суддів України про реальний чи потенційний конфлікт інтересів судді (крім випадків, коли конфлікт інтересів урегульовується в порядку, визначеному процесуальним законом);

- втручання у процес здійснення правосуддя іншими суддями;

- неподання або несвоєчасне подання для оприлюднення декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в порядку, встановленому законодавством у сфері запобігання корупції;

- зазначення в декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, заздалегідь неправдивих відомостей або умисне незазначення відомостей, визначених законодавством;

- використання статусу судді з метою незаконного отримання ним або третіми особами матеріальних благ або іншої вигоди, якщо таке правопорушення не містить складу злочину або кримінального проступку;

- допущення суддею недоброчесної поведінки, у тому числі здійснення суддею або членами його сім'ї витрат, що перевищують доходи такого судді та доходи членів його сім'ї; встановлення невідповідності рівня життя судді задекларованим доходам; непідтвердження суддею законності джерела походження майна;

- ненадання інформації або надання заздалегідь недостовірної інформації на законну вимогу члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та/або члена Вищої ради правосуддя, у тому числі недотримання встановлених законом строків надання інформації;

- непроходження курсу підвищення кваліфікації в Національній школі суддів України відповідно до направлення, визначеного органом, що здійснює дисциплінарне провадження щодо суддів, або непроходження подальшого кваліфікаційного оцінювання для підтвердження здатності судді здійснювати правосуддя у відповідному суді, або непідтвердження здатності судді здійснювати правосуддя у відповідному суді за результатами цього кваліфікаційного оцінювання;

- визнання судді винним у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією, у випадках, установлених законом;

- неподання або несвоєчасне подання декларації родинних зв'язків суддею;

- подання у декларації родинних зв'язків судді заздалегідь недостовірних (у тому числі неповних) відомостей;

- неподання або несвоєчасне подання декларації доброчесності суддею;
- декларування заздалегідь недостовірних (у тому числі неповних) тверджень у декларації доброчесності судді.

За наявності відповідних підстав стосовно судді може бути відкрито **дисциплінарне провадження**. **Право на звернення** зі скаргою щодо дисциплінарного проступку судді, з повідомленням про вчинення дисциплінарного проступку суддею (дисциплінарною скаргою) має будь-яка особа. **Громадяни** здійснюють зазначене право *особисто або через адвоката, юридичні особи – через адвоката, органи державної влади та органи місцевого самоврядування – через своїх керівників або представників, Комісія з питань доброчесності та етики – через її голову або членів Комісії*. Дисциплінарне провадження щодо судді здійснюють дисциплінарні палати Вищої ради правосуддя.

До суддів може застосовуватися **дисциплінарне стягнення** у вигляді:

- попередження;
- догани – з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді *протягом 1 місяця*;
- суворої догани – з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді *протягом 3 місяців*;
- подання про тимчасове (від 1 до 6 місяців) відсторонення від здійснення правосуддя – з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді та обов'язковим направленням судді до Національної школи суддів України для проходження курсу підвищення кваліфікації, визначеного органом, що здійснює дисциплінарне провадження щодо суддів, та подальшим кваліфікаційним оцінюванням для підтвердження здатності судді здійснювати правосуддя у відповідному суді;
- подання про переведення судді до суду нижчого рівня;
- подання про звільнення судді з посади, яке застосовується у разі:
 - вчинення суддею істотного дисциплінарного проступку, грубого чи систематичного нехтування обов'язками, що є несумісним зі статусом судді або виявило його невідповідність обійманій посаді, якщо:
 - суддя допустив поведінку, що ганьбить звання судді або підриває авторитет правосуддя, у тому числі в питаннях моралі, чесності, непідкупності, відповідності способу життя судді його статусу, дотримання інших етичних норм та стандартів поведінки, які забезпечують суспільну довіру до суду;
 - суддя вчинив дисциплінарний проступок, маючи непогашене дисциплінарне стягнення (крім попередження чи догани), або має два непогашених дисциплінарних стягнення;
 - встановлено факт недоброчесної поведінки судді, у тому числі здійснення суддею або членами його сім'ї витрат, що перевищують доходи такого судді та доходи членів його сім'ї, законність джерел яких підтверджена; встановлення невідповідності рівня життя судді задекларованим ним та членами його сім'ї майну і доходам; використання статусу судді з метою незаконного отримання ним або третіми особами матеріальних благ або іншої вигоди;

- суддю визнано судом винним у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією;

- суддя не виконав вимоги рішення органу, що здійснює дисциплінарне провадження щодо судді, або за результатами кваліфікаційного оцінювання суддя не підтвердив здатність здійснювати правосуддя у відповідному суді;

- суддя умисно не подав декларацію доброчесності чи декларацію родинних зв'язків у встановлені строки або умисно задекларував недостовірні (в тому числі неповні) твердження у декларації доброчесності;

- суддя допустив інше грубе порушення закону, що підриває суспільну довіру до суду;

- суддя порушив обов'язок підтвердити законність джерела походження майна.

Дисциплінарне стягнення до судді застосовується *не пізніше 3 років* із дня вчинення проступку без урахування часу тимчасової непрацездатності або перебування судді у відпустці чи здійснення відповідного дисциплінарного провадження.

Суддя обіймає посаду **безстроково, але** він може бути звільнений з посади виключно на таких підставах:

- неспроможність виконувати повноваження за станом здоров'я (за наявності медичного висновку, що надається медичною комісією, утвореною спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань охорони здоров'я, за зверненням Вищої ради правосуддя);

- порушення суддею вимог щодо несумісництва (за рішенням, ухваленим Вищою радою правосуддя);

- вчинення істотного дисциплінарного проступку, грубе чи систематичне нехтування обов'язками, що є несумісним зі статусом судді або виявило його невідповідність обійманій посаді;

- подання заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням (заява подається суддею до Вищої ради правосуддя, яка *протягом 1 місяця* з дня надходження відповідної заяви ухвалює рішення про звільнення судді з посади);

- незгода на переведення до іншого суду в разі ліквідації чи реорганізації суду, в якому суддя обіймає посаду;

- порушення обов'язку підтвердити законність джерела походження майна, яке може бути встановлене:

- у межах дисциплінарного провадження щодо суддів – Вищою радою правосуддя (її органами);

- у межах кваліфікаційного оцінювання судді – Вищою кваліфікаційною комісією суддів України;

- судом у розгляді відповідної справи.

Повноваження судді припиняються у разі:

- досягнення суддею *65 років*;

- припинення громадянства України або набуття суддею громадянства іншої держави;

- набрання законної сили рішенням суду про визнання судді безвісно відсутнім або оголошення померлим, визнання недієздатним або обмежено дієздатним;

- смерті судді;

- набрання законної сили обвинувальним вироком щодо судді за вчинення ним злочину.

Держава забезпечує особисту безпеку судді та членів його сім'ї.

Ст. 127 Конституції України передбачено, що правосуддя здійснюють професійні судді та у визначених процесуальним законом випадках і за їхньою згодою **присяжні**, які вирішують справи у складі суду разом із суддею або залучаються до здійснення правосуддя. Участь присяжних у розгляді судових справ спрямована на реалізацію принципу колегіальності у правосудді. Присяжні відповідають на питання:

- чи доведено, що відповідне діяння, у вчиненні якого обвинувачується підсудний, мало місце;

- чи доведено, що це діяння вчинив підсудний;

- чи винний він у скоєнні цього діяння.

Для вирішення питання про призначення покарання має суттєве значення думка присяжних про те, заслуговує чи не заслуговує підсудний полегкості, але у визначенні міри покарання засудженому і вирішенні інших складних питань, що виникають у розгляді справи, присяжні не беруть участі. Категорії справ, до розгляду яких залучаються присяжні, процесуальним законодавством не визначені. Як правило, суди присяжних утворюються для розгляду кримінальних справ про особливо тяжкі злочини, за вчинення яких кримінальним законом передбачена можливість призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі, якщо обвинувачений заявив про розгляд справи судом присяжних.

Для затвердження списку присяжних територіальне управління Державної судової адміністрації України звертається з поданням до відповідних місцевих рад, які формують і затверджують у кількості, зазначеній у поданні, список громадян, котрі постійно проживають на територіях, на які поширюється юрисдикція відповідного окружного суду, відповідають вимогам законодавства і дали згоду бути присяжними. Список присяжних затверджується *на 3 роки* і переглядається в разі необхідності для заміни осіб, які вибули зі списку, за поданням територіального управління Державної судової адміністрації України.

Присяжним може бути громадянин України, який:

- досяг *30-річного віку*;

- постійно проживає на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного окружного суду, якщо інше не визначено законом.

Не включаються до списків присяжних громадяни:

- визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними;

- які мають хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків присяжного;

- які мають незняту або непогашену судимість;

- народні депутати України, члени Кабінету Міністрів України, судді, прокурори, працівники правоохоронних органів (органів правопорядку), військовослужбовці, працівники апаратів судів, інші державні службовці, посадові особи органів місцевого самоврядування, адвокати, нотаріуси, члени Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Вищої ради правосуддя;

- особи, на яких протягом останнього року накладалось адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення;

- громадяни, які досягли *65 років*;

- особи, які не володіють державною мовою.

За наявності цих обставин голова суду повинен увільнити особу, яку було включено до списку присяжних, від виконання обов'язків присяжного. Голова суду також **увільняє від виконання обов'язків присяжного**:

- особу, яка перебуває у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами, у відпустці по догляду за дитиною, а також особу, яка має дітей дошкільного чи молодшого шкільного віку або утримує дітей-інвалідів або членів сім'ї похилого віку;

- керівника або заступника керівника органу місцевого самоврядування;

- особу, яка через свої релігійні переконання вважає для себе неможливою участь у здійсненні правосуддя;

- іншу особу, якщо голова суду визнає поважними причини, на які вона посилається.

Суд залучає присяжних до здійснення правосуддя у порядку черговості на строк *не більше 1 місяця на рік*, крім випадків, коли продовження цього строку зумовлено необхідністю закінчити розгляд справи, розпочатий за їхньою участю. Законодавством встановлено **гарантії прав присяжного**:

- за час виконання ним обов'язків у суді виплачується винагорода, розрахована, виходячи з посадового окладу судді місцевого суду з урахуванням фактично відпрацьованого часу;

- йому відшкодовуються витрати на проїзд і наймання житла, а також виплачуються добові;

- за час виконання ним обов'язків у суді за місцем основної роботи зберігаються всі гарантії та пільги, визначені законом;

- час виконання ним обов'язків у суді зараховується до всіх видів трудового стажу;

- звільнення присяжного з роботи або переведення на іншу роботу без його згоди під час виконання ним обов'язків у суді не допускається;

- на нього поширюються гарантії незалежності й недоторканності судді, встановлені законом, на час виконання ним обов'язків зі здійснення правосуддя;

- за його обґрунтованим клопотанням заходи безпеки щодо нього можуть уживатися і після закінчення виконання цих обов'язків.

Питання і завдання для самоконтролю знань

1. Чим забезпечується єдність статусу всіх суддів України?
2. Хто може бути рекомендований на посаду судді?
3. Як відбувається добір кандидатів на посаду судді?

4. З яких підстав суддя може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності?

5. Розкрийте правовий статус присяжного.

3.4. Суддівське самоврядування в Україні

Суддівське самоврядування слід визначити як діяльність із самостійного колективного вирішення професійними суддями безпосередньо, їх колективами або через виборні органи питань суддівського корпусу і внутрішньої діяльності судів, що відбувається у межах закону. Суддівське самоврядування, таким чином, є однією з гарантій забезпечення самостійності судів і незалежності суддів. Діяльність органів суддівського самоврядування має сприяти створенню належних організаційних та інших умов для забезпечення нормальної діяльності судів і суддів, утверджувати незалежність суду, забезпечувати захист суддів від втручання в їхню діяльність, а також підвищувати рівень роботи з кадрами у системі судів. До питань внутрішньої діяльності судів належать: організаційне забезпечення судів та діяльності суддів, соціальний захист суддів та їхніх сімей, а також інші питання, що безпосередньо не пов'язані зі здійсненням правосуддя.

До **завдань** суддівського самоврядування належить вирішення питань щодо:

- забезпечення організаційної єдності функціонування органів судової влади;
- зміцнення незалежності судів, суддів, захист професійних інтересів суддів, у тому числі захист від втручання в їхню діяльність;
- участі у визначенні потреб кадрового, фінансового, матеріально-технічного та іншого забезпечення судів та контроль за дотриманням установлених нормативів такого забезпечення;
- обрання суддів на адміністративні посади в судах у порядку, встановленому законодавством;
- призначення суддів Конституційного Суду України;
- призначення суддів до складу Вищої ради правосуддя в порядку, встановленому законодавством.

Суддівське самоврядування здійснюється у визначених законодавством **організаційних формах**, якими є:

- **збори суддів**, які проводяться суддями в:
 - місцевих судах;
 - апеляційних судах;
 - вищих спеціалізованих судах (а у передбачених законом випадках – апеляційних палатах вищого спеціалізованого суду);
- Верховному Суді (через Пленум Верховного Суду);
- **Рада суддів України;**
- **з'їзд суддів України.**

Збори суддів – це зібрання суддів відповідного суду, на якому вони обговорюють питання внутрішньої діяльності цього суду та приймають колективні рішення з обговорюваних питань. В Україні *діють* збори суддів:

- місцевих судів;
- апеляційних судів;
- вищих спеціалізованих судів;
- Верховного Суду.

Збори суддів:

- скликаються головою відповідного суду;
- за власною ініціативою або
- на вимогу *не менше третини* загальної кількості суддів конкретного суду;
- скликаються за необхідністю, але *не рідше 1 разу на 3 місяці*;
- є повноважними, якщо на них присутні *більше половини* від загальної кількості суддів даного суду.

На збори суддів можуть запрошуватись працівники апарату суду, судді у відставці, представники громадських об'єднань, журналісти та інші особи, але в голосуванні беруть участь лише судді цього суду. **Збори суддів:**

- обговорюють питання щодо внутрішньої діяльності суду чи роботи конкретних суддів або працівників апарату суду та приймають з цих питань рішення, які є обов'язковими для суддів та працівників даного суду;
- визначають спеціалізацію суддів з розгляду конкретних категорій справ;
- визначають рівень навантаження на суддів відповідного суду з урахуванням виконання ними адміністративних або інших обов'язків;
- заслуховують звіти суддів, які обіймають адміністративні посади в даному суді, та керівника апарату суду;
- звертаються з поданням про притягнення до дисциплінарної відповідальності адвоката, прокурора, посадової особи органу державної влади чи органу місцевого самоврядування за вчинення дій або бездіяльність, що порушують гарантії незалежності суду та судді;
- здійснюють інші повноваження.

Найвищим органом суддівського самоврядування є **з'їзд суддів України**. Він:

- заслуховує звіти Ради суддів України та рад суддів про виконання завдань органів суддівського самоврядування щодо забезпечення незалежності судів і суддів, стан фінансування та організаційного забезпечення діяльності судів;
- заслуховує інформацію Вищої кваліфікаційної комісії суддів України про її діяльність;
- заслуховує інформацію голови Державної судової адміністрації України про її діяльність, зокрема щодо організаційного, фінансового та матеріально-технічного забезпечення діяльності органів судової влади;

- призначає суддів Конституційного Суду України відповідно до Конституції та законів України;
- обирає членів Вищої ради правосуддя та приймає рішення про звільнення їх з посади члена Вищої ради правосуддя відповідно до Конституції та законів України;
- звертається з пропозиціями щодо вирішення питань діяльності судів до органів державної влади та їх посадових осіб;
- обирає Раду суддів України;
- розглядає інші питання суддівського самоврядування відповідно до закону.

З'їзд суддів України приймає рішення, що є обов'язковими для всіх суддів та органів суддівського самоврядування. Саме з'їздом суддів України можуть бути всі рішення останніх.

Черговий з'їзд суддів України *скликається* Радою суддів України *1 раз на 2 роки*. **Позачерговий з'їзд** суддів України може бути скликаний за рішенням Ради суддів України. У разі необхідності збори суддів можуть звертатися до Ради суддів України з пропозицією щодо скликання позачергового з'їзду суддів України. Рада суддів України зобов'язана скликати позачерговий з'їзд суддів України на вимогу зборів суддів *не менше 1/5 всіх судів*.

На з'їзд суддів України *можуть бути запрошені* інші особи, крім делегатів, наприклад судді у відставці, члени науково-консультативних рад судів, представники міжнародних установ і організацій.

Делегати на з'їзд суддів України *обираються*:

- *зборами суддів кожного суду* (крім місцевого загального суду, вищого спеціалізованого суду та Верховного Суду) – *по 1 делегату від 20 суддів*, які працюють у цьому суді. Якщо в суді *працює менше 20 суддів*, від суду делегується *1 делегат*;

- *спільними зборами місцевих загальних судів* суддів у кожній області, Автономній Республіці Крим, містах Києві та Севастополі за принципом: *1 делегат від 20 суддів* у загальній кількості суддів місцевих загальних судів у кожній області, Автономній Республіці Крим, містах Києві та Севастополі;

- *зборами суддів вищих спеціалізованих судів* – *по 3 делегати* з числа суддів цих судів;

- *Пленумом Верховного Суду* – *12 делегатів* з числа суддів Верховного Суду.

Делегати на з'їзд суддів України обираються шляхом відкритого голосування на альтернативній основі, з вільним висуненням кандидатур для обрання. Вільне висунення кандидатів для обрання не обмежує повноваження відповідних зборів суддів для обрання делегатами з'їзду суддів лише зі складу зборів суддів.

З'їзд суддів України є **повноважним** за умови присутності на ньому *не менше 2/3* від загальної кількості обраних делегатів. Його відкриває голова Ради суддів України, а в разі його відсутності – найстарший за віком член Ради суддів України.

З'їзд суддів України **обирає** шляхом відкритого голосування **президію** з'їзду в кількісному складі, що визначається рішенням з'їзду. З'їзд суддів України обговорює і затверджує порядок денний та регламент роботи з'їзду, обирає лічильну комісію, секретаріат та інші робочі органи з'їзду. Хід роботи з'їзду суддів України протоколюється.

Рішення з'їзду суддів України приймаються *більшістю голосів* делегатів, присутніх на з'їзді, відкритим або таємним голосуванням. Рішення з питань, зазначених у п. 4–6, 8 ч. 2 ст. 129 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», приймаються з'їздом шляхом таємного голосування. Інші питання порядку проведення з'їзду суддів України регулюються регламентом з'їзду суддів України, прийнятим з'їздом. Рішення з'їзду суддів України публікуються у «Віснику Верховного Суду України», а також можуть публікуватись в інших офіційних друкованих засобах масової інформації.

У період між з'їздами суддів України вищим органом суддівського самоврядування є **Рада суддів України**, яка обирається з'їздом суддів України та діє як виконавчий орган з'їзду суддів України. **До складу** Ради суддів України входять:

- 11 суддів від місцевих загальних судів;
- 4 судді від місцевих адміністративних судів;
- 4 судді від місцевих господарських судів;
- 4 судді від апеляційних судів з розгляду цивільних, кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення;
- 2 судді від апеляційних адміністративних судів;
- 2 судді від апеляційних господарських судів;
- по 1 судді від вищих спеціалізованих судів;
- 4 судді Верховного Суду.

Пропозиції щодо кандидатур до складу Ради суддів України вносять судді, які обіймають адміністративні посади в судах або є членами Вищої ради правосуддя чи Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. У разі обрання члена Ради суддів України на адміністративну посаду в суді його повноваження у Раді суддів України припиняються.

Рада суддів України у період між з'їздами суддів України організовує виконання рішень з'їзду та контроль за їх виконанням, а також вирішує питання про скликання з'їзду. Повноваження та порядок роботи Ради суддів України визначаються Законом України «Про судоустрій і статус суддів». **Рада суддів України:**

- розробляє та організовує виконання заходів щодо забезпечення незалежності судів і суддів, поліпшення стану організаційного забезпечення діяльності судів;
- розглядає питання правового захисту суддів, соціального захисту суддів та їхніх сімей, приймає відповідні рішення з цих питань;
- здійснює контроль за організацією діяльності судів, заслуховує з цих питань голову Державної судової адміністрації України, його заступників,

керівників структурних підрозділів і територіальних управлінь Державної судової адміністрації України;

- звертається з пропозиціями щодо питань діяльності судів до органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

- затверджує зразки посвідчень судді та судді у відставці;

- здійснює контроль за дотриманням вимог законодавства щодо врегулювання конфлікту інтересів у діяльності суддів, голови чи членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, голови Державної судової адміністрації України чи його заступників; приймає рішення про врегулювання реального чи потенційного конфлікту інтересів у діяльності зазначених осіб (якщо такий конфлікт не може бути врегульований у порядку, визначеному процесуальним законом);

- здійснює інші повноваження, передбачені законодавством.

Рішення Ради суддів України на наступний день після їх прийняття оприлюднюються на офіційному веб-порталі судової влади. Вони є обов'язковими для всіх органів суддівського самоврядування, а також для всіх органів судової влади та працівників судової системи, забезпечуються контрольними функціями щодо цих осіб і можливістю зупинення виконання рішень рад суддів, ініціювання звільнення суддів з адміністративних посад тощо. При цьому рішення самої Ради суддів України в порядку реалізації контрольних повноважень з'їзду суддів України можуть бути скасовані останнім.

Питання і завдання для самоперевірки знань

1. Які завдання виконує суддівське самоврядування?
2. В яких організаційних формах здійснюється суддівське самоврядування в Україні?
3. Які питання розглядаються зборами суддів?
4. Розкрийте правовий статус З'їзду суддів України.
5. Розкрийте правовий статус Ради суддів України.

3.5. Забезпечення функціонування судових органів в Україні

В Україні існує єдина система забезпечення функціонування як судів загальної юрисдикції, так і Конституційного Суду України. Її законодавче забезпечення *покладено* на Верховну Раду України, а забезпечення приміщеннями, основними фондами та фінансове забезпечення – на Кабінет Міністрів України. Крім того, у 2009 р. Указом Президента України була утворена Державна судова адміністрація України. В організаційному забезпеченні судів активну участь беруть і інші органи державної влади, а також органи суддівського самоврядування і безпосередньо уповноважені управління та відділи, що функціонують в апаратах відповідних судів.

Найістотношою гарантією самостійності судів і незалежності суддів є їх **фінансування з Державного бюджету**, яке держава забезпечує **шляхом**:

- визначення в Державному бюджеті України видатків на фінансування судів не нижче рівня, який забезпечує можливість повного і незалежного здійснення правосуддя;

- законодавчих гарантій повного і своєчасного фінансування судів;

- гарантій достатнього рівня соціального забезпечення суддів.

Важливе місце в системі забезпечення функціонування судової влади належить **Вищий раді правосуддя** – колегіальному незалежному конституційному органу державної влади та суддівського самоврядування, який діє в Україні на постійній основі для забезпечення незалежності судової влади, її функціонування на засадах відповідальності, підзвітності перед суспільством, формування добросовісного та високопрофесійного корпусу суддів, дотримання норм Конституції і законів України, а також професійної етики в діяльності суддів і прокурорів. **Вища рада правосуддя**:

- вносить подання про призначення судді на посаду;

- ухвалює рішення щодо порушення суддею чи прокурором вимог до несумісництва;

- забезпечує здійснення дисциплінарним органом дисциплінарного провадження щодо судді;

- утворює органи для розгляду справ щодо дисциплінарної відповідальності суддів;

- розглядає скарги на рішення відповідних органів про притягнення до дисциплінарної відповідальності судді чи прокурора;

- ухвалює рішення про звільнення судді з посади;

- надає згоду на затримання судді чи утримання його під вартою або арештом;

- ухвалює рішення про тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя;

- вживає заходів щодо забезпечення авторитету правосуддя та незалежності суддів;

- ухвалює рішення про переведення судді з одного суду до іншого, рішення про відрядження судді до іншого суду того самого рівня і спеціалізації;

- ухвалює рішення про припинення відставки судді;

- погоджує кількість суддів у суді;

- затверджує положення про Єдину судову інформаційну (автоматизовану) систему, положення про Державну судову адміністрацію України та типові положення про її територіальні управління, положення про Службу судової охорони, положення про проведення конкурсів для призначення на посади державних службовців у судах, органах та установах системи правосуддя, положення про Комісію з питань вищого корпусу державної служби в системі правосуддя, порядок ведення Єдиного державного реєстру судових рішень;

- затверджує порядок складання відбіркового іспиту і методику оцінювання його результатів, порядок складання кваліфікаційного іспиту і методику оцінювання кандидатів, положення про проведення конкурсу на обіймання вакантної посади судді, порядок та методологію кваліфікаційного оцінювання, порядок формування і ведення суддівського досьє (досьє кандидата на посаду судді);

- погоджує типові положення про апарат суду, положення про порядок створення та діяльності служби судових розпорядників;

- надає обов'язкові до розгляду консультативні висновки щодо законопроектів з питань утворення, реорганізації чи ліквідації судів, судоустрою і статусу суддів, узагальнює пропозиції судів, органів та установ системи правосуддя стосовно законодавства щодо їх статусу та функціонування, судоустрою і статусу суддів;

- здійснює функції головного розпорядника коштів Державного бюджету України щодо фінансового забезпечення своєї діяльності;

- бере участь у визначенні видатків Державного бюджету України на утримання судів, органів та установ системи правосуддя відповідно до Бюджетного кодексу України;

- затверджує за поданням Державної судової адміністрації України нормативи кадрового, фінансового, матеріально-технічного та іншого забезпечення судів;

- погоджує в установленому порядку перерозподіл бюджетних видатків між судами, крім Верховного Суду;

- призначає на посаду та звільняє з посади голову Державної судової адміністрації України, його заступників;

- визначає за поданням голови Державної судової адміністрації України граничну чисельність працівників Державної судової адміністрації України, у тому числі її територіальних управлінь;

- призначає та звільняє з посад членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України;

- приймає рішення про звільнення членів Вищої ради правосуддя;

- здійснює інші повноваження, визначені законодавством.

Вища рада правосуддя **складається з 21 члена**, з яких:

- 10 – обирає з'їзд суддів України з числа суддів або суддів у відставці;

- 2 – призначає Президент України;

- 2 – обирає Верховна Рада України;

- 2 – обирає з'їзд адвокатів України;

- 2 – обирає всеукраїнська конференція прокурорів;

- 2 – обирає з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ.

Голова Верховного Суду входить до складу Вищої ради правосуддя за посадою.

Члени Вищої ради правосуддя **обираються (призначаються) строком на 4 роки**. Одна й та сама особа не може обіймати посаду члена Вищої

ради правосуддя *2 строки посліль*. На посаду члена Вищої ради правосуддя *може бути обраний (призначений)* громадянин України:

- не молодший 35 років;
- який володіє державною мовою;
- має вищу юридичну освіту;
- стаж професійної діяльності у сфері права не менше 15 років;
- належить до правничої професії;
- відповідає критерію політичної нейтральності.

Не можуть бути членами ради особи:

- визнані судом недієздатними або обмежено дієздатними;
- які мають судимість, не погашену або не зняту в установленому законом порядку;
- на яких протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією;
- які були членами Вищої кваліфікаційної комісії суддів України або Вищої ради юстиції до набрання чинності Законом України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні»;
- особи, які перебувають на адміністративних посадах у судах (крім посади голови Верховного Суду);
- які не відповідають вимогам цього Закону щодо несумісності з іншими видами діяльності та не усунули таку невідповідність протягом розумного строку, але не більш ніж протягом тридцяти календарних днів із дня виникнення обставин, що призводять до порушення вимог щодо несумісництва, чи іншого строку, встановленого Вищою радою правосуддя.

Член Вищої ради правосуддя складає **присягу невідкладно після обрання (призначення)** на посаду перед органом, який його обрав (призначив). Голова Верховного Суду складає присягу члена Вищої ради правосуддя на засіданні Пленуму Верховного Суду, на якому його обрано головою Верховного Суду. Члени Вищої ради правосуддя, крім голови Верховного Суду, здійснюють свої повноваження *на постійній основі*.

Повноваження члена Вищої ради правосуддя **припиняються** у разі:

- закінчення строку, на який його обрано (призначено);
- набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- припинення громадянства України або набуття громадянства іншої держави;
- визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим, визнання недієздатним або обмежено дієздатним;
- припинення повноважень судді або звільнення з посади судді (крім виходу судді у відставку) з підстав, визначених Конституцією України;
- його смерті;
- набрання законної сили рішенням суду про визнання його активів або активів, набутих за його дорученням іншими особами або в інших передбачених ст. 290 Цивільного процесуального кодексу України випадках, необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави.

Структуру Вищої ради правосуддя становлять:

- **дисциплінарні палати** (їх кількість і кількісний склад кожної палати визначаються рішенням Вищої ради правосуддя з урахуванням вимог законодавства);

- **секретаріат** (він здійснює організаційне, інформаційно-довідкове та інше забезпечення діяльності Вищої ради правосуддя та її органів);

- **служба інспекторів** (яка формується з числа осіб, котрі мають вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права *не менше 5 років*. Інспектори Вищої ради правосуддя діють за дорученням члена Вищої ради правосуддя відповідно до актів, що регулюють діяльність Вищої ради правосуддя);

- **комісія з питань доброчесності та етики;**

- **комісія з питань вищого корпусу державної служби в системі правосуддя**, до складу якої входять:

- 2 члени Вищої ради правосуддя, які не є суддями чи суддями у відставці;

- 2 члени Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, які не є суддями чи суддями у відставці;

- 2 члени Ради суддів України;

- 3 судді Верховного Суду.

Координує роботу Вищої ради правосуддя її голова, а у разі його відсутності – заступник голови. **Голова** Вищої ради правосуддя обирається з її членів *на 2 роки* таємним голосуванням з будь-якої кількості кандидатур, запропонованих її членами. До **повноважень** голови Вищої ради правосуддя належить:

- організація роботи Вищої ради правосуддя та головування на її засіданнях;

- координація роботи органів Вищої ради правосуддя;

- направлення Президентові України подання Вищої ради правосуддя про призначення судді на посаду;

- підписання ухвалених Вищою радою правосуддя актів, протоколів засідань;

- загальне керівництво секретаріатом Вищої ради правосуддя;

- погодження призначення на посади та звільнення з посад працівників секретаріату, застосування до них заходів заохочення, дисциплінарного впливу, вирішення або порушення в установленому порядку питання про присвоєння рангів державним службовцям секретаріату Вищої ради правосуддя;

- розпорядження бюджетними асигнуваннями на утримання і забезпечення діяльності Вищої ради правосуддя;

- представництво Вищої ради правосуддя у відносинах з іншими органами та установами у системі правосуддя, органами державної влади та органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, органами влади іноземних держав та міжнародними організаціями.

Організаційною формою роботи Вищої ради юстиції є її **засідання**, які вважаються повноважними, якщо на них присутня *більшість* від її складу або Дисциплінарної палати відповідно. Засідання Вищої ради правосуддя у пленарному складі, на якому розглядається питання щодо внесення подання про призначення судді на посаду, є повноважним, якщо в ньому беруть участь *не менше 14 членів* Вищої ради правосуддя.

Важливу роль в організації забезпечення функціонування судових органів відіграє **Державна судова адміністрація України** – державний орган у системі правосуддя, який здійснює організаційне та фінансове забезпечення діяльності органів судової влади в межах повноважень, установлених законом. Основними **завданнями** Державної судової адміністрації України є:

- організаційне та фінансове забезпечення діяльності органів судової влади в межах повноважень, установлених законом;

- забезпечення належних умов діяльності судів, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Національної школи суддів України та органів суддівського самоврядування;

- забезпечення виконання рішень про утворення або припинення (ліквідацію) судів у межах повноважень, визначених законодавством.

Державна судова адміністрація України **відповідно до визначених завдань**:

- представляє суди у відносинах із Кабінетом Міністрів України та Верховною Радою України під час підготовки проекту закону про Державний бюджет України на відповідний рік у межах повноважень, визначених законом;

- здійснює функції головного розпорядника коштів Державного бюджету України щодо фінансового забезпечення діяльності судів (крім Верховного Суду та вищих спеціалізованих судів), Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, органів суддівського самоврядування, Національної школи суддів України, Служби судової охорони, Державної судової адміністрації України та її територіальних управлінь;

- готує бюджетний запит;

- подає на затвердження до Кабінету Міністрів України схему посадових окладів з визначенням коефіцієнтів для державних службовців судів, органів та установ системи правосуддя;

- здійснює методичне керівництво дотримання вимог законодавства з питань ведення бухгалтерського обліку, складання фінансової та бюджетної звітності в судах (крім Верховного Суду та вищих спеціалізованих судів), територіальних управліннях, державних підприємствах, установах і організаціях, що належать до сфери управління Державної судової адміністрації України;

- організовує внутрішній контроль та забезпечує його здійснення в Державній судовій адміністрації України, її територіальних управліннях, державних підприємствах, установах і організаціях, що належать до сфери управління Державної судової адміністрації України;

- організовує внутрішній аудит та забезпечує його здійснення в Державній судовій адміністрації України, її територіальних управліннях, державних підприємствах, установах і організаціях, що належать до сфери управління Державної судової адміністрації України тощо.

Державна судова адміністрація України *має право*:

- одержувати від судів, органів суддівського самоврядування, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Національної школи суддів України, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій усіх форм власності, а також громадян та їх об'єднань інформацію, документи, матеріали, необхідні для виконання покладених на неї завдань і повноважень;

- залучати вчених, експертів, спеціалістів центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ і організацій усіх форм власності, за погодженням з їх керівниками, до розгляду питань, що належать до її повноважень, визначених законодавством, у тому числі шляхом створення робочих та експертних груп.

Державна судова адміністрація України здійснює свої повноваження безпосередньо та на місцях через свої **територіальні управління**. Рішення про утворення, реорганізацію та ліквідацію територіальних управлінь, визначення їх кількості приймається Державною судовою адміністрацією України за погодженням з Вищою радою правосуддя. Територіальні управління безпосередньо виконують завдання організаційного забезпечення діяльності судових органів, здійснення матеріального і соціального забезпечення суддів та працівників апаратів судів у визначеній адміністративно-територіальній одиниці.

Державну судову адміністрацію очолює **голова**, якого призначає на посаду та звільняє з посади Вища рада правосуддя (призначення голови Державної судової адміністрації України здійснюється на конкурсній основі). Голова має першого заступника, трьох заступників, які призначаються на посаду та звільняються з посади Вищою радою правосуддя відповідно до законодавства про державну службу. Призначення першого заступника, заступників голови Державної судової адміністрації України здійснюється на конкурсній основі. **Голова Державної судової адміністрації**:

- керує діяльністю Державної судової адміністрації України, несе персональну відповідальність за виконання покладених на неї завдань;

- організовує роботу Державної судової адміністрації України;

- визначає функції першого заступника, заступників голови Державної судової адміністрації України, розподіляє повноваження між першим заступником, заступниками голови Державної судової адміністрації України;

- вносить на розгляд Вищої ради правосуддя подання щодо визначення граничної чисельності працівників Державної судової адміністрації України, у тому числі її територіальних управлінь;

- призначає на посади та звільняє з посад працівників Державної судової адміністрації України, призначає за погодженням з головами відпо-

відних судів керівників апаратів апеляційних судів, вищих спеціалізованих судів, Верховного Суду, їх заступників та звільняє їх з посад, призначає за погодженням голови Верховного Суду першого заступника керівника апарату Верховного Суду та звільняє його з посади;

- за поданням голови відповідного суду застосовує до керівників апаратів апеляційних судів, вищих спеціалізованих судів, Верховного Суду, їх заступників заохочення або накладає дисциплінарні стягнення, за поданням голови Верховного Суду застосовує до першого заступника керівника апарату Верховного Суду заохочення або накладає дисциплінарні стягнення;

- за поданням голови відповідного суду присвоює керівникам апаратів апеляційних судів, вищих спеціалізованих судів, Верховного Суду, їх заступникам ранги державного службовця згідно із законодавством про державну службу, за поданням голови Верховного Суду присвоює першому заступнику керівника апарату Верховного Суду ранги державного службовця згідно із законодавством про державну службу тощо.

Державна судова адміністрація України є юридичною особою, має печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням, самостійний баланс та рахунки в органах Державної казначейської служби України.

Важливе місце у справі організації діяльності будь-якого суду посідає **апарат суду**. Він виконує важливу **функцію** організаційного забезпечення роботи суду, спрямовану як на діяльність зі здійснення правосуддя, створення необхідних умов для реалізації прав і виконання обов'язків учасників судового процесу, так і на забезпечення функціонування суду як державної установи і юридичної особи та підтримання належних умов для перебування і роботи в суді його працівників та громадян.

Відповідно до основних завдань, визначених Законом України «Про судоустрій і статус суддів», **апарат суду**:

- створює належні умови діяльності суду для ефективного виконання суддями покладених на них повноважень;

- здійснює організаційне, інформаційно-довідкове й документальне забезпечення підготовки справ і матеріалів для розгляду суддями;

- забезпечує ведення журналів (протоколів) судового засідання, фіксування судового процесу (судових засідань) технічними засобами, проведення відеоконференцій;

- забезпечує надсилання адресатам в установленому порядку копій судових рішень, а також судових повідомлень, повісток і викликів;

- організовує та забезпечує ведення діловодства в суді, забезпечує підготовку і складання документів відповідно до інструкції з діловодства в суді, інших актів законодавства України;

- забезпечує належну організацію експедиційної обробки документів;

- забезпечує ведення, облік, формування, опрацювання, надсилання, друкування, тиражування, використання, зберігання та знищення матеріалів, документів та інших матеріальних носіїв інформації, пов'язаних з діяльністю суду;

- аналізує службову кореспонденцію;

- організовує комплектування архіву, підготовку документів та архівних справ для передачі їх у встановленому порядку на постійне зберігання чи знищення;
- забезпечує дотримання вимог до ведення обліку, зберігання, використання, знищення документів та інших матеріальних носіїв інформації, що містять інформацію з обмеженим доступом;
- забезпечує дотримання вимог Закону України «Про державну таємницю»;
- складає та подає в установленому порядку статистичну звітність про роботу суду, формує огляди статистичних даних про підсумки діяльності суду;
- бере участь в аналізі судової статистики, вивченні та узагальненні судової практики, забезпечує підготовку аналітичних довідок, таблиць, інформації з питань судової статистики;
- упроваджує передові технології організації роботи з документами в суді, забезпечує впровадження електронного суду;
- здійснює інформаційно-технічне забезпечення судових засідань, зборів суддів;
- забезпечує функціонування у суді інформаційно-телекомунікаційних систем, систем електронних комунікацій, програмного забезпечення та баз даних;
- забезпечує функціонування автоматизованої системи документообігу суду, автоматизованого розподілу справ між суддями (до початку функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи);
- вживає заходів із забезпечення контролю за дотриманням вимог Положення про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему, в тому числі в частині застосування автоматизованого розподілу судових справ між суддями;
- здійснює організацію доступу суддів і працівників апарату суду до автоматизованих інформаційних і довідкових систем, реєстрів та банків даних, держателем (адміністратором) яких є державні органи або органи місцевого самоврядування у визначеному чинним законодавством порядку, а також контроль за дотриманням вимог щодо захисту інформації;
- у визначених законом випадках забезпечує надсилання електронних копій судових рішень до Єдиного державного реєстру судових рішень;
- забезпечує надсилання відомостей про набрання судовим рішенням законної сили до Єдиного державного реєстру судових рішень;
- вживає заходів щодо забезпечення суддів і працівників апарату суду ключами електронного цифрового підпису;
- забезпечує у взаємодії з Державною судовою адміністрацією України суддів, працівників апарату суду необхідними засобами інформатизації;
- забезпечує реалізацію державної політики у сфері державної служби з питань управління персоналом апарату суду;
- здійснює добір персоналу апарату суду, організовує роботу щодо його мотивації;

- веде кадрове діловодство суду, в тому числі особові справи суддів у порядку, визначеному Державною судовою адміністрацією України за погодженням з Радою суддів України;
- веде автоматизовану систему обліку кадрів суду (до початку функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи);
- забезпечує належну роботу конкурсної та дисциплінарної комісії;
- організовує в суді належні умови для діяльності працівників Служби судової охорони;
- бере участь у взаємодії зі Службою судової охорони у заходах щодо дотримання особами, які перебувають у суді, встановлених правил і підтримання громадського порядку в залі судового засідання та в приміщенні суду;
- бере участь у взаємодії зі Службою судової охорони у заходах щодо забезпечення безпеки суддів, працівників апарату суду, учасників судового процесу;
- забезпечує ведення військового обліку та здійснення бронювання працівників суду;
- бере участь у здійсненні заходів з мобілізаційної підготовки й мобілізації, контролює здійснення цих заходів;
- організовує бібліотечно-інформаційну роботу в суді;
- здійснює облік печаток і штампів та контроль за їх зберіганням, використанням і знищенням;
- забезпечує взаємодію суду з громадськістю, засобами масової інформації;
- забезпечує у взаємодії із судьями-спікерами підготовку й поширення матеріалів про діяльність суду;
- здійснює інформаційне наповнення веб-сайту суду;
- організовує та забезпечує внутрішній облік сплати, повернення і зарахування судового збору до Державного бюджету України;
- розробляє проект структури та штатного розпису суду;
- забезпечує підготовку пропозицій до бюджетного запиту;
- організовує прийом громадян, забезпечує розгляд пропозицій, заяв і скарг, запитів відповідно до вимог законодавства;
- забезпечує дотримання вимог законів України «Про охорону праці», «Про захист персональних даних», «Про запобігання корупції»;
- забезпечує перевірку факту подання декларацій суб'єктами декларування та інформування Національного агентства з питань запобігання корупції факту неподання чи несвоєчасного подання декларацій суб'єктами декларування;
- надсилає до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України повідомлення щодо змін, які відбулись у загальних відомостях суддів відповідного суду для належного ведення, наповнення та оновлення суддівського досьє;
- виконує накази й розпорядження голови суду, керівника апарату суду;
- забезпечує розроблення проектів актів щодо організації внутрішньої діяльності суду;

- забезпечує організацію та проведення загальних зборів працівників апарату суду, робочих нарад, міжнародних зустрічей, прес-конференцій та інших заходів;

- забезпечує дотримання заходів пожежної безпеки;

- здійснює господарське обслуговування суду, забезпечує належну експлуатацію приміщення суду, контролює санітарно-технічний стан робочих приміщень, інженерних систем і комунікацій;

- забезпечує збереження матеріальних цінностей;

- організовує та забезпечує виконання в суді організаційно-технічних заходів у сфері інформаційної безпеки, технічного захисту інформації та протидії кіберзагрозам;

- виконує інші функції, пов'язані із забезпеченням діяльності суду.

У суді, який є розпорядником бюджетних коштів, апарат суду також:

- забезпечує ведення бухгалтерського обліку відповідно до встановлених норм законодавства;

- організовує планування фінансово-господарської діяльності;

- здійснює контроль за збереженням товарно-матеріальних цінностей, правильним використанням грошових коштів і матеріальних ресурсів;

- складає та подає в установленому порядку статистичну, бюджетну, податкову та бухгалтерську звітність.

Апарат суду очолює **керівник апарату**. Особа, яка претендує на обіймання посади керівника апарату суду, має відповідати таким загальним **вимогам**:

- *місцевого загального суду*: вища освіта з освітнім ступенем магістра (або прирівняна до неї вища освіта за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста), досвід роботи на посадах державної служби категорій «Б» чи «В» або досвід служби в органах місцевого самоврядування, або досвід роботи на керівних посадах підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності не менше одного року, вільне володіння державною мовою;

- *місцевого адміністративного, місцевого господарського, апеляційного судів*: вища освіта з освітнім ступенем магістра (або прирівняна до неї вища освіта за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста), досвід роботи на посадах державної служби категорій «Б» чи «В» або досвід служби в органах місцевого самоврядування, або досвід роботи на керівних посадах підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності не менше двох років, вільне володіння державною мовою;

- *вищого спеціалізованого суду*: вища освіта з освітнім ступенем магістра (або прирівняна до неї вища освіта за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста), загальний стаж роботи не менше семи років; досвід роботи на посадах державної служби категорій «А» чи «Б» або на посадах нижче керівників структурних підрозділів в органах місцевого самоврядування, або досвід роботи на керівних посадах у відповідній сфері не менше трьох років; вільне володіння державною мовою, володіння іноземною мовою, яка є однією з офіційних мов Ради Європи.

Керівник апарату суду:

- здійснює безпосереднє керівництво апаратом суду, забезпечує організацію роботи структурних підрозділів суду, працівників апарату суду, їх взаємодію у виконанні завдань, покладених на апарат суду;
- взаємодіє з Державною судовою адміністрацією України, відповідним територіальним управлінням Державної судової адміністрації України, органами суддівського самоврядування, Службою судової охорони, органами державної влади, органами місцевого (окружного) самоврядування, іншими установами, підприємствами й організаціями, засобами масової інформації з питань забезпечення діяльності суду;
- вживає заходів для забезпечення належних умов діяльності суду;
- забезпечує підготовку планів роботи суду для затвердження головою суду, а також здійснює контроль за виконанням запланованих заходів;
- координує здійснення організаційних заходів щодо підготовки зборів, оперативних нарад;
- інформує збори суддів про свою діяльність, забезпечує виконання рішень зборів суддів з питань внутрішньої діяльності суду;
- здійснює організаційне забезпечення ведення судової статистики, діловодства в суді, обліку та зберігання судових справ;
- забезпечує функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (до початку її функціонування – автоматизованої системи документообігу суду), автоматизованого розподілу справ між суддями;
- здійснює організаційне забезпечення для належної роботи бібліотеки суду (за наявності);
- забезпечує розроблення і подання на затвердження в установленому порядку структури та штатного розпису апарату суду, його штатної чисельності;
- затверджує положення про структурні підрозділи і посадові інструкції працівників апарату суду;
- здійснює контроль за дотриманням працівниками апарату суду посадових інструкцій, положень про структурні підрозділи апарату суду, положень про апарат суду, Правил внутрішнього службового розпорядку, Правил внутрішнього трудового розпорядку, Правил поведінки працівника суду, Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, правил техніки безпеки та вимог інших документів, які регламентують роботу суду;
- забезпечує реалізацію єдиної державної політики у сфері державної служби, є керівником державної служби в апараті суду;
- виконує функції роботодавця для працівників апарату суду, які не є державними службовцями;
- забезпечує підвищення кваліфікації державних службовців апарату суду, працівників патронатної служби, працівників, які виконують функції з обслуговування;

- здійснює контроль за дотриманням виконавської та службової дисципліни працівниками апарату суду;
- заохочує працівників апарату суду та накладає на них дисциплінарні стягнення;
- розглядає скарги на дії або бездіяльність державних службовців та інших працівників апарату суду;
- подає на затвердження в установленому порядку до центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері державної служби, або її відповідному територіальному органу перелік посад працівників апарату суду, які виконують функції з обслуговування;
- забезпечує своєчасне формування та надання Вищій кваліфікаційній комісії суддів України наявної в суді інформації щодо суддів, їх професійної діяльності для формування суддівського досьє;
- визначає місце, строк відрядження, режим роботи в період службового відрядження працівників апарату суду й завдання до виконання;
- подає спільно з виборним органом первинної профспілкової організації (за наявності) для затвердження загальними зборами (конференцією) державних службовців апарату суду правила внутрішнього службового розпорядку апарату суду, розроблені на основі типових правил внутрішнього службового розпорядку;
- затверджує положення про преміювання працівників апарату суду за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації (за наявності) на підставі типового положення про преміювання;
- встановлює надбавки, доплати і премії працівникам апарату суду, у тому числі помічнику голови суду, помічнику заступника голови суду, помічнику секретаря судової палати, помічнику судді – члена Ради суддів України, помічникам суддів відповідно до положення про преміювання відповідного суду;
- затверджує положення про порядок проходження у відповідному суді стажування осіб, які претендують на посаду помічника судді;
- утворює дисциплінарну комісію з розгляду дисциплінарних справ стосовно державних службовців апарату суду;
- здійснює інші повноваження керівника державної служби суду;
- організовує та контролює своєчасне внесення до Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (до початку її функціонування – автоматизованої системи документообігу суду) відомостей про набрання судовим рішенням законної сили (у тому числі за результатами розгляду судом апеляційної чи касаційної інстанції), направлення таких відомостей до Єдиного державного реєстру судових рішень;
- здійснює організаційні заходи щодо підтримання приміщення суду в стані, придатному для належного його функціонування, проведення капітального та поточного ремонтів, технічного оснащення приміщень, інформаційно-технічного забезпечення, створення безпечних і комфортних умов

для суддів, працівників апарату суду та осіб, які перебувають у суді, а також заходи інженерно-технічного забезпечення з організації конвоювання та тримання в судах обвинувачених (підозрюваних) і з проведення процесуальної дії з учасниками кримінального провадження, щодо яких вжито заходи безпеки;

- організовує облік, видачу, знищення посвідчень працівників апарату суду (державних службовців, працівників апарату суду, які обіймають посади патронатної служби, осіб, які виконують функції з обслуговування, та працівників);

- організовує контроль за обліком долучених до провадження речових доказів, що зберігаються не при справі, вживає заходів щодо обладнання спеціальних приміщень і сховищ для їх зберігання у відповідних умовах та стані;

- виконує доручення голови суду та його заступників, рішення зборів суддів щодо організаційного забезпечення діяльності суду;

- виконує інші функції, пов'язані із забезпеченням діяльності суду.

В апараті місцевого, апеляційного, вищого спеціалізованого суду можуть утворюватися структурні підрозділи:

- управління;

- відділи;

- сектори.

Управлінням є структурний підрозділ апарату суду одногалузевого або однофункціонального спрямування. До складу управління входить *не менше 2 відділів* з мінімальною чисельністю *по 4 одиниці* кожний. Самостійний відділ утворюється із штатною чисельністю *не менше 4 працівників*. Управління очолює начальник. Начальник управління, чисельність працівників якого *не перевищує 13 одиниць*, може мати одного заступника – начальника відділу. У разі коли штатна чисельність управління становить *понад 13 одиниць*, начальник управління може мати не більше двох заступників, у тому числі одного заступника, який не очолює відділ.

Відділ у складі управління – структурний підрозділ, що утворюється для виконання завдань за одним напрямом (функцією) діяльності апарату суду, із штатною чисельністю *не менше 4 працівників*. Відділ очолює начальник. Начальник відділу (як самостійного, так і у складі управління) може мати заступника. Така посада вводиться в разі, коли чисельність працівників у відділі *понад 5 одиниць*. Якщо чисельність відділу становить *понад 10 одиниць*, то заступників може бути *не більше 2*.

Сектор – це структурний підрозділ, що створюється для виконання завдань за окремим напрямом діяльності апарату суду, функції якого неможливо поєднати із функціями інших структурних підрозділів, із штатною чисельністю *не менше 2 працівників*. Сектор очолює завідувач. У разі потреби у складі управління (відділу) може утворюватися сектор з чисельністю *не менше 2 працівників*. Такі сектори у складі управління утворюються *понад нормативну кількість відділів*, а у складі відділу – *понад мінімальну чисельність працівників відділу*.

До складу структурних підрозділів апарату суду можуть входити *посади працівників, які виконують функції з обслуговування, робітників*. Визначення переліку посад працівників апарату суду, які виконують функції з обслуговування, здійснюється на підставі критеріїв, затверджених Кабінетом Міністрів України.

У кожному суді для забезпечення дотримання особами, які перебувають у суді, встановлених правил, виконання ними розпоряджень головуючого в судовому засіданні створюється **служба судових розпорядників**, яку організовують Державна судова адміністрація України та її територіальні управління. Основними *завданнями* служби судових розпорядників є забезпечення:

- дотримання особами, які перебувають у суді, встановлених правил;
- виконання учасниками судового процесу та іншими особами, які перебувають у залі судового засідання, розпоряджень головуючого судді в судовому засіданні;
- взаємодія зі Службою судової охорони, Національною поліцією України, Національною гвардією України щодо підтримання громадського порядку в залі судового засідання та у приміщенні суду.

Про створення служби керівник апарату суду видає наказ. Служба судових розпорядників є структурним підрозділом апарату суду. До *складу* служби судових розпорядників входять:

- *старші судові розпорядники* (ними можуть бути призначені особи, які мають ступінь вищої освіти не нижче молодшого бакалавра або бакалавра в галузі знань «Право» та вільно володіють державною мовою);
- *судові розпорядники* (ними можуть бути призначені особи, які мають ступінь вищої освіти не нижче бакалавра в галузі знань «Право» та вільно володіють державною мовою).

В апаратах місцевих судів, де штатна чисельність служби *не перевищує 3 осіб*, обов'язки керівника служби покладаються на старшого судового розпорядника. В апаратах місцевих судів, де штатним розписом передбачено *лише 1 посаду* судового розпорядника, завдання та обов'язки керівника служби судових розпорядників покладаються на цього судового розпорядника (старшого судового розпорядника).

Очолює службу судових розпорядників її **керівник**. На посаду керівника служби судових розпорядників місцевого загального суду призначається особа, яка має ступінь вищої освіти магістр у галузі знань «Право» та досвід роботи на посадах державної служби категорій «Б» чи «В» або досвід служби в органах місцевого самоврядування, або досвід роботи на керівних посадах підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності не менше одного року, вільно володіє державною мовою. На посаду керівника служби інших судів призначається особа, яка має ступінь вищої освіти магістр у галузі знань «Право» та досвід роботи на посадах державної служби категорій «Б» чи «В» або досвід служби в органах місцевого самоврядування, або досвід роботи на керівних посадах підпри-

ємств, установ та організацій незалежно від форми власності не менше двох років, вільно володіє державною мовою. Керівник служби, крім виконання обов'язків судового розпорядника, організовує роботу служби, вносить пропозиції керівнику апарату суду щодо поліпшення умов, удосконалення форм і методів роботи судових розпорядників, забезпечення належної взаємодії зі Службою судової охорони, Національною поліцією України, Національною гвардією України та працівниками апарату суду.

Судові розпорядники мають право:

- за дорученням головуючого судді робити зауваження учасникам судового процесу та іншим особам, присутнім у залі судового засідання, у разі порушення ними встановлених правил або невиконання розпоряджень головуючого в судовому засіданні, вимагати від таких осіб додержання порядку та вживати відповідних заходів щодо усунення порушень;

- звертатися до Служби судової охорони, Національної поліції України, Національної гвардії України у випадках порушень громадського порядку в приміщенні суду та з метою затримання осіб, які чинять протиправні дії;

- видаляти із зали судового засідання за розпорядженням головуючого судді осіб, які відмовляються виконувати його законні вимоги, виявляють неповагу до суду та порушують процесуальний порядок здійснення судочинства;

- видаляти із приміщення суду за розпорядженням голови суду осіб, які виявляють неповагу до суду та порушують громадський порядок у приміщенні суду.

Водночас судові розпорядники зобов'язані:

- забезпечувати неухильне виконання розпоряджень головуючого судді;

- забезпечувати належний стан зали судового засідання, підготовку її до слухання справи й доповідати про готовність головуючому судді;

- визначати з урахуванням кількості місць конкретні місця розміщення та можливу кількість осіб, які можуть бути присутніми в залі судового засідання;

- оголошувати про вхід суду до зали судового засідання і вихід з неї та пропонувати всім присутнім встати;

- запрошувати за розпорядженням головуючого судді до зали судового засідання свідків, експертів, перекладачів, приводити їх до присяги;

- запрошувати за розпорядженням головуючого судді до зали судового засідання інших учасників судового процесу;

- за розпорядженням головуючого судді приймати від учасників судового процесу документи, докази та інші матеріали, що стосуються розгляду справи, і передавати їх головуючому судді під час судового засідання;

- забезпечувати дотримання вимог процесуального законодавства з метою обмеження спілкування свідків, які вже були допитані судом, із тими свідками, яких суд ще не допитав;

- забезпечувати виконання вимог процесуального законодавства щодо проведення закритого судового засідання та вживати заходів з обмеження входу до зали судового засідання сторонніх осіб;

- сприяти доступу до приміщень суду та зали судового засідання осіб з обмеженими фізичними можливостями під час реалізації ними своїх прав;

- забезпечувати координацію діяльності щодо доставки в судові засідання підозрюваних і обвинувачених, які тримаються під вартою, та інформувати головуєчого суддю про затримку чи неможливість доставки цих осіб у суд;

- виконувати інші розпорядження головуєчого судді, пов'язані зі створенням умов, необхідних для розгляду справи;

- забезпечувати взаємодію з працівниками Національної поліції України, Національної гвардії України, Служби судової охорони;

- вживати заходів безпеки щодо недопущення виведення з ладу засобів фіксування судового процесу особами, присутніми в залі судового засідання;

- забезпечувати виконання вимог процесуального законодавства щодо надання особам, які беруть участь у судовому засіданні, пам'яток про їхні права та обов'язки, що передбачені процесуальним законодавством України.

Кожний суддя має помічника (помічників). **Помічник судді** – це працівник патронатної служби у суді, який забезпечує виконання суддею повноважень щодо здійснення правосуддя. Помічник судді є працівником апарату суду. Помічником судді *може бути* громадянин України, який:

- має вищу юридичну освіту;

- вільно володіє державною мовою.

Помічники ж суддів Верховного Суду повинні додатково мати стаж професійної діяльності у сфері права *не менше 3 років*. А **суддя – член Ради суддів України** за своїм поданням, погодженим з головою Ради суддів України, може мати додаткового помічника.

Судді самостійно здійснюють добір помічників. Помічник судді призначається на посаду та звільняється з посади керівником апарату відповідного суду за поданням судді на час виконання ним повноважень судді відповідного суду. Призначення на посаду помічника судді здійснюється без конкурсного відбору на підставі письмового подання судді керівником апарату відповідного суду. Помічник судді **зобов'язаний**:

- своєчасно та якісно виконувати надані йому доручення;

- дотримуватися строків підготовки документів і виконання доручень;

- постійно підвищувати свій професійний рівень та кваліфікацію;

- дбайливо ставитись до майна суду;

- під час виконання своїх службових обов'язків не допускати порушень прав і свобод людини та громадянина.

Помічник судді **має право**:

- користуватись правами і свободами, які гарантуються громадянам України;

- отримувати від працівників апарату суду, до якого він прикріплений, документи та інформацію, необхідні для виконання своїх обов'язків;

- користуватись інформаційними базами даних, телекомунікаційними мережами відповідного суду в установленому порядку;

- вносити пропозиції судді щодо організації своєї роботи;

- за погодженням із суддею брати участь у конференціях, семінарах, круглих столах, форумах, інших науково-практичних заходах, а за поданням судді – проходити стажування у відповідних підрозділах державних органів;

- брати участь у нарадах, зборах трудового колективу та інших подібних заходах відповідного суду;
- підвищувати свій професійний рівень у системі підготовки та підвищення кваліфікації працівників апарату суду;
- на повагу особистої гідності, справедливе і шанобливе ставлення до себе з боку керівників, співробітників і громадян;
- на оплату праці відповідно до чинного законодавства;
- на соціальний і правовий захист відповідно до свого статусу.

Помічник судді *також*:

- добирає акти законодавства та матеріали судової практики, які необхідні для розгляду конкретної судової справи;
- бере участь у попередній підготовці судових справ до розгляду, в оформленні судових справ, за дорученням судді готує проекти судових рішень, запитів, листів, інших матеріалів, пов'язаних із розглядом конкретної справи;
- здійснює оформлення копій судових рішень для направлення сторонам у справі та іншим учасникам справи, які беруть участь у справі, відповідно до вимог процесуального законодавства, контролює своєчасність надсилання копій судових рішень;
- здійснює контроль за своєчасним проведенням експертними установами призначених у справах експертних досліджень, за своєчасним виконанням органами внутрішніх справ ухвал судді про примусовий привід, а в разі невиконання таких ухвал – готує проекти відповідних нагадувань тощо;
- готує проекти доручень суду про виконання судами інших держав окремих процесуальних дій, про вручення судових документів із цивільних, господарських, адміністративних, кримінальних справ, про екстрадицію правопорушників на територію України;
- сприяє оформленню, виконанню доручень судів іноземних держав відповідно до Конвенції про правову допомогу та правові відносини з цивільних, сімейних і кримінальних справ, інших міжнародно-правових договорів України про правову допомогу, ратифікованих Верховною Радою України;
- виконує інші доручення судді, що стосуються організації розгляду судових справ.

Крім того, *за дорученням судді помічник* судді:

- може здійснювати повноваження секретаря судового засідання під час його відсутності у разі неможливості замінити його іншим секретарем;
- координує роботу секретаря судового засідання та надає йому методичну та практичну допомогу, в тому числі із забезпечення фіксування судового процесу технічними засобами;
- контролює надходження та приєднання до судової справи відповідних матеріалів;
- здійснює перевірку своєчасності оформлення протоколів судових засідань у справах, що перебувають у провадженні судді;

- здійснює контроль за своєчасним здаванням до канцелярії суду та/або архіву суду секретарем судового засідання судових справ, розглянутих під головуванням судді;
- здійснює підготовку та оформлення статистичних даних;
- здійснює узагальнення судової практики, узагальнення про кількість і стан розгляду суддею судових справ усіх категорій;
- здійснює аналіз скасованих і змінених рішень судді після перегляду справ судами апеляційної та касаційної інстанцій;
- підписує непроцесуальні документи інформаційного та організаційного характеру;
- виконує інші доручення судді, що стосуються організації розгляду судових справ.

Водночас помічнику судді **забороняється:**

- вчиняти дії процесуального характеру, а також дії, що можуть потягнути за собою виникнення, зміну або припинення прав та обов'язків учасників судового процесу (за винятком здійснення за дорученням судді або головуючого у судовій колегії повноважень секретаря судового засідання у разі відсутності останнього);
- розголошувати відомості, які становлять державну або іншу охоронювану законом таємницю, а також відомості, які стали йому відомими у зв'язку з виконанням посадових обов'язків, зокрема, які стосуються приватного життя і здоров'я громадян або зачіпають їхню честь та гідність;
- прилюдно висловлювати свою думку щодо справи, яка розглядається, або надавати довідки, консультації тощо з обставин, які можуть бути предметом розгляду в судовому засіданні;
- розміщувати в соціальних мережах, Інтернет-форумах інформацію та/або коментувати інформацію, яка може завдати шкоди авторитету судді та судової влади у разі реєстрації їх у соціальних мережах із зазначенням місця роботи і посади.

Залежно від виду і характеру порушення помічник судді несе **дисциплінарну, цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність:**

- за невиконання, невчасне або неналежне виконання покладених на нього обов'язків;
- за перевищення своїх повноважень, визначених законодавством;
- за бездіяльність або недобросовісне використання наданих йому прав;
- за недотримання вимог законодавства про інформацію, державну таємницю та захист персональних даних;
- за недотримання вимог антикорупційного законодавства України;
- за недотримання вимог нормативно-правових актів з охорони праці та правил пожежної безпеки;
- за недотримання встановлених цим Положенням обмежень, пов'язаних із прийняттям на патронатну службу та проходженням патронатної служби;

- за порушення правил внутрішнього трудового розпорядку суду та трудової дисципліни;

- за порушення Правил поведінки працівника суду.

Помічник судді має *посвідчення*, що підтверджує його особу і повноваження та видається апаратом суду, до якого помічника судді прикріплено для кадрового та фінансового обслуговування, та підписується керівником апарату суду.

Підтримання громадського порядку в суді, припинення проявів неповаги до суду, а також охорону приміщень суду, органів та установ системи правосуддя, виконання функцій щодо державного забезпечення особистої безпеки суддів та членів їхніх сімей, працівників суду, забезпечення у суді безпеки учасників судового процесу здійснює **Служба судової охорони**, яка *підзвітна* Вищій раді правосуддя та *підконтрольна* Державній судовій адміністрації України. Служба судової охорони складається з:

- центрального органу управління;

- територіальних підрозділів Служби судової охорони.

Граничну чисельність центрального органу управління та територіальних підрозділів Служби судової охорони затверджує Державна судова адміністрація України. **Служба судової охорони:**

- забезпечує пропуск осіб до будинків (приміщень) судів, органів та установ системи правосуддя та на їх територію транспортних засобів;

- забезпечує підтримання та реагує на порушення громадського порядку в розгляді справ судом, вживає заходів з припинення проявів неповаги до суду;

- здійснює заходи з охорони, забезпечення недоторканності та цілісності приміщень судів, органів і установ системи правосуддя, недоторканності та цілісності розташованого у таких приміщеннях майна, запобігання, недопущення чи припинення протиправних дій щодо нього;

- здійснює заходи із запобігання загрозам особистій безпеці суддів, членів їхніх сімей, працівників суду, а також у суді – учасників судового процесу, виявлення та нейтралізації таких загроз; у разі надходження від судді відповідної заяви вживає необхідних заходів для забезпечення безпеки судді, членів його сім'ї;

- реагує в межах наданих законом повноважень на протиправні дії, пов'язані із посяганням на суддів, членів їхніх сімей, працівників суду, учасників судового процесу.

Установлюються такі **спеціальні звання співробітників** Служби судової охорони:

- спеціальні звання молодшого складу:

- рядовий Служби судової охорони;

- капрал Служби судової охорони;

- сержант Служби судової охорони;

- старший сержант Служби судової охорони;

- спеціальні звання середнього складу:

- молодший лейтенант Служби судової охорони;
- лейтенант Служби судової охорони;
- старший лейтенант Служби судової охорони;
- капітан Служби судової охорони;
- майор Служби судової охорони;
- підполковник Служби судової охорони;
- полковник Служби судової охорони;
- спеціальне звання вищого складу:
- генерал Служби судової охорони.

З метою вирішення питань забезпечення судів кваліфікованими кадрами суддів та працівників апарату судів, а також здійснення науково-дослідної діяльності в галузі судової системи при Вищій кваліфікаційній комісії суддів України створена **Національна школа суддів України**. Вона є державною установою зі спеціальним статусом у системі правосуддя, яка забезпечує підготовку суддів, підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації працівників апарату суду, здійснює свою діяльність відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів України» та статуту, який затверджується **Вищою кваліфікаційною комісією суддів України**, котра:

- приймає рішення про утворення, злиття, приєднання, поділ, перетворення та ліквідацію Національної школи суддів України;
- призначає на посаду та звільняє з посади ректора;
- призначає та звільняє проректорів Національної школи суддів України за поданням ректора;
- затверджує Статут Національної школи суддів України та зміни до нього;
- погоджує організаційну структуру та чисельність працівників Національної школи суддів України за поданням ректора;
- вирішує інші питання в порядку, передбаченому законами України.

На Національну школу суддів України **не поширюється законодавство про вищу освіту**. Керівником Національної школи суддів України є її ректор. Вища кваліфікаційна комісія суддів призначає ректора та за його поданням проректорів школи.

Основні напрями діяльності Національної школи суддів полягають:

- в участі у проектах, що сприяють інноваційним змінам у викладанні актуальних дисциплін, підвищенню якості підготовки викладачів, навчальних планів, програм і навчальних матеріалів;
- у здійсненні зовнішніх зв'язків з організаціями, навчальними і науковими центрами з питань підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів, проведенні наукових досліджень у цій сфері;
- в організації фінансування та проведенні різного роду конференцій, семінарів, просвітницької діяльності тощо.

Основними **завданнями** Національної школи суддів України є:

- спеціальна підготовка кандидатів на посаду судді;
- підготовка суддів, у тому числі обраних на адміністративні посади в судах;

- періодичне навчання суддів з метою підвищення рівня їхньої кваліфікації;
- проведення курсів навчання, визначених кваліфікаційним або дисциплінарним органом, для підвищення кваліфікації суддів, які тимчасово відсторонені від здійснення правосуддя;
- підготовка працівників апаратів судів та підвищення рівня їхньої кваліфікації;
- проведення наукових досліджень з питань удосконалення судового устрою, статусу суддів і судочинства;
- вивчення міжнародного досвіду організації та діяльності судів;
- науково-методичне забезпечення діяльності судів, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та Вищої ради правосуддя.

Національна школа суддів для здійснення поставлених перед нею завдань **має право** в установленому порядку:

- від свого імені вчиняти правочини, набувати майнових і особистих немайнових прав;
- створювати і мати регіональні відділення;
- бути засновником, співзасновником друкованих видань, включаючи фахові;
- звертатися до компетентних органів державної влади з пропозиціями щодо вдосконалення чинного законодавства;
- здійснювати будь-яку іншу діяльність у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Працівники Національної школи суддів України за умовами оплати праці прирівнюються до державних службовців. Фінансування школи суддів здійснюється за рахунок коштів державного бюджету. Національна школа суддів України є юридичною особою, має печатку із зображенням Державного Герба України і своїм найменуванням, самостійний баланс і рахунки в органах Державного казначейства України та може мати *регіональні відділення*.

Питання і завдання для самоперевірки знань

1. Як формується Вища рада правосуддя і в чому полягають її повноваження?
2. Яку роль в організації забезпечення функціонування судових органів відіграє Державна судова адміністрація України?
3. Розкрийте повноваження апарату суду.
4. У чому полягають права й обов'язки судових розпорядників?
5. Назвіть завдання і напрями діяльності Національної школи суддів України.

Джерела для поглибленого вивчення розділу 3

Нормативно-правові акти

1. Конституція України [Електронний ресурс] : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/254k/96-вр>

2. Про відновлення довіри до судової влади в Україні [Електронний ресурс] : Закон України від 8 квітня 2014 р. № 1188-VII. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>
3. Про Вищий антикорупційний суд [Електронний ресурс] : Закон України від 7 липня 2018 р. № 2447-VIII. – Режим доступу : <https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19>
4. Про Вищу раду правосуддя [Електронний ресурс] : Закон України від 26 грудня 2016 р. № 1798- VIII. – Режим доступу : [http://www.zakon.rada.gov.ua.show](http://www.zakon.rada.gov.ua/show)
5. Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів [Електронний ресурс] : Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3781-XII. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/160/98-вр>
6. Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб [Електронний ресурс] : Закон України від 4 березня 1998 р. № 160/98-ВР. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/160/98-вр>
7. Про державну службу [Електронний ресурс] : Закон України від 10 грудня 2015 р. № 889- VIII. – Режим доступу : <https://www.zakon3.rada.gov.ua/laws/show>
8. Про доступ до публічної інформації [Електронний ресурс] : Закон України від 13 січня 2011 р. № 2939-VI. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>
9. Про доступ до судових рішень [Електронний ресурс] : Закон України від 22 квітня 2005 р. № 3264-IV. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>
10. Про забезпечення права на справедливий суд [Електронний ресурс] : Закон України 12 лютого 2015 р. № 1402-VIII. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>
11. Про забезпечення функціонування української мови як державної [Електронний ресурс] : Закон України від 25 квітня 2019 р. № 2704-VIII. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19>
12. Про запобігання корупції [Електронний ресурс] : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/1700-18>
13. Про захист персональних даних [Електронний ресурс] : Закон України від 1 червня 2010 р. № 2297-VI. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>
14. Про звернення громадян [Електронний ресурс] : Закон України від 2 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>
15. Про Конституційний Суд України [Електронний ресурс] : Закон України від 13 липня 2017 р. № 2136-VIII. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/213-68>
16. Про очищення влади [Електронний ресурс] : Закон України від 16 вересня 2014 р. № 182-VII. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/182-7>
17. Про судовий збір [Електронний ресурс] : Закон України від 8 липня 2011 р. № 3674-VI. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>

18. Про судоустрій і статус суддів [Електронний ресурс] : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/1402-19>

Література

1. Бурбика М. М. Судові та правоохоронні органи (у схемах і таблицях) : навч. посіб. / М. М. Бурбика, М. С. Уткіна. – Суми : Сумський державний університет, 2016. – 122 с.

2. Городовенко В. В. Судові та правоохоронні органи України : конспект лекцій для студентів освіт. ступеня кваліфікац. рівня «бакалавр» за спец. (освіт. програмою) 081 «Право (Правознавство)» / Городовенко В. В. – Запоріжжя : Запорізь. нац. ун-т, 2018. – 237 с.

3. Городовенко В. В. Судові та правоохоронні органи України : навч. посіб. / В. В. Городовенко, О. Л. Макаренков, М. М. Сантос. – Запоріжжя : Запорізь. нац. ун-т, 2016. – 223 с.

4. Ковалів М. В. Судові та правоохоронні органи України : навч. посіб. / Ковалів М. В. – Львів : ЛьвДУВС, 2016. 386 с.

5. Лапкін А. В. Організація судових та правоохоронних органів України : навч. посіб. у схемах / Лапкін А. В. – Вид. 7-ме, змін. і допов. – Х. : Право, 2018. – 170 с.

6. Марочкін І. Є. Організація судових та правоохоронних органів : підручник / І. Є. Марочкін, Л. М. Москвич, П. М. Каркач та ін. – Х. : Право, 2014. – 448 с.

7. Матвеевський О. В. Організація судових і правоохоронних органів України : курс лекцій / О. В. Матвеевський, Л. В. Ярова. – К. : Фенікс, 2020. – 376 с.

8. Ненько С. С. Судові та правоохоронні органи України на шляху до Європи : навч. посіб. / Ненько С. С. – Херсон : Грінь Д. С., 2016. – 351 с.

9. Погорецький М. А. Судоустрій України : підручник / М. А. Погорецький, О. Г. Яновська. – К. : Юрінком Інтер, 2015. – 344 с.

10. Руденко М. В. Судові та правоохоронні органи України : підручник / М. В. Руденко, Г. С. Рибалко, В. Є. Кривуля ; за ред. М. В. Руденка. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2018. – 311 с.

11. Семерак О. С. Судоустрій, правоохоронні та правозахисні органи України : навчальний посібник / О. С. Семерак, І. О. Семерак. – Ужгород : Говерла, 2017. – 278 с.

12. Судові та правоохоронні органи України : навч.-метод. посіб. / уклад. : Н. М. Бакаянова та ін. – Одеса : Фенікс, 2018. – 246 с.

13. Судові, правоохоронні, контрольно-наглядові та правозахисні органи України : підручник / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. С. М. Гусарова. – Х., 2020. – 508 с.

14. Тетарчук І. В. Судові та правоохоронні органи України : навчальний посібник для підготовки до іспитів / Тетарчук І. В. – К. : ЮрКнига, 2020. – 202 с.

Розділ 4. Правоохоронні органи України

4.1. Місце правоохоронних органів у системі державного апарату України

Серед важливих напрямів державної діяльності держави є правоохоронна діяльність, спрямована на забезпечення принципу верховенства права в суспільстві. **Правоохоронна діяльність** – це владна державна діяльність, яка здійснюється спеціально уповноваженими державою органами на підставі закону та у встановленому нею порядку з метою охорони і захисту прав і законних інтересів громадян, юридичних осіб та держави шляхом застосування правових заходів впливу.

Ознаками правоохоронної діяльності є те, що вона:

- має *владний характер*, який полягає у реалізації від імені держави та на підставі наданих нею повноважень, відповідними органами та посадовими особами, їхні приписи обов'язкові для адресатів;

- реалізується не в будь-якому порядку, не будь-яким способом, а лише *із застосуванням законних заходів впливу до правопорушників у встановленій формі*;

- має *правозастосовний характер*, не приймаються нові юридичні норми, а застосовуються вже чинні. Дії та результати дій суб'єктів правоохоронної діяльності спрямовані на інших суб'єктів права, створюючи, змінюючи або припиняючи їхні права та обов'язки;

- її реалізація покладається на *спеціально уповноважені органи*, які для виконання правоохоронних функцій держава наділяє коштами та матеріальними ресурсами.

Правоохоронна діяльність характеризується низкою **специфічних ознак**:

- може здійснюватися тільки *із застосуванням юридичних заходів впливу*, до яких належать заходи державного примусу і державного стягнення. Так, до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, може бути застосовано кримінальне покарання, встановлене кримінальним кодексом, або інший захід впливу, передбачений законодавством;

- юридичні заходи впливу, які застосовуються під час такої діяльності, повинні *чітко відповідати вимогам законів*, що регламентують їхнє застосування; реалізується у встановленому законом порядку з дотриманням певної процедури. Рішення про застосування чи незастосування юридичних заходів впливу приймаються за встановленими законом правилами, дотримання яких обов'язкове. Наслідком порушення цих правил може бути визнання прийнятого рішення незаконним і недійсним;

- здійснення цього виду діяльності *покладено на органи, які, як правило, спеціально створюються державою з цією метою*.

Завдання правоохоронної діяльності полягають у захисті встановлених Конституцією України:

- суспільного ладу держави;
- економічної та політичної систем;
- прав і свобод людини і громадянина;

- законних інтересів юридичних осіб – суб'єктів усіх форм власності;
- економічної та інформаційної безпеки держави;
- суверенітету і територіальної цілісності України.

Правоохоронна діяльність здійснюється спеціально уповноваженими органами і детально регламентована законодавством України. Відомо, що всі без винятку державні органи покликані забезпечувати в країні охорону правопорядку та законності, але саме це є головним завданням саме правоохоронних органів. Тому **правоохоронними** називають державні і громадські органи, спеціальним завданням яких є забезпечення законності та правопорядку, ведення боротьби зі злочинністю та іншими правопорушеннями, охорона законних інтересів фізичних та юридичних осіб, держави та суспільства в цілому. Міжнародним стандартом діяльності правоохоронних органів є *Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку*, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 17 грудня 1979 р.

До **ознак** правоохоронних органів належать:

- здійснення ними правоохоронної діяльності;
- наявність у них для виконання своїх функцій відповідних державно-владних повноважень;
- точна регламентація їхньої діяльності та правозастосовний характер прийнятих ними рішень;
- можливість безпосереднього застосування примусу в процесі виконання ними своїх функцій.

Правоохоронні органи здійснюють такі **функції**:

- виявляють правопорушення і злочини та припиняють їх;
- затримують правопорушників, інформують про них компетентні правоохоронні органи;
- здійснюють державний контроль за дотриманням норм і правил у своїй сфері;
- застосовують примусові заходи впливу щодо порушників (складають протоколи і розглядають справи про адміністративні правопорушення);
- подають позови про відшкодування збитків і витрат, заподіяних через порушення законодавства.

На відміну від інших систем державних органів, система правоохоронних органів не має традиційної організаційної побудови, як, наприклад, система органів виконавчої влади, а є цілісною сукупністю, системотвірним чинником якої є не структурний (організаційний), а функціональний критерій – безпосередньо правоохоронна діяльність, що визначено їхнім спільним функціональним призначенням, яке полягає, головним чином, в охороні й захисті права. Саме тому системотвірним чинником правоохоронних органів є правоохоронна діяльність, для здійснення якої держава і створює правоохоронні органи.

Таким чином, охорона правопорядку для правоохоронних органів – це головна діяльність, яка здійснюється тільки у встановленому законом порядку. При цьому правовий статус кожного правоохоронного органу чітко визначений у спеціальному законі, який регламентує права, обов'язки та особливості діяльності конкретного правоохоронного органу. Правопоря-

док забезпечується правоохоронними органами шляхом повсякденного додержання, виконання, використання, а в необхідних випадках застосування правових норм з метою повної реалізації їхніх принципів. Правоохоронні органи, таким чином, є важливою ланкою системи державних органів України, мета, завдання і функції якої полягають у забезпеченні законності та правопорядку в усіх сферах життєдіяльності держави. **До правоохоронних органів України належать:**

- **Державні органи забезпечення охорони національної безпеки України:**
 - Рада національної безпеки і оборони України;
 - Служба безпеки України;
 - розвідувальні органи України;
 - органи Державної охорони України;
 - Державна спеціальна служба транспорту;
 - Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України.
- **Органи внутрішніх справ України:**
 - Міністерство внутрішніх справ України;
 - Національна поліція України;
 - Державна прикордонна служба України;
 - Державна служба України з надзвичайних ситуацій;
 - Державна міграційна служба України;
 - Національна гвардія України.
- **Органи юстиції України:**
 - Міністерство юстиції України та його територіальні органи;
 - органи та особи, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів;
 - органи державної реєстрації актів цивільного стану;
 - органи нотаріату України та
- **інші правоохоронні органи України:**
 - Прокуратура України;
 - Державне бюро розслідувань;
 - Національне антикорупційне бюро України;
 - Державна податкова служба України;
 - Державна митна служба України;
 - Державна кримінально-виконавча служба України;
 - Адвокатура України.

4.2. Державні органи забезпечення охорони національної безпеки України

4.2.1. Місце державних органів забезпечення охорони національної безпеки України в системі правоохоронних органів

Під національною безпекою розуміють захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз.

Правову основу державної політики у сферах національної безпеки і оборони становлять Конституція України, Закон України «**Про національну безпеку України**» та інші закони України, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також видані на виконання Конституції та законів України інші нормативно-правові акти.

Національна безпека України **забезпечується шляхом** проведення важеної державної політики відповідно до прийнятих в установленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм у політичній, економічній, соціальній, воєнній, екологічній, науково-технологічній, інформаційній та інших сферах. Вибір конкретних засобів і шляхів забезпечення національної безпеки України обумовлюється необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних характеру і масштабам загроз національним інтересам.

При цьому **фундаментальними національними інтересами України** є:

- державний суверенітет і територіальна цілісність, демократичний конституційний лад, недопущення втручання у внутрішні справи України;
- сталий розвиток національної економіки, громадянського суспільства і держави для забезпечення зростання рівня та якості життя населення;
- інтеграція України в європейський політичний, економічний, безпековий, правовий простір, набуття членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору, розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами.

Основними ж **принципами**, що визначають порядок формування державної політики у сферах національної безпеки і оборони, є:

- верховенство права, підзвітність, законність, прозорість та дотримання засад демократичного цивільного контролю за функціонуванням сектора безпеки і оборони та застосуванням сили;
- дотримання норм міжнародного права, участь в інтересах України у міжнародних зусиллях з підтримання миру і безпеки, міждержавних системах та механізмах міжнародної колективної безпеки;
- розвиток **сектора безпеки і оборони** як основного інструменту реалізації державної політики у сферах національної безпеки і оборони, який складається з чотирьох взаємопов'язаних складових:
 - сили безпеки;
 - сили оборони;
 - оборонно-промисловий комплекс;
 - громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки.

Основним документом довгострокового планування, яким визначаються основні напрями державної політики у сфері національної безпеки, є **Стратегія національної безпеки** України – документ, що визначає актуальні загрози національній безпеці України та відповідні цілі, завдання, механізми захисту національних інтересів України та є основою для планування і реалізації державної політики у сфері національної безпеки. Вона визначає:

- пріоритети національних інтересів України та забезпечення національної безпеки, цілі, основні напрями державної політики у сфері національної безпеки;

- поточні та прогнозовані загрози національній безпеці та національним інтересам України з урахуванням зовнішньополітичних та внутрішніх умов;
- основні напрями зовнішньополітичної діяльності держави для забезпечення її національних інтересів і безпеки;
- напрями та завдання реформування й розвитку сектора безпеки і оборони;
- ресурси, необхідні для її реалізації.

Стратегія національної безпеки України є основою для підготовки всіх **інших документів щодо планування у сферах національної безпеки і оборони:**

- *Стратегії воєнної безпеки України* (документ, у якому викладається система поглядів на причини виникнення, сутність і характер сучасних воєнних конфліктів, принципи і шляхи запобігання їх виникненню, підготовки держави до можливого воєнного конфлікту, а також на застосування воєнної сили для захисту державного суверенітету, територіальної цілісності, інших життєво важливих національних інтересів);

- *Стратегії громадської безпеки та цивільного захисту України* (документ довгострокового планування, що розробляється на основі Стратегії національної безпеки України за результатами огляду громадської безпеки та цивільного захисту і визначає напрями державної політики щодо гарантування захищеності життєво важливих для держави, суспільства та особи інтересів, прав і свобод людини і громадянина, цілі та очікувані результати їх досягнення з урахуванням актуальних загроз);

- *Стратегії розвитку оборонно-промислового комплексу України* (документ, що розробляється за результатами огляду оборонно-промислового комплексу України та визначає пріоритетні напрями державної військово-промислової політики, цілі реформи оборонно-промислового комплексу та очікувані результати їх досягнення з урахуванням актуальних воєнно-політичних загроз і викликів);

- *Стратегії кібербезпеки України* (документ довгострокового планування, що визначає загрози кібербезпеці України, пріоритети та напрями забезпечення кібербезпеки України з метою створення умов для безпечного функціонування кіберпростору, його використання в інтересах особи, суспільства і держави);

- *Національної розвідувальної програми* (документ довгострокового планування, в якому визначаються основні напрями розвідувальної діяльності, пріоритети реформування та розвитку зовнішньої розвідки, комплекс завдань і заходів, спрямованих на підвищення ефективності розвідувальних органів та інших суб'єктів, що можуть залучатися до виконання окремих розвідувальних завдань, посилення розвідувальних спроможностей держави, а також потреби бюджетного фінансування, достатні для досягнення визначених цілей і виконання передбачених завдань, та основні напрями використання фінансових ресурсів);

- *державних програм у сферах національної безпеки і оборони.*

Комплексний огляд сектора безпеки і оборони включає проведення:

- *оборонного огляду*, завданнями якого є;
- оцінка стану та перспектив розвитку безпекового середовища (глобальні, регіональні та національні аспекти) у контексті воєнної безпеки;
- огляд спроможностей за їх функціональними групами спроможностей (військово-політичне, адміністративне керівництво, управління ресурсами, співробітництво у сфері оборони, комплектування військ (сил), підготовка органів військового управління й військ (сил), командування та управління, розвідка, застосування, захист та живучість, забезпечення, інфраструктура, комунікації, зв'язок та інформаційні системи тощо), планування сил;
- планування ресурсів;
- формування перспективної моделі Збройних Сил та інших складових сил оборони;
- *огляду громадської безпеки та цивільного захисту*, що забезпечується шляхом здійснення таких заходів:
 - визначення методики проведення огляду громадської безпеки та цивільного захисту;
 - створення ефективної системи управління, інформаційного, матеріального, технічного, кадрового та правового забезпечення процесу огляду громадської безпеки та цивільного захисту;
 - організація злагодженої роботи утворених робочих органів з питань огляду громадської безпеки та цивільного захисту;
 - аналіз стану кадрового, фінансового, матеріально-технічного та інших видів забезпечення (виробничих можливостей держави для задоволення потреб громадської безпеки та цивільного захисту);
- *огляду оборонно-промислового комплексу*, завданнями якого є:
 - оцінка рівня інституційної сформованості системи управління оборонно-промисловим комплексом;
 - оцінка стану ресурсного забезпечення оборонно-промислового комплексу;
 - комплексний огляд спроможностей та готовності оборонно-промислового комплексу;
 - *огляду розвідувальних органів України*;
 - *огляду загальнодержавної системи боротьби з тероризмом*, завданнями якого є:
 - оцінка стану та перспектив розвитку загальнодержавної системи боротьби з тероризмом;
 - оцінка спроможностей суб'єктів боротьби з тероризмом;
 - формування перспективної моделі загальнодержавної системи боротьби з тероризмом
 - *огляду стану кіберзахисту державних інформаційних ресурсів та критичної інформаційної інфраструктури*.

До складу сектора безпеки і оборони входять:

- Міністерство оборони України;
- Збройні Сили України;
- Державна спеціальна служба транспорту;
- Міністерство внутрішніх справ України;
- Національна гвардія України;
- Національна поліція України;
- Державна прикордонна служба України;
- Державна міграційна служба України;
- Державна служба України з надзвичайних ситуацій;
- Служба безпеки України;
- Управління державної охорони України;
- Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України;
- Апарат Ради національної безпеки і оборони України;
- розвідувальні органи України;
- центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну військово-промислову політику.

У межах повноважень, наданих відповідно до Конституції України, сектор безпеки і оборони підлягає **демократичному цивільному контролю**, система якого складається з контролю:

- що здійснюється Президентом України;
- що здійснюється Верховною Радою України;
- що здійснюється Радою національної безпеки і оборони України;
- що здійснюється Кабінетом Міністрів України, органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування;
- судового контролю;
- громадського нагляду.

Предметом демократичного цивільного контролю є:

- дотримання вимог Конституції та законів України в діяльності органів сектора безпеки і оборони, недопущення їх використання для узурпації влади, порушення прав і свобод людини і громадянина;
- зміст і стан реалізації стратегій, доктрин, концепцій, державних програм та планів у сферах національної безпеки і оборони;
- стан правопорядку в органах сектора безпеки і оборони, їх укомплектованість, оснащеність сучасним озброєнням, військовою і спеціальною технікою, забезпеченість необхідними запасами матеріальних засобів та готовність до виконання завдань за призначенням у мирний час та в особливий період;
- ефективність використання ресурсів, зокрема бюджетних коштів, органами сектора безпеки і оборони.

4.2.2. Рада національної безпеки і оборони України

Рада національної безпеки і оборони України (РНБО України) є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України.

Правовою основою діяльності РНБО України є Конституція України, Закон України «*Про Раду Національної безпеки і оборони України*», інші закони України, міжнародні акти, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, акти Президента України.

РНБО України виконує такі *функції*:

- внесення пропозицій Президентові України щодо реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики у сфері національної безпеки і оборони;
- координації і здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони у мирний час;
- координації і здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони в умовах воєнного або надзвичайного стану та під час виникнення кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.

Відповідно до визначених законодавством функцій РНБО України:

- розробляє та розглядає на своїх засіданнях питання, які відповідно до Конституції та законів України, Стратегії національної безпеки України, Воєнної доктрини України належать до сфери національної безпеки і оборони, та подає пропозиції Президентові України, приймає рішення щодо: визначення стратегічних національних інтересів України, концептуальних підходів і напрямів забезпечення національної безпеки і оборони у політичній, економічній, соціальній, воєнній, науково-технологічній, екологічній, інформаційній та інших сферах; проектів державних програм, доктрин, законів України, указів Президента України, директив Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України, міжнародних договорів, інших нормативних актів та документів з питань національної безпеки і оборони тощо;

- координує виконання прийнятих Радою національної безпеки і оборони України рішень, уведених в дію указами Президента України, і здійснює поточний контроль діяльності органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони, подає Президентові України відповідні висновки та пропозиції;

- залучає до аналізу інформації посадових осіб та фахівців органів виконавчої влади, державних установ, наукових закладів, підприємств та організацій усіх форм власності;

- ініціює розроблення нормативних актів та документів з питань національної безпеки і оборони, узагальнює практику їх застосування та результати перевірок їх виконання;

- координує і контролює переведення центральних і місцевих органів виконавчої влади, а також економіки країни на роботу в умовах воєнного чи надзвичайного стану;

- координує і контролює діяльність органів місцевого самоврядування в межах наданих повноважень під час уведення воєнного чи надзвичайного стану;

- координує та контролює діяльність органів виконавчої влади з відбиття збройної агресії, організації захисту населення та забезпечення його життєдіяльності, охорони життя, здоров'я, конституційних прав, свобод і законних інтересів громадян, підтримання громадського порядку в умовах воєнного та надзвичайного стану та під час виникнення кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України;

- координує і контролює діяльність органів виконавчої влади з протидії корупції, забезпечення громадської безпеки та боротьби зі злочинністю з питань національної безпеки і оборони.

Головою РНБО України є *Президент України*, а у разі дострокового припинення його повноважень виконання обов'язків Голови РНБО на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладається на Голову Верховної Ради України. Голова РНБО України:

- спрямовує діяльність і здійснює загальне керівництво РНБО України;
- затверджує перспективні та поточні плани роботи РНБО України, час і порядок проведення її засідань;

- особисто головує на засіданнях РНБО України;

- дає доручення членам РНБО України, пов'язані з виконанням покладених на неї функцій;

- заслуховує поточну інформацію Секретаря РНБО України про хід виконання її рішень, у разі необхідності виносить питання про стан виконання рішень РНБО України на її засіданнях;

- затверджує Положення про апарат РНБО України, його структуру і штатну чисельність за поданням Секретаря РНБО України;

- здійснює інші повноваження.

Персональний склад РНБО України формує Президент України. До її складу за посадою входять:

- Прем'єр-міністр України;

- міністр оборони України;

- голова Служби безпеки України;

- міністр внутрішніх справ України;

- міністр закордонних справ України.

Членами РНБО України можуть бути керівники інших центральних органів виконавчої влади, а також інші особи, визначені Президентом України.

З метою забезпечення організації роботи і виконання рішень РНБО України, до її складу входить **секретар** РНБО України, який у межах своїх повноважень видає розпорядження, організовує і контролює їх виконання. Він призначається на посаду і звільняється з посади Президентом України і безпосередньо йому підпорядковується. Секретар РНБО України має заступників, які, за його поданням, призначаються на посаду та звільняються з посади Президентом України. На посади секретаря РНБО України та

його заступників можуть призначатися як цивільні особи, так і військово-службовці. Секретар РНБО України:

- готує пропозиції щодо перспективного і поточного планування діяльності РНБО України;

- подає на розгляд Президента України проекти актів Президента України про введення в дію рішень РНБО України, в тому числі стосовно пропозицій і рекомендацій з реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики у сфері національної безпеки і оборони;

- організовує роботу, пов'язану з підготовкою та проведенням засідань Ради РНБО України та контролем за виконанням прийнятих нею рішень;

- інформує Президента України та членів РНБО України про хід виконання рішень РНБО України;

- координує діяльність робочих та консультативних органів РНБО України;

- за дорученням голови РНБО України представляє позицію РНБО України у Верховній Раді України, у відносинах з органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, з політичними партіями і громадськими організаціями та засобами масової інформації, з міжнародними організаціями.

- подає на затвердження голові РНБО України його структуру та штатну чисельність;

- здійснює у період між засіданнями РНБО України координацію і контроль за виконанням центральними та місцевими органами виконавчої влади, правоохоронними органами, військовими формуваннями рішень РНБО України, введених в дію указами Президента України;

- організовує роботу Ставки Верховного Головнокомандувача у разі її утворення;

- бере участь у розгляді пропозицій щодо кандидатур на посади в органах державної влади, діяльність яких пов'язана з питаннями національної безпеки і оборони України і які призначаються на посаду Президентом України або за погодженням із Президентом України; вносить на розгляд Президента України пропозиції щодо призначення і звільнення керівництва військових формувань, правоохоронних органів у межах повноважень Президента України;

- подає пропозиції Президенту України щодо призначення заступників Секретаря Ради національної безпеки і оборони України та розподілу обов'язків між ними;

- вносить на розгляд РНБО України пропозиції щодо проекту Закону України про Державний бюджет України та пропозиції до Бюджетної декларації за статтями, пов'язаними із забезпеченням національної безпеки і оборони.

Поточне інформаційно-аналітичне та організаційне забезпечення діяльності РНБО України здійснює її апарат, який підпорядковується секретареві РНБО України. *Апарат* РНБО України, зокрема:

- готує матеріали для розгляду на засіданнях РНБО України, проекти рішень РНБО України, укази Президента України про введення в дію від-

повідних рішень РНБО України, інших актів Президента України з питань національної безпеки і оборони, доручень Голови РНБО України членам РНБО України, пов'язаних з виконанням покладених на неї функцій;

- забезпечує здійснення контролю за станом виконання рішень РНБО України, актів та доручень Президента України, контроль за виконанням яких покладено на секретаря РНБО України;

- готує для розгляду РНБО України питання щодо організації роботи з виявлення загроз національним інтересам і національній безпеці, визначення шляхів та засобів їх відвернення та нейтралізації, щодо пріоритетів державної політики у сфері національної безпеки і оборони;

- готує на основі Стратегії національної безпеки України для розгляду РНБО України пропозиції щодо Стратегії воєнної безпеки, уточнення, в разі потреби, положень Воєнної доктрини України, завдань Збройних Сил України та інших військових формувань, проектів концепцій і програм їх розвитку та інших документів з питань національної безпеки і оборони;

- здійснює інформаційно-аналітичне та організаційне забезпечення здійснення РНБО України відповідно до Закону України «**Про національну безпеку України**»;

- здійснює інші повноваження.

Для опрацювання і комплексного розв'язання проблем міжгалузевого характеру, забезпечення науково-аналітичного та прогнозного супроводження діяльності РНБО України за її рішенням у рамках коштів, передбачених Державним бюджетом України, можуть створюватися *міжвідомчі комісії, робочі та консультативні органи*.

Основною організаційною **формою діяльності** РНБО України є її **засідання**. Голова Верховної Ради України не є членом РНБО України, але може брати участь у її засіданнях. На засіданнях члени РНБО України голосують особисто. Делегування ними обов'язку бути присутніми на засіданнях іншим особам не допускається. На запрошення Голови РНБО України у її засіданнях можуть брати участь голови комітетів Верховної Ради України, інші народні депутати України, керівники центральних органів виконавчої влади та інші особи, які не є членами РНБО України.

Рішення РНБО України приймаються *не менше ніж двома третинами* голосів її членів і вводяться в дію *указами Президента України*. Голова Верховної Ради України може висловити думку щодо прийнятих рішень, яка протоколюється.

Насамкінець слід зазначити, що інститут РНБО України неоднозначно оцінюється вітчизняними науковцями. Інколи навіть висловлюється думка про «абсолютну невиправданість» існування РНБО України. Водночас визнається, що створення такого органу було б доцільно передбачити в умовах воєнного або надзвичайного стану. В мирний же час він функціонально може дублювати інші державні органи, зокрема Службу безпеки України, Міністерство оборони України та Офіс Президента України. Невиправдано впливовою може бути також роль у політичному житті секретаря РНБО України, посада якого не передбачена Конституцією України, але який

може виявити схильність відігравати самостійну політичну роль і вирішувати питання поза межами РНБО України. Хоча конституції деяких країн (наприклад, Ірландії, Іспанії та Португалії) передбачають створення аналогічних Раді національної безпеки і оборони органів – державних рад, однак наділяються вони суто консультативними функціями.

4.2.3. Служба безпеки України

Служба безпеки України (СБУ) – державний орган спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України і підпорядковується Президенту України.

Правову основу діяльності СБУ становлять Конституція України, закони України «**Про Службу безпеки України**», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», а також інші акти законодавства України та визнані Україною відповідні міжнародні правові акти.

Завданнями СБУ є захист:

- державного суверенітету;
- конституційного ладу;
- територіальної цілісності;
- економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України;
- законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також
- забезпечення охорони державної таємниці.

До завдань СБУ також входить попередження, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління і економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

До основних принципів діяльності СБУ належать:

- законність;
- повага до прав та гідності особи;
- позапартійність;
- відповідальність перед народом України.

Під час здійснення **оперативно-службової діяльності** СБУ дотримується також **принципів**:

- поєднання єдиноначальності та колегіальності;
- гласності та
- конспірації.

Систему СБУ становлять:

- **Центральне управління СБУ** (яке відповідає за стан державної безпеки та координує і контролює діяльність інших органів СБУ) та підпорядковані йому:

- **регіональні органи** (обласні управління СБУ, їх міжрайонні, районні та міські підрозділи, розміщення і територіальна компетенція яких можуть не збігатися з адміністративно-територіальним поділом України);

- *органи військової контррозвідки* (які створюються для контррозвідувального забезпечення Збройних Сил України і Державної прикордонної служби України та інших військових формувань, дислокованих на території України);

- *військові формування;*

- *навчальні, науково-дослідні та інші заклади СБУ.*

З метою організації проведення антитерористичних операцій та координації діяльності суб'єктів, що ведуть боротьбу з тероризмом чи залучаються до антитерористичних операцій, при СБУ функціонує *Антитерористичний центр*, Положення про який затверджує Президент України за поданням Кабінету Міністрів України.

Керівництво всією діяльністю СБУ, її Центральним управлінням здійснює **Голова СБУ**, який несе персональну відповідальність за виконання завдань, покладених на СБУ, і *призначається* на посаду Президентом України. Голова СБУ має заступників, які за його поданням призначаються і звільнюються Президентом України.

У СБУ створюється колегіальний дорадчий орган – **колегія**, яка визначає шляхи виконання покладених на СБУ завдань, приймає рішення з основних напрямів і проблем оперативно-службової діяльності та роботи з кадрами. Рішення колегії приймаються більшістю голосів і оголошуються наказами Голови СБУ. До складу колегії входять Голова СБУ, його заступники та інші особи, крім народних депутатів України, призначені Президентом України. При цьому перебування членів колегії в партіях, рухах, інших громадських об'єднаннях, що мають політичні цілі, зупиняється.

СБУ, її органам і співробітникам для виконання покладених на них обов'язків надається *право*:

- вимагати від громадян та посадових осіб припинення правопорушень і дій, що перешкоджають здійсненню повноважень СБУ, перевіряти у зв'язку з цим документи, які посвідчують їх особу, а також проводити огляд осіб, їхніх речей і транспортних засобів, якщо є загроза втечі підозрюваного або знищення чи приховання речових доказів злочинної діяльності;

- подавати органам державної влади, органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам, організаціям усіх форм власності обов'язкові для розгляду пропозиції з питань національної безпеки, у тому числі із забезпечення охорони державної таємниці;

- входити у порядку, погодженому з адміністрацією підприємств, установ та організацій і командуванням військових частин, на їх територію і в службові приміщення;

- складати протоколи про адміністративні правопорушення, що згідно із законом належать до компетенції СБУ, проводити особистий огляд, огляд речей, вилучення речей і документів, застосовувати інші передбачені законом заходи забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення;

- використовувати з подальшим відшкодуванням витрат та збитків транспортні засоби, які належать підприємствам, установам і організаціям, військовим частинам і громадянам (крім транспортних засобів дипломатич-

них, консульських та інших представництв іноземних держав і організацій, транспортних засобів спеціального призначення), для проїзду до місця події, припинення кримінальних правопорушень, переслідування та затримання осіб, які підозрюються в їх вчиненні, доставки до лікувальних установ осіб, що потребують термінової медичної допомоги тощо.

У разі проведення заходів щодо боротьби з тероризмом і фінансуванням терористичної діяльності СБУ її органи і співробітники **мають також право:**

- одержувати в установленому законом порядку на письмову вимогу керівника органу або оперативного підрозділу СБУ від митних органів, фінансових та інших установ, підприємств, організацій (незалежно від форми власності) інформацію і документи про операції, стан рахунків і руху коштів на них за конкретний проміжок часу (з розшифруванням сум, дати призначення та контрагента платежу), вклади, внутрішньо- та зовнішньоекономічні угоди, а також завірені копії документів, на підставі яких було відкрито рахунок конкретної юридичної або фізичної особи. Отримання від банків відомостей, що містять банківську таємницю, здійснюються у порядку та обсязі, встановлених Законом України «Про банки і банківську діяльність». Документи та інформація мають бути подані негайно, а якщо це неможливо – *не пізніше 10 діб*;

- залучати в установленому законодавством порядку до проведення перевірок, ревізій та експертиз кваліфікованих спеціалістів установ, організацій контрольних і фінансових органів;

- одержувати в установленому законодавством порядку за письмовими запитами керівника органу або оперативного підрозділу Служби безпеки України інформацію з автоматизованих інформаційних і довідкових систем та банків даних, створюваних Верховним Судом, Офісом Генерального прокурора, Національним банком України, Антимонопольним комітетом України, Фондом державного майна України, міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування України;

- подавати за матеріалами оперативно-розшукової діяльності до суду заяви про скасування реєстрації і припинення діяльності суб'єктів підприємництва, а також за наявності підстав, передбачених законом, подавати до суду позови про визнання недійсними угод у порядку, встановленому законодавством України;

- входити за письмовим розпорядженням керівника органу або оперативного підрозділу СБУ за службовими посвідченнями на територію, у приміщення, склади та сховища підприємств, організацій і установ (крім іноземних дипломатичних представництв) незалежно від форми власності, на пункти пропуску через державний кордон та митниці, а також у виробничі приміщення громадян, які займаються підприємницькою діяльністю тощо.

На СБУ відповідно до її основних завдань покладаються **обов'язки:**

- здійснювати інформаційно-аналітичну роботу в інтересах ефективного проведення органами державної влади та управління України внутрішньої і

зовнішньої діяльності, розв'язання проблем оборони, соціально-економічного будівництва, науково-технічного прогресу, екології та інших питань, пов'язаних із національною безпекою України;

- здійснювати заходи контррозвідувального забезпечення дипломатичних представництв, консульських та інших державних установ, а також заходи, пов'язані з охороною державних інтересів у сфері зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності, безпекою громадян України за кордоном;

- виявляти, припиняти та розкривати кримінальні правопорушення, розслідування яких згідно із законодавством належить до компетенції СБУ, проводити їх досудове розслідування; розшукувати осіб, які переходять у зв'язку із вчиненням зазначених кримінальних правопорушень;

- здійснювати контррозвідувальні заходи з метою попередження, виявлення, припинення і розкриття будь-яких форм розвідувально-підривної діяльності проти України;

- забезпечувати захист державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності України від протиправних посягань з боку окремих осіб та їх об'єднань;

- здійснювати контррозвідувальне забезпечення оборонного комплексу, Збройних Сил України, інших військових формувань, дислокованих на території України, енергетики, транспорту, зв'язку, а також важливих об'єктів інших галузей господарства;

- здійснювати відповідно до законодавства профілактику правопорушень у сфері державної безпеки тощо.

Кадри СБУ:

- співробітники-військовослужбовці;

- працівники, які уклали трудовий договір із СБУ;

- військовослужбовці строкової служби.

Постійний **контроль** за діяльністю СБУ, дотриманням нею законодавства здійснюється **Верховною Радою України**. Голова СБУ щорічно подає звіт Верховній Раді України про діяльність СБУ. Контроль за діяльністю СБУ здійснюється також **Президентом України та уповноваженими ним державними органами**. Постійний контроль за дотриманням конституційних прав громадян і законодавства в оперативно-розшуковій діяльності у сфері охорони державної таємниці органів і підрозділів СБУ, а також контроль за відповідністю виданих СБУ положень, наказів, розпоряджень та інструкцій нормам Конституції та законів України здійснюється спеціально призначеними Президентом України **посадовими особами**. Повноваження цих посадових осіб і правові гарантії їх діяльності визначаються Положенням, яке затверджує Президент України.

Нагляд за додержанням законів підрозділами СБУ, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, а також під час виконання судових рішень у кримінальних справах та застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, здійснюється **прокурором**.

4.2.4. Розвідувальні органи України

Розвідувальні органи України – це державні органи, уповноважені Законом України «Про розвідку» здійснювати розвідувальну діяльність з метою захисту національних інтересів України від зовнішніх загроз.

Правову основу функціонування розвідувальних органів України становлять Конституція України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, зазначений вище та інші закони України, а також видані на їх основі нормативно-правові акти.

Розвідувальними органами України є:

- *Служба зовнішньої розвідки України*, яка здійснює розвідувальну діяльність у:

- зовнішньополітичній;
- економічній;
- військово-технічній;
- науково-технічній;
- інформаційній;
- екологічній сферах;
- сфері кібербезпеки.

Завдання, повноваження, порядок організації та здійснення Службою зовнішньої розвідки України розвідувальної діяльності, правовий статус та особливості соціального і правового захисту її співробітників, фінансового та матеріально-технічного забезпечення, захисту інформації, а також демократичного цивільного контролю за здійсненням нею розвідувальної діяльності визначаються Законом України «Про розвідку», а її правовий статус як окремого державного органу і військового формування, загальні структура та чисельність – Законом України «*Про Службу зовнішньої розвідки України*»;

- *розвідувальний орган Міністерства оборони України*, що здійснює розвідувальну діяльність у:

- воєнній сфері;
- сферах оборони, військового будівництва;
- військово-технічній;
- кібербезпеки.

Крім розвідувального органу Міністерства оборони України, що є головним органом управління в системі воєнної розвідки і в межах повноважень координує діяльність суб'єктів воєнної розвідки, суб'єктами системи воєнної розвідки є також:

- органи військового управління розвідки і військові частини розвідки Збройних Сил України, які в межах визначених законодавством повноважень здійснюють діяльність з метою розвідувального забезпечення застосування Збройних Сил України;

- сили спеціальних операцій Збройних Сил України, які в межах визначених законодавством повноважень здійснюють спеціальну розвідку в інтересах підготовки та проведення операцій військ (сил) оборони та спеціальних операцій;

- розвідувальний орган центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону, здійснює розвідувальну діяльність у сфері:

- безпеки державного кордону;
- охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні.

Основними завданнями розвідувальних органів є:

- своєчасне забезпечення споживачів розвідувальною інформацією;
- сприяння реалізації національних інтересів України;
- протидія зовнішнім загрозам національній безпеці України у визначених законом сферах.

Розвідувальні органи на виконання визначених законодавством основних завдань здійснюють такі **функції**:

- здійснюють добування, аналітичне опрацювання, оброблення і надання розвідувальної інформації її споживачам у встановленому Законом порядку;

- проводять заходи з метою сприяння реалізації національних інтересів України, забезпечення безпеки та участі у формуванні і реалізації державної політики у визначених законом сферах, посилення обороноздатності держави, економічного та науково-технічного розвитку;

- виявляють та визначають ступінь зовнішніх загроз національній безпеці України, у тому числі у кіберпросторі, життю, здоров'ю її громадян та об'єктам державної власності за межами України, організують і проводять спеціальні (активні) заходи щодо таких загроз та з протидії іншій діяльності, що становить зовнішню загрозу національній безпеці України;

- у межах визначених законодавством повноважень беруть участь у забезпеченні безпеки закордонних дипломатичних установ України, у тому числі шляхом організації та проведення уповноваженими особами цих установ відповідних заходів;

- сприяють спеціально уповноваженому органу державної влади у сфері контррозвідувальної діяльності у здійсненні контррозвідувального забезпечення закордонних дипломатичних установ України, безпеки співробітників цих установ та членів їхніх сімей у державі перебування, відряджених за кордон громадян України, які обізнані у відомостях, що становлять державну таємницю, а також охороні державної таємниці в цих установах;

- беруть участь у боротьбі з тероризмом, протидії розвідувально-підривній діяльності проти України, транснаціональній організованій злочинності та іншій злочинній діяльності, що становлять зовнішню загрозу національній безпеці України;

- беруть участь у заходах державного контролю за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання, зокрема з метою запобігання та протидії поширенню зброї масового знищення і засобів її доставки, незаконному обігу товарів військового призначення та подвійного використання;

- забезпечують власну безпеку;

- здійснюють співробітництво з компетентними органами іноземних держав, міжнародними організаціями;

- здійснюють інші визначені законодавством функції з метою забезпечення національної безпеки України.

Розвідувальні органи для здійснення власних функцій *можуть*:

- організувати та проводити розвідувальні заходи;

- створювати структурні, у тому числі територіальні, підрозділи в межах загальної (граничної) чисельності та відповідно до визначеної Президентом України організаційної структури, а також заклади, установи;

- використовувати умовні наймування;

- відкривати та використовувати рахунки в національній та іноземній валютах у банках та інших фінансових установах;

- використовувати співробітників під прикриттям;

- утворювати, реорганізувати та ліквідувати структури прикриття, використовувати та відчужувати кошти та майно, набуті в результаті їхньої діяльності;

- виготовляти та використовувати засоби прикриття;

- здійснювати конфіденційне співробітництво з особами;

- здійснювати у визначеному законодавством порядку контрольоване (під оперативним контролем) пересування осіб та/або контрольоване (під оперативним контролем) переміщення предметів через державний кордон України;

- здійснювати опитування осіб, у тому числі з використанням технічних засобів реєстрації реакцій людини;

- платно або безоплатно використовувати на договірних засадах службові приміщення, транспортні засоби та інше майно підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності, а також за згодою окремих осіб, у тому числі на договірних засадах, належні їм жилі та нежилі приміщення, транспортні засоби та інше майно;

- здійснювати перевірку осіб у зв'язку з призначенням на посади в розвідувальних органах або залученням до конфіденційного співробітництва з ними, здійснювати обробку персональних даних цих осіб та їх близьких родичів;

- здійснювати перевірку громадян України з числа співробітників під прикриттям та залучених до конфіденційного співробітництва осіб з метою надання їм доступу до конкретної (обмеженого змісту) секретної інформації та/або розвідувальної таємниці, ознайомлення з якими є необхідним для виконання цими органами покладених на них завдань, незалежно від наявності в таких громадян допуску до державної таємниці;

- здійснювати спеціальне оброблення інформації з відкритих джерел, інформаційних систем, обліків, реєстрів, баз даних;

- уживати заходів щодо технічного, криптографічного та інших видів захисту інформації, протидії технічним розвідкам;

- здійснювати обробку персональних даних співробітників розвідувальних органів та осіб, залучених до конфіденційного співробітництва;

- користуватися послугами експертів та консультантів, у тому числі фахівців інших органів, підприємств, установ, організацій будь-якої форми власності на платній і безоплатній основі;

- створювати і використовувати інформаційні, інформаційно-телекомунікаційні системи та оперативні обліки для забезпечення розвідувальної діяльності;

- виступати замовниками науково-дослідних, дослідно-конструкторських та інших робіт, зокрема з розроблення і виготовлення технічних засобів розвідки, озброєння, боєприпасів, військової та спеціальної техніки, необхідних для здійснення розвідувальної діяльності, спеціальних технічних засобів, проводити їх випробування та дослідну експлуатацію;

- створювати, закуповувати, програмувати, модернізувати, пристосовувати і застосовувати технічні засоби розвідки, озброєння, боєприпаси, військову та спеціальну техніку, спеціальні технічні засоби;

- отримувати у встановленому законодавством порядку інформацію від державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій будь-якої форми власності, у тому числі шляхом безпосереднього доступу до їх інформаційних, довідкових систем, обліків, реєстрів, банків або баз даних тощо;

- залучати в установленому порядку інших суб'єктів розвідувального співтовариства до виконання розвідувальних завдань;

- видавати нормативно-правові та інші акти щодо діяльності розвідувальних органів, розробляти, погоджувати та подавати на розгляд у встановленому законодавством порядку проекти законів, підзаконних актів із цих питань;

- здійснювати управління об'єктами державної власності, що належать до сфери їх управління;

- мати відомчу символіку, відомчі заохочувальні відзнаки, у тому числі відзнаки «Вогнепальна зброя» та «Холодна зброя»;

- здійснювати інші повноваження, визначені законодавством.

Розвідувальні органи для виконання завдань та здійснення функцій проводять **розвідувальні заходи** за межами України та мають право проводити розвідувальні заходи з території України, якщо вони безпосередньо пов'язані зі здійсненням розвідувальної діяльності за межами України або спрямовані на здобування розвідувальної інформації, що має джерело походження за межами України. Порядок організації і проведення розвідувальних заходів визначається розвідувальними органами. Водночас розвідувальні заходи не можуть організовуватися і проводитися для виконання завдань кримінального провадження.

Контроль за діяльністю розвідувальних органів України здійснюється в межах конституційних повноважень *Президентом України*, в тому числі через Раду національної безпеки і оборони України, та *Верховною Радою України*, контроль за витратою коштів Державного бюджету України на

утримання розвідувальних органів України – *Рахунковою палатою України* (з метою здійснення такого контролю з числа членів Рахункової Палати створюється спеціальна група, яка має право отримувати від розвідувальних органів України відповідні документи і заслуховувати на закритих засіданнях їх керівників).

Нагляд за додержанням розвідувальними органами України законів здійснюється *Генеральним прокурором України* та уповноваженими ним *прокурорами*. До предмета прокурорського нагляду не входять відомості про осіб, які конфіденційно співробітничать або співробітничали з розвідувальними органами України, належність конкретних осіб до її кадрового складу, а також організаційно-штатна структура розвідувальних органів України.

4.2.5. Органи державної охорони України

Державна охорона органів державної влади України та посадових осіб – це система організаційно-правових, режимних, оперативно-розшукових, інженерно-технічних та інших заходів, які здійснюються спеціально уповноваженими державними органами з метою забезпечення нормального функціонування органів державної влади України, безпеки посадових осіб та об'єктів, визначених Законом України «*Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб*». При цьому *державною охороною не вважаються* заходи охоронного характеру, які здійснюються державними органами з метою забезпечення безпеки кримінального судочинства, інших осіб та об'єктів, на які не поширюється законодавство про державну охорону. Крім зазначеного Закону, правову основу державної охорони становлять Конституція України, міжнародні договори України, інші закони України, акти Президента України та Кабінету Міністрів України, а також відомчі та міжвідомчі нормативно-правові акти, що регулюють відносини у сфері державної охорони.

Державна охорона здійснюється на **принципах**:

- законності;
- безперервності;
- поваги до прав, свобод, гідності людини і громадянина;
- єдиноначальності.

До **органів державної влади, щодо яких здійснюється державна охорона**, належать:

- Верховна Рада України;
- Кабінет Міністрів України;
- Конституційний Суд України;
- Верховний Суд.

Посадовими особами, яким забезпечується державна охорона, є:

- Президент України (протягом строку його повноважень також забезпечується безпека членів його сім'ї, які проживають разом із ним або супроводжують його, а після припинення своїх повноважень Президент

України забезпечується державною охороною довічно, якщо тільки він не був усунений з поста в порядку імпічменту);

- Голова Верховної Ради України;
- Прем'єр-міністр України;
- Голова Конституційного Суду України;
- Голова Верховного Суду;
- перший заступник Голови Верховної Ради України;
- перший віце-прем'єр-міністр України;
- міністр закордонних справ України;
- Генеральний прокурор.

Протягом строку повноважень цих посадових осіб забезпечується також безпека членів їхніх сімей, які проживають разом із ними або супроводжують їх.

Крім того, державна охорона здійснюється щодо *інших осіб*:

- глав іноземних держав, парламентів та урядів і членів їхніх сімей, міністрів закордонних справ, керівників міжнародних організацій (інших посадових осіб міжнародних організацій), які прибувають в Україну чи перебувають на її території у складі офіційних делегацій або відвідують Україну на запрошення органів державної влади. Перелік посадових осіб міжнародних організацій, стосовно яких здійснюється державна охорона, визначає Президент України;

- народних депутатів України, членів Кабінету Міністрів України, керівників центральних органів виконавчої влади, які не є членами Кабінету Міністрів України, суддів Конституційного Суду України та Верховного Суду, Голови Національного банку України, Голови Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Голови Ради міністрів Автономної Республіки Крим (у разі загрози життю чи здоров'ю).

Рішення про доцільність здійснення державної охорони щодо цих осіб приймає Президент України за поданням посадових осіб, уповноважених виступати від імені відповідних органів державної влади, або за поданням начальника Управління державної охорони України.

Державна охорона здійснюється й щодо таких *об'єктів*:

- будинків, де працюють Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України та Верховний Суд;

- споруд і спеціальних транспортних засобів, що перебувають в їхньому користуванні;

- інших місць постійного і тимчасового перебування осіб, що охороняються;

- важливих державних об'єктів та прилеглих до них територій і акваторій, визначених Президентом України.

Державна охорона *здійснюється Управлінням державної охорони України*, а також органами, які в межах своєї компетенції та у взаємодії з Управлінням державної охорони України беруть участь у здійсненні державної охорони:

- Національною поліцією;

- спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у справах охорони державного кордону України;

- іншими центральними органами виконавчої влади України та
- Службою безпеки України.

Провідне місце серед органів державної охорони займає **Управління державної охорони України** – правоохоронний орган спеціального призначення, підпорядкований Президентові України та підконтрольний Верховній Раді України. Його загальна структура і чисельність затверджується Верховною Радою України за поданням Президента України. Керівництво діяльністю Управління здійснює його *начальник*, який призначається на посаду і звільняється з неї Президентом України. Він має *заступників*, яких також призначає і звільняє Президент України. Інші ж посадові особи призначаються і звільняються з посади начальником Управління державної охорони України.

Завдання Управління державної охорони України такі:

- здійснення державної охорони щодо органів державної влади України;
- забезпечення безпеки осіб, визначених законодавством, за місцем їх перебування як на території України, так і за її межами;
- забезпечення безпеки членів сімей посадових осіб, визначених законодавством, які проживають разом із ними або супроводжують їх;
- запобігання протиправним посяганням на посадових осіб і членів їхніх сімей та об'єкти, щодо яких здійснюється державна охорона, їх виявлення та припинення;
- охорона об'єктів, визначених законодавством;
- забезпечення безпечної експлуатації транспортних засобів, призначених для визначених законодавством посадових осіб;
- участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом.

Державна охорона здійснюється **шляхом**:

- пошуку і фіксації даних про протиправну діяльність окремих осіб або груп, яка загрожує нормальному функціонуванню органів державної влади України, життю чи здоров'ю, честі та гідності посадових осіб і членів їхніх сімей, для вжиття заходів щодо її припинення;
- особистої охорони осіб;
- охорони об'єктів і підтримання на них відповідного порядку проходження громадян, проїзду транспортних засобів, пронесення і провезення речей;
- оснащення об'єктів технічними засобами охорони за рахунок коштів юридичних осіб, в користуванні яких ці об'єкти перебувають;
- проведення профілактичних заходів з метою запобігання протиправним посяганням.

Кадри Управління державної охорони складаються з:

- військовослужбовців, прийнятих на військову службу в Управління державної охорони за контрактом;
- військовослужбовців строкової служби та
- працівників, які уклали з Управлінням державної охорони трудовий договір.

На службу (роботу) в Управління державної охорони України приймаються на договірній основі громадяни України, здатні за своїми діловими і моральними якостями, освітнім рівнем і станом здоров'я ефективно виконувати службові обов'язки. Критерії професійної придатності визначаються кваліфікаційно-нормативними документами, які затверджуються начальником Управління державної охорони України.

Не може бути прийнятий на службу в Управління державної охорони України громадянин, який має не погашену або не зняту судимість за вчинення кримінального правопорушення, крім реабілітованого, або на якого протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією, або якому відповідно до вимог законодавства не може бути надано допуск до державної таємниці.

Військовослужбовці Управління державної охорони України *зобов'язані*:

- наполегливо і послідовно втілювати в життя політику держави в сфері оборони і забезпечення національної безпеки України;
- суворо додержуватися вимог законодавства та військових статутів, кваліфіковано і сумлінно виконувати покладені на них службові обов'язки;
- підтримувати належний рівень професійних і правових знань, спеціальної, бойової та фізичної підготовки;
- захищати і поважати конституційні права і свободи людини і громадянина, бути зразком високої культури, скромності та витримки.

За вчинені правопорушення військовослужбовці Управління державної охорони України несуть дисциплінарну, адміністративну, матеріальну або кримінальну відповідальність згідно з законом.

Управління державної охорони *взаємодіє* з іншими органами державної влади України, підприємствами, установами, організаціями та посадовими особами, які сприяють виконанню покладених на нього завдань. Громадяни або їх об'єднання сприяють діяльності Управління державної охорони України на добровільних засадах. Управління для здійснення покладених на нього завдань може взаємодіяти з органами безпеки іноземних держав відповідно до міжнародних договорів України та для забезпечення безпеки офіційних візитів іноземних делегацій до України.

Контроль за діяльністю Управління державної охорони України здійснюється:

- *Верховною Радою України* (за дотриманням законодавства в сфері державної охорони, забезпеченням прав і свобод людини). Начальник Управління державної охорони України щорічно, до 1 лютого наступного за звітним року, подає Верховній Раді України письмовий звіт про діяльність Управління. Також начальник зобов'язаний систематично інформувати Верховну Раду України про стан державної охорони, забезпечення прав і свобод людини та додержання чинного законодавства;

- *Президентом України* (з основних питань діяльності Управління державної охорони України). Начальник Управління державної охорони України систематично інформує Президента України з основних питань

діяльності Управління. Порядок подання інформації встановлює Президент України. Начальник управління щорічно подає Президенту України письмовий звіт про діяльність Управління;

- *Рахунковою палатою* (за використанням ним коштів Державного бюджету України і його фінансовою та адміністративно-господарською діяльністю).

Нагляд за додержанням і застосуванням законів Управлінням державної охорони України здійснюється в порядку, визначеному Конституцією і законами України.

4.2.6. Державна спеціальна служба транспорту

Державна спеціальна служба транспорту є спеціалізованим військовим формуванням, що входить до системи Міністерства оборони України, призначеним для забезпечення стійкого функціонування транспорту в мирний час та в особливий період.

Правовими основами діяльності Державної спеціальної служби транспорту є Конституція України, цей та інші закони України, міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, акти Президента України та Кабінету Міністрів України, накази та директиви міністра оборони України, спільні накази Міністерства оборони України та центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері транспорту, дорожнього господарства, туризму та інфраструктури, а також накази та директиви начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України, що регулюють відносини щодо планування застосування сил оборони та організації підготовки військ.

Діяльність Державної спеціальної служби транспорту здійснюється на основі *принципів*:

- законності;
- єдиноначальності;
- централізації управління;
- узгодження дій з Генеральним штабом Збройних Сил України та центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері транспорту, дорожнього господарства, туризму та інфраструктури.

Основними завданнями Державної спеціальної служби транспорту є:

- технічне прикриття, відбудова, встановлення загороджень на об'єктах національної транспортної системи України з метою забезпечення діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України;

- будівництво та ремонт у мирний час і в умовах воєнного стану нових та підвищення строку експлуатації і пропускнуєї спроможності діючих об'єктів національної транспортної системи;

- відбудова транспортних комунікацій, порушених унаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, аварій і катастроф;

- охорона об'єктів національної транспортної системи України (сукупність різновидів транспортних засобів та розгалужену інфраструктуру для надання всього комплексу транспортних послуг) у мирний час і в особливий період;

- виконання інших завдань, пов'язаних з участю в обороні держави та забезпеченням ефективного функціонування національної транспортної системи України.

Основними функціями Державної спеціальної служби транспорту є:

у мирний час:

- організація, планування і проведення робіт з технічного прикриття та відбудови об'єктів національної транспортної системи України;

- проведення планових робіт з будівництва нових та підвищення строків експлуатації і пропускної спроможності діючих об'єктів національної транспортної системи України;

- участь у ліквідації наслідків аварій, катастроф, пожеж, стихійного лиха на транспортних комунікаціях, проведення в разі необхідності аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт у небезпечних районах унаслідок надзвичайних ситуацій техногенного, природного та екологічного характеру;

- підтримання у стані постійної готовності потенціалу Державної спеціальної служби транспорту для виконання завдань в особливий період, у тому числі збереження, накопичення і своєчасна заміна спеціальної техніки та інших матеріальних ресурсів у непорушному запасі та мобілізаційному резерві, створення резерву навчених людських ресурсів на особливий період та з метою виконання робіт з ліквідації аварій і катастроф, під час надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, а також виконання інших завдань у сфері оборони, пов'язаних із використанням об'єктів національної транспортної системи України;

- проведення розмінування вибухонебезпечних предметів на об'єктах національної транспортної системи України із залученням у разі необхідності підрозділів Збройних Сил України і центральних органів виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері цивільного захисту;

в особливий період:

- забезпечення постійної готовності підрозділів Державної спеціальної служби транспорту до виконання покладених на них завдань;

- технічне прикриття, відновлення та встановлення загороджень на найважливіших об'єктах національної транспортної системи України;

- розмінування вибухонебезпечних предметів на об'єктах національної транспортної системи України із залученням у разі необхідності підрозділів Збройних Сил України та забезпечення експлуатації головних ділянок відновлюваних залізничних напрямків;

- наведення, будівництво, експлуатація і ремонт (реконструкція) наплавних залізничних мостів та естакад;

- підвищення пропускну́ї спроможності діючих та будівництво нових доріг, залізничних колій, обходів, вузлів, тунелів та мостів;
- виконання заходів територіальної оборони, а також заходів, спрямованих на додержання правового режиму воєнного та надзвичайного стану.

Державна спеціальна служба транспорту має таку **загальну структуру**:

- орган управління Державною спеціальною службою транспорту в системі Міністерства оборони України;
- бригади, полки, окремі батальйони;
- підрозділи охорони;
- органи забезпечення;
- навчальний центр;
- заклади, підприємства та установи.

У структурних підрозділах Державної спеціальної служби транспорту можуть утворюватися:

- воєнізована охорона та
- сторожова охорона.

Особовий склад Державної спеціальної служби транспорту під час виконання поставлених завдань **зобов'язаний**:

- брати участь у заходах з організації технічного прикриття об'єктів національної транспортної системи України, що використовуються в інтересах оборони держави, із запобігання надзвичайним ситуаціям, аваріям та катастрофам на транспорті;

- готувати сили і засоби, призначені для тимчасового та короткочасного відновлення зруйнованих об'єктів транспорту як у мирний час, так і в особливий період;

- здійснювати невідкладні заходи щодо короткочасного та тимчасового відновлення порушених об'єктів транспорту з метою відновлення руху транспорту, у тому числі на територіях держав, з якими укладено відповідні угоди;

- забезпечувати схоронність об'єктів національної транспортної системи України, що використовуються в інтересах оборони держави, військових об'єктів та вантажів, супровід вантажів, які перевозять під час надзвичайних ситуацій та в особливий період;

- брати участь у проведенні науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт, а також у розробці відповідних технологій, пов'язаних зі створенням, випробуванням і впровадженням нових технічних засобів та конструкцій, а також сучасних методів робіт, необхідних для будівництва, короткочасного і тимчасового відновлення об'єктів транспорту, загороджень та їх розмінування.

Особовому складу Державної спеціальної служби транспорту для виконання покладених на нього обов'язків **надається право**:

- вимагати від громадян та посадових осіб на транспорті припинення дій, що перешкоджають особовому складу Державної спеціальної служби транспорту виконувати поставлені завдання щодо ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, аварій і катастроф на транспорті та відбудови об'єктів;

- проводити оточення та охорону певних територій, окремих будівель, споруд і об'єктів під час їхнього відновлення відповідно до законодавства;
- тимчасово забороняти або обмежувати за погодженням з органами управління на видах транспорту рух транспорту поблизу та в межах зони відновлення будівель, споруд і об'єктів;
- користуватися в особливий період засобами зв'язку підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності та підпорядкування;
- користуватися поза чергою в разі необхідності всіма видами пасажирського транспорту приміського та міжміського сполучення.

Загальна чисельність Державної спеціальної служби транспорту становить 5000 осіб, у тому числі 4600 військовослужбовців. У разі необхідності чисельність Державної спеціальної служби транспорту може бути збільшена відповідним законом. В особливий період чисельність Державної спеціальної служби транспорту збільшується на кількість особового складу, призваного на військову службу на виконання указів Президента України про мобілізацію, затверджених законами України.

Гранична чисельність особового складу органу управління Державною спеціальною службою транспорту затверджується Президентом України за поданням Міністерства оборони України, погодженим з Генеральним штабом Збройних Сил України.

Контроль Верховної Ради України і Кабінету Міністрів України за діяльністю Державної спеціальної служби транспорту здійснюється відповідно до Конституції і законів України.

Нагляд за додержанням законності в діяльності Державної спеціальної служби транспорту здійснюється в порядку, визначеному Конституцією та законами України.

4.2.7. Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України

Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України є державним органом, який призначений для забезпечення функціонування й розвитку державної системи урядового зв'язку, Національної системи конфіденційного зв'язку, формування та реалізації державної політики у сферах криптографічного та технічного захисту інформації, кіберзахисту, телекомунікацій, користування радіочастотним ресурсом України, поштового зв'язку спеціального призначення, урядового фельд'єгерського зв'язку, а також інших завдань відповідно до законодавства. Вона *спрямовує свою діяльність* на забезпечення національної безпеки України від зовнішніх і внутрішніх загроз та є складовою сектора безпеки і оборони України.

Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України *підконтрольна* Верховній Раді України. З питань, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки та оборони України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України *підпорядковується і підконтрольна* Президентові України.

В основу Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України покладено **принципи**:

- верховенства права;
- забезпечення дотримання прав і свобод людини і громадянина;
- безперервності;
- законності;
- забезпечення єдності державної політики;
- відкритості для демократичного цивільного контролю;
- прозорості;
- позапартійності;
- єдиноначальності.

Основними завданнями Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України є:

- формування та реалізація державної політики у сферах криптографічного та технічного захисту інформації, кіберзахисту, телекомунікацій, користування радіочастотним ресурсом України, поштового зв'язку спеціального призначення, урядового фельд'єгерського зв'язку, захисту державних інформаційних ресурсів та інформації, вимога щодо захисту якої встановлена законом, в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах (далі – інформаційно-телекомунікаційні системи) і на об'єктах інформаційної діяльності, а також у сферах використання державних інформаційних ресурсів у частині захисту інформації, протидії технічним розвідкам, функціонування, безпеки та розвитку державної системи урядового зв'язку, Національної системи конфіденційного зв'язку;

- участь у формуванні та реалізації державної політики у сферах електронного документообігу (в частині захисту інформації державних органів та органів місцевого самоврядування), електронної ідентифікації (з використанням електронних довірчих послуг), електронних довірчих послуг (у частині встановлення вимог з безпеки та захисту інформації під час надання та використання електронних довірчих послуг, контролю за дотриманням вимог законодавства у сфері електронних довірчих послуг);

- забезпечення в установленому порядку та в межах компетенції діяльності суб'єктів, які безпосередньо здійснюють боротьбу з тероризмом.

На Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України відповідно до визначених завдань покладаються такі **обов'язки**:

- формування та реалізація державної політики у сферах криптографічного та технічного захисту інформації, захисту державних інформаційних ресурсів та інформації, вимога щодо захисту якої встановлена законом, в інформаційно-телекомунікаційних системах і на об'єктах інформаційної діяльності, протидії технічним розвідкам, а також у сферах телекомунікацій, користування радіочастотним ресурсом України;

- участь у формуванні та реалізації державної політики у сферах електронного документообігу (в частині захисту інформації державних органів та органів місцевого самоврядування), електронної ідентифікації (з вико-

ристанням електронних довірчих послуг), електронних довірчих послуг (у частині встановлення вимог з безпеки та захисту інформації під час надання та використання електронних довірчих послуг, контролю за дотриманням вимог законодавства у сфері електронних довірчих послуг);

- участь у формуванні та реалізації державної тарифної політики і політики державних закупівель у сферах телекомунікацій, користування радіочастотним ресурсом України;

- державне регулювання у сфері поштового зв'язку спеціального призначення, урядового фельд'єгерського зв'язку;

- забезпечення функціонування, безпеки та розвитку Національної системи конфіденційного зв'язку;

- виконання відповідно до законодавства України функції Адміністрації зв'язку та радіочастот України, здійснення правового захисту інтересів України в міжнародних і регіональних організаціях з питань телекомунікацій і користування радіочастотним ресурсом України;

- здійснення державного контролю, вимоги щодо здійснення якого покладено на Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України;

- здійснення повноваження органу ліцензування у сфері криптографічного та технічного захисту інформації;

- установлення порядку створення та допуску до експлуатації, допуск до експлуатації засобів криптографічного захисту службової інформації та інформації, що становить державну таємницю, засобів, комплексів та систем спеціального зв'язку, визначення криптографічних алгоритмів для застосування у засобах криптографічного захисту інформації;

- виконання функції радіочастотного органу спеціального користувача радіочастотного ресурсу України тощо.

Для забезпечення виконання покладених на неї обов'язків Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України **має право**:

- одержувати в установленому порядку від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, військових формувань, утворених відповідно до законів України, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності інформацію, документи і матеріали, необхідні для виконання покладених на Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України завдань;

- залучати фахівців державних органів, органів місцевого самоврядування, військових формувань, утворених відповідно до законів України, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності за погодженням з їхніми керівниками до розгляду питань, що належать до повноважень Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також до проведення спільних інспекційних перевірок;

- доступу в установленому порядку своїх уповноважених представників на об'єкти (території, приміщення, будівлі, споруди тощо) державних органів, органів місцевого самоврядування, військових формувань, утво-

рених відповідно до законів України, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності, на яких розміщені засоби спеціального зв'язку Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, на об'єкти (території, приміщення, будівлі, споруди тощо), державний контроль щодо яких покладено на Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України;

- надавати фізичним або юридичним особам на договірних засадах послуги, безпосередньо пов'язані із забезпеченням виконання покладених на Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України завдань, за переліком, визначеним Кабінетом Міністрів України;

- проводити планові та позапланові перевірки:

- складати протоколи про адміністративні правопорушення;

- ініціювати в установленому порядку проведення службових розслідувань щодо з'ясування причин та умов виникнення порушень, виявлених за результатами державного контролю, здійснення якого покладено на Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України;

- залучати спеціальних і загальних користувачів радіочастотного ресурсу, підприємства, установи та організації незалежно від форм власності до виявлення та усунення радіозавад радіоелектронним засобам державної системи урядового зв'язку та Національної системи конфіденційного зв'язку;

- одержувати в установленому порядку смуги радіочастот для використання їх радіозасобами;

- організовувати та проводити науково-дослідні, дослідно-конструкторські, технологічні та проектні роботи з питань, що належать до повноважень Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України;

- утворювати координаційні, консультативні та дорадчі органи;

- провадити в установленому порядку видавничу діяльність;

- скликати наради, проводити наукові та науково-практичні конференції (у тому числі міжнародні), семінари з питань, що належать до повноважень Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України;

До загальної структури Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України входять:

- *центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сферах організації спеціального зв'язку, захисту інформації, телекомунікацій та користування радіочастотним ресурсом України* (він забезпечує формування та реалізацію державної політики у сферах організації спеціального зв'язку, захисту інформації, телекомунікацій та користування радіочастотним ресурсом України);

- *територіальні органи центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сферах організації спеціального зв'язку, захисту інформації, телекомунікацій та користування радіочастотним ресурсом України* (в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, районах, містах обласного,

республіканського (Автономної Республіки Крим) значення та як міжрегіональні (повноваження яких поширюються на декілька адміністративно-територіальних одиниць) територіальні органи);

- *територіальні підрозділи* (призначені для організації та забезпечення стійкого функціонування урядового зв'язку Президента України як Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України з посадовими особами Збройних Сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, правоохоронних органів спеціального призначення під час їх перебування на захищених і польових пунктах управління у мирний час, в умовах надзвичайного стану та в особливий період; забезпечення функціонування, безпеки та розвитку підсистеми урядового польового зв'язку як складової державної системи урядового зв'язку);

- *Головне управління та підрозділи урядового фельд'єгерського зв'язку* (призначене для організації і забезпечення урядовим фельд'єгерським зв'язком Президента України, Голови Верховної Ради України, Прем'єр-міністра України, державних органів, органів місцевого самоврядування, органів військового управління та інших юридичних осіб відповідно до законодавства);

- *навчальні, охорони здоров'я, санаторно-курортні та інші заклади, науково-дослідні, науково-виробничі й інші установи та організації.*

До **особового складу** Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України належать

- *військовослужбовці;*
- *державні службовці;*
- *інші працівники.*

Контроль за діяльністю Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України здійснюють:

- *Президент України* (з основних питань діяльності Державної служби);
- *Верховна Рада України* (за додержанням законодавства, прав і свобод людини та громадянина, інших питань).

Нагляд за додержанням законності в діяльності Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України здійснюється в порядку, визначеному Конституцією та законами України.

4.3. Органи внутрішніх справ України

4.3.1. Місце органів внутрішніх справ України в системі правоохоронних органів

Одне з центральних місць серед функціонуючих в Україні правоохоронних органів належать органам внутрішніх справ України. Особливе становище цих органів в системі правоохоронних органів зумовлюється обсягом і складністю їх компетенції у здійсненні правоохоронної діяльності, а також тим, що на них покладається основний тягар боротьби зі злочинністю і робота з профілактики та запобігання злочинам з метою реалізації єдиної державної політики боротьби зі злочинністю, яка є важливою

складовою внутрішньої політики України. Крім того, органи внутрішніх справ – найчисельніші серед інших правоохоронних органів України.

Правовою основою діяльності органів внутрішніх справ України є Конституція України, закони України «*Про Національну поліцію*», «*Про оперативно-розшукову діяльність*», «*Про дорожній рух*», Кримінально-процесуальний кодекс України, інші законодавчі акти України, постанови Верховної Ради України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, міжнародні правові акти, ратифіковані у встановленому законом порядку, які визначають компетенцію, порядок організації та основні напрями діяльності, права та обов'язки органів внутрішніх справ України під час виконання покладених на них завдань.

Органи внутрішніх справ – це правоохоронні органи державної виконавчої влади, які беруть участь у здійсненні внутрішніх і зовнішніх функцій держави, забезпечують дотримання законності і правопорядку, головною метою діяльності котрих є захист від протиправних посягань життя, здоров'я, прав і свобод громадян, власності, природного середовища, інтересів суспільства і держави. Для досягнення даної мети на органи внутрішніх справ державою покладено виконання таких основних **завдань**:

- *забезпечення особистої безпеки громадян, захист їхніх прав, свобод та законних інтересів.* «Безпека» за етимологією цього слова означає відсутність небезпеки, тобто відсутність будь-яких загроз особистості, суспільству і державі. Особиста безпека громадянина – це стан захищеності особистих прав і свобод громадян від будь-яких посягань ззовні. Суттєвим при цьому в оцінці ступеня особистої безпеки є те, як і де закріплено ці права і свободи, який порядок їх реалізації та який порядок їх закріплення у законодавстві. У механізмі забезпечення особистої безпеки громадян вирішальна роль належить державі та її органам. І у цій системі державних органів велике значення для забезпечення особистої безпеки громадян мають органи внутрішніх справ, які виконують основний обсяг безпосередньої діяльності із забезпечення особистої безпеки громадян;

- *запобігання і припинення правопорушень.* Запобігання (попередження) за своєю суттю полягає, по-перше, в тому, щоб не допустити протиправної поведінки з боку певних осіб, яким притаманна така поведінка, по-друге, в усуненні причин, що сприяють учиненню правопорушень і створенню умов, які виключають протиправну поведінку в майбутньому. Наприклад, для реалізації цього завдання органи внутрішніх справ можуть у передбачених законодавством випадках застосовувати адміністративно-запобіжні заходи, до яких зокрема належать адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі, перевірка документів, особистий огляд тощо. Припинення ж правопорушень полягає у припиненні протиправної поведінки, яка вже відбулася. До заходів припинення, які можуть застосовуватися працівниками органів внутрішніх справ до правопорушників, можна зарахувати адміністративне затримання, відсторонення водія транспортного засобу, якщо він перебував у стані сп'яніння, від керування цим засобом тощо;

- *охорона і забезпечення громадського порядку*. Органи внутрішніх справ наділені відповідними повноваженнями у сферах забезпечення охорони правопорядку на вулицях, площах та інших громадських місцях, здійснення паспортної та дозвільної систем, дотримання правил перебування в Україні іноземців та осіб без громадянства тощо;

- *виявлення і розслідування злочинів*, як діянь, що характеризуються підвищеним ступенем суспільної небезпеки. Під час реалізації цього завдання втілюється в життя один із основних принципів юридичної відповідальності – невідворотності покарання. Цей принцип реалізується як у розкритті злочину, так і в організації розшуку осіб, які його вчинили;

- *охорона прав і законних інтересів громадян, підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності*. Конституція України (ст. 41) гарантує рівність усіх форм власності й виділяє принцип непорушності приватної власності. У зв'язку з цим органи внутрішніх справ, як органи, наділені державно-владними повноваженнями, зобов'язані забезпечувати недоторканність будь-якої форми власності.

У процесі своєї діяльності органи внутрішніх справ можуть виконувати також інші завдання, покладені на них чинним законодавством. При цьому вони *взаємодіють* з іншими органами державної влади (прокуратурою, судами, органами Міністерства оборони України, Службою безпеки України, Державною прикордонною службою України тощо) і сприяють у здійсненні їх завдань незалежно від належності до гілок влади.

Різноманітні **функції** органів внутрішніх справ доцільно розподілити на декілька видів:

- *адміністративна функція*. Вона полягає у виконавчо-розпорядчій діяльності апарату, служб і підрозділів органів внутрішніх справ з організації і здійснення охорони громадського порядку та громадської безпеки у межах повноважень, визначених законодавством;

- *профілактична функція*, яка полягає у запобіганні злочинам та іншим правопорушенням, виявленні причин і умов, що їх породжують, а також в їх усуненні. Практично всі органи внутрішніх справ здійснюють різні профілактичні заходи;

- *оперативно-розшукова функція*. Її сутність полягає у виявленні відповідними органами внутрішніх справ інформації про правопорушення, що готуються, або осіб, які ухиляються від органів розслідування чи відбування покарання. Органи внутрішніх справ можуть здійснювати також інші заходи оперативно-розшукового характеру, передбачені та закріплені за ними законодавством про оперативно-розшукову діяльність;

- *кримінально-процесуальна функція*, що виявляється у розгляді заяв і повідомлень про вчинені злочини, провадженні дізнання та досудового (попереднього) слідства у кримінальних справах, розслідування яких покладено законодавством на органи внутрішніх справ;

- *виконавча функція* органів внутрішніх справ – це виконання ними у межах їхньої компетенції адміністративних стягнень;

- *охоронна функція*. Вона виявляється в охороні на договірних засадах майна всіх видів власності юридичних та фізичних осіб;

- *контрольно-наглядова функція* полягає у здійсненні органами внутрішніх справ на підставі чинного законодавства адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі та реалізації інших контрольно-наглядових повноважень.

Систему органів внутрішніх справ становить сукупність уповноважених державних органів, що пов'язані між собою й утворюють певну цілісність та єдність. Цілісність системи органів внутрішніх справ пояснюється спільними завданнями і функціями, закріпленими чинним законодавством. До системи органів внутрішніх справ **входять**:

- *Міністерство внутрішніх справ України;*
- *Національна поліція України;*
- *Державна прикордонна служба України;*
- *Державна служба України з надзвичайних ситуацій;*
- *Державна міграційна служба України;*
- *Національна гвардія України.*

Усі ланки системи внутрішніх справ України функціонують у тісній взаємодії як між собою, так і іншими державними органами, організаціями та населенням країни, що є гарантією їхньої ефективної діяльності під час виконання покладених на них завдань з охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю в країні.

4.3.2. Міністерство внутрішніх справ України

Міністерство внутрішніх справ (МВС) України – центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України. Це міністерство є головним (провідним) органом системи центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у таких сферах:

- забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку, а також надання поліцейських послуг;

- захисту державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні;

- цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності;

- міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів.

МВС України у своїй діяльності **керується** Конституцією та законами України, указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, іншими актами законодавства.

Основними *завданнями* МВС України є забезпечення формування державної політики у сферах:

- охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, забезпечення публічної безпеки і порядку, а також надання поліцейських послуг;

- захисту державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні;

- цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності;

- міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів.

МВС України відповідно до покладених на нього завдань здійснює такі *функції*:

- узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до його компетенції, розробляє пропозиції щодо його вдосконалення та в установленому порядку вносить їх на розгляд Кабінету Міністрів України;

- розробляє проекти законів та інших нормативно-правових актів з питань, що належать до його компетенції;

- погоджує проекти законів, інших актів законодавства, які надходять на погодження від інших міністерств та центральних органів виконавчої влади, готує в межах повноважень, передбачених законом, висновки і пропозиції до проектів законів, інших актів законодавства, які подаються на розгляд Кабінету Міністрів України, та проектів законів, внесених на розгляд Верховної Ради України іншими суб'єктами права законодавчої ініціативи, нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

- готує в межах повноважень, передбачених законом, зауваження і пропозиції до прийнятих Верховною Радою України законів, що надійшли на підпис Президентів України;

- розробляє проекти державних програм з питань забезпечення публічної безпеки і порядку, протидії злочинності, безпеки дорожнього руху, охорони державного кордону, захисту об'єктів і територій на випадок виникнення надзвичайних ситуацій, а також з питань міграції;

- забезпечує міжнародне співробітництво, бере участь у розробленні проектів та укладенні міжнародних договорів України з питань, що належать до його компетенції, забезпечує в межах повноважень, передбачених законом, виконання укладених міжнародних договорів України;

- організовує в межах повноважень, передбачених законом, організаційно-управлінське та науково-методичне забезпечення судово-експертної діяльності;

- організовує та забезпечує проведення судової експертизи в кримінальному та виконавчому провадженнях, адміністративних, цивільних та господарських справах, справах про адміністративні правопорушення;

- організовує в порядку, визначеному законодавством, провадження науково-дослідної діяльності у сфері судової експертизи;

- у разі потреби забезпечує в установленому порядку участь працівників Експертної служби МВС України як спеціалістів під час здійснення досудового розслідування та судового розгляду тощо.

МВС України з метою організації своєї діяльності:

- забезпечує в межах повноважень, передбачених законом, здійснення заходів щодо запобігання і протидії корупції, контроль за їх реалізацією в апараті МВС України, територіальних органах, закладах, установах і на підприємствах, що належать до сфери управління МВС України;

- здійснює добір кадрів в апарат МВС України, територіальні органи, заклади, установи і на підприємства, що належать до сфери управління МВС України, організовує роботу з підготовки та професійного навчання працівників МВС України, поліцейських та військовослужбовців Національної гвардії;

- контролює діяльність територіальних органів, закладів, установ і підприємств, що належать до сфери управління МВС України;

- організовує планово-фінансову роботу в апараті МВС України, територіальних органах, закладах, установах і на підприємствах, що належать до сфери його управління, здійснює контроль за використанням фінансових і матеріальних ресурсів, забезпечує організацію та вдосконалення бухгалтерського обліку;

- здійснює функцію головного розпорядника бюджетних коштів, забезпечує її ефективне і цільове використання;

- відкриває рахунки в установах банків;

- забезпечує в межах повноважень, передбачених законом, реалізацію державної політики стосовно державної таємниці, захист інформації з обмеженим доступом, а також технічний захист інформації, контроль за її збереженням в апараті Міністерства, закладах, установах і на підприємствах, що належать до сфери його управління;

- організовує діловодство та архівне зберігання документів відповідно до встановлених правил.

МВС України для виконання покладених на нього завдань має право:

- залучати в установленому порядку спеціалістів центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій (за погодженням з їхніми керівниками), вчених, представників інститутів громадянського суспільства (за згодою) до розгляду питань, що належать до компетенції МВС України;

- отримувати в установленому порядку безоплатно від міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування необхідні для виконання покладених на нього завдань інформацію, документи і матеріали;

- скликати наради, утворювати комісії та робочі групи, проводити наукові конференції, семінари з питань, що належать до його компетенції;

- користуватися відповідними інформаційними базами даних державних органів, державною системою урядового зв'язку та іншими технічними засобами.

Під час виконання покладених на нього завдань МВС України *взаємодіє* з іншими центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, а також з відповідними органами іноземних держав.

МВС України в межах своїх повноважень *видає* на основі та на виконання актів законодавства накази, організовує і контролює їх виконання. Нормативно-правові акти МВС України підлягають реєстрації в порядку, встановленому законом. У разі потреби МВС України видає разом з іншими центральними та місцевими органами виконавчої влади спільні акти.

МВС *очолює* міністр, який призначається на посаду за поданням Прем'єр-міністра України і звільняється з посади Верховною Радою України. Міністр має першого заступника та заступників, які призначаються на посаду та звільняються з посади Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України відповідно до пропозицій міністра. Він:

- очолює МВС України, здійснює керівництво його діяльністю;
- спрямовує та координує здійснення іншими центральними органами виконавчої влади заходів з питань, що належать до компетенції МВС України;
- спрямовує та координує діяльність визначених Кабінетом Міністрів України центральних органів виконавчої влади;
- визначає пріоритети роботи МВС України та шляхи виконання покладених на нього завдань, затверджує плани роботи МВС України, звіти про їх виконання;
- організовує та контролює виконання МВС України Конституції та законів України, актів Президента України та Кабінету Міністрів України;
- подає на розгляд Кабінету Міністрів України проекти законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, розробником яких є МВС України;
- представляє в установленому порядку проекти законів України, розробником яких є МВС України та центральні органи виконавчої влади, діяльність яких спрямовує і координує міністр, і доповідає з інших питань, що належать до компетенції МВС України, під час їх розгляду на пленарних засіданнях Верховної Ради України;
- веде переговори і підписує міжнародні договори України в межах наданих йому повноважень;
- представляє МВС України у відносинах з іншими органами, закладами, установами і підприємствами в Україні та за її межами;
- утворює, реорганізовує і ліквідує оперативно-територіальні об'єднання Національної гвардії, їх органи військового управління, з'єднання, військові частини і підрозділи, навчальні військові частини (центри), бази, установи та заклади Національної гвардії в межах загальної чисельності та виділених коштів на їх утримання;
- затверджує положення про самостійні структурні підрозділи апарату МВС України, визначає персональний склад патронатної служби міністра;
- порушує в установленому порядку питання щодо заохочення та притягнення до дисциплінарної відповідальності першого заступника, заступників міністра та державного секретаря МВС України;

Для погодженого вирішення питань, що належать до компетенції МВС України, обговорення найважливіших напрямів його діяльності у МВС України може створюватися *колегія*. Рішення колегії можуть бути реалізовані шляхом видання відповідного наказу МВС України.

Для розгляду наукових рекомендацій та проведення фахових консультацій з основних питань діяльності у МВС України можуть утворюватися інші *постійні або тимчасові консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи*.

Гранична чисельність державних службовців та працівників апарату МВС затверджується Кабінетом Міністрів України. МВС України є юридичною особою публічного права, має печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням, власні бланки, рахунки в органах Казначейства.

4.3.3. Національна поліція України

Національна поліція України – центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через міністра внутрішніх справ України.

У своїй діяльності Національна поліція України *керується* Конституцією України, міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, *Законом України «Про Національну поліцію»* та іншими законами, актами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, а також виданими відповідно до них актами Міністерства внутрішніх справ України, іншими нормативно-правовими актами.

Національна поліція України у своїй діяльності керується *принципами*:

- верховенства права;
- дотримання прав і свобод людини;
- законності;
- відкритості та прозорості;
- політичної нейтральності;
- взаємодії з населенням на засадах партнерства;
- безперервності.

Завданням Національної поліції України є надання поліцейських послуг у сферах:

- забезпечення публічної безпеки і порядку;
- охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави;
- протидії злочинності;
- надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги.

Національна поліція України *відповідно до покладених* на неї *завдань*:

- здійснює превентивну та профілактичну діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню правопорушень;

- виявляє причини та умови, що сприяють вчиненню кримінальних та адміністративних правопорушень, уживає в межах своєї компетенції заходів для їх усунення;

- уживає заходів з метою виявлення кримінальних, адміністративних правопорушень; припиняє виявлені кримінальні та адміністративні правопорушення;

- уживає заходів, спрямованих на усунення загроз життю та здоров'ю фізичних осіб і публічній безпеці, що виникли внаслідок учинення кримінального, адміністративного правопорушення;

- здійснює своєчасне реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події;

- здійснює досудове розслідування кримінальних правопорушень у межах визначеної підслідності;

- розшукує осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду, ухиляються від виконання кримінального покарання, зниклих безвісти та інших осіб у випадках, визначених законом;

- у випадках, визначених законом, здійснює провадження у справах про адміністративні правопорушення, приймає рішення про застосування адміністративних стягнень та забезпечує їх виконання;

- доставляє у випадках і порядку, визначених законом, затриманих осіб, підозрюваних у вчиненні кримінального правопорушення, та осіб, які вчинили адміністративне правопорушення;

- уживає заходів для забезпечення публічної безпеки і порядку на вулицях, площах, у парках, скверах, на стадіонах, вокзалах, в аеропортах, морських та річкових портах, інших публічних місцях;

- регулює дорожній рух та здійснює контроль за дотриманням Правил дорожнього руху його учасниками та за правомірністю експлуатації транспортних засобів на вулично-дорожній мережі;

- здійснює супроводження транспортних засобів у випадках, визначених законом;

- видає відповідно до закону дозволу на рух окремих категорій транспортних засобів; у випадках, визначених законом, видає та погоджує дозвільні документи у сфері безпеки дорожнього руху;

- вживає можливих заходів для надання невідкладної, зокрема домедичної і медичної, допомоги особам, які постраждали внаслідок кримінальних чи адміністративних правопорушень, нещасних випадків, а також особам, які опинилися в ситуації, небезпечній для їхнього життя чи здоров'я;

- уживає заходів для визначення осіб, які не здатні через стан здоров'я, вік або інші обставини повідомити інформацію про себе; встановлює особу за невпізнаним трупом;

- забезпечує безпеку взятих під захист осіб на підставах та в порядку, визначених законом;

- у межах своєї компетенції, визначеної законом, здійснює контроль за дотриманням вимог законів та інших нормативно-правових актів щодо опіки, піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, вживає заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності, правопорушенням серед дітей, а також соціального патронажу щодо дітей, які відбували покарання у вигляді позбавлення волі;

- уживає заходів для запобігання та протидії домашньому насильству або насильству за ознакою статі;

- здійснює охорону об'єктів права державної власності у випадках та порядку, визначених законом та іншими нормативно-правовими актами, а також бере участь у здійсненні державної охорони;

- здійснює на договірних засадах охорону фізичних осіб та об'єктів права приватної і комунальної власності;

- здійснює контроль за дотриманням фізичними та юридичними особами спеціальних правил та порядку зберігання і використання зброї, спеціальних засобів індивідуального захисту та активної оборони, боєприпасів, вибухових речовин і матеріалів, інших предметів, матеріалів та речовин, на які поширюється дозвільна система органів внутрішніх справ;

- здійснює у визначеному законом порядку приймання, зберігання та знищення вилученої, добровільно зданої або знайденої вогнепальної, газової, холодної та іншої зброї, боєприпасів, набоїв, вибухових речовин та пристроїв, наркотичних засобів або психотропних речовин;

- здійснює контроль у межах своєї компетенції, визначеної законом, за дотриманням вимог режиму радіаційної безпеки у спеціально визначеній зоні радіоактивного забруднення;

- сприяє забезпеченню відповідно до закону правового режиму воєнного або надзвичайного стану, зони надзвичайної екологічної ситуації у разі їх оголошення на всій території України або в окремій місцевості;

- виконує в межах компетенції запити органів правопорядку (правоохоронних органів) інших держав або міжнародних організацій поліції відповідно до закону та міжнародних договорів України;

- здійснює оперативно-розшукову діяльність відповідно до закону;

- уживає заходів для забезпечення публічної безпеки і порядку під час примусового виконання судових рішень і рішень інших органів (посадових осіб), здійснює привід осіб за рішенням тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України, а також уживає заходів, спрямованих на усунення загроз життю та здоров'ю державних виконавців, приватних виконавців та інших осіб, які беруть участь у вчиненні виконавчих дій, здійснює привід у виконавчому провадженні, здійснює розшук боржника чи дитини у виконавчому провадженні у випадках, передбачених законом або рішенням суду.

Виконання інших (додаткових) повноважень може бути покладене на поліцію виключно законом.

До системи Національної поліції України входять:

- *центральний орган управління Національною поліцією України* (до складу якого входять організаційно поєднані структурні підрозділи, що

забезпечують діяльність керівника поліції, а також виконання покладених на поліцію завдань);

- *територіальні органи поліції* (в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, районах, містах, районах у містах та як міжрегіональні (повноваження яких поширюються на декілька адміністративно-територіальних одиниць) територіальні органи у межах граничної чисельності поліції і коштів, визначених на її утримання).

У системі Національної поліції України можуть утворюватися *науково-дослідні установи та установи забезпечення*.

У складі Національної поліції України **функціонують**:

- *кримінальна поліція*;
- *патрульна поліція*;
- *органи досудового розслідування*;
- *поліція охорони*;
- *спеціальна поліція*;
- *поліція особливого призначення*.

Національна поліція України для виконання покладених на неї завдань уживає заходів реагування на правопорушення, визначених **Кодексом України про адміністративні правопорушення** та **Кримінальним процесуальним кодексом України**, на підставі та в порядку, визначених законом. Національна поліція України може застосовувати **превентивні заходи**, такі як:

- *перевірка документів особи* (пред'явлення нею документів, що посвідчують особу, та/або документів, що підтверджують відповідне право особи, у визначених законодавством випадках);

- *опитування особи* (якщо існує досить підстав вважати, що вона володіє інформацією, необхідною для виконання поліцейських повноважень);

- *поверхова перевірка й огляд* (здійснення візуального огляду особи, проведення по поверхні вбрання особи рукою, спеціальним приладом або засобом, візуальний огляд речі або транспортного засобу);

- *зупинення транспортного засобу* (у визначених законодавством випадках);

- *вимога залишити місце й обмеження доступу до визначеної території* (якщо це необхідно для забезпечення публічної безпеки і порядку, охорони життя і здоров'я людей, для збереження та фіксації слідів правопорушення);

- *обмеження пересування особи, транспортного засобу або фактичного володіння річчю*;

- *проникнення до житла чи іншого володіння особи* (у визначених законодавством випадках);

- *перевірка дотримання вимог дозвільної системи органів внутрішніх справ* (у приміщеннях, де розміщується зброя, спеціальні засоби, боєприпаси, вибухові речовини та матеріали, інші предмети, матеріали і речовини, щодо зберігання і використання яких визначено спеціальні правила або порядок та на які поширюється дозвільна система органів внутрішніх справ);

- застосування технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, засобів фото- і кінозйомки, відеозапису (з метою попередження, виявлення або фіксування правопорушення, охорони громадської безпеки та власності, забезпечення безпеки осіб і забезпечення дотримання Правил дорожнього руху);

- перевірка дотримання обмежень, установлених законом стосовно осіб, які перебувають під адміністративним наглядом, та інших категорій осіб;

- поліцейське піклування (щодо осіб, визначених законодавством).

Національна поліція України під час виконання повноважень уповноважена застосовувати такі **заходи примусу**:

- *фізичний вплив* (застосування будь-якої фізичної сили, а також спеціальних прийомів боротьби з метою припинення протиправних дій правопорушників);

- *застосування спеціальних засобів* (гумових та пластикових кийків; електрошокових пристроїв контактної та контактнo-дистанційної дії; засобів обмеження рухливості (кайданків, сіток для зв'язування тощо); засобів, споряджених речовинами сльозогінної та дратівної дії; засобів примусової зупинки транспорту; спеціальних маркувальних та фарбувальних засобів; службових собак та службових коней; пристроїв, гранат та боеприпасів світлозвукової дії; засобів акустичного та мікрохвильового впливу; пристроїв, гранат, боеприпасів та малогабаритних підривних пристроїв для руйнування перешкод і примусового відчинення приміщень; пристроїв для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії; засобів, споряджених безпечними димотвірними препаратами; водометів, бронемашин та інших спеціальних транспортних засобів;

- *застосування вогнепальної зброї*.

4.3.4. Державна прикордонна служба України

Державна прикордонна служба України – державний орган, на який покладено завдання щодо забезпечення недоторканності державного кордону та охорони суверенних прав України в її прилеглий та виключній (морській) економічній зоні.

Правовою основою діяльності Державної прикордонної служби України є Конституція України, Закон України «**Про державний кордон України**» та Закон України «**Про Державну прикордонну службу України**», інші закони, а також видані на їх виконання акти Президента України, Кабінету Міністрів України, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Принципи діяльності Державної прикордонної служби України такі:

- законність;

- повага і дотримання прав та свобод людини і громадянина;

- позапартійність;

- поєднання гласних, негласних та конспіративних форм і методів діяльності;
- єдиноначальність;
- колегіальність у розробці важливих рішень;
- взаємодія з органами державної влади, органами місцевого самоврядування та громадськими організаціями та
- відкритість для демократичного цивільного контролю.

Основними *функціями* Державної прикордонної служби України є:

- охорона державного кордону України на суші, морі, річках, озерах та інших водоймах з метою недопущення незаконної зміни проходження його лінії, забезпечення дотримання режиму державного кордону та прикордонного режиму;

- здійснення в установленому порядку прикордонного контролю і пропуску через державний кордон України та до тимчасово окупованої території і з неї осіб, транспортних засобів, вантажів, а також виявлення і припинення випадків незаконного їх переміщення;

- охорона суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні та контроль за реалізацією прав і виконанням зобов'язань у цій зоні інших держав, українських та іноземних юридичних і фізичних осіб, міжнародних організацій;

- ведення розвідувальної, інформаційно-аналітичної та оперативно-розшукової діяльності в інтересах забезпечення захисту державного кордону України згідно із законами України «Про розвідку» та «Про оперативно-розшукову діяльність»;

- участь у боротьбі з організованою злочинністю та протидія незаконній міграції на державному кордоні України та в межах контрольованих прикордонних районів;

- участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом, а також припинення діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), організованих груп та злочинних організацій, що порушили порядок перетинання державного кордону України;

- участь у здійсненні державної охорони місць постійного і тимчасового перебування Президента України та посадових осіб, визначених у Законі України «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб»;

- охорона закордонних дипломатичних установ України;

- координація діяльності військових формувань та відповідних правоохоронних органів, пов'язаної із захистом державного кордону України та пропуску до тимчасово окупованої території і з неї, а також діяльності державних органів, що здійснюють різні види контролю при перетинанні державного кордону України та пропуску до тимчасово окупованої території і з неї або беруть участь у забезпеченні режиму державного кордону, прикордонного режиму і режиму в пунктах пропуску через державний кордон України та в контрольних пунктах в'їзду – виїзду.

На Державну прикордонну службу України відповідно до визначених законом завдань покладаються певні *обов'язки*, серед яких зазначимо:

- припинення будь-яких спроб незаконної зміни проходження лінії державного кордону України;

- припинення у взаємодії з відповідними правоохоронними органами збройних конфліктів та інших провокацій на державному кордоні України;

- участь у взаємодії зі Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями у відбитті вторгнення або нападу на територію України збройних сил іншої держави або групи держав;

- участь у виконанні заходів територіальної оборони, а також заходів, спрямованих на додержання правового режиму воєнного і надзвичайного стану;

- організація запобігання кримінальним та адміністративним правопорушенням, протидію яким законодавство зараховує до компетенції Державної прикордонної служби України, їх виявлення та припинення, здійснення провадження у справах про адміністративні правопорушення згідно із законами;

- здійснення прикордонного контролю і пропуску в установленому порядку осіб, транспортних засобів, вантажів за наявності належно оформлених документів після проходження ними митного та за потреби інших видів контролю, а також реєстрація іноземців та осіб без громадянства, які в установленому порядку прибувають в Україну, та їхніх паспортних документів у пунктах пропуску через державний кордон та в контрольних пунктах в'їзду – виїзду, а також здійснення фіксації біометричних даних іноземців та осіб без громадянства під час прикордонного контролю в пунктах пропуску через державний кордон та в контрольних пунктах в'їзду – виїзду;

- здійснення в пунктах пропуску (пунктах контролю) через державний кордон України перевірки засобів автомобільного та залізничного транспорту, що в'їжджають в Україну, та вантажів, що ввозяться в Україну всіма видами транспорту, з використанням стаціонарних та/або переносних приладів радіаційного контролю з метою виявлення випадків перевищення допустимого рівня іонізуючого випромінювання;

- участь в укладанні міжнародних договорів України з прикордонних питань та з питань взаємних поїздок громадян, а також забезпечення їх виконання;

- запобігання та недопущення перетинання державного кордону України особами, яким згідно із законодавством не дозволяється в'їзд в Україну або яких тимчасово обмежено у праві виїзду з України, у тому числі згідно з дорученнями правоохоронних органів, постановами державного виконавця; розшук у пунктах пропуску через державний кордон та в контрольних пунктах в'їзду – виїзду осіб, які переховуються від органів досудового розслідування та суду, ухиляються від відбування кримінальних покарань; виконання в установленому порядку інших доручень правоохоронних та уповноважених законом державних органів, у тому числі доручень митних органів щодо інформування митних органів про факт наміру перетинання державного кордону України особами, стосовно яких митними органами було виявлено порушення митних правил;

- виявлення причин та умов, що призводять до порушень законодавства про державний кордон України, вжиття в межах своєї компетенції заходів щодо їх усунення;

- здійснення розвідувальної, інформаційно-аналітичної та оперативно-розшукової діяльності, а також здійснення контррозвідувальних заходів в інтересах забезпечення захисту державного кордону України;

- контроль за дотриманням прикордонного режиму та ін.

Державна прикордонна служба України має таку **загальну структуру**:

- *центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону*, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону, здійснює управління Державною прикордонною службою України, бере участь у розробленні та реалізації загальних принципів правового оформлення і забезпечення недоторканності державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні;

- *територіальні органи центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону*;

- *морська охорона, яка складається із загонів морської охорони* (вона здійснює охорону державного кордону на морі, річках, озерах та інших водоймах, контроль за плаванням і перебуванням українських та іноземних невійськових суден і військових кораблів у прилеглий зоні, територіальному морі та внутрішніх водах України, заходженням іноземних невійськових суден і військових кораблів у внутрішні води і порти України та перебуванням у них; охорону суверенних прав України в її прилеглий зоні та виключній (морській) економічній зоні та контроль за реалізацією прав і виконанням зобов'язань у цих зонах інших держав, українських та іноземних юридичних і фізичних осіб, міжнародних організацій), яка складається із кораблів; катерів і суден забезпечення;

- *органи охорони державного кордону* – основні оперативно-службові ланки Державної прикордонної служби України, які безпосередньо виконують поставлені перед Державною прикордонною службою України завдання щодо забезпечення недоторканності державного кордону України. Ними є:

- прикордонні загони. До складу прикордонного загону можуть входити:

- прикордонні комендатури;

- відділи прикордонної служби;

- прикордонні застави;

- контрольно-пропускні пункти (можуть входити інші підпорядковані йому контрольно-пропускні пункти, відділення прикордонного контролю і контролерські пости);

- відділення прикордонного контролю;

- окремі контрольно-пропускні пункти, до складу яких можуть входити:

- інші, підпорядковані їм контрольно-пропускні пункти;

- відділення прикордонного контролю;

- контрольні пости;

- авіаційні частин (загони літаків, ланки вертольотів);

- *розвідувальний орган центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону*.

У системі Державної прикордонної служби України функціонують також:

- навчальні заклади;
- науково-дослідні установи.

Особовий склад Державної прикордонної служби України складається із:

- військовослужбовців;
- працівників Державної прикордонної служби України.

Загальна кількість Державної прикордонної служби України становить 53 000 осіб, у тому числі 45 000 військовослужбовців.

4.3.5. Державна служба України з надзвичайних ситуацій

Державна служба України з надзвичайних ситуацій (ДСНС України) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через міністра внутрішніх справ і який реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності.

ДСНС України у своїй діяльності **керується** Конституцією та законами України, указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, іншими актами законодавства.

Основними завданнями ДСНС України є:

- реалізація державної політики у сфері цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій, запобігання їх виникненню, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності;
- здійснення державного нагляду (контролю) за додержанням і виконанням вимог законодавства у сфері цивільного захисту, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб;
- внесення на розгляд міністра внутрішніх справ пропозицій щодо забезпечення формування державної політики у зазначених сферах;
- реалізація в межах повноважень, передбачених законом, державної політики у сфері волонтерської діяльності.

ДСНС України відповідно до покладених на неї завдань:

- узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до її компетенції, розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів міністерств та подає їх в установленому порядку міністрові внутрішніх справ;
- здійснює безпосереднє керівництво діяльністю єдиної державної системи цивільного захисту;
- формує проекти планів у сфері цивільного захисту державного рівня на мирний час та в особливий період, подає їх міністрові внутрішніх справ

для внесення в установленому порядку на розгляд Кабінету Міністрів України, організовує планування заходів цивільного захисту центральними та місцевими органами виконавчої влади;

- проводить підготовку органів управління функціональних і територіальних підсистем єдиної державної системи цивільного захисту та їхніх ланок;

- вносить національному органу стандартизації в установленому порядку пропозиції щодо необхідності створення та припинення діяльності технічних комітетів стандартизації у сфері цивільного захисту;

- здійснює заходи щодо створення, утримання та реконструкції фонду захисних споруд цивільного захисту, ведення їх обліку, забезпечує разом із відповідними органами та підрозділами цивільного захисту, місцевими держадміністраціями здійснення контролю за готовністю зазначених споруд до використання за призначенням;

- здійснює заходи щодо впровадження інженерно-технічних заходів цивільного захисту, готує пропозиції щодо зарахування населених пунктів та об'єктів національної економіки до груп (категорій) із цивільного захисту;

- здійснює заходи щодо радіаційного і хімічного захисту, координує та контролює здійснення заходів щодо захисту населення і територій у разі виникнення радіаційних аварій та надзвичайних ситуацій, пов'язаних із виливом (викидом) небезпечних хімічних речовин;

- здійснює разом із центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями прогнозування імовірності виникнення надзвичайних ситуацій, визначає показники ризику та здійснює районування території України щодо ризику виникнення надзвичайних ситуацій;

- веде державний облік, реєструє та зберігає матеріали гідрометеорологічних спостережень, веде інформаційну базу гідрометеорологічних даних та даних про стан навколишнього природного середовища;

- видає експертні висновки про рівень надзвичайної ситуації, веде їх облік;

- координує діяльність центральних та місцевих органів виконавчої влади, суб'єктів господарювання щодо здійснення заходів з евакуації населення;

- забезпечує здійснення заходів з мінімізації та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, пов'язаних із технологічними терористичними проявами та іншими видами терористичної діяльності під час проведення антитерористичних операцій, а також проводить просвітницьку та практично-навчальну роботу з метою підготовки населення до дій в умовах вчинення терористичного акту;

- залучає підрозділи пошуково-рятувальних сил та аварійно-рятувальних служб центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та координує їхню діяльність під час ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій державного і регіонального рівня, організовує проведення пошуково-рятувальних робіт та здійснює контроль за їх проведенням;

- організовує та здійснює заходи з професійної підготовки особового складу органів і підрозділів цивільного захисту та психологічного захисту населення у разі загрози виникнення і виникнення надзвичайних ситуацій;

- проводить через підрозділи Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту піротехнічні роботи, пов'язані зі знешкодженням вибухонебезпечних предметів, що залишилися на території України після воєн, сучасних боєприпасів та підірваних засобів (крім вибухових пристроїв, що використовуються у терористичних цілях), за винятком територій, на яких розміщені й постійно дислокуються військові частини, установи, військові навчальні заклади, підприємства та організації Збройних Сил, інших військових формувань, утворених відповідно до законів;

- вносить міністрові внутрішніх справ пропозиції щодо формування переліку суб'єктів господарювання, галузей та окремих територій, що підлягають постійному та обов'язковому аварійно-рятувальному обслуговуванню, а також порядку здійснення такого обслуговування;

- здійснює атестацію та сертифікацію аварійно-рятувальних служб і рятувальників тощо.

ДСНС України з метою організації своєї діяльності:

- забезпечує в межах повноважень, передбачених законом, здійснення заходів щодо запобігання корупції і контроль за їх реалізацією в апараті ДСНС, її територіальних органах, на підприємствах, в установах, організаціях, що належать до сфери її управління;

- добирає кадри в апарат ДСНС та на керівні посади в її територіальні органи, на підприємства, в установи, організації, що належать до сфери її управління, формує кадровий резерв на відповідні посади, організовує роботу з підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців і працівників апарату ДСНС;

- організовує планово-фінансову роботу в апараті ДСНС, її територіальних органах, на підприємствах, в установах, організаціях, що належать до сфери її управління, здійснює контроль за використанням фінансових і матеріальних ресурсів, забезпечує організацію та вдосконалення бухгалтерського обліку в установленому законодавством порядку;

- організовує ведення діловодства та архівне зберігання документів відповідно до встановлених правил;

- забезпечує в межах повноважень, передбачених законом, виконання завдань з мобілізаційної підготовки та мобілізаційної готовності держави;

- забезпечує ефективне і цільове використання бюджетних коштів.

Структура ДСНС України:

- *апарат ДСНС України*. Він складається з таких підрозділів:

- Департамент запобігання надзвичайним ситуаціям;
- Департамент реагування на надзвичайні ситуації;
- Департамент організації заходів цивільного захисту;
- Департамент економіки і фінансів;
- Департамент ресурсного забезпечення;
- Адміністративний департамент;
- Департамент персоналу;

- Управління авіації та авіаційного пошуку і рятування;
- Управління організації медичного забезпечення, медико-біологічного захисту та охорони праці;
- Управління гідрометеорології;
- Юридичне управління;
- Управління європейської інтеграції та міжнародного співробітництва;
- Управління власної безпеки та протидії корупції;
- Відділ взаємодії із засобами масової інформації та комунікацій з громадськістю;
- Відділ внутрішнього аудиту;
- Відділ упровадження реформ органів та підрозділів цивільного захисту;
- Сектор гендерної рівності;
- *територіальні органи ДСНС України* (Головні управління (управління) в областях та місті Києві) та
- *підпорядковані підрозділи*:
- аварійно-рятувальні загони спеціального призначення;
- загони технічної служби;
- державні пожежно-рятувальні загони;
- державні пожежно-рятувальні частини;
- частини технічної служби;
- центри забезпечення діяльності;
- оперативно-координаційні центри;
- *підрозділи центрального підпорядкування апарату ДСНС України*:
- Міжрегіональний центр швидкого реагування ДСНС України;
- Мобільний рятувальний центр швидкого реагування ДСНС України;
- Спеціальний центр швидкого реагування ДСНС України;
- Спеціальний авіаційний загін Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту ДСНС України;
- Державний центр сертифікації ДСНС України;
- Центр оперативного зв'язку, телекомунікаційних систем та інформаційних технологій ДСНС України;
- Центр зв'язку та управління ДСНС України;
- Управління забезпечення Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту ДСНС України;
- Медичний центр ДСНС України;
- Державний воєнізований гірничорятувальний (аварійно-рятувальний) загін ДСНС України;
- Дніпропетровський воєнізований гірничорятувальний (аварійно-рятувальний) загін ДСНС України;
- *заклади освіти та науково-дослідні установи*;
- *підприємства, організації та установи сфери управління ДСНС України*:
- Медичний реабілітаційний центр «Одеський»;
- Головний авіаційний координаційний центр пошуку і рятування;
- Державне підприємство «Український авіаційний метеорологічний центр»;
- Український гідрометеорологічний центр.

Гранична чисельність осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, державних службовців і працівників ДСНС України затверджується Кабінетом Міністрів України.

4.3.6. Державна міграційна служба України

Державна міграційна служба України (ДМС України) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через міністра внутрішніх справ і який реалізує державну політику у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів.

ДМС України у своїй діяльності *керується* Конституцією та законами України, указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, іншими актами законодавства.

Основними завданнями ДМС України є:

- реалізація державної політики у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів;

- внесення на розгляд міністра внутрішніх справ пропозицій щодо забезпечення формування державної політики у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів.

ДМС України відповідно до покладених на неї завдань:

- узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до її компетенції, розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів міністерств та в установленому порядку подає їх міністрові внутрішніх справ;

- проводить аналіз міграційної ситуації в Україні, проблем біженців та інших категорій мігрантів, розробляє поточні та довгострокові прогнози із зазначених питань;

- здійснює у межах компетенції провадження з питань прийняття до громадянства України і про припинення громадянства України та подає відповідні документи на розгляд Комісії при Президентові України з питань громадянства, а також забезпечує виконання рішень Президента України з питань громадянства;

- приймає відповідно до законодавства рішення про встановлення належності до громадянства України, оформлення набуття громадянства України та їх скасування;

- готує пропозиції щодо визначення квоти імміграції на календарний рік;

- приймає рішення про видачу дозволу на імміграцію, відмову в його видачі та скасування такого дозволу;

- бере участь у межах, визначених законодавством, у вирішенні питань трудової міграції та питань, пов'язаних із навчанням в Україні іноземців та осіб без громадянства;

- здійснює оформлення і видачу документів для тимчасового або постійного проживання в Україні, а також виїзду за її межі, вилучає такі документи та проставляє в документах, що посвідчують особу іноземців та осіб без громадянства, відмітки про заборону в'їзду в Україну в передбачених законодавством випадках;

- приймає рішення про продовження (скорочення) строку тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства на території України, про добровільне повернення або примусове повернення іноземців та осіб без громадянства до країн їх громадянської належності або країн походження, звертається до судів з позовами про примусове видворення іноземців та осіб без громадянства, здійснює заходи, пов'язані з примусовим видворенням іноземців та осіб без громадянства з України;

- здійснює оформлення і видачу громадянам України документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство, тимчасово затримує та вилучає такі документи у передбачених законодавством випадках;

- здійснює ідентифікацію осіб, у тому числі тих, які звернулися із заявами про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту в Україні, а також іноземців та осіб без громадянства, які втратили документи, що посвідчують особу, та підлягають видворенню або реадмісії;

- виконує функції замовника з виготовлення та постачання бланків документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України, і документів, що посвідчують особу та підтверджують її спеціальний статус, а також товарів, робіт і послуг для забезпечення створення і функціонування Єдиного державного демографічного реєстру;

- здійснює розроблення зразків заяв про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, та довідки про звернення за захистом в Україні;

- приймає рішення про визнання іноземців та осіб без громадянства біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, про втрату, позбавлення статусу біженця або додаткового захисту і про скасування рішення про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту;

- збирає та аналізує інформацію про наявність у країнах походження біженців та осіб, які потребують додаткового та тимчасового захисту в Україні, умов, за яких такий захист надається;

- надсилає компетентним органам влади інших держав запити щодо наявності в таких державах членів сім'ї осіб, які подали заяви про визнання біженцями або особами, які потребують додаткового захисту, чи яких було визнано біженцями або особами, які потребують додаткового захисту, і правових підстав для возз'єднання сімей тощо.

ДМС України з метою організації своєї діяльності:

- забезпечує в межах повноважень, передбачених законом, здійснення заходів щодо запобігання корупції і контроль за їх реалізацією в апараті ДМС України, її територіальних органах та територіальних підрозділах, на підприємствах, в установах та організаціях, що належать до сфери її управління;

- організовує проведення конкурсу на зайняття вакантних посад державної служби в апараті ДМС України, керівників територіальних органів ДМС України та їх заступників, керівників територіальних підрозділів ДМС України, в установленому порядку призначає керівників підприємств, установ та організацій, що належать до сфери її управління, забезпечує в межах повноважень, визначених законом, організацію підвищення рівня професійної компетенції державних службовців і працівників апарату ДМС України, її територіальних органів;

- контролює та координує діяльність територіальних органів та територіальних підрозділів ДМС України;

- надає територіальним органам та територіальним підрозділам методичну і практичну допомогу, проводить перевірки їх діяльності;

- організовує планово-фінансову роботу в апараті ДМС України, її територіальних органах та територіальних підрозділах, пунктах тимчасового розміщення біженців, пунктах тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні, на підприємствах, в установах та організаціях, що належать до сфери її управління, здійснює контроль за використанням фінансових і матеріальних ресурсів, забезпечує організацію та вдосконалення бухгалтерського обліку в установленому законодавством порядку;

- взаємодіє з громадськими об'єднаннями та міжнародними неурядовими організаціями, в тому числі тими, що надають гуманітарну та інші види допомоги біженцям та іншим категоріям мігрантів, шляхом реалізації спільних проектів (програм);

- забезпечує у межах повноважень, передбачених законом, виконання завдань мобілізаційної підготовки та мобілізаційної готовності держави;

- організовує ведення діловодства та архівне зберігання документів в апараті ДМС України відповідно до встановлених правил.

ДМС України для виконання покладених на неї завдань має право:

- залучати в установленому порядку до виконання окремих робіт, участі у вивченні окремих питань вчених і фахівців, працівників центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, а також підприємств, установ та організацій (за погодженням із їхніми керівниками);

- одержувати безоплатно від державних органів та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності та їх посадових осіб, а також від громадян та їх об'єднань інформацію, документи і матеріали, необхідні для виконання покладених на ДМС України завдань;

- скликати наради, створювати комісії та робочі групи, проводити наукові конференції, семінари з питань, що належать до її компетенції;

- користуватися відповідними інформаційними базами даних державних органів, державною системою урядового зв'язку та іншими технічними засобами;

- проводити перевірки стану додержання органами виконавчої влади, громадянами, органами реєстрації, підприємствами, установами та організаціями вимог законодавства у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів і вносити пропозиції щодо усунення причин порушення таких вимог;

- ініціювати проведення спільних перевірок з правоохоронними органами та іншими центральними органами виконавчої влади у межах повноважень, передбачених законом;

- створювати умови для тимчасового тримання іноземців та осіб без громадянства, затриманих за незаконне перебування на території України, до вирішення питання щодо їх примусового видворення або поміщення до пункту тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні, шляхом виділення приміщень в територіальних органах ДМС України.

До **структури** ДМС України входять:

- *апарат ДМС України*, а саме:

- управління (інформаційно-аналітичного забезпечення та взаємодії з територіальними органами, організаційної роботи, комунікацій та електронних сервісів та ін.);

- відділи (інформаційно-аналітичного забезпечення та взаємодії з територіальними органами, статистичної роботи та моніторингу міграційних процесів, планування та контролю та ін.);

- сектори (з питань міжнародної технічної допомоги, капітального будівництва, режимно-секретний та ін.);

- *територіальні органи ДМС України* (Центральне міжрегіональне управління ДМС України та управління ДМС України в областях);

- *пункти тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства*:

- Державна установа «Миколаївський пункт тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні, ДМС України»;

- Чернігівський пункт тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні, ДМС України;

- Волинський пункт тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні, ДМС України;

- *пункти тимчасового розміщення біженців*:

- пункт тимчасового розміщення біженців у Закарпатській області;

- Державна установа «Пункт тимчасового розміщення біженців у м. Одеса»;

- пункт тимчасового розміщення біженців у м. Яготині Київської області;

- *державне підприємство «Документ»*, основною метою діяльності якого є впровадження нових сервісів і стандартів надання послуг, створення сучасних умов для обслуговування громадян України, іноземців та осіб без громадянства.

Гранична чисельність державних службовців та працівників ДМС України затверджується Кабінетом Міністрів України.

4.3.7. Національна гвардія України

Національна гвардія України є військовим формуванням з правоохоронними функціями, що входить до системи Міністерства внутрішніх справ України і призначено для виконання завдань із захисту та охорони життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства і держави від кримінальних та інших протиправних посягань, охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки, а також у взаємодії з правоохоронними органами – із забезпечення державної безпеки і захисту державного кордону, припинення терористичної діяльності, діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), терористичних організацій, організованих груп та злочинних організацій.

Національна гвардія України у своїй діяльності *керується* Конституцією України, *Законом України «Про Національну гвардію України»* та іншими законами України, міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, актами Президента України і Кабінету Міністрів України, а також виданими відповідно до них нормативно-правовими актами Міністерства внутрішніх справ України, іншими нормативно-правовими актами.

Діяльність Національної гвардії України ґрунтується на *принципах*:

- верховенства права;
- забезпечення дотримання прав і свобод людини і громадянина;
- позапартійності;
- безперервності;
- законності;
- відкритості для демократичного цивільного контролю;
- прозорості;
- відповідальності;
- централізованого керівництва та
- єдиноначальності.

У діяльності Національної гвардії України *забороняється* застосування тортур, катувань та інших жорстких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки та покарання.

Основними функціями Національної гвардії України є:

- захист конституційного ладу України, цілісності її території від спроб зміни їх насильницьким шляхом;

- охорона громадського порядку, забезпечення захисту та охорони життя, здоров'я, прав, свобод і законних інтересів громадян;
- участь у забезпеченні громадської безпеки та охороні громадського порядку під час проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій та інших масових заходів, що створюють небезпеку для життя та здоров'я громадян;
- забезпечення охорони органів державної влади, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України, участь у здійсненні заходів державної охорони органів державної влади та посадових осіб;
- охорона ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання державної власності, важливих державних об'єктів, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України;
- охорона спеціальних вантажів, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України;
- охорона дипломатичних представництв, консульських установ іноземних держав, представництв міжнародних організацій в Україні;
- охорона центральних баз матеріально-технічного забезпечення Міністерства внутрішніх справ України;
- участь у здійсненні заходів, пов'язаних із припиненням збройних конфліктів та інших провокацій на державному кордоні, а також заходів щодо недопущення масового переходу державного кордону з території суміжних держав;
- участь у спеціальних операціях зі знешкодження озброєних злочинців, припиненні діяльності не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань (груп), організованих груп та злочинних організацій на території України, а також у заходах, пов'язаних із припиненням терористичної діяльності;
- участь у припиненні масових заворушень;
- участь у відновленні правопорядку у разі виникнення міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, розблокуванні або припиненні протиправних дій у разі захоплення важливих державних об'єктів або місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування;
- участь у підтриманні або відновленні правопорядку в районах виникнення особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного чи природного характеру (стихійного лиха, катастроф, особливо великих пожеж, застоювання засобів ураження, пандемій, панзоотій тощо), що створюють загрозу життю та здоров'ю населення;
- участь у відновленні конституційного правопорядку у разі здійснення спроб захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу шляхом насильства, у відновленні діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування;
- участь у ліквідації наслідків надзвичайних або кризових ситуацій на об'єктах, що нею охороняються;
- участь у здійсненні заходів правового режиму воєнного стану;
- участь у виконанні завдань територіальної оборони;

- оборона важливих державних об'єктів, спеціальних вантажів, переліки яких визначаються Президентом України, Кабінетом Міністрів України, центральних баз матеріально-технічного забезпечення Міністерства внутрішніх справ України;

- участь у припиненні групових протиправних дій осіб, узятих під варту, засуджених, а також ліквідації наслідків таких дій в установах попереднього ув'язнення, виконання покарань;

- забезпечення внесення відомостей до Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, та підтримання таких відомостей в актуальному стані у межах, визначених законодавством.

Національна гвардія України відповідно до покладених на неї законом завдань та функцій *зобов'язана*:

- забезпечувати захист та охорону життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства і держави від кримінальних та інших протиправних посягань;

- брати участь у забезпеченні громадської безпеки та охороні громадського порядку, у тому числі під час проведення зборів, мітингів, вуличних походів, демонстрацій, інших масових заходів;

- уживати заходів, спрямованих на запобігання, виявлення кримінальних (адміністративних) правопорушень;

- забезпечувати охорону об'єктів, що охороняються Національною гвардією України;

- забезпечувати пропускний режим на об'єктах, що охороняються Національною гвардією України;

- забезпечувати охорону спеціальних вантажів, у тому числі ядерних матеріалів, під час їх перевезення територією України;

- забезпечувати охорону органів державної влади, здійснення заходів державної охорони органів державної влади та посадових осіб, а також брати участь в охороні громадського порядку під час офіційних візитів та інших заходів за участю посадових осіб України та іноземних держав, щодо яких здійснюється державна охорона на території України;

- уживати заходів щодо припинення діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), терористичних організацій, організованих груп та злочинних організацій;

- брати участь в антитерористичних операціях;

- уживати заходів щодо затримання осіб, які підозрюються у вчиненні кримінального правопорушення, осіб, які вчинили втечу з місць позбавлення волі, дезертирів;

- надавати допомогу в ліквідації наслідків природних, техногенних, екологічних катастроф;

- брати участь у заходах, пов'язаних із припиненням збройних конфліктів та інших провокацій на державному кордоні, а також у заходах щодо недопущення масового переходу державного кордону з території суміжних держав;

- брати участь у міжнародному співробітництві, міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки на підставі міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, у порядку і на умовах, визначених законами України;

- брати участь у відновленні конституційного правопорядку, порушеного під час спроб захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу шляхом насильства, а також у відновленні діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, порушеної в результаті здійснення протиправних дій, у тому числі на підґрунті міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів;

- підтримувати або відновлювати правопорядок у районах виникнення особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру (стихійного лиха, катастроф, особливо великих пожеж, застосування засобів ураження, пандемій, панзоотій тощо), що створюють загрозу життю і здоров'ю значних верств населення;

- розблоковувати або припиняти протиправні дії у разі захоплення важливих об'єктів або місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

- протидіяти масовим заворушенням;

- формувати в особливий період військові частини і підрозділи та обороняти важливі державні об'єкти, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України, спеціальні вантажі, у тому числі ядерні матеріали, під час їх перевезення територією України;

- вести воєнні (бойові) дії у разі збройного конфлікту чи загрози нападу на Україну;

- виконувати завдання територіальної оборони;

- виконувати заходи правового режиму воєнного стану;

- брати участь у припиненні групових протиправних дій осіб, узятих під варту, засуджених, а також у ліквідації їх наслідків в установах попереднього ув'язнення, виконання покарань.

До *складу* Національної гвардії України входять:

- *головний орган військового управління Національної гвардії України* – Головне управління Національної гвардії України;

- *оперативно-територіальні об'єднання Національної гвардії України*

- основні військово-адміністративні одиниці Національної гвардії України, призначені для виконання завдань і функцій, покладених на Національну гвардію України в межах відповідних зон відповідальності (оперативного реагування):

- Західне оперативне територіальне об'єднання;

- Південне оперативне територіальне об'єднання;

- Північне оперативне територіальне об'єднання;

- Східне оперативне територіальне об'єднання;

- Центральне оперативне територіальне об'єднання;

- Кримське оперативне територіальне об'єднання;

- з'єднання (бригади, полки, батальйони, загони, роти тощо);
- *військові частини* (підрозділи (батальйони, ескадрильї, загони, роти тощо), спеціальні комендатури (комендатури), вузли зв'язку, центри, групи, взводи);
- *вищі військові навчальні заклади, навчальні військові частини (центри);*
- *бази;*
- *заклади охорони здоров'я та*
- *установи, що не входять до складу оперативно-територіальних об'єднань Національної гвардії України.*

Військово-політичне та адміністративне керівництво Національною гвардією України здійснює міністр внутрішніх справ України. **Під час дії воєнного стану** Національна гвардія України для виконання завдань з оборони держави підпорядковується Міністерству оборони України. **Безпосереднє військове керівництво** Національної гвардії України здійснює *командувач Національної гвардії України*, котрий одночасно є начальником головного органу військового управління Національної гвардії України, який призначається на посаду Президентом України за поданням міністра внутрішніх справ України та звільняється з посади Президентом України.

Загальна чисельність Національної гвардії України *не перевищує 60 тисяч осіб*. У разі необхідності чисельність Національної гвардії України може бути збільшена відповідним законом. В особливий період чисельність Національної гвардії України збільшується на кількість особового складу, призваного на військову службу на виконання указів Президента України про мобілізацію, затверджених законами України.

Контроль за діяльністю Національної гвардії України, а також демократичний цивільний контроль за Національною гвардією України здійснюються відповідно до законодавства.

Нагляд за додержанням законів у діяльності Національної гвардії України здійснюється прокурором шляхом реалізації повноважень щодо нагляду за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних справах, а також у застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних із обмеженням особистої свободи громадян.

4.4. Органи юстиції України

4.4.1. Місце органів юстиції України в системі правоохоронних органів

Формування та реалізація правової державної політики прямо залежать від ефективності функціонування органів юстиції, які повинні здійснювати державно-владну діяльність. Органи юстиції впродовж становлення української державності змінювали свій статус, а також способи та форми реалізації своїх повноважень. Як показує досвід, протягом десятиліть не було комплексного розуміння сутності та місця органів юстиції у системі органів виконавчої влади, що стало наслідком їх непослідовної інституціалізації та фрагментарного нормативно-правового регулювання їхнього статусу. Такий стан може призвести до того, що органи юстиції можуть непродуктивно здійснювати свої завдання й недостатньо повно реалізову-

вати свій потенціал у контексті забезпечення виконання державно-владних функцій. Але органи юстиції відіграють важливу роль у справі встановлення і забезпечення законності та правопорядку в суспільстві. Розкриття їхньої сутності та глибинного змісту потребує, насамперед, розуміння сутності поняття «юстиція», яке неоднозначно трактується в науковій та спеціалізованій літературі

Цей термін має латинське походження і перекладається, як справедливість, законність, неупередженість. Основою слова *justitia* є термін «*jus*» – право, що визначає зміст його сучасного розуміння. Саме так сприймається ця дефініція багатьма науковцями, охоплюючи при цьому спектр підходів – від сукупності, системи судових установ, судового відомства до діяльності цих установ, форми судової державної діяльності. Зокрема, саме в такому контексті трактує юстицію довідкова література, розглядаючи її з позиції правосуддя та з позиції системи судових установ і їх діяльності зі здійснення правосуддя.

У незалежній Україні Основним Законом визначено, що органам юстиції належить чільне місце серед правоохоронних органів держави. Проте, незважаючи на їх вагу та значення для суспільства, органи юстиції й досі перебувають у процесі реформування, що відбувається відповідно до загальної адміністративної реформи. Вони є розгалуженою системою управлінських органів, які повинні реалізовувати правову політику держави. Кожному з цих органів притаманні певні особливості та завдання, кожен займає чітко визначене місце в складній ієрархії та має відповідний правовий статус. Так, на практиці відбувається розмежування двох категорій: органів юстиції та органів Міністерства юстиції України. Друга категорія є складовою першої, оскільки стає значно ширшою за структурою та колом повноважень її органів. Зокрема, очолює другу категорію Міністерство юстиції України, яке позиціонується як центральний орган державної виконавчої влади, управління у галузі юстиції.

Органи юстиції як органи виконавчої влади мають такі **ознаки**:

- виконавчо-розпорядче спрямування цих органів, їх здатність здійснювати керівництво політичними, економічними, соціальними та іншими процесами, які відбуваються у суспільстві;

- специфіка утворення цих органів, підзвітність, підпорядкованість та підконтрольність вищим органам, а також призначення їх керівників, обсяг та зміст компетенції;

- законодавча регламентація цих органів як складової системи органів виконавчої влади і водночас їх організаційна та функціональна відокремленість;

- соціальна спрямованість функціонування органів юстиції як виконавчих органів, їх системність та взаємодія;

- забезпеченість державними організаційними, матеріально-технічними, фінансовими засобами, а також примусовим впливом;

- здійснення повсякденної та оперативної управлінської діяльності органами юстиції;

- комплектування органів юстиції державними службовцями на постійній професійній основі;

- наявність у цих органів адміністративної правосуб'єктності.

Отже, органи юстиції – це складне та багатогранне поняття, основою якого є розуміння терміна «юстиція». **Органи юстиції** володіють низкою ознак, які регламентують їхню соціальну спрямованість, керівництво різними галузями народного господарства держави, визначають виконавчорозпорядче спрямування їх функціонування та підзвітність, підпорядкованість і підконтрольність вищим органам влади.

До **системи органів юстиції України** входять:

- *Міністерство юстиції України* та його

- *територіальні органи.*

Крім того, підконтрольними і підзвітними Міністерству юстиції України є:

- *органи та особи, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів;*

- *органи реєстрації актів цивільного стану та*

- *органи нотаріату.*

4.4.2. Міністерство юстиції України та його територіальні органи

Міністерство юстиції (Мін'юст) України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну правову політику, державну політику з питань банкрутства, у сфері нотаріату, організації примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб), державної реєстрації актів цивільного стану, державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, державної реєстрації обтяжень рухомого майна, державної реєстрації юридичних осіб, громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи, та фізичних осіб – підприємців, реєстрації статуту територіальної громади м. Києва, реєстрації статутів Національної академії наук та національних галузевих академій наук, державної реєстрації друкованих засобів масової інформації та інформаційних агентств як суб'єктів інформаційної діяльності, у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, у сфері правової освіти населення; забезпечує формування державної політики у сфері архівної справи і діловодства та створення і функціонування державної системи страхового фонду документації. Мін'юст України є державним органом з питань банкрутства. Мін'юст України є органом, уповноваженим на забезпечення проведення перевірки, передбаченої Законом України «Про очищення влади».

Мін'юст України у своїй діяльності *керується* Конституцією та законами України, указами Президента України і постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, іншими актами законодавства.

Основними завданнями Мін'юсту України є:

- забезпечення формування та реалізація державної правової політики, політики з питань банкрутства;

- забезпечення формування державної політики у сфері архівної справи і діловодства та створення і функціонування державної системи страхового фонду документації;

- забезпечення проведення перевірки, передбаченої Законом України «Про очищення влади»;

- забезпечення формування та реалізація державної політики у сфері державної реєстрації актів цивільного стану, державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, державної реєстрації обтяжень рухомого майна, державної реєстрації юридичних осіб, громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи, та фізичних осіб – підприємців, реєстрації статуту територіальної громади м. Києва, реєстрації статутів Національної академії наук та національних галузевих академій наук, державної реєстрації друкованих засобів масової інформації та інформаційних агентств як суб'єктів інформаційної діяльності;

- забезпечення формування та реалізація державної політики у сфері організації примусового виконання рішень;

- забезпечення своєчасного, повного і неупередженого виконання рішень у порядку, встановленому законодавством;

- забезпечення формування та реалізація державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації;

- забезпечення формування системи наглядових, соціальних, виховних та профілактичних заходів, які застосовуються до засуджених та осіб, узятих під варту;

- контроль за дотриманням прав людини і громадянина, вимог законодавства щодо виконання і відбування кримінальних покарань, реалізацією законних прав та інтересів засуджених та осіб, узятих під варту;

- забезпечення формування та реалізація державної політики у сфері правової освіти, правової обізнаності, інформування населення, доступу громадян до джерел правової інформації;

- здійснення загального управління у сфері надання безоплатної первинної правової допомоги та безоплатної вторинної правової допомоги;

- забезпечення самопредставництва Мін'юсту України як органу державної влади, який у випадках, передбачених законом, бере участь у справах та діє у судах України від імені та в інтересах держави, зокрема через територіальні органи Мін'юсту; здійснення захисту інтересів України у Європейському суді з прав людини, під час урегулювання спорів і розгляду в закордонних юрисдикційних органах справ за участю іноземних суб'єктів та України;

- забезпечення представництва та самопредставництва інтересів Кабінету Міністрів України у судах України у випадках, передбачених законом, зокрема через територіальні органи Мін'юсту України;

- забезпечення самопредставництва Мін'юсту України як органу, якому надано право звертатися до суду в інтересах осіб, які не мають в Україні постійного місця проживання, під час розгляду справ у судах України у

випадках, передбачених Конвенцією про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей;

- експертне забезпечення правосуддя;
- організація роботи нотаріату;
- запобігання та протидія легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення (щодо адвокатських бюро, адвокатських об'єднань та адвокатів, які здійснюють адвокатську діяльність індивідуально; нотаріусів; суб'єктів господарювання, що надають юридичні послуги; осіб, які надають послуги щодо створення, забезпечення діяльності або управління юридичними особами);
- здійснення міжнародно-правового співробітництва, забезпечення дотримання і виконання зобов'язань, узятих за міжнародними договорами України з правових питань.

Мін'юст України відповідно до покладених на нього завдань:

- розробляє проекти законів та інших нормативно-правових актів;
- розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавства та подає їх в установленому порядку на розгляд Кабінету Міністрів України;
- узагальнює практику застосування законодавства та надає методичні рекомендації з питань, що належать до його компетенції;
- здійснює правову експертизу проектів законів, інших актів законодавства, які подаються на розгляд Кабінету Міністрів України, та проектів законів, які подаються на розгляд Верховної Ради України іншими суб'єктами права законодавчої ініціативи, нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- готує зауваження і пропозиції до прийнятих Верховною Радою України законів, що надійшли на підпис Президентів України;
- проводить гендерно-правову експертизу актів законодавства;
- здійснює в установленому законодавством порядку антикорупційну експертизу нормативно-правових актів та проектів нормативно-правових актів, а також розробляє за її результатами рекомендації щодо усунення виявлених факторів, що спричиняють або можуть спричинити вчинення корупційних та пов'язаних з корупцією правопорушень;
- здійснює державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, а також інших органів, акти яких відповідно до законодавства підлягають державній реєстрації;
- скасовує рішення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади, а також інших органів, акти яких відповідно до законодавства підлягають державній реєстрації;
- перевіряє у міністерствах, інших центральних та місцевих органах виконавчої влади, а також інших органах, акти яких відповідно до законодавства підлягають державній реєстрації, стан додержання законодавства про державну реєстрацію нормативно-правових актів, вимагає у разі потреби подання нормативно-правових актів для державної реєстрації або їх

скасування, вносить пропозиції про усунення виявлених порушень і недоліків та притягнення до відповідальності посадових осіб, винних у допущених порушеннях тощо.

Таким чином, відповідно до завдань Мін'юст України виконує певні **функції**, а саме:

- організація здійснення правової політики, правової експертизи проєктів нормативних актів, державна реєстрація та систематизація законодавства України;

- координація нормотворчої діяльності в центральних органах виконавчої влади та роботи з адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу.

- забезпечення захисту прав і свобод людини.

- організація діяльності нотаріату, реєстрації актів громадянського стану.

- розвиток правової інформатизації, формування у громадян правового світогляду.

- здійснення міжнародно-правового співробітництва.

Мін'юст України відповідно до покладених на нього завдань **має право**:

- залучати в установленому порядку спеціалістів центральних та місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій (за погодженням з їхніми керівниками), вчених, представників інститутів громадянського суспільства (за згодою) до розгляду питань, що належать до компетенції Міністерства;

- отримувати безоплатно від міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування необхідні для виконання покладених на нього завдань інформацію, документи і матеріали, зокрема від органів статистики – статистичні дані;

- користуватися відповідними інформаційними базами даних державних органів, державною системою урядового зв'язку та іншими технічними засобами;

- скликати наради, утворювати комісії, у тому числі постійно діючі, та робочі групи, проводити наукові конференції, семінари з питань, що належать до компетенції Міністерства.

Міністерство юстиції України в межах своїх повноважень на основі та на виконання актів законодавства України видає **накази**, організовує і контролює їх виконання. У передбачених законодавством випадках нормативно-правові акти Міністерства юстиції України є обов'язковими для виконання центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форм власності, а також громадянами.

Міністерство юстиції України **очолює міністр**, який призначається на посаду за поданням Прем'єр-міністра України і звільняється з посади Верховною Радою України. Міністр має першого заступника, заступників, які призначаються на посаду та звільняються з посади Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України відповідно до пропозицій міністра.

Мін'юст України здійснює свої повноваження безпосередньо та через утворені у встановленому порядку **територіальні органи**:

- *Західне міжрегіональне управління Мін'юсту України (м. Львів);*
- *Південно-Західне міжрегіональне управління Мін'юсту України (м. Івано-Франківськ);*
- *Центрально-Західне міжрегіональне управління Мін'юсту України (м. Хмельницький);*
- *Центральне міжрегіональне управління Мін'юсту України (м. Київ);*
- *Північно-Східне міжрегіональне управління Мін'юсту України (м. Суми);*
- *Південно-Східне міжрегіональне управління Мін'юсту України (м. Дніпро);*
- *Південне міжрегіональне управління Мін'юсту України (м. Одеса);*
- *Східне міжрегіональне управління Мін'юсту України (м. Харків).*

4.4.3. Органи та особи, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів

Завданням органів та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів є своєчасне, повне і неупереджене виконання рішень, примусове виконання яких передбачено законодавством.

Правовою основою діяльності органів державної виконавчої служби та приватних виконавців є Конституція України, Закон України «**Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів**», міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, інші закони, нормативно-правові акти, прийняті на їх виконання.

Діяльність органів та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів, здійснюється з дотриманням **принципів**:

- верховенства права;
- законності;
- незалежності;
- справедливості, неупередженості та об'єктивності;
- обов'язковості виконання рішень;
- диспозитивності;
- гласності та відкритості виконавчого провадження та його фіксування технічними засобами;
- розумності строків виконавчого провадження;
- сумірності заходів примусового виконання рішень та обсягу вимог за рішеннями.

Суб'єктами, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів, є:

- державні виконавці та
- приватні виконавці.

Державними виконавцями є:

- керівники органів державної виконавчої служби;
- їхні заступники;
- головні державні виконавці;
- старші державні виконавці;
- державні виконавці органів державної виконавчої служби.

Державний виконавець є представником влади, діє від імені держави і перебуває під її захистом та уповноважений державою здійснювати діяльність з примусового виконання рішень у порядку, передбаченому законом.

Незалежність державних виконавців від впливу чи втручання у їхню діяльність з примусового виконання рішень гарантується:

- особливим порядком фінансування та матеріально-технічного забезпечення органів державної виконавчої служби;
- дієвим механізмом мотивування державних виконавців;
- прозорістю діяльності з примусового виконання рішень;
- в інший спосіб, визначений законом.

Державним виконавцем *може бути* громадянин України:

- який має вищу юридичну освіту (для керівників органів державної виконавчої служби та їх заступників – не нижче другого рівня);
- володіє державною мовою і
- здатний за своїми особистими і діловими якостями здійснювати повноваження державного виконавця.

Приватним виконавцем може бути:

- громадянин України;
- який досяг *25 років*;
- має вищу юридичну освіту не нижче другого рівня;
- володіє державною мовою;
- має стаж роботи у галузі права після отримання відповідного диплома не менше двох років;
- склав кваліфікаційний іспит.

Приватним виконавцем *не може бути особа:*

- яка не відповідає вимогам, установленим частиною першою цієї статті;
- визнана судом обмеженою у цивільній дієздатності або недієздатною;
- яка має не зняту або не погашену в установленому законом порядку судимість;
- яка вчинила корупційне правопорушення або порушення, пов'язане з корупцією, – протягом трьох років з дня вчинення;
- якій за порушення вимог законодавства анульовано свідоцтво про право на зайняття нотаріальною чи адвокатською діяльністю або діяльністю арбітражного керуючого (розпорядника майна, керуючого санацією, ліквідатора), яку позбавлено права на здійснення діяльності приватного виконавця, – протягом трьох років з дня прийняття відповідного рішення;
- звільнена з посади судді, прокурора, працівника правоохоронного органу, з державної служби або служби в органах місцевого самоврядування у зв'язку з притягненням до дисциплінарної відповідальності, – протягом трьох років з дня звільнення.

Примусовому виконанню підлягають рішення на підставі таких виконавчих документів:

- виконавчих листів та наказів, що видаються судами у передбачених законом випадках на підставі судових рішень, рішень третейського суду, рішень міжнародного комерційного арбітражу, рішень іноземних судів та на інших підставах, визначених законом або міжнародним договором України;

- судових наказів;

- ухвал, постанов судів у цивільних, господарських, адміністративних справах, справах про адміністративні правопорушення, кримінальних провадженнях у випадках, передбачених законом;

- виконавчих написів нотаріусів;

- посвідчень комісій із трудових спорів, що видаються на підставі відповідних рішень таких комісій;

- постанов державних виконавців про стягнення виконавчого збору, постанов державних виконавців чи приватних виконавців про стягнення витрат виконавчого провадження, про накладення штрафу, постанов приватних виконавців про стягнення основної винагороди;

- постанов органів (посадових осіб), уповноважених розглядати справи про адміністративні правопорушення у випадках, передбачених законом;

- рішень інших державних органів та рішень Національного банку України, які законом визнані виконавчими документами;

- рішень Європейського суду з прав людини з урахуванням особливостей, передбачених Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», а також рішень інших міжнародних юрисдикційних органів у випадках, передбачених міжнародним договором України;

- рішень (постанов) суб'єктів державного фінансового моніторингу (їхніх уповноважених посадових осіб), якщо їх виконання за законом покладено на органи та осіб, які здійснюють примусове виконання рішень.

Приватний виконавець здійснює примусове виконання всіх цих рішень, крім:

- рішень про відібрання і передання дитини, встановлення побачення з нею або усунення перешкод у побаченні з дитиною;

- рішень, за якими боржником є держава, державні органи, Національний банк України, органи місцевого самоврядування, їхні посадові особи, державні та комунальні підприємства, установи, організації, юридичні особи, частка держави у статутному капіталі яких *перевищує 25 відсотків*, та/або які фінансуються виключно за кошти державного або місцевого бюджету;

- рішень, за якими боржником є юридична особа, примусова реалізація майна якої заборонена відповідно до закону;

- рішень, за якими стягувачами є держава, державні органи;

- рішень адміністративних судів та рішень Європейського суду з прав людини;

- рішень, які передбачають учинення дій щодо майна державної чи комунальної власності;
- рішень про виселення та вселення фізичних осіб;
- рішень, за якими боржниками є діти або фізичні особи, визнані недієздатними чи цивільна дієздатність яких обмежена;
- рішень про конфіскацію майна;
- рішень, виконання яких зараховано цим Законом безпосередньо до повноважень інших органів, які не є органами примусового виконання;
- інших випадків, передбачених законодавством.

Виконавець зобов'язаний:

- здійснювати заходи примусового виконання рішень у спосіб та в порядку, які встановлені виконавчим документом і цим Законом;
- надавати сторонам виконавчого провадження, їхнім представникам та прокурору як учаснику виконавчого провадження можливість ознайомитися з матеріалами виконавчого провадження;
- розглядати в установлені законом строки заяви сторін, інших учасників виконавчого провадження та їхні клопотання;
- заявляти в установленому порядку про самовідвід за наявності обставин, передбачених цим Законом;
- роз'яснювати сторонам та іншим учасникам виконавчого провадження їхні права та обов'язки.

Виконавець під час здійснення виконавчого провадження має право:

- проводити перевірку виконання боржниками рішень, що підлягають виконанню відповідно до цього Закону;
- проводити перевірку виконання юридичними особами незалежно від форми власності, фізичними особами, фізичними особами – підприємцями рішень стосовно працюючих у них боржників;
- з метою захисту інтересів стягувача одержувати безоплатно від державних органів, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, посадових осіб, сторін та інших учасників виконавчого провадження необхідні для проведення виконавчих дій пояснення, довідки та іншу інформацію, в тому числі конфіденційну;
- за наявності вмотивованого рішення суду про примусове проникнення до житла чи іншого володіння фізичної особи безперешкодно входити на земельні ділянки, до житлових та інших приміщень боржника – фізичної особи, особи, в якій перебуває майно боржника чи майно та кошти, належні боржникові від інших осіб, проводити в них огляд, у разі потреби примусово відкривати їх в установленому порядку із залученням працівників поліції, опечатувати такі приміщення, арештовувати, опечатувати та вилучати належне боржникові майно, яке там перебуває та на яке згідно із законом можливо звернути стягнення. Примусове проникнення на земельні ділянки, до житлових та інших приміщень у зв'язку з примусовим виконанням рішення суду про виселення боржника та вселення стягувача і рішення про усунення перешкод у користуванні приміщенням (житлом) здійснюється виключно на підставі такого рішення суду;

- безперешкодно входити на земельні ділянки, до приміщень, сховищ, іншого володіння боржника – юридичної особи, проводити їх огляд, примусово відкривати та опечатувати їх;

- накладати арешт на майно боржника, опечатувати, вилучати, передавати таке майно на зберігання та реалізовувати його в установленому законодавством порядку;

- здійснювати інші повноваження, передбачені законодавством.

Державний виконавець, приватний виконавець під час здійснення професійної діяльності є незалежними, керуються принципом верховенства права та діють виключно відповідно до закону.

4.4.4. Органи державної реєстрації актів цивільного стану

Актами цивільного стану є події та дії, які нерозривно пов'язані з фізичною особою і започатковують, змінюють, доповнюють або припиняють її можливість бути суб'єктом цивільних прав та обов'язків. Державна реєстрація актів цивільного стану проводиться з метою забезпечення реалізації прав фізичної особи та офіційного визнання і підтвердження державою фактів народження фізичної особи та її походження, шлюбу, розірвання шлюбу, зміни імені, смерті. Державна реєстрація актів цивільного стану проводиться шляхом складення актових записів цивільного стану.

Обов'язковій державній реєстрації підлягають:

- народження фізичної особи та її походження;
- шлюб;
- розірвання шлюбу у випадках, передбачених законом;
- зміна імені;
- смерть.

Правову основу діяльності органів державної реєстрації актів цивільного стану становлять Конституція України, Закон України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану», Цивільний та Сімейний кодекси України та інші акти законодавства України.

Діяльність органів державної реєстрації актів цивільного стану ґрунтується на **принципах**:

- додержання законності;
- захисту прав і законних інтересів громадян та держави;
- додержання таємниці державної реєстрації актів цивільного стану;
- належного документального оформлення проведеної державної реєстрації.

Інформація, що міститься в акті цивільного стану, є конфіденційною, має обмежений доступ і розголошенню не підлягає.

Завданнями органів державної реєстрації актів цивільного стану є:

- забезпечення повної, своєчасної і правильної державної реєстрації актів цивільного стану;
- внесення до актових записів необхідних змін і правильної державної реєстрації актів цивільного стану;

- поновлення втрачених та анулювання повторно складених актових записів;

- видача громадянам свідоцтв про державну реєстрацію;
- збереження архівного фонду.

Органами державної реєстрації актів цивільного стану є:

- *центральний орган виконавчої влади*, що реалізує державну політику у сфері державної реєстрації актів цивільного стану. Він:

- координує та контролює діяльність відділів державної реєстрації актів цивільного стану;

- забезпечує створення, ведення та функціонування Державного реєстру актів цивільного стану громадян;

- надає практичну і методичну допомогу консульським установам та дипломатичним представництвам України за кордоном щодо державної реєстрації актів цивільного стану;

- здійснює інші повноваження, передбачені цим Законом та іншими актами законодавства у сфері державної реєстрації актів цивільного стану;

- *відділи державної реєстрації актів цивільного стану Головного управління юстиції Міністерства юстиції України* в Автономній Республіці Крим, головних управлінь юстиції в областях, містах Києві та Севастополі, районних, районних у містах, міських (міст обласного значення), міськрайонних управлінь юстиції. Вони:

- проводять державну реєстрацію народження фізичної особи та її походження, шлюбу, розірвання шлюбу, зміни імені, смерті;

- вносять зміни до актових записів цивільного стану;

- поновлюють та анулюють їх;

- формують Державний реєстр актів цивільного стану громадян, ведуть його;

- зберігають архівний фонд;

- здійснюють відповідно до законодавства інші повноваження;

- *виконавчі органи сільських, селищних і міських (крім міст обласного значення) рад*, які проводять державну реєстрацію:

- народження фізичної особи та її походження;

- шлюбу;

- смерті.

Державну реєстрацію актів цивільного стану громадян України, які проживають або тимчасово перебувають за кордоном, проводять:

- *дипломатичні представництва* і

- *консульські установи України*. Вони:

- проводять державну реєстрацію народження фізичної особи та її походження, шлюбу, розірвання шлюбу, зміни імені, смерті щодо громадян України;

- приймають і розглядають заяви про внесення змін до актових записів цивільного стану, їх поновлення та анулювання.

Таким чином, **напрямами діяльності** органів державної реєстрації актів цивільного стану є:

- **Державна реєстрація народження фізичної особи та її походження**, яка проводиться за письмовою або усною заявою батьків чи одного з них. Державна реєстрація народження дитини проводиться не пізніше *1-го місяця з дня її народження*, а у разі народження дитини мертвою – *не пізніше 3-х днів*. У разі народження дитини мертвою державна реєстрація народження проводиться без видачі свідоцтва про народження. Державна реєстрація народження дитини, яку не забрали з пологового будинку, іншого закладу охорони здоров'я, підкинули або яка була знайдена, проводиться органом державної реєстрації актів цивільного стану за письмовою заявою представника органу опіки та піклування. Державна реєстрація народження дитини, *яка досягла 1-го року і більше*, проводиться органом державної реєстрації актів цивільного стану за місцем проживання дитини за заявою батьків або інших зацікавлених осіб за наявності документів про народження і перебування дитини під наглядом закладу охорони здоров'я та довідки з місця проживання дитини. У разі досягнення дитиною 14-ти років державна реєстрація її народження може проводитися за її особистою заявою з пред'явленням паспорта.

Державна реєстрація шлюбу. Для державної реєстрації шлюбу жінкою та чоловіком особисто подається заява до органу державної реєстрації актів цивільного стану за їх вибором. Повторний шлюб реєструється органом державної реєстрації актів цивільного стану за умови пред'явлення особами, які раніше перебували в шлюбі, документів, що підтверджують припинення попереднього шлюбу. Державна реєстрація шлюбу проводиться *після закінчення 1-го місяця з дня подання нареченими заяви про державну реєстрацію шлюбу*. За наявності поважної причини і з дозволу керівника органу державної реєстрації актів цивільного стану державна реєстрація шлюбу проводиться до закінчення зазначеного строку. У разі вагітності нареченої, народження нею дитини та якщо є безпосередня загроза для життя нареченої або нареченого, державна реєстрація шлюбу проводиться в день подання відповідної заяви або у будь-який інший день за бажанням наречених *протягом 1-го місяця*. Якщо є відомості про наявність перешкод для державної реєстрації шлюбу, керівник органу державної реєстрації актів цивільного стану може відкласти таку реєстрацію, *але не більше ніж на 3 місяці*. Про державну реєстрацію шлюбу в паспортах або паспортних документах осіб, які зареєстрували шлюб, робиться відмітка із зазначенням прізвища, імені, по батькові й року народження другого з подружжя та місця і дати такої реєстрації.

Державна реєстрація розірвання шлюбу проводиться відповідним органом державної реєстрації актів цивільного стану у встановлених законом випадках. Державна реєстрація розірвання шлюбу подружжя, яке не має дітей, проводиться відповідним органом державної реєстрації актів цивільного стану за місцем проживання подружжя або одного з них за

їхньою заявою. Якщо один із подружжя через поважну причину не може особисто подати заяву про розірвання шлюбу, таку заяву, нотаріально засвідчену або прирівняну до нотаріально засвідченої, від його імені може подати другий із подружжя. Державна реєстрація розірвання шлюбу проводиться *після закінчення 1-го місяця* від дня подання відповідної заяви, якщо вона не була відкликана. Якщо подружжя через поважну причину не може з'явитися до органу державної реєстрації актів цивільного стану для державної реєстрації розірвання шлюбу у встановлений для них день, строк такої реєстрації на письмове прохання подружжя може бути перенесений на інший день. Про державну реєстрацію розірвання шлюбу та про розірвання шлюбу, здійснене в судовому порядку, робиться відмітка в актовому записі про шлюб. Про державну реєстрацію розірвання шлюбу в паспортах або паспортних документах осіб робиться відмітка про розірвання шлюбу із зазначенням прізвища, імені та по батькові особи, з якою розірвано шлюб, та місця й дати державної реєстрації розірвання шлюбу.

Державна реєстрація зміни імені (прізвища, власного імені, по батькові) проводиться лише стосовно громадян України відповідним органом державної реєстрації актів цивільного стану за заявою фізичної особи, яка досягла віку, встановленого законом, за місцем її проживання за наявності в архівах відділів державної реєстрації актів цивільного стану відповідних актових записів цивільного стану та відомостей у Державному реєстрі актів цивільного стану громадян. Заява про зміну імені, подана у встановленому порядку до відділу державної реєстрації актів цивільного стану, розглядається у *3-місячний строк* з дня її подання. За наявності поважної причини цей строк може бути продовжено, але *не більш як на 3 місяці*. Заява про зміну імені, подана у встановленому порядку до дипломатичного представництва або консульської установи України, розглядається у *6-місячний строк* з дня її подання. Розгляд заяви про зміну імені може бути зупинено, якщо виникла потреба у поновленні актових записів цивільного стану та внесенні відповідних відомостей до Державного реєстру актів цивільного стану громадян. Порядок розгляду заяв громадян про зміну імені встановлюється Кабінетом Міністрів України. Державна реєстрація зміни імені не тягне за собою внесення змін до актових записів цивільного стану, складених стосовно особи, яка змінила ім'я, та її малолітніх і неповнолітніх дітей, крім передбачених законом випадків, а також повнолітніх дітей.

Державна реєстрація смерті. Державна реєстрація смерті проводиться органом державної реєстрації актів цивільного стану на підставі:

- документа встановленої форми про смерть, виданого закладом охорони здоров'я або судово-медичною установою;
- рішення суду про встановлення факту смерті особи в певний час або про оголошення її померлою.

Заява про державну реєстрацію смерті подається *не пізніше 3-х днів* із дня настання смерті або виявлення трупа, а якщо неможливо одержати документ закладу охорони здоров'я або судово-медичної установи, – *не*

пізніше 5-ти днів. Державна реєстрація смерті за заявою, поданою у строки, визначені ч. 2 цієї статті, та до закінчення одного року з дня настання смерті, проводиться за останнім місцем проживання померлого, за місцем настання смерті чи виявлення трупа або за місцем поховання. Державна реєстрація смерті проводиться за місцем проживання заявника у разі:

- якщо заява надійшла після закінчення одного року з дня настання смерті;
- установлення у судовому порядку факту смерті;
- звернення для реєстрації смерті особи, оголошеної судом померлою.

Про державну реєстрацію смерті іноземця відділ державної реєстрації актів цивільного стану повідомляє центральний орган виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики у сфері зовнішніх зносин України.

4.4.5. Органи нотаріату України

Нотаріат в Україні – це система органів і посадових осіб, на яких покладено обов’язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, і вчиняти інші передбачені законодавством нотаріальні дії з метою надання їм юридичної вірогідності. Основні **завдання** нотаріату полягають у:

- забезпеченні захисту та охорони власності, права і законних інтересів фізичних та юридичних осіб;
- сприянні зміцненню законності та правопорядку;
- попередженні правопорушень.

Правовою основою діяльності нотаріату є Конституція України, **Закон України «Про нотаріат»** та інші законодавчі акти України.

Нотаріусом в Україні є уповноважена державою фізична особа, яка здійснює нотаріальну діяльність у державній нотаріальній конторі, державному нотаріальному архіві або незалежну професійну нотаріальну діяльність, зокрема посвідчує права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняє інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності.

Нотаріусом **може бути**:

- громадянин України;
- якому присуджено ступінь вищої юридичної освіти не нижче магістра;
- який володіє державною мовою відповідно до рівня, визначеного Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»;
- має стаж роботи у сфері права *не менше як 6 років (з них помічником нотаріуса або консультантом державної нотаріальної контори – не менше як 3 роки)*;
- склав кваліфікаційний іспит і
- отримав свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю.

Не може бути нотаріусом особа, яка має судимість за вчинення злочину, якщо така судимість не погашена або не знята у встановленому зако-

ном порядку (крім реабілітованої особи), особа, дієздатність якої обмежена, або особа, визнана недієздатною.

Нотаріус *має право*:

- витребувати від фізичних та юридичних осіб відомості та документи, необхідні для вчинення нотаріальних дій;

- одержувати плату за надання додаткових послуг правового та технічного характеру, які не пов'язані зі вчинюваними нотаріальними діями, плати за вчинення інших дій, покладених на них відповідно до закону, а також за вчинення приватними нотаріусами нотаріальних дій;

- складати проекти документів, виготовляти копії документів та виписки з них, а також давати роз'яснення з питань учинення нотаріальних дій і консультації правового характеру. Чинним законодавством нотаріусу можуть бути надані й інші права.

До *обов'язків* нотаріуса належать такі:

- здійснювати свої професійні обов'язки відповідно до цього Закону і прийнятої присяги, дотримуватися правил професійної етики;

- сприяти фізичним та юридичним особам у здійсненні їхніх прав та захисті законних інтересів, роз'яснювати права і обов'язки, попереджати про наслідки вчинюваних нотаріальних дій для того, щоб юридична необхідність не могла бути використана їм на шкоду;

- зберігати в таємниці відомості, одержані ним у зв'язку з учиненням нотаріальних дій;

- відмовити у вчиненні нотаріальної дії в разі її невідповідності законодавству України або міжнародним договорам;

- вести нотаріальне діловодство та архів нотаріуса відповідно до встановлених правил;

- дбайливо ставитися до документів нотаріального діловодства та архіву нотаріуса, не допускати їх пошкодження чи знищення;

- надавати документи, інформацію і пояснення на вимогу Міністерства юстиції України, його територіальних органів при здійсненні ними повноважень щодо контролю за організацією діяльності та виконанням нотаріусами правил нотаріального діловодства;

- постійно підвищувати свій професійний рівень, проходити підвищення кваліфікації;

- виконувати інші обов'язки, передбачені законом.

Державне регулювання нотаріальної діяльності полягає у:

- встановленні умов допуску громадян до здійснення нотаріальної діяльності, порядку зупинення і припинення приватної нотаріальної діяльності, анулювання свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю;

- здійсненні контролю за організацією нотаріату, проведенням перевірок організації нотаріальної діяльності нотаріусів, дотримання ними порядку вчинення нотаріальних дій та виконання правил нотаріального діловодства;

- визначенні органів та осіб, які вчиняють нотаріальні дії, здійснюють контроль за організацією нотаріату, проводять перевірки організації нота-

ріальної діяльності нотаріусів, дотримання ними порядку вчинення нотаріальних дій та виконання правил нотаріального діловодства;

- визначенні ставок державного мита, яке справляється державними нотаріусами;

- установленні переліку додаткових послуг правового і технічного характеру, які не пов'язані із вчинюваними нотаріальними діями, та встановленні розмірів плати за їх надання державними нотаріусами;

- встановленні правил професійної етики нотаріусів.

Вчинення *нотаріальних дій* в Україні покладається на нотаріусів, які працюють у державних нотаріальних конторах (державних нотаріусів) або займаються приватною нотаріальною діяльністю (приватних нотаріусів). Документи, оформлені державними і приватними нотаріусами, мають однакову юридичну силу. У населених пунктах, де немає нотаріусів, нотаріальні дії вчиняють уповноважені на це посадові особи органів місцевого самоврядування (які мають вищу юридичну освіту, досвід роботи у галузі права *не менше 3-х років*, пройшли *протягом 1-го року* стажування у державній нотаріальній конторі або у приватного нотаріуса, завершили навчання щодо роботи з єдиними та державними реєстрами, що функціонують у системі Міністерства юстиції України, та склали іспит зі спадкового права у порядку, встановленому Міністерством юстиції України). Вчинення нотаріальних дій за кордоном покладається на консульські установи, а в передбачених законом випадках – на дипломатичні представництва України. Крім того, посвідчення заповітів і доручень, що прирівнюються до нотаріально посвідчених, можуть здійснювати також інші посадові особи, зазначені у ст. 40 Закону України «Про нотаріат» (головні лікарі лікарень, інших стаціонарних лікувальних установ, санаторіїв тощо, капітани морських суден, начальники експедицій та ін.).

Нотаріуси вчиняють такі нотаріальні дії:

- посвідчують правочини (договори, заповіти, довіреності, вимоги про нотаріальне посвідчення правочину тощо);

- вживають заходів щодо охорони спадкового майна;

- видають свідоцтва про право на спадщину;

- видають свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя (колишнього подружжя) на підставі спільної заяви або в разі смерті одного з подружжя;

- видають свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів);

- видають свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів), якщо прилюдні торги (аукціони) не відбулися;

- провадять опис майна фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою або місце перебування якої невідоме;

- видають дублікати нотаріальних документів, що зберігаються у справах нотаріуса;

- накладають та знімають заборону щодо відчуження нерухомого майна (майнових прав на нерухоме майно), що підлягає державній реєстрації;

- накладають заборону щодо відчуження грошових сум, що будуть зараховані заявником вимоги на рахунок умовного зберігання (ескроу), відкритий відповідно до зазначеного закону;
- засвідчують правильність копій (фотокопій) документів і виписок з них;
- засвідчують справжність підпису на документах;
- засвідчують правильність перекладу документів з однієї мови на іншу;
- посвідчують факт, що фізична чи юридична особа є виконавцем заповіту;
- посвідчують факт, що фізична особа є живою;
- посвідчують факт перебування фізичної особи в певному місці;
- посвідчують час пред'явлення документів;
- передають заяви фізичних та юридичних осіб іншим фізичним та юридичним особам;
- приймають у депозит грошові суми та цінні папери;
- вчиняють виконавчі написи;
- вчиняють протести векселів;
- вчиняють морські протести;
- приймають на зберігання документи.

У сільських населених пунктах уповноважені на це **посадові особи органу місцевого самоврядування** вчиняють такі нотаріальні дії:

- уживають заходів щодо охорони спадкового майна;
- посвідчують заповіти (крім секретних);
- видають дублікати посвідчених ними документів;
- засвідчують правильність копій (фотокопій) документів і виписок із них;
- засвідчують справжність підпису на документах;
- видають свідоцтва про право на спадщину;
- видають свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя в разі смерті одного з подружжя.

Консульські установи України вчиняють такі нотаріальні дії:

- посвідчують правочини (договори, заповіти, довіреності тощо), крім іпотечних договорів, договорів про відчуження та заставу жилих будинків, квартир, дач, садових будинків, гаражів, земельних ділянок, іншого нерухомого майна, що знаходиться в Україні, а також, крім договорів оренди, суборенди, емфітевзису земельних ділянок сільськогосподарського призначення;
- уживають заходів щодо охорони спадкового майна;
- видають свідоцтва про право на спадщину;
- видають свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя у разі смерті одного з подружжя;
- засвідчують правильність копій документів і виписок із них;
- засвідчують справжність підпису на документах;
- засвідчують правильність перекладу документів з однієї мови на іншу;
- посвідчують факт, що фізична особа є живою;
- посвідчують факт перебування фізичної особи в певному місці;

- посвідчують тотожність фізичної особи з особою, зображеною на фотокартці;
- посвідчують час пред'явлення документів;
- приймають в депозит грошові суми і цінні папери;
- вчиняють виконавчі написи;
- приймають на зберігання документи;
- вчиняють морські протести;
- видають дублікати посвідчених ними документів.

Контроль за організацією нотаріату, перевірка організації нотаріальної діяльності нотаріусів, дотримання ними порядку вчинення нотаріальних дій та виконання правил нотаріального діловодства здійснюються Міністерством юстиції України та його територіальними органами.

4.5. Інші правоохоронні органи України

4.5.1. Прокуратура України

Прокуратура України – це єдина система, яка здійснює встановлені Конституцією України функції з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави.

Правовою основою організації діяльності Прокуратури України є Конституція України, Закон України «Про прокуратуру» та інші закони України, а також чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Діяльність Прокуратури України *ґрунтується на засадах:*

- верховенства права та визнання людини, її життя і здоров'я, честі й гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю;
- законності, справедливості, неупередженості та об'єктивності;
- територіальності;
- презумпції невинуватості;
- незалежності прокурорів, що передбачає існування гарантій від незаконного політичного, матеріального чи іншого впливу на прокурора щодо прийняття ним рішень під час виконання службових обов'язків;
- політичної нейтральності прокуратури;
- недопустимості незаконного втручання прокуратури в діяльність органів законодавчої, виконавчої і судової влади;
- поваги до незалежності суддів, що передбачає заборону публічного висловлювання сумнівів щодо правосудності судових рішень поза межами процедури їх оскарження у порядку, передбаченому процесуальним законом;
- прозорості діяльності прокуратури, що забезпечується відкритим і конкурсним зайняттям посади прокурора, вільним доступом до інформації довідкового характеру, наданням на запити інформації, якщо законом не встановлено обмежень щодо її надання;
- неухильного дотримання вимог професійної етики та поведінки.

На прокуратуру покладаються такі **функції:**

- підтримання державного обвинувачення в суді;
- представництво інтересів громадянина або держави в суді у передбачених законодавством випадках;

- нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;

- нагляд за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Функції Прокуратури України здійснюються виключно прокурорами. Делегування функцій прокуратури, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. Здійснюючи функції прокуратури, прокурор є незалежним від будь-якого незаконного впливу, тиску, втручання і керується у своїй діяльності лише Конституцією та законами України.

Систему Прокуратури України становлять:

- *Офіс Генерального прокурора* (який організовує та координує діяльність усіх органів прокуратури, забезпечує належне функціонування Єдиного реєстру досудових розслідувань та його ведення органами досудового розслідування, визначає єдиний порядок формування звітності про стан кримінальної протиправності й роботу прокурора з метою забезпечення ефективного виконання функцій прокуратури, а також здійснює управління об'єктами державної власності, що належать до сфери управління Офісу Генерального прокурора);

- *обласні прокуратури* (до яких належать прокуратури областей, Прокуратура Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, Київська міська прокуратура);

- *окружні прокуратури* (перелік та територіальна юрисдикція яких визначається наказом Генерального прокурора. Утворення, реорганізація та ліквідація окружних прокуратур, визначення їхньої компетенції, структури і штатного розпису здійснюються Генеральним прокурором);

- *Спеціалізована антикорупційна Прокуратура* (її утворення, визначення її структури і штату здійснюються Генеральним прокурором за погодженням з Директором Національного антикорупційного бюро України).

У разі потреби за рішенням Генерального прокурора можуть утворюватися спеціалізовані прокуратури на правах структурного підрозділу Офісу Генерального прокурора, на правах обласних прокуратур, на правах підрозділу обласної прокуратури, на правах окружних прокуратур, на правах підрозділу окружної прокуратури. Перелік, утворення, реорганізація та ліквідація спеціалізованих прокуратур, визначення їх статусу, компетенції, структури і штатного розпису здійснюються Генеральним прокурором.

Єдність системи Прокуратури України *забезпечується*:

- єдиними засадами організації та діяльності прокуратури;
- єдиним статусом прокурорів;
- єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності прокурорів;
- фінансуванням прокуратури виключно з Державного бюджету України;
- вирішенням питань внутрішньої діяльності прокуратури органами прокурорського самоврядування.

Не може бути призначена на посаду прокурора **особа**, яка:

- визнана судом обмежено дієздатною або недієздатною;
- має захворювання, що перешкоджає виконанню обов'язків прокурора;
- має незняту чи непогашену судимість або на яку накладалося адміністративне стягнення за вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією.

Прокурором органу прокуратури є:

- *Генеральний прокурор*. Він призначається на посаду Президентом України за згодою Верховної Ради України на строк 6 років. Одна й та ж особа не може обіймати посаду Генерального прокурора два строки поспіль. На посаду Генерального прокурора може бути призначений громадянин України, який: має вищу юридичну освіту та стаж роботи в галузі права не менше десяти років; володіє державною мовою; має високі морально-ділові, професійні якості та організаторські здібності; не має заборгованості зі сплати аліментів на утримання дитини, сукупний розмір якої перевищує суму відповідних платежів за шість місяців з дня пред'явлення виконавчого документа до примусового виконання;

- *перший заступник Генерального прокурора;*
- *заступник Генерального прокурора;*
- *заступник Генерального прокурора – керівник Спеціалізованої антикорупційної прокуратури;*
- *керівник підрозділу Офісу Генерального прокурора;*
- *заступник керівника підрозділу Офісу Генерального прокурора (у тому числі Спеціалізованої антикорупційної Прокуратури на правах самостійного структурного підрозділу Офісу Генерального прокурора);*
- *прокурор Офісу Генерального прокурора (у тому числі Спеціалізованої антикорупційної прокуратури на правах самостійного структурного підрозділу Офісу Генерального прокурора).* При цьому прокурором Офісу Генерального прокурора може бути призначений громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи в галузі права не менше п'яти років та володіє державною мовою, а прокурором Спеціалізованої антикорупційної Прокуратури може бути призначена особа, яка має вищу юридичну освіту, стаж роботи в галузі права *не менше 5-ти років* та володіє державною мовою;

- *керівник обласної прокуратури;*
- *перший заступник керівника обласної прокуратури;*
- *заступник керівника обласної прокуратури;*
- *керівник підрозділу обласної прокуратури;*
- *заступник керівника підрозділу обласної прокуратури;*
- *прокурор обласної прокуратури (ним може бути призначений громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи в галузі права не менше 3-х років та володіє державною мовою);*
- *керівник окружної прокуратури;*
- *перший заступник керівника окружної прокуратури;*
- *заступник керівника окружної прокуратури;*
- *керівник підрозділу окружної прокуратури;*
- *заступник керівника підрозділу окружної прокуратури;*

- *прокурор окружної прокуратури* (ним може бути призначений громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи в галузі права *не менше 2-х років* та володіє державною мовою).

Незалежність прокурора забезпечується:

- особливим порядком його призначення на посаду, звільнення з посади, притягнення до дисциплінарної відповідальності;
- порядком здійснення повноважень, визначеним процесуальним та іншими законами;
- заборонаю незаконного впливу, тиску чи втручання у здійснення повноважень прокурора;
- установленим законом порядком фінансування та організаційного забезпечення діяльності прокуратури;
- належним матеріальним, соціальним та пенсійним забезпеченням прокурора;
- функціонуванням органів прокурорського самоврядування;
- визначеними законом засобами забезпечення особистої безпеки прокурора, членів його сім'ї, майна, а також іншими засобами їх правового захисту.

Прокурори мають право:

- брати участь у прокурорському самоврядуванні для вирішення питань внутрішньої діяльності прокуратури у порядку, встановленому законом;
- бути членами професійних спілок;
- утворювати громадські організації та брати в них участь з метою захисту своїх прав та інтересів, підвищення свого професійного рівня.

Прокурор зобов'язаний:

- виявляти повагу до осіб під час здійснення своїх повноважень;
- не розголошувати відомості, які становлять таємницю, що охороняється законом;
- діяти лише на підставі, в межах та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України;
- додержуватися правил прокурорської етики, зокрема не допускати поведінки, яка дискредитує його як представника прокуратури та може зашкодити авторитету прокуратури;
- щорічно проходити таємну перевірку доброчесності.

Прокурор звільняється з посади у разі:

- неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- порушення ним вимог щодо несумісності;
- набрання законної сили судовим рішенням про притягнення прокурора до адміністративної відповідальності за правопорушення, пов'язане з корупцією;
- набрання законної сили рішенням суду про визнання активів прокурора або активів, набутих за його дорученням іншими особами або в інших передбачених ст. 290 Цивільного процесуального кодексу України випадках, необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави;

- неможливості переведення на іншу посаду у зв'язку з прямим підпорядкуванням близькій особі;
- набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо нього;
- припинення громадянства України або набуття громадянства іншої держави;
- подання заяви про звільнення з посади за власним бажанням;
- неможливості подальшого перебування на тимчасово вакантній посаді;
- ліквідації чи реорганізації органу прокуратури, в якому прокурор обіймає посаду, або в разі скорочення кількості прокурорів органу прокуратури.

Повноваження прокурора припиняються у зв'язку з:

- досягненням 65-ти років;
- смертю;
- визнанням його безвісно відсутнім або оголошенням померлим;
- рішенням відповідного органу, що здійснює дисциплінарне провадження щодо прокурорів, про неможливість подальшого перебування особи на посаді прокурора.

Загальна чисельність працівників органів прокуратури становить *не більше 15000 осіб*, зокрема загальна чисельність прокурорів становить *не більше 10000 осіб*. Держава забезпечує фінансування та належні умови функціонування прокуратури і діяльності прокурорів.

4.5.2. Державне бюро розслідувань

Державне бюро розслідувань – центральний орган виконавчої влади, що здійснює правоохоронну діяльність з метою попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів, що належать до його компетенції.

- злочинів, учинених службовими особами, які займають особливо відповідальне становище відповідно до ч. 1 ст. 9 Закону України «Про державну службу», особами, посади яких зараховано до першої – третьої категорій посад державної служби, судьями та працівниками правоохоронних органів, крім випадків, коли ці злочини зараховано до підслідності детективів Національного антикорупційного бюро України;

- злочинів, учинених службовими особами Національного антикорупційного бюро України, заступником Генерального прокурора – керівником Спеціалізованої антикорупційної Прокуратури або іншими прокурорами Спеціалізованої антикорупційної Прокуратури, крім випадків, коли досудове розслідування цих злочинів зараховано до підслідності детективів підрозділу внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України;

- злочинів проти встановленого порядку несення військової служби (військових злочинів), крім злочинів, передбачених ст. 422 Кримінального кодексу України.

До **основних завдань** Державного бюро розслідувань належать:

- виявлення, розкриття, припинення і розслідування злочинів, пов'язаних із діяльністю організованих груп та злочинних організацій;
- виявлення, розкриття і розслідування випадків катування та інших злочинів, пов'язаних із жорстоким, нелюдським або таким, що принижує

гідність, поведженням або покаранням, учинених працівниками правоохоронних органів;

- виявлення, розкриття і розслідування особливо тяжких насильницьких злочинів, за які Кримінальним кодексом України передбачене покарання у вигляді довічного позбавлення волі;

- розкриття і розслідування злочинів, учинених службовими особами, які займають особливо відповідальне становище відповідно до ч. 1 ст. 9 Закону України «Про державну службу», особами, посади яких належать до першої – третьої категорій посад державної служби, суддями та прокурорами (крім випадків, коли ці злочини зараховано до підслідності детективів Національного антикорупційного бюро України);

- розкриття і розслідування злочинів, учинених службовими особами Національного антикорупційного бюро України, прокурорами Спеціалізованої антикорупційної Прокуратури (крім випадків, коли досудове розслідування цих злочинів зараховано до підслідності детективів підрозділу внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України).

Систему Державного бюро розслідувань становлять його:

- *центральний апарат*, до складу якого входять:
 - Головне слідче управління;
 - Головне оперативне управління;
 - Головне оперативно-технічне управління;
 - Управління внутрішнього контролю;
 - Управління забезпечення особистої безпеки;
 - Управління з розслідування злочинів, учинених у зв'язку з масовими протестами у 2013–2014 рр.;

- Управління правового забезпечення;
- Управління міжнародного співробітництва;
- Управління кадрової роботи та державної служби;
- Управління режимно-секретної роботи та захисту інформації;
- Управління фінансової діяльності та бухгалтерського обліку;
- Управління забезпечення діяльності;
- Управління інформаційних технологій;
- Відділ по роботі з громадськістю та засобами масової інформації;
- Відділ організаційно-аналітичного забезпечення;
- Патронатна служба;
- *територіальні органи*:

- Територіальне управління, розташоване у місті Львові, що поширює свою діяльність на Волинську, Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську, Тернопільську області;

- Територіальне управління, розташоване у місті Хмельницькому, що поширює свою діяльність на Вінницьку, Житомирську, Рівненську, Хмельницьку, Чернівецьку області;

- Територіальне управління, розташоване у місті Миколаєві, що поширює свою діяльність на Кіровоградську, Миколаївську, Одеську області;

- Територіальне управління, розташоване у місті Мелітополі, що поширює свою діяльність на Автономну Республіку Крим, Запорізьку, Херсонську області, місто Севастополь;

- Територіальне управління, розташоване у місті Полтаві, що поширює свою діяльність на Дніпропетровську, Полтавську, Сумську, Харківську області;

- Територіальне управління, розташоване у місті Краматорську, що поширює свою діяльність на Донецьку і Луганську області;

- Територіальне управління, розташоване у місті Києві, що поширює свою діяльність на місто Київ, Київську, Черкаську та Чернігівську області;

- спеціальні підрозділи;

- навчальні заклади та науково-дослідні установи;

- Інститут підготовки кадрів Державного бюро розслідувань;

- Науково-дослідний інститут судових експертиз Державного бюро розслідувань.

Виконання завдань оперативно-розшукової діяльності покладається на спеціальні *оперативні підрозділи* (управлінням супроводження оперативними підрозділами досудових розслідувань, управлінням оперативного забезпечення та оперативно-технічних заходів, управлінням оперативних розробок та управлінням інформаційно-аналітичної розвідки), *оперативно-технічні підрозділи*, *підрозділи внутрішнього контролю* та *підрозділи забезпечення особистої безпеки*. Наприклад, підрозділи внутрішнього контролю створюються з метою запобігання і виявлення правопорушень у діяльності працівників Державного бюро розслідувань.

З метою забезпечення взаємодії Державного бюро розслідувань з органами прокуратури, внутрішніх справ, Національного антикорупційного бюро України, Служби безпеки України, центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову і митну політику, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму, у штатних розписах центральних апаратів зазначених органів передбачаються посади осіб, до функціональних обов'язків яких належить здійснення взаємодії з Державним бюро розслідувань. Обмін оперативною інформацією між Державним бюро розслідувань та Національним антикорупційним бюро України, органами внутрішніх справ, органами Національної поліції, Службою безпеки України, центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову і митну політику, щодо спільних заходів та з іншими державними органами, які відповідно до закону здійснюють оперативно-розшукову діяльність, здійснюється за письмовим розпорядженням керівників відповідних підрозділів.

4.5.3. Національне антикорупційне бюро України

Національне антикорупційне бюро України – державний правоохоронний орган, на який покладається попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних правопорушень, що належать до його підслідності, а також запобігання вчиненню нових.

Правову основу діяльності Національного антикорупційного бюро України становлять Конституція України, міжнародні договори України, Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України» та інші закони України, а також прийняті відповідно до них інші нормативно-правові акти

Завданням Національного антикорупційного бюро України є протидія кримінальним корупційним правопорушенням, які вчинені вищими посадовими особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та становлять загрозу національній безпеці, а також вжиття інших передбачених законом заходів щодо протидії корупції.

Основними принципами діяльності Національного антикорупційного бюро України є:

- верховенство права;
- повага та дотримання прав і свобод людини і громадянина;
- законність;
- безсторонність та справедливість;
- незалежність Національного бюро та його працівників;
- підконтрольність і підзвітність суспільству та визначеним законом державним органам;
- відкритість для демократичного цивільного контролю;
- політична нейтральність і позапартійність;
- взаємодія з іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями.

Національне антикорупційне бюро України:

- здійснює оперативно-розшукові заходи з метою попередження, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень, що згідно із законом належать до його підслідності, а також в оперативно-розшукових справах, витребуваних від інших правоохоронних органів;

- здійснює досудове розслідування кримінальних правопорушень, за законом зарахованих до його підслідності, а також проводить досудове розслідування інших кримінальних правопорушень у випадках, визначених законом;

- уживає заходів щодо розшуку й арешту коштів та іншого майна, які можуть бути предметом конфіскації або спеціальної конфіскації у кримінальних правопорушеннях, зарахованих до підслідності Національного антикорупційного бюро України, здійснює діяльність щодо зберігання коштів та іншого майна, на яке накладено арешт;

- взаємодіє з іншими державними органами, органами місцевого самоврядування та іншими суб'єктами для виконання своїх обов'язків;

- здійснює інформаційно-аналітичну роботу з метою виявлення та усунення причин і умов, що сприяють учиненню кримінальних правопору-

шень, зарахованих до підслідності Національного антикорупційного бюро України;

- забезпечує особисту безпеку працівників Національного антикорупційного бюро України та інших визначених законом осіб, захист від протиправних посягань на осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, у підслідних йому кримінальних правопорушеннях;

- забезпечує на умовах конфіденційності та добровільності співпрацю з особами, які повідомляють про корупційні правопорушення;

- звітує про свою діяльність у порядку, визначеному цим Законом, та інформує суспільство про результати своєї роботи;

- здійснює міжнародне співробітництво у межах своєї компетенції відповідно до законодавства України та міжнародних договорів України;

- уживає заходів щодо виявлення необґрунтованих активів та збору доказів їх необґрунтованості, надсилає Спеціалізованій антикорупційній Прокуратурі матеріали для вирішення питання про пред'явлення позову про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави;

- збирає і надсилає Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі матеріали для вирішення питання про пред'явлення позову про визнання недійсними угод у випадках, передбачених законодавством України.

Ст. 17 Закону України *«Про Національне антикорупційне бюро України»* визначено, що Національному антикорупційному бюро України та його працівникам для виконання покладених на них обов'язків *надається право*, зокрема:

- заводити оперативно-розшукові справи на підставі постанови, що затверджується начальником відповідного підрозділу, та здійснювати на підставах і в порядку, установлених законом, гласні та негласні оперативно-розшукові заходи;

- знайомитися в державних органах, органах місцевого самоврядування з документами та іншими матеріальними носіями інформації, необхідними для попередження, виявлення, припинення та розслідування кримінальних правопорушень, зарахованих законом до підслідності Національного бюро, або виявлення необґрунтованих активів та збору доказів їх необґрунтованості, у тому числі такими, що містять інформацію з обмеженим доступом;

- за письмовим рішенням директора Національного бюро або його заступника, погодженим із прокурором, створювати спільні слідчі групи, що включають оперативних та слідчих працівників;

- здійснювати співробітництво з фізичними особами, у тому числі на договірних засадах, дотримуючись умов добровільності та конфіденційності цих відносин, матеріально і морально заохочувати осіб, які надають допомогу в попередженні, виявленні, припиненні і розслідуванні кримінальних правопорушень.

- з метою оперативно-розшукової та слідчої діяльності створювати інформаційні системи та вести оперативний облік в обсязі й порядку, передбачених законодавством;

- видавати в разі наявності небезпеки для життя і здоров'я особам, узятим під захист, відповідно до законодавства, зброю, спеціальні засоби індивідуального захисту та сповіщення про небезпеку;

- здійснювати правове співробітництво з компетентними органами іноземних держав, міжнародними організаціями з питань проведення оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування, виявлення необґрунтованих активів та збору доказів їх необґрунтованості на підставі законів та міжнародних договорів України;

- одержувати у вигляді довідки від органів прокуратури України та Міністерства юстиції України у триденний строк матеріали, отримані (надані) у рамках надання міжнародної правової допомоги, які стосуються фінансових і корупційних кримінальних правопорушень;

- від імені України надавати міжнародні доручення щодо проведення оперативно-розшукових та слідчих дій, укладати угоди про співробітництво з питань її повноважень з іноземними і міжнародними правоохоронними органами та організаціями тощо, а також інші права.

У жовтні 2019 р. Національне антикорупційне бюро України отримало право вести автономне від Служби безпеки України прослуховування фігурантів кримінальних справ, а також було упорядковане прийняття на роботу негласних співробітників.

Національне антикорупційне бюро України є юридичною особою публічного права, яка **складається** з центрального і територіальних управлінь (юрисдикція яких охоплює визначені в рішенні області України, Автономну Республіку Крим, міста Київ та Севастополь. Директор Національного бюро, у випадку обґрунтованої необхідності, може утворювати своїм рішенням додаткові територіальні управління Національного бюро у межах області чи Автономної Республіки Крим). До **структури управлінь** Національного антикорупційного бюро України можуть входити:

- підрозділи детективів (що здійснюють оперативно-розшукові та слідчі дії);

- інформаційно-аналітичні підрозділи;

- оперативно-технічні підрозділи;

- підрозділи (що здійснюють виявлення майна, яке може бути предметом конфіскації або спеціальної конфіскації);

- підрозділи швидкого реагування;

- підрозділи забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства та забезпечення безпеки працівників;

- підрозділи представництва інтересів в іноземних юрисдикційних органах;

- експертні, фінансові, кадрові та інші підрозділи.

На службу до Національного антикорупційного бюро України **приймаються** на конкурсній, добровільній, контрактній основі громадяни України:

- які спроможні за своїми особистими, діловими та моральними якостями, віком, освітнім і професійним рівнем та станом здоров'я ефективно виконувати відповідні службові обов'язки.

Працівники Національного антикорупційного бюро України **не мають права:**

- бути членами чи брати участь у створенні чи діяльності політичних партій, організувати або брати участь у страйках;
- бути повіреними третіх осіб у справах Національного антикорупційного бюро України;
- використовувати Національне антикорупційне бюро України, його працівників та майно у партійних, групових чи особистих інтересах.

Особи, які не мають попереднього досвіду роботи в державних органах на посадах, пов'язаних з оперативно-розшуковою діяльністю, проведенням досудового розслідування, після проходження конкурсу на зайняття посади детектива проходять обов'язкове стажування в Національному антикорупційному бюро України строком *до 1-го року*.

Особа **не може бути призначена на посаду** в Національному антикорупційному бюро України, якщо вона:

- за рішенням суду визнана недієздатною або її дієздатність обмежена;
- має судимість за вчинення кримінального правопорушення, якщо така судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку (крім реабілітованої особи), або на яку протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією, або притягалася судом до відповідальності за вчинення умисного кримінального правопорушення;
- відповідно до вироку суду, що набрав законної сили, позбавлена права займатися діяльністю, пов'язаною з виконанням функцій держави, або обіймати певні посади;
- має громадянство іншої держави;
- у разі призначення буде прямо підпорядкована особі, яка є її близькою особою відповідно до Закону України «**Про запобігання корупції**»;
- не пройшла спеціальну перевірку;
- не пройшла перевірку і стосовно неї встановлено заборону відповідно до Закону України «**Про очищення влади**»;
- не подала передбачену Законом України «Про запобігання корупції» декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, або якщо внаслідок перевірки цієї декларації підрозділом внутрішнього контролю Національного бюро виявлено відображення в декларації недостовірних відомостей щодо майна (активів), доходів, видатків та фінансових зобов'язань, розмір (вартість) яких перевищує 50 прожиткових мінімумів, установлених для працездатних осіб на 1 січня календарного року;
- не подала заяву про відсутність заборгованості зі сплати аліментів на утримання дитини, сукупний розмір якої перевищує суму відповідних платежів за шість місяців з дня пред'явлення виконавчого документа до примусового виконання, або в неї виявлено таку заборгованість.

Підрозділи внутрішнього контролю здійснюють моніторинг способу життя працівників Національного антикорупційного бюро України з ме-

тою встановлення відповідності рівня життя працівника майну і доходам цього працівника та його членів сім'ї згідно з декларацією особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, що подається ним відповідно до закону.

Гранична чисельність центрального та територіальних управлінь Національного бюро становить 700 осіб, у тому числі не більше 500 осіб начальницького складу.

4.5.4. Державна податкова служба України

Державна податкова служба (ДПС) України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через міністра фінансів і який реалізує державну податкову політику, державну політику з адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

Правову основу діяльності ДПС України становлять Конституція і закони України, укази Президента України та постанови Верховної Ради України, прийняті відповідно до Конституції та законів України, акти Кабінету Міністрів України, інші акти законодавства.

Основними завданнями ДПС України є:

- реалізація державної податкової політики, здійснення в межах повноважень, передбачених законом, контролю за надходженням до бюджетів та державних цільових фондів податків, зборів, платежів, державної політики у сфері контролю за виробництвом та обігом спирту, алкогольних напоїв, тютюнових виробів, пального, державної політики з адміністрування єдиного внеску, державної політики у сфері контролю за своєчасністю здійснення розрахунків в іноземній валюті в установленій законом строк, дотриманням порядку проведення готівкових розрахунків за товари (послуги), проведення розрахункових операцій, а також за наявністю ліцензій на провадження видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню відповідно до закону;

- внесення на розгляд міністра фінансів пропозицій щодо забезпечення формування:

- державної податкової політики;

- здійснення контролю за надходженням до бюджетів та державних цільових фондів податків, зборів, платежів;

- державної політики у сфері контролю за виробництвом та обігом спирту, алкогольних напоїв, тютюнових виробів, пального;

- державної політики з адміністрування єдиного внеску, а також у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування законодавства з питань сплати єдиного внеску;

- державної політики у сфері контролю за своєчасністю здійснення розрахунків в іноземній валюті в установленій законом строк, дотриманням порядку проведення готівкових розрахунків за товари (послуги), проведення розрахункових операцій, а також за наявністю ліцензій на провадження видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню відповідно до закону.

ДПС України відповідно до покладених на неї завдань:

- вносить в установленому порядку на розгляд міністра фінансів пропозиції щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів центральних органів виконавчої влади, наказів Мінфіну, а також подає міністрові фінансів на погодження пропозицію щодо проектів нормативно-правових актів, розробниками яких є інші центральні органи виконавчої влади;

- розробляє проекти законів України, проекти актів Президента України, Кабінету Міністрів України, проекти наказів Мінфіну та пропозиції щодо інших нормативно-правових актів з питань, що належать до сфери діяльності ДПС України, та в установленому порядку подає їх міністру фінансів;

- розробляє та подає пропозиції щодо форм податкових декларацій (розрахунків), звітності та інших документів;

- здійснює контроль за дотриманням вимог податкового законодавства, законодавства щодо адміністрування єдиного внеску та законодавства з інших питань, контроль за дотриманням якого покладено на ДПС України;

- здійснює контроль за правомірністю бюджетного відшкодування податку на додану вартість;

- здійснює податковий контроль за встановленням відповідності умов контрольованих операцій принципу «витягнутої руки»;

- здійснює реєстрацію та веде облік платників податків, платників єдиного внеску, об'єктів оподаткування та об'єктів, пов'язаних з оподаткуванням, проводить диференціацію платників податків;

- забезпечує достовірність та повноту ведення обліку платників податків (платників єдиного внеску), об'єктів оподаткування та об'єктів, пов'язаних з оподаткуванням;

- забезпечує в межах повноважень, передбачених законом, формування та ведення Державного реєстру фізичних осіб – платників податків, інших реєстрів, банків і баз даних, ведення яких покладено законодавством на ДПС України, а також реєстру страхувальників Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування;

- здійснює контроль за дотриманням виконавчими комітетами сільських, селищних рад та рад об'єднаних територіальних громад, що створені згідно із законом та перспективним планом формування територій громад, порядку прийняття та обліку податків і зборів від платників податків, своєчасністю і повнотою перерахування зазначених сум до бюджету;

- забезпечує ведення обліку податків, зборів, платежів;

- здійснює адміністрування податків, зборів, платежів, єдиного внеску, у тому числі проводить відповідно до законодавства перевірки та звірки платників податків (платників єдиного внеску);

- здійснює інші повноваження, визначені законом.

ДПС України з метою організації своєї діяльності:

- здійснює добір кадрів в апарат ДПС України та на посади керівників і заступників керівників її територіальних органів, організовує роботу з

підготовки та підвищення кваліфікації працівників апарату ДПС України, її територіальних органів;

- забезпечує в межах повноважень, передбачених законом, здійснення заходів щодо запобігання та виявлення корупції і контроль за дотриманням вимог антикорупційного законодавства в апараті ДПС України, її територіальних органах, на підприємствах, в установах, організаціях, що належать до сфери її управління;

- організовує роботу апарату ДПС України, її територіальних органів, підприємств, установ, організацій, що належать до сфери її управління;

- координує та контролює діяльність територіальних органів ДПС України та організовує їх взаємодію з державними органами та органами місцевого самоврядування;

- надає територіальним органам ДПС України методичну і практичну допомогу в організації роботи, проводить перевірку стану такої роботи;

- забезпечує охорону державної таємниці відповідно до вимог режиму секретності, кіберзахист, технічний та криптографічний захист інформації і здійснює контроль за його станом;

- забезпечує згідно із законодавством надання державним органам інформації з реєстрів, банків і баз даних, ведення яких покладено законодавством на ДПС України;

- здійснює в межах повноважень, передбачених законом, спільно з відповідними центральними органами виконавчої влади контроль за використанням державних коштів, передбачених для реалізації проектів, виконання програм, зокрема міжнародних тощо.

ДПС України для виконання покладених на неї завдань **має право:**

- проводити у визначеному законодавством порядку перевірку показників, пов'язаних із визначенням об'єктів оподаткування та зі своєчасністю, достовірністю, повнотою нарахування та сплатою всіх передбачених Податковим кодексом України податків, зборів, платежів, а також єдиного внеску, дотриманням вимог законодавства з інших питань, контроль за дотриманням якого покладено на ДПС України;

- проводити перевірку правильності та повноти визначення фінансового результату до оподаткування згідно з бухгалтерським обліком відповідно до національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку або міжнародних стандартів фінансової звітності;

- визначати у передбачених Податковим кодексом України випадках суми податкових та грошових зобов'язань платників податків;

- аналізувати фінансовий стан платника податків, що має податковий борг, та стан забезпечення такого боргу податковою заставою;

- запрошувати платників податків (платників єдиного внеску) або їхніх представників для перевірки правильності нарахування та своєчасності сплати податків, зборів, платежів, єдиного внеску;

- під час проведення перевірок у платників податків – фізичних осіб, а також у посадових осіб платників податків – юридичних осіб та платників єдиного внеску перевіряти документи, що посвідчують особу, а також до-

кументи, що підтверджують посаду посадових осіб та/або осіб, які фактично здійснюють розрахункові операції;

- отримувати від платників податків (платників єдиного внеску) та надавати в межах, передбачених законом, документи в електронному вигляді;

- запитувати та вивчати під час проведення перевірок первинні документи, що використовуються в бухгалтерському обліку, реєстри, фінансову, статистичну та іншу звітність, пов'язану з обчисленням і сплатою податків, зборів, платежів, виконанням вимог законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на ДПС України;

- вимагати під час проведення перевірок виготовлення і надання за свідчених підписом платника податків (платника єдиного внеску) або його посадовою особою та скріплених печаткою (за її наявності) копій первинних документів, які свідчать про порушення податкового законодавства та законодавства з інших питань, контроль за дотриманням якого покладено на ДПС України, та отримувати їх у платників податків (платників єдиного внеску) у встановленому Податковим кодексом України порядку;

- вимагати під час проведення перевірок від посадових або службових осіб платника податків залучення повноважних осіб для спільного з працівниками ДПС України зняття показань внутрішніх та зовнішніх лічильників, якими обладнані технічні пристрої, що використовуються у процесі провадження діяльності, яка перевіряється;

- вимагати під час проведення перевірок від платників податків, що перевіряються, проведення інвентаризації основних засобів, товарно-матеріальних цінностей, коштів, зняття залишків товарно-матеріальних цінностей, готівки тощо.

ДПС України очолює Голова, який призначається на посаду та звільняється з посади Кабінетом Міністрів України відповідно до законодавства про державну службу.

Структура ДПС України така:

- *апарат*, структурними підрозділами якого є:
 - Організаційно-розпорядчий департамент;
 - Департамент відомчого контролю;
 - Департамент внутрішнього аудиту;
 - Департамент податкового адміністрування;
 - Департамент правової роботи;
 - Департамент адміністративного оскарження;
 - Департамент податкового аудиту;
 - Департамент боротьби з відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом;
 - Департамент контролю за підакцизними товарами;
 - Департамент інфраструктури та бухгалтерського обліку;
 - Департамент кадрового забезпечення та розвитку персоналу;
 - Департамент електронних сервісів;
 - Департамент по роботі з податковим боргом;
 - Управління з питань запобігання та виявлення корупції;

- Управління охорони державної таємниці, технічного та криптографічного захисту інформації;
- *територіальні органи* (в областях, м. Києві та Офіс великих платників податків ДПС України);
- *навчальні та наукові заклади.*

Граничну чисельність державних службовців та працівників ДПС України затверджує Кабінет Міністрів України.

4.5.5. Державна митна служба України

Державна митна служба (Держмитслужба) України є центральним органом виконавчої влади, який реалізує державну митну політику, державну політику у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування законодавства з питань митної справи. Її діяльність спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через міністра фінансів.

Держмитслужба України у своїй діяльності **керується** Конституцією та законами України, актами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, іншими актами законодавства.

Основними **завданнями** Держмитслужби України є:

- забезпечення реалізації державної митної політики, зокрема забезпечення митної безпеки та захисту митних інтересів України і створення сприятливих умов для розвитку зовнішньоекономічної діяльності, збереження належного балансу між митним контролем і спрощенням законної торгівлі;

- забезпечення реалізації державної політики у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування законодавства з питань митної справи, запобігання та протидії контрабанді, боротьби з порушеннями митних правил;

- внесення пропозицій щодо забезпечення формування державної митної політики на розгляд міністра фінансів.

Держмитслужба України відповідно до покладених на неї завдань:

- узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до компетенції Держмитслужби України, вносить в установленому порядку на розгляд міністра фінансів пропозиції щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів центральних органів виконавчої влади, наказів Мінфіну, а також подає міністрові фінансів для погодження пропозицію щодо проектів нормативно-правових актів, розробниками яких є інші центральні органи виконавчої влади;

- розробляє проекти законів, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, наказів Мінфіну з питань, що належать до компетенції Держмитслужби України, та в установленому порядку подає їх міністрові фінансів;

- забезпечує та здійснює контроль за дотриманням вимог законодавства з питань митної справи та в межах повноважень, визначених законом, законодавства з інших питань, контроль за дотриманням якого покладено

на Держмитслужбу України, під час переміщення товарів через митний кордон України та після завершення операцій з митного контролю та митного оформлення;

- забезпечує та здійснює контроль за дотриманням вимог законодавства з питань митної справи на всій території України, в тому числі у вільних митних зонах, територіальному морі, пунктах пропуску через державний кордон, прикордонній смузі та контрольованих прикордонних районах, виключній (морській) економічній зоні України та прилеглий зоні України;

- забезпечує та здійснює контроль за дотриманням підприємствами і громадянами установленого законодавством порядку переміщення товарів, транспортних засобів через митний кордон України;

- забезпечує та здійснює контроль за застосуванням митних режимів, цільовим використанням товарів, поміщених у відповідний митний режим;

- уживає заходів щодо сприяння захисту прав інтелектуальної власності під час провадження зовнішньоекономічної діяльності, недопущення переміщення через митний кордон України контрафактних товарів;

- забезпечує та здійснює в межах повноважень, визначених законом, контроль за дотриманням підприємствами і громадянами вимог законодавства з питань здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання;

- надає статус гаранта та веде реєстр гарантів; здійснює допуск перевізників-резидентів до перевезень згідно з Митною конвенцією про міжнародне перевезення вантажів із застосуванням книжки (МДП) (Конвенції МДП) 1975 р.;

- забезпечує та здійснює контроль за наданням територіальним органам гарантій забезпечення сплати митних платежів, організовує та здійснює стягнення коштів у разі невиконання забезпечених гарантіями зобов'язань зі сплати митних платежів, взаємодіє з гарантами;

- здійснює, зокрема разом з іншими державними органами та митними органами іноземних держав, заходи щодо інтегрованого управління кордоном, удосконалення процедури пропуску через державний кордон товарів і транспортних засобів, виконання митних формальностей відповідно до вимог законодавства з питань митної справи;

- упроваджує спрощені митні процедури відповідно до законодавства та сприяє створенню умов для полегшення торгівлі, сприяння транзиту, збільшення товарообігу та пасажиропотоку через митний кордон України;

- забезпечує та здійснює контроль за доставкою товарів, які перебувають під митним контролем, до митниць призначення; формує перелік місць доставки;

- надає дозволи на провадження митної брокерської діяльності, відкриття та експлуатацію митних складів, складів тимчасового зберігання, магазинів безмитної торгівлі, вантажних митних комплексів, вільних митних зон комерційного або сервісного типу;

- здійснює інші повноваження, визначені законом.

Держмитслужба України з метою організації своєї діяльності:

- здійснює добір кадрів в апарат Держмитслужби України, на посади керівників та заступників керівників її територіальних органів, підприємств, установ та організацій, що належать до сфери її управління, організовує роботу з підготовки, спеціалізації та підвищення кваліфікації посадових осіб і працівників Держмитслужби України;

- бере участь у формуванні державного замовлення на підготовку та підвищення кваліфікації фахівців у сфері митної справи;

- забезпечує в межах повноважень, визначених законом, здійснення заходів щодо запобігання та виявлення корупції, а також контроль за дотриманням антикорупційного законодавства в апараті Держмитслужби України та її територіальних органах, на підприємствах, в установах та організаціях, що належить до сфери її управління;

- упроваджує правила етики поведінки державних службовців Держмитслужби України та здійснює контроль за їх виконанням;

- організовує, координує і контролює діяльність територіальних органів Держмитслужби України, підприємств, установ та організацій, що належать до сфери її управління;

- організовує їх взаємодію з державними органами та органами місцевого самоврядування;

- надає територіальним органам Держмитслужби України методичну і практичну допомогу щодо організації роботи, проводить перевірку стану такої роботи;

- організовує інформаційно-аналітичне забезпечення Держмитслужби України та автоматизацію її діяльності;

- забезпечує охорону державної таємниці відповідно до вимог режиму секретності, кіберзахист, технічний та криптографічний захист інформації і здійснює контроль за його станом;

- здійснює в межах повноважень, визначених законом, міжнародне співробітництво;

- забезпечує реалізацію у Держмитслужбі України та її територіальних органах проектів розвитку, спрямованих на виконання покладених на Держмитслужбу України завдань, інституційний розвиток, розвиток митної інфраструктури, інформаційних та телекомунікаційних технологій;

- організовує планово-фінансову роботу в Держмитслужбі України та її територіальних органах, на підприємствах, в установах та організаціях, що належать до сфери її управління, здійснює контроль за використанням фінансових і матеріальних ресурсів, забезпечує організацію та вдосконалення бухгалтерського обліку, ефективно і цільове використання бюджетних коштів;

- здійснює комплекс заходів для забезпечення дотримання законності та ефективності використання бюджетних коштів, досягнення результатів відповідно до встановленої мети, завдань, планів і вимог щодо діяльності Держмитслужби України та її територіальних органів, підприємств, установ та організацій, що належать до сфери її управління;

Держмитслужба України для виконання покладених на неї завдань **має право:**

- одержувати безоплатно в установленому порядку від державних органів та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності та їх посадових осіб інформацію, документи і матеріали, що стосуються законодавства з питань митної справи;

- проводити, зокрема у взаємодії з іноземними органами та державними органами України, що мають право провадити оперативно-розшукову діяльність, спеціальні заходи, у тому числі контрольовані поставки щодо виявлення, попередження, припинення контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, а також заходи з переміщення товарів під негласним контролем;

- брати участь у перевірках та інших заходах, що здійснюються державними органами;

- залучати у випадках, визначених законодавством, фахівців, експертів, спеціалістів центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій (за погодженням із їхніми керівниками), вчених, представників інститутів громадянського суспільства (за згодою) до розгляду питань, що належать до компетенції Держмитслужби;

- скасовувати повністю або змінювати рішення територіальних органів Держмитслужби або їх посадових осіб, а також уживати передбачених законом заходів за фактами неправомірних рішень, дій або бездіяльності зазначених органів або посадових осіб;

- учиняти правочини, спрямовані на забезпечення виконання функцій, передбачених законом;

- скликати наради, створювати комісії та робочі групи;

- користуватися в установленому законодавством порядку відповідними інформаційними базами даних державних органів, державними, у тому числі урядовими, системами зв'язку і комунікацій, мережами спеціального зв'язку та іншими технічними засобами;

- надавати державним та правоохоронним органам інформацію з реєстрів та баз даних Держмитслужби у порядку, передбаченому законом;

- залучати міжнародну технічну допомогу відповідно до міжнародних договорів України в установленому порядку;

- проводити адміністративне затримання осіб, які вчинили порушення митних правил, у визначеному законом порядку;

- проводити процесуальні дії у справах про порушення митних правил;

- звертатися до суду у випадках, передбачених законодавством.

Держмитслужбу України **очолює** Голова, який призначається на посаду та звільняється з посади Кабінетом Міністрів України відповідно до законодавства про державну службу.

Держмитслужба України **здійснює повноваження** безпосередньо та через територіальні органи (*митниці та спеціалізовані органи*):

- Азовська митниця Держмитслужби України;

- Буковинська митниця Держмитслужби України;

- Волинська митниця Держмитслужби України;

- Галицька митниця Держмитслужби України;
- Дніпровська митниця Держмитслужби України;
- Енергетична митниця Держмитслужби України;
- Закарпатська митниця Держмитслужби України;
- Київська митниця Держмитслужби України;
- Координаційно-моніторингова митниця Держмитслужби України;
- Одеська митниця Держмитслужби України;
- Північна митниця Держмитслужби України;
- Подільська митниця Держмитслужби України;
- Поліська митниця Держмитслужби України;
- Слобожанська митниця Держмитслужби України;
- Східна митниця Держмитслужби України;
- Чорноморська митниця Держмитслужби України;
- Спеціалізована лабораторія з питань експертизи та досліджень Держмитслужби України;
- Департамент спеціалізованої підготовки та кінологічного забезпечення Держмитслужби України.

Граничну чисельність державних службовців та працівників Держмитслужби затверджує Кабінет Міністрів України.

4.5.6. Державна кримінально-виконавча служба України

На **Державну кримінально-виконавчу службу України** покладається *завдання* щодо здійснення державної політики у сфері виконання кримінальних покарань.

Правовою основою діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України є Конституція України, Закон України «*Про Державну кримінально-виконавчу службу України*» та інші закони, акти Президента України і Кабінету Міністрів України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також видані відповідно до них нормативно-правові акти Міністерства юстиції України.

Основними принципами діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України є:

- законність;
- повага та дотримання прав і свобод людини та громадянина;
- гуманізм;
- позапартійність;
- єдиноначальність;
- колегіальність у розробці важливих рішень;
- взаємодія з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, благодійними і релігійними організаціями;
- відкритість для демократичного цивільного контролю.

Державна кримінально-виконавча служба України *складається з:*

- *центрального органу виконавчої влади* (що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань. Він утворюється, реорганізовується та ліквідується Президентом України за поданням Прем'єр-міністра України);

- його *територіальних органів управління (відділів)* (в Автономній Республіці Крим, областях, місті Києві та Київській області, місті Севастополі), які здійснюють керівництво оперативно-службовою та фінансово-господарською діяльністю підпорядкованих їм органів і установ та виконують функції, передбачені положеннями про територіальні органи управління, що затверджуються Міністерством юстиції України;

- *кримінально-виконавчої інспекції* (органи, які виконують покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт та здійснюють контроль за поведінкою осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням або умовно-достроково, а також звільнених від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до 3-х років);

- *установ виконання покарань*;

- *слідчих ізоляторів*;

- *воєнізованих формувань* (підрозділи, які діють у складі органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, призначені для їх охорони та запобігання і припинення дій, що дезорганізують роботу виправних установ);

- *навчальних закладів*;

- *закладів охорони здоров'я*;

- *підприємств установ виконання покарань* (які здійснюють господарську діяльність та професійно-технічне навчання засуджених);

- *інших підприємств, установ і організацій, створених для забезпечення виконання завдань Державної кримінально-виконавчої служби України.*

До **персоналу** Державної кримінально-виконавчої служби України належать:

- особи рядового і начальницького складу;

- спеціалісти, які не мають спеціальних звань та

- інші працівники, які працюють за трудовими договорами в Державній кримінально-виконавчій службі України.

Посадові та службові особи органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів **зобов'язані**:

- виконувати покарання відповідно до вимог кримінально-виконавчого законодавства;

- забезпечувати дотримання прав людини і громадянина, реалізацію законних прав та інтересів засуджених і осіб, узятих під варту, вимог законодавства щодо виконання і відбування кримінальних покарань;

- виконувати вироки, постанови і ухвали суду, а також рішення, прийняті прокурорами і слідчими в установленому законом порядку і в межах їх компетенції;

- утримати осіб, узятих під варту;

- застосовувати передбачені законом засоби виправлення і ресоціалізації засуджених;

- сприяти трудовому та побутовому влаштуванню осіб, звільнених від відбування покарання, та їх соціальній адаптації;

- забезпечувати виконання актів амністії та помилування;

- забезпечувати правопорядок, додержання вимог режиму, правил внутрішнього розпорядку в установах виконання покарань, слідчих ізоляторів і на прилеглих до них територіях та вимагати від засуджених і осіб, узятих під варту, інших осіб виконання ними обов'язків, установлених законом;
- проводити реєстрацію засуджених і осіб, узятих під варту, їх фотографування, звукозапис, кіно- і відеозйомку та дактилоскопію;
- забезпечувати безпеку засуджених і осіб, узятих під варту, персоналу і громадян, які перебувають на території установ виконання покарань та слідчих ізоляторів;
- припиняти адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений законодавством порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань;
- запобігати вчиненню кримінальних правопорушень та дисциплінарних проступків в органах і установах виконання покарань та слідчих ізоляторів;
- приймати і реєструвати заяви та повідомлення про кримінальні правопорушення і події, своєчасно приймати щодо них рішення;
- забезпечувати охорону, ізоляцію та нагляд за засудженими і особами, узятими під варту;
- здійснювати заходи щодо розшуку осіб, які вчинили втечу з установ виконання покарань і слідчих ізоляторів, та засуджених, які ухиляються від покарань, не пов'язаних із позбавленням волі;
- виявляти, припиняти кримінальні правопорушення, вчинені в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах, брати участь у їх розкритті у порядку, встановленому Кримінальним процесуальним кодексом України;
- брати участь у боротьбі з тероризмом у межах своїх повноважень;
- виявляти причини та умови, що сприяють учиненню кримінальних правопорушень і порушень режиму в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах, а також учиненню кримінальних правопорушень засудженими до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, вживати в межах своїх повноважень заходів до їх усунення;
- створювати належні умови для тримання засуджених і осіб, узятих під варту, їх комунально-побутового і медико-санітарного забезпечення;
- організовувати загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених та залучати їх до праці;
- забезпечувати додержання вимог законодавства з охорони державної таємниці, праці та навколишнього середовища, санітарно-епідеміологічного нагляду і правил пожежної безпеки;
- здійснювати контроль за поведінкою осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням або умовно-достроково;
- забезпечувати правовий і соціальний захист персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України та членів їхніх сімей;
- здійснювати інші повноваження, передбачені законом.

Посадові і службові особи органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів **мають право**:

- вимагати від засуджених, осіб, узятих під варту, та інших осіб, які перебувають на території та в приміщеннях органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, дотримання норм кримінально-виконавчого законодавства;

- проводити огляд і обшук засуджених та осіб, узятих під варту, їхніх речей, огляд інших осіб та їхніх речей, транспортних засобів, які розміщені на територіях установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, підприємств установ виконання покарань і на прилеглих до них територіях, на яких установлені режимні вимоги, а також вилучати заборонені для використання в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах речі та документи;

- тимчасово обмежувати або забороняти відповідно до законодавства рух транспорту на прилеглих до установ виконання покарань та слідчих ізоляторів територіях, не допускати громадян на ці території або зобов'язувати їх там залишатися чи покинути ці території з метою дотримання вимог режиму, захисту життя і здоров'я громадян;

- у разі здійснення заходів щодо розшуку та затримання засуджених і осіб, узятих під варту, які вчинили втечу, або засуджених, які ухиляються від відбування покарання, у місцях, де імовірна їх поява:

- входити безперешкодно в будь-який час доби на територію і в приміщення підприємств, установ і організацій, а за згодою власників – також у жилі та підсобні приміщення громадян і перебувати в них;

- зупиняти та проводити огляд транспортних засобів;

- перевіряти у громадян документи, що посвідчують особу;

- затримувати і доставляти до правоохоронних органів осіб, які розшукуються;

- проводити особистий огляд затриманих осіб та речей, що знаходяться при них;

- одержувати безперешкодно від підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності та об'єднань громадян відомості, матеріали та іншу допомогу, необхідні для виконання покладених завдань;

- запроваджувати в установленому законом порядку режим особливих умов в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах;

- застосовувати і використовувати фізичну силу, спеціальні засоби і зброю на підставах і в порядку, передбачених Законом України **«Про Національну поліцію»** та іншими законами України;

- здійснювати оперативно-розшукові заходи згідно із законами України;

- складати протоколи про адміністративні правопорушення, здійснювати адміністративне затримання і застосовувати інші заходи, передбачені законодавством про адміністративні правопорушення;

- проводити медичний огляд засуджених і осіб, узятих під варту, з метою виявлення фактів уживання спиртних напоїв, наркотичних засобів, психотропних речовин або їхніх аналогів чи інших засобів, що одурманюють, призначати медичне обстеження засуджених;

- використовувати засоби масової інформації для розшуку засуджених і осіб, узятих під варту, які вчинили втечу;
- приймати згідно із законом у володіння і користування від установ, організацій і підприємств незалежно від форм власності, а також громадян матеріально-технічні ресурси, кошти і майно;
- користуватися безоплатно під час виконання службових обов'язків усіма видами міського пасажирського транспорту загального користування (крім таксі), залізничного і водного транспорту приміського сполучення та автобусами приміських маршрутів;
- здійснювати інші права, передбачені законом.

Гранична чисельність персоналу центрального апарату центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та його територіальних органів управління, визначається Кабінетом Міністрів України.

Безпосередній контроль за діяльністю органів, установ виконання покарань та слідчих ізоляторів здійснюють центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, його територіальні органи управління.

Нагляд за дотриманням законності в діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України здійснюється в порядку, визначеному Конституцією та законами України.

4.5.7. Адвокатура України

Адвокатура України – недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації і діяльності адвокатури в порядку, встановленому законодавством. Адвокатура є незалежною від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб.

Правовою основою діяльності адвокатури України є Конституція України, Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», інші законодавчі акти України.

Адвокатом може бути:

- фізична особа;
- яка має повну вищу юридичну освіту (здобуту в Україні, а також здобуту в іноземних державах та визнана в Україні в установленому законом порядку);
- володіє державною мовою;
- має стаж роботи в галузі права *не менше 2-х років* (за спеціальністю після здобуття нею повної вищої юридичної освіти);
- склала кваліфікаційний іспит;
- пройшла стажування (крім випадків, установлених законодавством);
- склала присягу адвоката України та
- отримала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю.

Не може бути адвокатом особа, яка:

- має непогашену чи незняту в установленому законом порядку судимість за вчинення тяжкого, особливо тяжкого злочину, а також нетяжкого злочину, за який призначено покарання у вигляді позбавлення волі;
- визнана судом недієздатною чи обмежено дієздатною;
- позбавлена права на заняття адвокатською діяльністю – *протягом 2-х років* з дня прийняття рішення про припинення права на заняття адвокатською діяльністю;
- звільнена з посади судді, прокурора, слідчого, дізнавача, нотаріуса, з державної служби або служби в органах місцевого самоврядування за порушення присяги, вчинення корупційного правопорушення – *протягом 3-х років* з дня такого звільнення.

Адвокатуру України становлять усі адвокати України, які мають право здійснювати адвокатську діяльність. **Адвокатська діяльність** (незалежна професійна діяльність адвоката щодо здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту) здійснюється **на принципах**:

- верховенства права;
- законності;
- незалежності;
- конфіденційності
- та уникнення конфлікту інтересів.

Адвокат України здійснює адвокатську діяльність *на всій території України* та за її межами, якщо інше не передбачено міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, або законодавством іноземної держави.

Під час здійснення адвокатської діяльності адвокат **має право вчиняти будь-які дії, не заборонені законом**, правилами адвокатської етики та договором про надання правової допомоги, необхідні для належного виконання договору про надання правової допомоги, *зокрема*:

- звертатися з адвокатськими запитами, у тому числі щодо отримання копій документів, до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, а також до фізичних осіб (за згодою таких фізичних осіб);
- представляти і захищати права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб у суді, органах державної влади та органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності, громадських об'єднаннях, перед громадянами, посадовими і службовими особами, до повноважень яких належить вирішення відповідних питань в Україні та за її межами;
- ознайомлюватися на підприємствах, в установах і організаціях з необхідними для адвокатської діяльності документами та матеріалами, крім тих, що містять інформацію з обмеженим доступом;
- складати заяви, скарги, клопотання, інші правові документи та подавати їх у встановленому законом порядку;

- доповідати клопотання та скарги на прийомі в посадових і службових осіб та відповідно до закону одержувати від них письмові мотивовані відповіді на ці клопотання і скарги;

- бути присутнім під час розгляду своїх клопотань і скарг на засіданнях колегіальних органів та давати пояснення щодо суті клопотань і скарг;

- збирати відомості про факти, що можуть бути використані як докази, в установленому законом порядку запитувати, отримувати і вилучати речі, документи, їх копії, ознайомлюватися з ними та опитувати осіб за їхньою згодою;

- застосовувати технічні засоби, у тому числі для копіювання матеріалів справи, в якій адвокат здійснює захист, представництво або надає інші види правової допомоги, фіксувати процесуальні дії, в яких він бере участь, а також хід судового засідання в порядку, передбаченому законом;

- посвідчувати копії документів у справах, які він веде, крім випадків, якщо законом встановлено інший обов'язковий спосіб посвідчення копій документів;

- одержувати письмові висновки фахівців, експертів з питань, що потребують спеціальних знань;

- користуватися іншими правами, передбаченими законодавством.

Під час здійснення адвокатської діяльності адвокат **зобов'язаний**:

- дотримуватися присяги адвоката України та правил адвокатської етики;

- на вимогу клієнта надати звіт про виконання договору про надання правової допомоги;

- невідкладно повідомляти клієнта про виникнення конфлікту інтересів;

- підвищувати свій професійний рівень;

- виконувати рішення органів адвокатського самоврядування;

- виконувати інші обов'язки, передбачені законодавством та договором про надання правової допомоги.

Адвокату забороняється:

- використовувати свої права всупереч правам, свободам та законним інтересам клієнта;

- без згоди клієнта розголошувати відомості, що становлять адвокатську таємницю, використовувати їх у своїх інтересах або інтересах третіх осіб;

- займати у справі позицію всупереч волі клієнта, крім випадків, якщо адвокат упевнений у самообмові клієнта;

- відмовлятися від надання правової допомоги, крім випадків, установлених законом.

Адвокат також забезпечує захист персональних даних про фізичну особу, якими він володіє, відповідно до законодавства з питань захисту персональних даних.

Видами адвокатської діяльності є:

- надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, правовий супровід діяльності юридичних і фізичних осіб, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, держави;

- складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру;

- захист прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування у кримінальному провадженні, особи, стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію), а також особи, яка притягується до адміністративної відповідальності під час розгляду справи про адміністративне правопорушення;

- надання правової допомоги свідку у кримінальному провадженні;

- представництво інтересів потерпілого під час розгляду справи про адміністративне правопорушення, прав і обов'язків потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача у кримінальному провадженні;

- представництво інтересів фізичних і юридичних осіб у судах під час здійснення цивільного, господарського, адміністративного та конституційного судочинства, а також в інших державних органах, перед фізичними та юридичними особами;

- представництво інтересів фізичних і юридичних осіб, держави, органів державної влади, органів місцевого самоврядування в іноземних, міжнародних судових органах, якщо інше не встановлено законодавством іноземних держав, статутними документами міжнародних судових органів та інших міжнародних організацій або міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;

- надання правової допомоги під час виконання та відбування кримінальних покарань;

- захист прав, свобод і законних інтересів викривача у зв'язку з повідомленням ним інформації про корупційне або пов'язане з корупцією правопорушення.

Адвокат може здійснювати адвокатську діяльність:

- індивідуально або

- в організаційно-правових формах:

- адвокатського бюро (юридичної особи, що створена одним адвокатом і діє на підставі статуту. Найменування адвокатського бюро включає прізвище адвоката, який його створив) чи

- адвокатського об'єднання (юридичної особи, що створена шляхом об'єднання двох або більше адвокатів (учасників), і діє на підставі статуту).

Адвокат іноземної держави здійснює адвокатську діяльність на території України відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», якщо інше не передбачено міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

Адвокатська діяльність здійснюється на підставі договору про надання правової допомоги. Документами, що посвідчують повноваження адвоката на надання правової допомоги, можуть бути:

- договір про надання правової допомоги;

- довіреність;

- ордер;

- доручення органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги.

Право на заняття адвокатською діяльністю припиняється шляхом анулювання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю у разі:

- подання адвокатом заяви про припинення права на заняття адвокатською діяльністю;
- визнання адвоката безвісно відсутнім або оголошення його померлим;
- смерті адвоката;
- накладення на адвоката дисциплінарного стягнення у вигляді позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю;
- установлення факту надання недостовірних відомостей для отримання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю та складення присяги адвоката України;
- набрання законної сили обвинувальним вироком суду стосовно адвоката за вчинення тяжкого, особливо тяжкого злочину, а також нетяжкого злочину, за який призначено покарання у вигляді позбавлення волі.

Питання і завдання для самоперевірки знань

1. Дайте визначення правоохоронних органів.
2. Які ознаки властиві правоохоронним органам?
3. Які функції виконують правоохоронні органи?
4. У чому полягають завдання Служби безпеки України?
5. З яких елементів складається система Служби безпеки України?
6. Які завдання і функції покладені на органи внутрішніх справ України?
7. Назвіть завдання і функції Національної поліції України.
8. Які органи становлять систему органів юстиції України?
9. Визначте напрямки діяльності органів Державної реєстрації актів цивільного стану.
10. Розкрийте компетенцію нотаріальних органів щодо вчинення нотаріальних дій.
11. Які завдання покладено законодавством України на прокуратуру?
12. В яких формах може здійснюватись адвокатська діяльність?

Джерела для поглибленого вивчення розділу 4

Нормативно-правові акти

1. Конституція України [Електронний ресурс] : Основний закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/254k/96-вр>
2. Про адвокатуру та адвокатську діяльність [Електронний ресурс] : Закон України від 5 липня 2012 р. № 5076-VI. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/507-66>
3. Про боротьбу з тероризмом [Електронний ресурс] : Закон України від 20 березня 2003 р. № 638-IV. – Режим доступу : <https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15>
4. Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб [Електронний ресурс] : Закон України від 4 березня 1998 р. № 160/98-ВР. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/160/98-вр>

5. Про Державне бюро розслідувань [Електронний ресурс]: Закон України від 12 листопада 2015 р. № 794-VIII. – Режим доступу: <https://www.zakon.rada.gov.ua>

6. Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів [Електронний ресурс]: Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3781-XII. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/160/98-вр>

7. Про державний кордон України [Електронний ресурс]: Закон України від 4 листопада 1992 р. № 1777-XII. – Режим доступу: <https://www.zakon1.rada.gov.ua>

8. Про Державну кримінально-виконавчу службу України [Електронний ресурс]: Закон України від 23 червня 2005 р. № 2713-IV. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua> > laws > show

9. Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб [Електронний ресурс]: Закон України від 4 березня 1998 р. № 160/98-ВР. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/160/98-вр>

10. Про Державну прикордонну службу України [Електронний ресурс]: Закон України від 3 квітня 2003 р. № 661-IV. – Режим доступу: <https://www.zakon.rada.gov.ua> > laws > show

11. Про державну службу [Електронний ресурс]: Закон України від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII. – Режим доступу: <https://www.zakon.rada.gov.ua> > laws > show

12. Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України [Електронний ресурс]: Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3475-XII. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>

13. Про державну таємницю [Електронний ресурс]: Закон України від 21 січня 1994 р. № 3855-XII. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/3855-12>

14. Про запобігання корупції [Електронний ресурс]: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/1700-18>

15. Про контррозвідувальну діяльність [Електронний ресурс]: Закон України від 26 грудня 2002 р. № 374. – Режим доступу: <http://www.zakon1.rada.gov.ua>

16. Про Національне антикорупційне бюро України [Електронний ресурс]: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1698-VII. – Режим доступу: <https://www.zakon.rada.gov.ua>

17. Про національну безпеку України [Електронний ресурс]: Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/2469-19>

18. Про Національну гвардію України [Електронний ресурс]: Закон України від 13 березня 2014 р. № 876-VI. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-14>

19. Про Національну поліцію [Електронний ресурс]: Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII. – Режим доступу: <https://www.zakon.rada.gov.ua>

20. Про нотаріат [Електронний ресурс] : Закон України від 2 вересня 1993 р. № 3425-ХІІ. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/34/5-12>

21. Про оперативно-розшукову діяльність [Електронний ресурс] : Закон України від від 18 лютого 1992 р. № 2135-ХІІ. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/5-12>

22. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю [Електронний ресурс] : Закон України від 30 червня 1993 р. № 3341-ХІІ. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>

23. Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів [Електронний ресурс] : Закон України від 2 червня 2017 р. № 1403-ХІІІ. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/14/0-38>

24. Про прокуратуру [Електронний ресурс] : Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VІІ. – Режим доступу : <http://www.zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>

25. Про Раду національної безпеки та оборони України [Електронний ресурс] : Закон України від 5 березня 1998 р. № 183/98-ВР. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/183/98-вр>

26. Про розвідку від 17 вересня 2020 р. [Електронний ресурс] : Закон України від 9 квітня 1999 р. № 912-ІХ. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-9>

27. Про Службу безпеки України [Електронний ресурс] : Закон України від 25 березня 1992 р. № 2229-ХІІ. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/2229-12>

28. Про Службу зовнішньої розвідки України [Електронний ресурс] : Закон України від 1 грудня 2005 р. № 3160- ІV. – Режим доступу : <https://www.zakon.rada.gov.ua/go/3160-15>

29. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону [Електронний ресурс] : Закон України від 22 червня 2000 р. № 1835-ІІІ. – Режим доступу : <https://www.zakon.rada.gov.ua/go/1835-14>

Література

1. Бурбика М. М. Судові та правоохоронні органи (у схемах і таблицях) : навч. посіб. / М. М. Бурбика, М. С. Уткіна. – Суми : Сумський державний університет, 2016. – 122 с.

2. Городовенко В. В. Судові та правоохоронні органи України : навч. посіб. / Городовенко В. В., Макаренков О. Л., Сантос М. М. – Запоріжжя : Запорізь. нац. ун-т, 2016. – 223 с.

3. Долинська М. С. Нотаріат : підручник / Долинська М. С. – Львів : Ліга-Прес, 2018. – 398 с.

4. Каркач П. М. Організація та діяльність органів прокуратури України : навч. / Каркач П. М. – Харків : Право, 2019. – 500 с.

5. Комаров В. В. Нотаріат : підручник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Харків : Право, 2019. – 414 с.

6. Марочкін І. Є. Організація судових та правоохоронних органів : підручник / І. Є. Марочкін, Л. М. Москвич, П. М. Каркач та ін. – Харків : Право, 2014. – 448 с.

7. Матвєєвський О. В. Організація судових і правоохоронних органів України : курс лекцій / О. В. Матвєєвський, Л. В. Ярова. – К. : Фенікс, 2020. – 376 с.

8. Лапкін А. В. Організація судових та правоохоронних органів України : навч. посіб. у схемах / Лапкін А. В. – Вид. 7-ме, змін. і допов. – Харків : Право, 2018. – 170 с.

9. Пригоцький В. Адвокатура України : курс лекцій / Пригоцький В. – К. ; Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. – 301 с.

10. Руденко М. В. Судові та правоохоронні органи України : підручник / Руденко М. В., Рибалко Г. С., Кривуля В. Є. / за ред. М. В. Руденка. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2018. – 311 с.

11. Городовенко В. В. Судові та правоохоронні органи України : конспект лекцій для студентів освіт. ступеня кваліфікац. рівня «бакалавр» за спец. (освіт. програмою) 081 Право (Правознавство) / Городовенко В. В. – Запоріжжя : Запорізь. нац. ун-т, 2018. – 237 с.

12. Ковалів М. В. Судові та правоохоронні органи України : навч. посіб. / Ковалів М. В. – Львів : ЛьвДУВС, 2016. – 386 с.

13. Ненько С. С. Судові та правоохоронні органи України на шляху до Європи : навч. посіб. / Ненько С. С. – Херсон : Грінь Д. С., 2016. – 351 с.

14. Бакаянова Н. М. Судові та правоохоронні органи України : навч.-метод. посіб. / уклад. : Бакаянова Н. М. – Одеса : Фенікс, 2018. – 246 с.

15. Судові, правоохоронні, контрольно-наглядові та правозахисні органи України : підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. С. М. Гусарова. – Харків, 2020. – 508 с.

16. Тетарчук І. В. Судові та правоохоронні органи України : навчальний посібник для підготовки до іспитів / Тетарчук І. В. – К. : ЮрКнига, 2020. – 202 с.

Розділ 5. Загальні положення основ окремих галузей права України

Глава 1. Основи цивільного права

- 5.1.1. Поняття, функції, структура та джерела цивільного права України.
- 5.1.2. Цивільно-правові відносини, їх об'єкти, суб'єкти і зміст.
- 5.1.3. Поняття, зміст, форми і захист права власності.
- 5.1.4. Зобов'язальне право. Правочини. Цивільно-правовий договір.
- 5.1.5. Правове регулювання питань спадкування.
- 5.1.6. Цивільно-правова відповідальність.

5.1.1. Поняття, функції, структура та джерела цивільного права України

Цивільне право є однією з провідних галузей національного права України, яка регулює певну групу правових відносин за участю фізичних і юридичних осіб та держави в цілому. Отже, **цивільне право** – це галузь права України, що регулює відносини власності в її різноманітних формах, товарно-грошові відносини і деякі особисті немайнові відносини за участю фізичних та юридичних осіб з метою повнішого задоволення матеріальних і духовних потреб громадян.

З нормами цивільного права кожна людина стикається щодня. Поїздка в громадському транспорті, купівля газети, відвідування театру і безліч інших різноманітних стосунків регулюються саме цивільним правом. Цивільне право відіграє настільки важливу роль у житті суспільства, в економіці країни, що цивільний кодекс іноді неофіційно називають другою, або економічною, конституцією країни.

Цивільне право виконує низку **функцій**, властивих йому як правовому утворенню, а саме:

- регулятивну;
- охоронну;
- запобіжно-виховну;
- запобіжно-стимульну.

Структуру галузі цивільного права України становлять:

- *цивільно-правові норми* – загальнообов'язкові, формально визначені, конкретні правила поведінки;

- *цивільно-правові інститути* – сукупність відокремлених, взаємопов'язаних цивільно-правових норм, що регулюють якісно однорідні суспільні відносини;

- *цивільно-правові підгалузі* – сукупність інститутів, що регулюють суспільні відносини певного виду.

Цивільне право складається з **двох частин**:

- *загальної*, яка містить цивільно-правові норми, що поширюють свою дію на весь спектр правовідносин і стосуються джерел цивільного

права, суб'єктів, об'єктів, змісту і підстав виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин, здійснення цивільних прав та їх захист;

- *особливої частини*, яка містить цивільно-правові норми, що поширюють свою дію лише на конкретні правовідносини. Особлива частина регулює спеціальні (особливі) суспільні відносини і складається з таких інститутів:

- право власності та інші речові права;
- зобов'язальне право (загальні положення про зобов'язання, окремі види зобов'язань, договори та позадоговірні зобов'язання);
- авторське право;
- право на винахід та інші результати творчої інтелектуальної діяльності, що використовуються у виробництві;
- спадкове право;
- правоздатність іноземних громадян та юридичних осіб. Застосування цивільних законів іноземних держав і міжнародних договорів.

Основи цивільно-правового регулювання в нашій країні закріплює Конституція України, зокрема такі: непорушність права приватної власності, економічне різноманіття (різноманіття форм права власності), свобода підприємницької діяльності, право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Цивільно-правові норми містяться в різних нормативно-правових актах, але **основним джерелом** цивільного права України є **Цивільний кодекс України** від 16 січня 2003 р., який набрав чинності з 1 січня 2004 р. Він складається із **6 книг**, що охоплюють **90 глав (1308 статей)**. Цивільний кодекс України має таку структуру:

- **Книга 1. Загальні положення.**
- **Книга 2. Особисті немайнові права фізичної особи.**
- **Книга 3. Право власності та інші речові права.**
- **Книга 4. Право інтелектуальної власності.**
- **Книга 5. Зобов'язальне право.**
- **Книга 6. Спадкове право.**

Крім того, **джерелами** цивільного права є інші **кодекси і закони України**: **Сімейний кодекс України** (який визначає правовий режим майна подружжя та порядок укладення шлюбного договору), **Земельний кодекс України** (що визначає правила оренди земельних ділянок, виникнення та реалізації права власності на них), **Житловий кодекс України** (норми, якого регулюють відносини користування житловим приміщенням та передачі його у власність), закони України **«Про застава»**, **«Про оренду державного майна»**, **«Про авторське право та суміжні права»** тощо. Джерелом цивільного права є і міжнародні договори, що регулюють цивільні відносини, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Джерелами цивільного права є також **підзаконні нормативно-правові акти** (укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України).

Усе цивільне законодавство України базується на таких *загальних засадах*:

- неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини;
- неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, установлених законодавством;
- свобода договору;
- свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом;
- судовий захист цивільного права та інтересу;
- справедливість, добросовісність і розумність.

5.1.2. Цивільно-правові відносини, їх об'єкти, суб'єкти і зміст

Об'єктом цивільного права виступають **цивільно-правові відносини** – врегульовані цивільним законодавством суспільні (*майнові та особисті немайнові*) відносини, що базуються на:

- юридичній рівності сторін;
- вільному волевиявленні;
- майновій самостійності їх учасників.

При цьому *майновими відносинами* визнаються відносини, які виникають між суб'єктами з приводу володіння, користування та розпорядження майном. Майнові відносини за змістом поділяються на два види:

- майнові відносини, пов'язані з *належністю майна певним особам* – відносини власності, що закріплюють матеріальні блага за конкретним власником;

- майнові відносини, пов'язані з *переходом майна від одних осіб до інших* – відносини в галузі товарообігу.

Особисті немайнові відносини – це відносини, що виникають внаслідок здійснення особою її особистих прав щодо немайнових благ. Особисті немайнові відносини, своєю чергою, також поділяються на два види:

- особисті немайнові відносини, що забезпечують *природне існування* фізичної особи (до них належать право на життя, охорону здоров'я, медичну допомогу, свободу, донорство, опіку, піклування тощо);

- особисті немайнові відносини, що забезпечують *соціальне існування* фізичної особи (це право на ім'я, його використання та зміну, індивідуальність, особисте життя, таємницю кореспонденції та ін.).

Склад (структуру) цивільних правовідносин становлять їх об'єкти, суб'єкти і зміст.

Об'єкти цивільно-правових відносин (блага, з приводу яких виникли правовідносини) можуть бути матеріальні або нематеріальні. До *матеріальних об'єктів* належать:

- *речі*. Вони становлять основу життєдіяльності суспільства і можуть бути:

- рухомі (ті, які можуть бути переміщені в просторі без шкоди для них) або нерухомі (земля і поєднані з нею об'єкти, річкові та морські судна, космічні об'єкти, а також інші об'єкти, права на які підлягають державній реєстрації);

- індивідуально визначені (незамінні – картина відомого художника, ручний годинник з заводським номером) або родові (замінні – ті, що мають ознаки, властиві всім речам того ж роду, та вимірюються числом, вагою, мірою);

- споживні (які внаслідок їх одноразового використання знищуються чи припиняють існування у первісному вигляді – продукти, гроші тощо) або неспоживні (вони призначені для неодноразового використання і зберігають свій первісний вигляд протягом тривалого часу – будинки, меблі та ін.);

- прості або складні (які складаються з кількох речей, що утворюють єдине ціле – столовий сервіз);

- подільні (які можна поділити без втрати їх цільового призначення: тканини, ділянки землі, тощо) або неподільні (їх не можна поділити без втрати їх цільового призначення: письмовий стіл тощо);

- головна річ і належність (скрипка та футляр для неї);

- продукція, плоди та доходи;

- *гроші, валютні цінності та цінні папери* (законним платіжним засобом на всій території України є гривня, а у встановлених законом випадках в Україні може використовуватись іноземна валюта; до числа валютних цінностей належать дорогоцінні метали та дорогоцінне каміння; цінним папером є документ, який посвідчує грошове або інше майнове право власника – це пайові, боргові, похідні та товаророзпорядчі цінні папери);

- *результати виконання робіт і послуги.*

Нематеріальними об'єктами цивільно-правових відносин є:

- *результати інтелектуальної творчої діяльності та інформація;*

- *особисті нематеріальні блага* (якими є життя, здоров'я, честь, гідність, ім'я (найменування), ділова репутація, свобода та особиста недоторканність, безпека людини).

Суб'єктами (учасниками) цивільно-правових відносин можуть бути:

- *фізичні особи.* До них належать:

- громадяни України;

- іноземні громадяни;

- особи без громадянства;

- *юридичні особи:*

- вітчизняні та іноземні підприємства, організації, установи;

- держава Україна;

- Автономна Республіка Крим;

- територіальні громади.

Фізична особа – це людина як суб'єкт права, а **юридична особа** – це організація, що має своє майно, може від свого імені набувати майнових прав, бути позивачем або відповідачем у суді (до ознак юридичної особи

належать: організаційна єдність, майнова відокремленість, виступ у цивільному обороті від свого імені та самостійна цивільно-правова відповідальність). Але суб'єкти цивільних правовідносин можуть бути такими лише в тому випадку, якщо вони володіють певними юридичними властивостями, які в цивільному праві прийнято називати **цивільною правосуб'єктністю**. Її становлять:

- **цивільна правоздатність** (здатність особи мати суб'єктивні юридичні права та юридичні обов'язки);

- **цивільна дієздатність**. Своєю чергою, за обсягом права вчиняти або не вчиняти ті чи інші юридично значущі дії цивільна дієздатність *фізичних осіб* поділяється на:

- *повну* (нею володіють фізичні особи, які досягли *18-річного* віку (повнолітні особи). Можливе також набуття повної цивільної дієздатності в разі реєстрації за рішенням суду шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття. Повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі яка: досягла 16 років і працює за трудовим договором; є неповнолітньою і записана матір'ю або батьком дитини; досягла 16 років і бажає здійснювати підприємницьку діяльність (за наявності письмової згоди на це батьків (усиновлювачів), піклувальника та (або) органу опіки та піклування);

- *неповну* (для осіб у віці *від 14 до 18 років* (неповнолітні фізичні особи);

- *часткову* (вона характерна для фізичних осіб у віці *до 14 років*);

- *обмежену* (обмежена дієздатність фізичної особи встановлюється судом, якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Також суд може обмежити цивільну дієздатність особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і таким чином ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище);

- *недієздатність* (недієздатною фізична особа може бути визнана судом, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними).

Для *юридичних осіб* розмежування цивільної дієздатності за обсягом прав не існує, тому що вона для них завжди *повна*.

Змістом цивільно-правових відносин є *цивільні суб'єктивні права* (права, що належать конкретній особі) *та обов'язки суб'єктів* (відповідний цьому праву обов'язок іншої особи) таких відносин.

5.1.3. Поняття, зміст, форми і захист права власності

Право власності є центральним інститутом цивільного права. Його значення зумовлене тим, що право власності юридично закріплює сформовані в суспільстві економічні відносини. Цивільно-правова наука розглядає право власності в об'єктивному та суб'єктивному розумінні.

Право власності в об'єктивному розумінні – це сукупність правових норм, які регулюють і закріплюють суспільні відносини щодо володіння, користування та розпорядження майном.

Право власності в суб'єктивному розумінні – це закріплення в нормах права можливості конкретного власника володіти, користуватися і розпоряджатися майном.

Таким чином, **зміст права власності** становить право:

- **володіння** – юридично закріплена можливість фактичного володіння річчю з наміром вважати її своєю. Фактично має річ і той, хто буквально тримає її в руках, фізично відчуває її, і той, хто має до речі доступ через перебування речі у своєму господарстві;

- **користування** – юридично забезпечена можливість вилучення з речі її корисних властивостей шляхом її використання. Користування річчю може здійснюватись у різних формах, важливо лише те, щоб воно не порушувало прав інших людей і не було заборонено законом;

- **розпорядження** – юридично забезпечена можливість визначати фактичну і юридичну долю речі – переробити її, знищити, викинути або передати іншій особі.

При цьому тільки всі зазначені повноваження у своїй сукупності становлять «тріаду» права власності.

Законодавством України встановлено такі **форми права власності**:

- **власність українського народу** (земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які розташовуються в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони);

- **приватна власність** (майнові та особисті немайнові блага конкретної фізичної або юридичної особи (підприємства, цінні папери, житлові будинки, транспортні засоби та інше майно споживчого і виробничого призначення);

- **державна власність** (будь-яке майно, в тому числі грошові кошти, необхідні для виконання державою своїх функцій (єдина енергетична система, система зв'язку, транспорт загального користування, кошти державного бюджету). Різновидом приватної власності є **спільна власність** – власність кількох осіб на ту саму річ (наприклад, спільна власність подружжя);

- **комунальна власність** (рухоме та нерухоме майно, що належить територіальній громаді та органам місцевого самоврядування і необхідне для забезпечення економічного і соціального розвитку відповідної території).

Конституцією України встановлено принцип непорушності (недоторканності) права власності, сутність якого полягає в тому, що ніхто не може бути протиправно позбавлений прав власності. На захист права власності спрямовані норми не лише цивільного, але й інших галузей права, зокрема кримінального, адміністративного, трудового, сімейного, житлового тощо. Особливістю ж **цивільно-правового захисту права власності** є його судовий порядок. Воно захищається такими **цивільно-правовими засобами**:

- **витребування майна** з чужого незаконного володіння. Судовий позов, який містить таку вимогу, має назву **віндикаційного**;

- **усунення перешкод** у здійсненні повноважень власника. У цьому разі власник має право подати **негаторний** позов;

- **визнання права власності**, якщо це право оспорується або не визнається іншою особою, а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності. Для цього застосовується позов *про визнання права власності*;

- **визнання незаконним правового акта**, що порушує право власності. Власник має право вимагати відновлення стану, який існував до видання цього акта;

- **відшкодування збитків**, завданих власникові земельної ділянки, житлового будинку, інших будівель у зв'язку зі зниженням їх цінності. Власник має право на компенсацію в разі погіршення екологічної обстановки. В такому разі власник подає позов *про відшкодування збитків*.

Власник може вимагати усунення будь-яких порушень його права і повернення його майна з чужого незаконного володіння протягом *трирічної* позовної давності.

5.1.4. Зобов'язальне право. Правочини. Цивільно-правовий договір

Посередником під час переміщень об'єктів цивільно-правових відносин виступає **зобов'язальне право** – сукупність правових норм, які на засадах юридичної рівності регулюють майнові відносини у сфері товарообігу, а також майнові відносини з покриття заподіяної шкоди за участю фізичних і юридичних осіб. А найбільш поширеним видом цивільно-правових відносин є **цивільне зобов'язання** – правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, сплатити гроші тощо) або утримуватися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Зобов'язальні відносини мають такі **ознаки**:

- **об'єктом** зобов'язання є *дія* (передання речі, виконання роботи, надання послуги);

- **зміст суб'єктивного права**, що випливає із зобов'язання, зазвичай визначається *договором*;

- зобов'язальні відносини завжди обмежені *певним строком*, за своєю природою вони кінцеві;

- права, що випливають із зобов'язання, захищаються законом *відносно* (у разі невиконання зобов'язання кредитор має право звернути свої претензії тільки до однієї конкретної особи – боржника).

Сторонами зобов'язання є *кредитор* (особа, якій належить право вимагати від другої сторони виконання якоїсь дії або утримання від неї) і *боржник* (особа, яка зобов'язана виконати вимогу кредитора). **Зміст** зобов'язання становлять права, вимоги кредитора та обов'язки боржника.

Підставами виникнення зобов'язань є:

- договори та інші правочини;

- створення результатів інтелектуальної творчої діяльності;

- завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі;

- акти цивільного законодавства;

- акти органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим або органів місцевого самоврядування;
- рішення суду;
- настання або ненастання події (як правило, події породжують зобов'язання в сукупності з діями).

Виконання зобов'язання може забезпечуватися згідно із законом або договором неустойкою, порукою, гарантією, заставою, завдатком або притриманням.

Неустойка (штраф чи пеня) – це визначена договором або законом грошова сума, яку боржник повинен передати кредиторіві у разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання.

Порука – це договір, за яким поручитель бере на себе обов'язок відповідати перед кредитором за виконання зобов'язання основним боржником.

Гарантія – це договір, за яким гарант (банк або інша установа) зобов'язується перед кредитором (бенефіціаром) погасити заборгованість боржника (принципала), якщо останній не виконує його.

Застава – це спосіб забезпечення зобов'язання, за допомогою якого кредитор (заставоутримувач) у разі невиконання зобов'язань має право повернути стягнення з вартості заставленого боржником майна. Різновидом застави є *іпотека* – застава землі, нерухомого майна, за якої земля чи майно, що становлять предмет застави, залишаються у заставодавця або третьої особи.

Завдаток – це грошова сума або рухоме майно, що видається однією з договірних сторін другій на підтвердження договору і забезпечення його виконання. Якщо договір не виконано стороною, що дала завдаток, вона втрачає його.

Притримання – це спосіб забезпечення вимоги кредитора, коли кредитор, який правомірно володіє реччю, що підлягає передачі боржникові або особі, зазначеній боржником, у разі невиконання ним у строк зобов'язання щодо оплати цієї речі або відшкодування збитків кредиторіві пов'язаних з нею витрат та інших збитків, має право притримати її в себе до виконання боржником зобов'язання.

Зобов'язання припиняються:

- з його належним виконанням;
- із зарахуванням (погашенням) зустрічної однорідної вимоги;
- за домовленістю сторін;
- за неможливістю виконання;
- внаслідок зміни плану;
- з переданням відступного;
- з прощенням боргу;
- з поєднанням боржника і кредитора в одній особі;
- зі смертю фізичної особи або ліквідацією юридичної особи.

У разі **порушення зобов'язання** настають правові наслідки, встановлені договором або законом, а саме:

- припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором чи законом, або розірвання договору;

- зміна умов зобов'язання;

- сплата неустойки;

- відшкодування збитків та моральної шкоди.

Найбільш поширеними юридичними фактами у цивільно-правових відносинах і одними з підстав виникнення цивільних прав та обов'язків виступають договори та інші правочини.

Правочин – це результат волевиявлення однієї, двох або більшої кількості суб'єктів правовідносин, спрямований на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Як вольовому акту правочину властиві такі **психологічні моменти**:

- *внутрішня воля особи* (бажання здійснити дію);

- *донесення її до інших осіб*, яке може проходити одним з трьох способів:

- прямого волевиявлення (наприклад, укладання угоди);

- конклюдентного волевиявлення – здійснення дій, які явно свідчать про намір особи (наприклад, виставлення продавцем товару на прилавок);

- мовчазного волевиявлення.

Класифікація правочинів може бути проведена на основі декількох підстав. Так:

- **залежно від кількості суб'єктів** правочинів серед них розрізняють:

- *односторонні*;

- *двосторонні*;

- *багатосторонні*;

- **залежно від моменту виникнення** правочини можуть бути:

- *консенсуальні* (для їх виникнення достатньо досягнення сторонами згоди);

- *реальні* (вони, крім згоди сторін, потребують здійснення реальних дій);

- **залежно від характеру вираження причин** правочини бувають:

- *казуальні* (якщо причини здійснення правочину прямо виражені);

- *абстрактні* (якщо причини прямо не виражені);

- **залежно від умов правочинів** вони є:

- *строковими* (їх умови залежать від подій, які точно відбудуться);

- *умовними* (умови яких залежать від подій, що можуть відбутись, але можуть і не відбутись).

Принциповим моментом правочину виступають **умови його дійсності**. Правочин визнається дійсним, якщо він відповідає вимогам закону щодо його:

- *сторін* (вони мають бути дієздатними);

- *єдності волі та волевиявлення*;

- **форми**, яка визначена законом (або усної (якщо правочин здійснюється в момент його укладення), або письмової, яка, своєю чергою, може бути простою чи нотаріальною);

- **змісту** (його становлять цивільні права та обов'язки суб'єктів, зумовлені їхньою волею).

Найпоширенішим видом правочину є **цивільно-правовий договір** – домовленість двох або більше сторін, що спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. **За ознаками**, які характеризують юридичні наслідки укладання окремих договорів, можна виокремити такі **групи цивільно-правових договорів**:

- *договори про передачу майна у власність, повне господарське відання або оперативне управління:*

- купівля-продаж;
- поставка;
- контракція;
- позика;
- міна;
- дарування;
- постачання енергетичних ресурсів тощо;
- *договори про передачу майна у тимчасове користування:*
- майновий найм;
- оренда;
- житловий найм;
- побутовий прокат;
- безоплатне користування майном;
- лізинг тощо;
- *договори про виконання робіт:*
- побутовий підряд;
- підряд на капітальне будівництво;
- підряд на виконання проектних і розвідувальних робіт;
- підряд на виконання аудиторських робіт тощо;
- *договори про передачу результатів творчої діяльності;*
- авторські договори;
- ліцензійні договори;
- договори про передачу науково-технічної продукції тощо;
- *договори про надання послуг:*
- перевезення;
- страхування;
- доручення;
- комісія;
- зберігання;
- про посередницькі послуги;
- кредитний договір тощо;
- *договори про спільну діяльність:*
- установчий договір;
- договір простого товариства тощо.

5.1.5. Правове регулювання питань спадкування

В умовах існування приватної власності важливе місце належить тим нормам цивільного права, які регулюють спадкові відносини – спадкове право. **Спадкове право** – це інститут цивільного права, правові норми якого регулюють питання спадкування. **Спадкуванням** визнається перехід цивільних прав та обов'язків (*спадщини*) від однієї фізичної особи до інших осіб (*спадкоємців*).

У більшості випадків до **складу спадщини** входять **права приватної власності** померлої фізичної особи на різне майно. Крім того, спадщина може складатись і з інших прав померлої фізичної особи, зокрема:

- право на одержання сум заробітної плати, пенсії, стипендії, аліментів, інших соціальних виплат, які належали спадкодавцеві, але не були отримані ним за життя;

- право на одержання страхових виплат, якщо в договорі страхування не був визначений вигодонабувач;

- право на відшкодування збитків, завданих спадкодавцю в договірних відносинах;

- право на стягнення неустойки та на відшкодування моральної шкоди, які були присуджені спадкодавцю за життя тощо.

До спадкоємців переходять **не лише права, але й обов'язки** померлого:

- обов'язок відшкодувати шкоду, яка була завдана спадкодавцем іншій особі;

- обов'язок відшкодувати моральну шкоду, яка була присуджена за життя спадкодавця;

- повернути борги тощо.

Не переходять у спадщину ті права й обов'язки, які нерозривно пов'язані з особою спадкодавця:

- особисті немайнові права;

- право на відшкодування шкоди, завданої каліцтвом;

- право на аліменти;

- право на участь у товариствах;

- право на членство в об'єднаннях тощо.

У разі спадкування існують два види визначення спадкоємців та розподілу спадкового майна:

- *спадкування за заповітом*;

- *спадкування за законом*.

Заповіт – це розпорядження фізичної особи про своє майно на випадок смерті. Заповіт складається дієздатною особою добровільно. Тією ж фізичною особою його умови можуть бути змінені, замінені на нові або зовсім відмінені. Заповіт обов'язково складається у письмовій формі і повинен бути посвідченим нотаріально.

Спадкування за **законом** здійснюється відповідно до статей Цивільного кодексу, який передбачає **5 черг спадкоємців**:

- *перша черга* – діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той з подружжя, який його пережив та батьки;

- *друга черга* – рідні брати і сестри спадкодавця, його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері;
- *третьа черга* – рідні дядько та тітка спадкодавця;
- *четверта черга* – особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менше 5 років до часу відкриття спадщини;
- *п'ята черга* – інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно та утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї, але були на утриманні не менше 5 років.

Істотною підставою спадкового правонаступництва є **відкриття спадщини** – настання обставин, які тягнуть за собою спадкування: смерть фізичної особи та вступ у законну силу судового рішення про проголошення людини померлою. Тут важливо знати про час і місце відкриття спадщини. *Часом відкриття спадщини* визнається день смерті спадкодавця, а в разі оголошення його померлим – день набрання законної сили рішення суду про оголошення спадкодавця померлим, якщо дату його смерті не визначено. *Місцем же відкриття* спадщини визначається останнє постійне місце проживання спадкодавця, а якщо воно невідоме – місцезнаходження спадщини або основної її частини.

І, нарешті, ще однією підставою спадкового правонаступництва є **прийняття спадщини** – одностороння угода, яка містить волевиявлення спадкоємця, спрямоване на прийняття спадщини. При цьому прийнятті спадщини потребує *наявності* таких умов:

- правоздатність фізичної особи, яка приймає спадщину;
- наявність непримусового виявлення волі спадкоємця;
- прийняття спадщини належним чином і в установленій строк.

Цивільний кодекс установлює *6-місячний термін* для прийняття спадщини. Пропуск зазначеного терміну призводить до втрати спадкоємцями права спадкування, але пропущений строк може бути продовжений судом з поважних причин: важкої хвороби спадкоємця, невідворотних обставин тощо.

5.1.6. Цивільно-правова відповідальність

Цивільний оборот може існувати й успішно розвиватись лише за умови, що всі його учасники належно виконуватимуть свої обов'язки. Порушення цього правила, безумовно, завдає шкоди окремим громадянам, юридичним особам, групі осіб чи суспільству в цілому.

Одним із заходів впливу на особу, що посягнула на права чи інтереси інших учасників цивільного обороту, які охороняються законом, є цивільно-правова відповідальність. Вона полягає в тому, що на правопорушника покладається додатковий обов'язок, який тягне за собою певні майнові втрати, зменшення його майнової сфери. Так, постачальник, який не поставив продукцію у визначені терміни, поряд з основним обов'язком – виконати договір – набуває додаткового – сплатити неустойку (штраф) за прострочення поставки. Втрати у вигляді сплаченого ним штрафу нічим для нього не компенсуються. Орендодавець, який відмовився надавати приміщення,

тобто порушив умови договору оренди, зобов'язаний виконати його – надати приміщення, а також відшкодувати збитки, які виникли в орендаря у зв'язку з такими діями. Відшкодування збитків у даному випадку є тим додатковим обов'язком, який покладається на правопорушника.

Отже, **цивільно-правова відповідальність** – це один з видів юридичної відповідальності, сутність якої полягає у покладенні на правопорушника невігідних майнових наслідків. Цивільно-правова відповідальність має *компенсаційний характер*, оскільки її метою є відновлення порушених майнових прав кредитора або відшкодування заподіяної йому моральної чи майнової шкоди. Таким чином, **підстави цивільно-правової відповідальності** становлять:

- невиконання або неналежне виконання зобов'язань;
- заподіяння шкоди.

У разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання боржник має відшкодувати кредитору завдані йому **збитки**, до яких зараховуються:

- *прямі збитки* – витрати, здійснені кредитором, втрата чи пошкодження його майна;
- *упущена вигода* – неотримані кредитором доходи, які він одержав би в разі виконання зобов'язання боржником.

За загальним правилом однією з умов цивільно-правової відповідальності є **вина** правопорушника. Її наявність презюмується (тобто особа вважається винною, якщо не доведено зворотне). Відсутність вини, а отже, і підстав для цивільно-правової відповідальності доводиться особою, що не виконала зобов'язання або завдала шкоди. Зокрема, особа звільняється від цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану в стані необхідної оборони або крайньої необхідності.

Винятком із загального правила про необхідність вини як умови юридичної відповідальності є цивільно-правова відповідальність за шкоду, завдану *джерелом підвищеної небезпеки*. В такому разі і юридичні, і фізичні особи, діяльність яких пов'язана з підвищеною небезпекою для оточення (транспортні організації, промислові підприємства, власники автомобілів), зобов'язані компенсувати шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок нездоланної сили або умислу потерпілого.

Підставою для цивільно-правової відповідальності **неповнолітніх** у більшості випадків є заподіяння ними шкоди. За шкоду, заподіяну малолітнім, який *не досяг 14 років*, відповідають його батьки (усиновителі) або опікун. Якщо ж такий малолітній завдав шкоду під час перебування під наглядом навчальної, виховної чи лікувальної установи, то саме ця установа несе матеріальну відповідальність. Неповнолітній у віці *від 14 до 18 років* несе відповідальність за заподіяну ним шкоду на загальних підставах. У випадках, коли у такого неповнолітнього немає майна чи заробітку, достатнього для компенсації заподіяної ним шкоди, збиток у відповідній частині компенсується його батьками (усиновителями) або піклувальником. Такий різновид цивільно-правової відповідальності має назву *субсидарного (додаткового)*.

Шкода, завдана *недієдатною особою*, відшкодовується опікуном або закладом, який зобов'язаний здійснювати нагляд за нею. Обов'язок цих осіб відшкодувати шкоду, завдану недієдатною особою, не припиняється у разі поновлення її цивільної дієдатності. За певних умов (смерті опікуна або відсутності у нього майна, достатнього для відшкодування) така шкода за рішенням суду частково або у повному обсязі може бути відшкодована за рахунок майна недієдатної особи, яка завдала шкоду.

Шкода, завдана *фізичною особою, цивільна дієдатність якої обмежена*, відшкодовується нею на загальних підставах.

Питання та завдання для самоперевірки знань

1. Розкрийте поняття і назвіть функції та джерела цивільного права України.
2. Що є об'єктами цивільно-правових відносин?
3. Хто може виступати суб'єктами цивільно-правових відносин?
4. Які правомочності становлять зміст права власності?
5. Які форми права власності встановлені законодавством України?
6. Назвіть підстави виникнення і припинення зобов'язань.
7. Наведіть групи цивільно-правових договорів за ознаками, що характеризують наслідки їх укладання.
8. Які права входять до складу спадщини?
9. Скільки черг спадкоємців за законом встановлено чинним законодавством України?
10. Назвіть підстави цивільно-правової відповідальності.

Глава 2. Основи сімейного права

5.2.1. Загальна характеристика системи, принципів та джерел сімейного права.

5.2.2. Умови та порядок укладання шлюбу. Шлюбний договір.

5.2.3. Права та обов'язки подружжя, батьків і дітей. Позбавлення батьківських прав.

5.2.4. Усиновлення (удочеріння), опіка та піклування щодо дітей, патронат над дітьми.

5.2.5. Підстави і порядок припинення шлюбу.

5.2.1. Загальна характеристика системи, принципів та джерел сімейного права

Сім'я традиційно відіграє важливу роль у вихованні дитини, становленні особистості та функціонуванні всього суспільства. Багатомірність правової природи цього соціального явища обумовлює складність у формуванні його дефініції. Нині на законодавчому рівні закріплено, що **сім'я** є первинним і основним осередком суспільства, союзом конкретних осіб, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки. На відміну від цивільних відносин, *сімейні відносини* мають свої особливості, а саме:

- підставами їх виникнення є специфічні юридичні факти: шлюб, народження дитини, усиновлення, договір патронату тощо;

- їх суб'єктами є лише фізичні особи;

- сімейні права та обов'язки є невідчужуваними (їх не можна продати, подарувати або заповісти);

- у регулюванні цього різновиду суспільних відносин норми права тісно переплітаються з нормами моралі, звичаями та релігійними канонами.

Зазначені особливості дають підстави для виокремлення сімейного права серед інших галузей із самостійним предметом правового регулювання.

Сімейне право – це система правових норм, які регулюють та охороняють немайнові (особисті) та пов'язані з ними майнові відносини громадян, що виникають із шлюбу та належності до сім'ї. Сімейне право України ґрунтується на певних **принципах**, відповідно до яких воно впливає на суспільні відносини:

- **неприпустимість свавільного втручання** будь-кого у сімейні справи та повага до сімейного життя: навіть правом сімейні відносини регулюються лише у тій частині, в якій це є допустимим і можливим з погляду інтересів їх учасників та інтересів суспільства;

- **одношлюбність** (моногамія): будь-яка особа може одночасно перебувати тільки в одному шлюбі;

- **свобода шлюбу і добровільність укладання шлюбу**: укладання шлюбу і вибір дружини або чоловіка здійснюється довільно, за власним бажанням; держава захищає право на вільний вибір дружини або чоловіка;

- **свобода розірвання шлюбу**: ніхто не має права примусити особу перебувати у шлюбі проти її волі; якщо продовження подружнього життя стало неможливим, подружжя має право розірвати шлюб у встановленому порядку;

- **повна рівність чоловіка і жінки** в особистих і майнових правах і обов'язках у шлюбі та сім'ї;

- максимально можливе **врахування інтересів дітей** та непрацездатних членів сім'ї;

- **пріоритет сімейного виховання дітей**: цей принцип ґрунтується на положеннях Закону України «Про охорону дитинства» та міжнародно-правових актів щодо захисту прав дітей про те, що сім'я є природним середовищем для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного, соціального розвитку дитини, її матеріального забезпечення; тому перевага завжди повинна надаватися сімейним формам виховання дітей;

- **матеріальна підтримка членів сім'ї, які потребують матеріальної допомоги**: закон установлює аліментні зобов'язання – батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття; повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків; подружжя повинно матеріально підтримувати одне одного в разі потреби, а за відмови в такій підтримці той з подружжя, що потребує матеріальної допомоги, має право одержувати утримання від іншого з подружжя в примусовому порядку, якщо останній спроможний його надати, тощо.

Основним джерелом сімейного права є **Сімейний кодекс України**, прийнятий 10 січня 2002 р., який набув чинності з 1 січня 2004 р. Він складається із **7 розділів (287 статей)**:

- **Розділ I. Загальні положення.**

- **Розділ II. Шлюб. Права та обов'язки подружжя.**

- **Розділ III. Права і обов'язки матері, батька і дитини.**

- **Розділ IV. Влаштування дітей-сиріт, позбавлених батьківського піклування.**

- **Розділ V. Права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів.**

- **Розділ VI. Особливості усиновлення дітей громадянами України, які проживають за її межами, та іноземцями.**

- **Розділ VII. Прикінцеві положення.**

Завдання Сімейного кодексу України полягають у:

- зміцненні сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб;

- утвердженні почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї;

- побудові сімейних стосунків на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки;

- забезпеченні кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку.

Зазначеним джерелом права визначаються засади шлюбу, особисті немайнові та майнові права й обов'язки подружжя, підстави виникнення,

зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів.

Сімейний кодекс *регулює відносини*:

- між кровними родичами;
- між вітчимою (мачухою) та пасинком (падчеркою);
- між усиновителем та усиновленою ним особою;
- між прадідом (прабабкою) та правнуком (правнучкою).

При цьому Сімейний кодекс України *не регулює відносини*:

- між двоюрідними братами і сестрами;
- між тіткою, дядьком та племінницею, племінником;
- між іншими родичами за походженням.

До регуляторів сімейних відносин належить також низка законів, зокрема закони України «*Про охорону дитинства*», «*Про освіту*», «*Про реєстрацію актів цивільного стану*» та ін.

Підлягають застосуванню також окремі положення Цивільного кодексу України та Цивільного процесуального кодексу України. Важливу роль відіграють також підзаконні нормативні акти.

5.2.2. Умови та порядок укладання шлюбу.

Шлюбний договір

Шлюб – це вільний, добровільний та рівноправний союз між чоловіком і жінкою, оформлений юридично. Характерними *ознаками* шлюбу як юридичної категорії є:

- захист з боку держави (регулюється правовими нормами);
- обов'язковість установленої державою форми (юридичні наслідки породжує лише шлюб, зареєстрований в офіційному порядку);
- добровільність (укладається виключно за взаємною згодою чоловіка і жінки, не допускається будь-який примус чи вплив на волю осіб, які укладають шлюб);
- моногамність (одношлюбність; в Україні не допускається багатожонство), рівноправність (чоловік і жінка рівні в шлюбі);
- довічність (укладається безстроково і може бути припинений за життя подружжя лише шляхом розірвання у встановленому законом порядку).

Чинним законодавством України визначено *умови* укладання шлюбу. Це:

- *взаємна згода на укладання шлюбу*. Її наявність означає не лише волю до шлюбу з певною особою, але й знання про її вік та стан здоров'я;
- *досягнення особами, що одружуються, шлюбного віку*. Він становить *і для чоловіків, і для жінок 18 років*. Але за заявою особи, що досягла *16 років*, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо він вирішить, що це відповідає інтересам цієї особи.

Крім того, навіть за наявності зазначених умов шлюб не може бути укладеним, якщо для того є *юридичні перешкоди*, а саме:

- *перебування в іншому нерозірваному шлюбі*, оскільки вітчизняне законодавство, не лімітуючи кількості шлюбів протягом життя, виходить із принципу одношлюбності;

- наявність родинних відносин, оскільки не дозволяється укладання шлюбу між:

- рідними (повно рідними, неповно рідними) братом та сестрою;
- двоюрідними братом та сестрою, рідними тіткою, дядьком та племінником і племінницею;
- усиновителем та усиновленою ним дитиною;
- недієздатність одного з тих, хто одружується, яка встановлена у судовому порядку.

Законодавством передбачено **порядок укладання шлюбу**:

1. Звернення до державного органу реєстрації актів цивільного стану (РАЦСу) жінки і чоловіка, що бажають укласти шлюб.

2. Ознайомлення осіб, які бажають зареєструвати шлюб, з їхніми правами та обов'язками як майбутніх подружжя і батьків. Працівники органу РАЦСу зобов'язані попередити осіб, що подали заяву, про відповідальність за приховування перешкод до реєстрації шлюбу.

3. Заручини (подання заяви про реєстрацію шлюбу). Вони не створюють обов'язку одружитись, однак спричиняють певні майнові обов'язки. Особа, що відмовилась одружитися, зобов'язана компенсувати іншій особі витрати у зв'язку з готуванням до реєстрації шлюбу та весілля.

4. Прийняття державними органами РАЦСу заяви за наявності всіх необхідних документів.

5. Державна реєстрація шлюбу. Вона відбувається після закінчення *місячного строку* з дня подання заяви. За наявності поважних причин цей термін може бути скорочений. Присутність нареченого і нареченої в момент реєстрації обов'язкова. Реєстрація шлюбу через представника не допускається. Якщо наречені або хтось із них не з'явилися у день, визначений для реєстрації шлюбу, то це не робить відповідну заяву нечинною і наречені мають право вимагати реєстрації шлюбу ще протягом *двох місяців*. Державна реєстрація шлюбу закріплюється *Свідоцтвом про шлюб*, зразок якого затверджує Кабінет Міністрів України.

Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також подружжя, мають право на укладання шлюбного договору. **Шлюбний договір** – це угода осіб, що вступають до шлюбу або перебувають у шлюбі, спрямована на врегулювання їхніх майнових відносин. Зміст шлюбного договору включає тільки майнові права та обов'язки подружжя одне до одного і щодо їхніх дітей.

Найважливішою **особливістю** шлюбного договору є те, що ним майнові права й обов'язки подружжя може бути визначено інакше, ніж це передбачено загальними правилами сімейного законодавства. Зокрема, може бути встановлено, що певне майно, яке належало одному з подружжя до шлюбу або буде одержано під час шлюбу в дар, стає їхньою спільною сумісною власністю; може бути визначено на розсуд подружжя розмір часток у праві власності на майно, що буде нажите в період шлюбу; може бути передбачено умови поділу спільного майна в разі розірвання шлюбу, а

також порядок погашення боргів кожного з подружжя за рахунок спільного чи роздільного майна. Шлюбний договір може містити також положення про непоширення на майно, набуте ними за час шлюбу, положень про спільну сумісну власність і вважати це майно спільною частковою власністю або особистою приватною власністю кожного з них.

У шлюбному договорі сторони можуть передбачити використання належного їм обом або одному з них майна для забезпечення потреб їхніх дітей, а також інших осіб. Наприклад, можна включити до договору положення про те, що подружжя зобов'язується утримувати непрацездатних батьків когось із них або дітей, народжених не в спільному шлюбі, надавати цим особам грошову допомогу та/або надати їм можливість проживати разом з подружжям, виділивши окрему кімнату в будинку чи квартирі тощо. Чоловік може у шлюбному договорі зобов'язати дружину ощадливо ставитись до сімейного бюджету, здійснювати облік проведених витрат на певну суму та інформувати його про ці витрати. Дружина може зобов'язати чоловіка забезпечити проживання своєї сім'ї в окремій квартирі чи будинку, окремо від його батьків. Проте на практиці шлюбний договір насамперед застосовується не для регулювання спільного проживання і користування майном, а на випадок розриву шлюбних відносин. Тому, безперечно, у шлюбному договорі можна визначити можливий порядок поділу майна, у тому числі після розірвання шлюбу. В цьому разі у випадку розлучення можна уникнути судових процесів поділу майна, маючи більше шансів зберегти добрі відносини після розлучення.

Шлюбний договір укладається у *письмовій формі й нотаріально посвідчується*. Якщо шлюбний договір укладений до реєстрації шлюбу, він набирає чинності з моменту реєстрації шлюбу. Якщо ж шлюбний договір укладений подружжям, він набирає чинності з моменту його нотаріального посвідчення. За вимогою одного з подружжя шлюбний договір може бути змінений, у будь-який час розірваний або визнаний недійсним у судовому порядку.

5.2.3. Права та обов'язки подружжя, батьків і дітей. Позбавлення батьківських прав

Особи, що перебувають у зареєстрованому шлюбі мають рівні права та обов'язки одне до одного, які виникають з моменту реєстрації шлюбу. Своєю чергою, **права та обов'язки подружжя** поділяються на дві великі групи:

- особисті немайнові права та обов'язки;
- особисті майнові права та обов'язки.

До *особистих немайнових прав та обов'язків подружжя* належать:

- *особисті немайнові права*:
- право на материнство та батьківство;
- право на повагу до своєї індивідуальності;
- право на фізичний та духовний розвиток;
- право на зміну прізвища;

- право на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї;
- право на особисту свободу;
- *особисті немайнові обов'язки*:
- спільно будувати сімейні відносини на почуттях взаємної любові, поваги, дружби та взаємодопомоги;
- спільно піклуватися про матеріальне забезпечення сім'ї;
- вагітній дружині та дружині-матері мають бути створені умови для збереження здоров'я та поєднання материнства зі здійсненням її прав та обов'язків.

До *особистих майнових прав та обов'язків подружжя* належать:

- *особисті майнові права*:
- особиста приватна власність чоловіка і дружини;
- спільна сумісна власність подружжя.

Особистою приватною власністю чоловіка та дружини визнається:

- майно, набуте кожним із них до шлюбу;
- майно, набуте кожним із подружжя за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку спадкування;
- майно, набуте кожним із подружжя за час шлюбу, але за кошти, які належали кожному з них особисто;
- речі індивідуального користування, в тому числі коштовності, навіть якщо вони були придбані за рахунок спільних коштів подружжя;
- премії та нагороди, отримані за особисті заслуги;
- кошти, одержані як відшкодування матеріальної чи моральної шкоди;
- страхові суми, одержані за обов'язком або добровільним особистим страхуванням.

Спільною сумісною власністю подружжя є:

- будь-яке майно, набуте подружжям під час шлюбу, за винятком:
- речей, які виключені з цивільного обігу;
- заробітної плати;
- пенсії;
- стипендії;
- інших доходів, отриманих одним з подружжя і внесених до сімейного бюджету чи на його особистий рахунок до банківської (кредитної) установи;
- *особисті майнові обов'язки*. Сімейний кодекс України називає категорії осіб, які мають право на утримання (аліменти). Це:
 - непрацездатні чоловік та дружина (які досягли пенсійного віку або є інвалідами I, II або III групи);
 - чоловік або дружина, в яких заробітна плата, пенсія та інші доходи нижчі за встановлений прожитковий мінімум;
 - дружина протягом вагітності та протягом *3 років* після народження дитини (а якщо дитина має недоліки фізичного чи психологічного розвитку – до досягнення дитиною *6 років*);
 - чоловік, з яким проживає дитина, до досягнення дитиною *3 років* (а якщо дитина має недоліки фізичного чи психологічного розвитку – до досягнення дитиною *6 років*);
 - чоловік або дружина, з ким проживає дитина-інвалід.

Права та обов'язки батьків і дітей також поділяються на:

- особисті немайнові права та обов'язки;
- майнові права та обов'язки.

До *особистих немайнових прав та обов'язків батьків та дітей* належать:

- обов'язок батьків забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я;
- обов'язок батьків невідкладно, але не пізніше *одного місяця* від дня народження дитини, зареєструвати народження дитини в державному органі РАЦСу;
- право й обов'язок батьків визначити ім'я, по батькові та прізвище дитини;
- право й обов'язок батьків визначити місце проживання дитини;
- право батьків на відібрання малолітньої дитини від інших осіб, які їх незаконно утримують;
- право й обов'язок батьків на представництво від імені дитини;
- право й обов'язок батьків на особисте виховання та розвиток дитини;
- право батьків на захист дитини, у тому числі звернення до суду;
- обов'язок батьків піклуватися про здоров'я дитини;
- обов'язок батьків забезпечити отримання дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя;
- обов'язок батьків поважати дитину;
- право батьків та дітей на безперешкодне спілкування;
- право дитини на захист своїх прав та інтересів;
- обов'язок дитини (повнолітніх дочки та сина) піклуватися про батьків.

Особисті права та обов'язки учасників батьківських правовідносин в основному продовжуються до *досягнення дітьми повноліття або вступу ними до шлюбу*.

Майнові права та обов'язки батьків і дітей пов'язані з власністю та матеріальним утриманням. Щодо питань, *пов'язаних із власністю*, це правила, згідно з якими:

- майно батьків та дітей може бути роздільним або спільним;
- майном неповнолітніх дітей управляють батьки;
- батьки не відповідають за обов'язки своїх дітей (окрім неповнолітніх), а діти не відповідають за обов'язки своїх батьків;
- неповнолітні діти мають право самостійно розпоряджатися майном, набутим на їх власні кошти, стипендію або інший дохід, за винятком *нерухомих речей і транспортних засобів*.

Права та обов'язки батьків і дітей, пов'язані з *матеріальним утриманням*, взаємні:

- батьки повинні утримувати:
- своїх неповнолітніх дітей;
- повнолітніх дітей, які навчаються (*до 23 років*);
- неповнолітніх дітей, що потребують матеріальної допомоги.

З іншого боку, повнолітні діти зобов'язані утримувати своїх непрацездатних батьків, що потребують матеріальної допомоги.

Як правило, обов'язки з матеріального утримання виконуються *добровільно*. У разі ж ухилення від цього обов'язку і з батьків, і з дітей у судовому порядку можуть стягуватись *аліменти*.

Сімейний кодекс України передбачає можливість позбавлення батьківських прав (батьківських прав, але не батьківства, яке впливає з кровного споріднення і відібрати яке або позбавити якого неможливо). **Позбавлення батьківських прав** – це засіб юридичної відповідальності стосовно батьків, що не виконують своїх обов'язків щодо виховання неповнолітніх дітей. Позбавлення батьківських прав здійснюється виключно у судовому порядку. Батьки можуть бути позбавлені батьківських прав, якщо вони:

- не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом *шести місяців* не виявляли щодо неї батьківського піклування;
- ухиляються від виконання своїх обов'язків з виховання дитини;
- жорстоко поведуться з дитиною;
- є хронічними алкоголіками або наркоманами;
- вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;
- засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини.

Позбавлення батьківських прав *не звільняє батьків від обов'язку утримувати своїх дітей*.

5.2.4. Усиновлення (удочеріння), опіка та піклування щодо дітей, патронат над дітьми

Усиновлення – це прийняття усиновителем у свою сім'ю особи на правах сина чи дочки, здійснене на підставі рішення суду. При цьому *усиновленою може бути*:

- або неповнолітня дитина;
- або повнолітня особа, що не має матері, батька чи позбавлена їхнього піклування.

Усиновителем же може бути:

- дієздатна особа, яка досягла *21 року*;
- старша від усиновленої не менше ніж на *15 років* (а в разі усиновлення повнолітньої особи – на *18 років*).

Кількість дітей, яких може усиновити один усиновитель не обмежується законом.

Усиновителями не можуть бути особи, які:

- є неповнолітніми;
- обмежені у дієздатності;
- визнані недієздатними;
- позбавлені батьківських прав, якщо ці права не були поновлені;
- були усиновителями іншої дитини, але усиновлення було скасовано або визнане судом недійсним з їхньої вини;

- перебувають на обліку або на лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері;

- зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами;

- не мають постійного місця проживання та постійного заробітку (доходу);

- страждають на хворобу, перелік яких затверджений Міністерством охорони здоров'я України.

За наявності кількох осіб, які виявили бажання усиновити одну і ту ж дитину, *переважне право надається громадянам України:*

- в сім'ї яких виховується дитина;

- які є чоловіком (дружиною) матері (батька) дитини, яка усиновлюється;

- які усиновлюють кількох дітей, котрі є братами, сестрами;

- які є родичами дитини.

У випадках, якщо українську дитину бажають усиновити *іноземні громадяни*, переважне право на усиновлення мають іноземці, які є:

- родичами дитини;

- громадянами держав, з якими Україна уклала договір про надання правової допомоги.

Облік осіб, які бажають усиновити дитину, ведеться відділами та управліннями районних, районних у містах Києві та Севастополі державних адміністрацій, на які покладається безпосереднє ведення справ щодо опіки і піклування, Міністерством Автономної Республіки Крим, управліннями освіти обласних, київської та севастопольської міських державних адміністрацій, а також Центром усиновлення дітей у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Відповідно до Конституції України, особа має право на таємницю перебування на обліку осіб, які бажають усиновити дитину. Особа, яка була усиновлена, має право після досягнення повноліття на одержання інформації щодо свого усиновлення.

Усиновлення може бути **визнано судом недійсним:**

- якщо воно було проведене без згоди дитини та батьків, якщо така згода була необхідною;

- якщо усиновитель не мав наміру створити для себе права та обов'язки, які виникають з усиновлення (мало місце *фіктивне усиновлення*);

- у разі відсутності згоди на усиновлення з боку усиновителя;

- якщо буде встановлено, що на момент усиновлення дружина (чоловік) не мала наміру продовжувати з чоловіком (дружиною) шлюбні відносини.

Усиновлення може бути **скасовано:**

- якщо воно суперечить інтересам дитини, не забезпечує їй сімейного виховання;

- якщо дитина страждає на недоумство, психічну чи іншу тяжку невиліковну хворобу, про яку усиновитель не знав і не міг знати на час усиновлення;

- якщо між усиновителем і дитиною склалися, незалежно від волі усиновителя, відносини, які роблять неможливим їхнє спільне проживання і виконання усиновителем своїх батьківських обов'язків.

Скасування усиновлення *не допускається* після досягнення дитиною повноліття. Усиновлення неповнолітньої особи може бути скасовано судом за взаємною згодою між усиновителем і усиновленим або на вимогу одного з них, якщо сімейні відносини між ними не склалися.

У Сімейному кодексі України містяться норми про опіку і піклування над дітьми, які позбавлені батьківського піклування. **Опіка і піклування** – це правові форми захисту особистих немайнових і майнових прав та інтересів малолітніх і неповнолітніх осіб, які залишилися без батьківського піклування. *Опіка* встановлюється над дитиною, яка *не досягла 14 років*, а *піклування* – над дитиною у віці *від 14 до 18 років*. Опікуном чи піклувальником дитини **може бути** за її згодою тільки повнолітня дієздатна особа, переважно з близьких підопічному осіб. Опікуна та піклувальника завжди призначає орган опіки і піклування. Обов'язки з опіки і піклування виконуються *без оплати*. **Не може бути** опікуном чи піклувальником особа:

- яка не досягла *18 років*;
- недієздатна;
- позбавлена батьківських прав;
- зловживає спиртними напоями або наркотичними засобами;
- інтереси якої суперечать інтересам дитини.

Особа може бути **звільнена від обов'язків** опікуна чи піклувальника дитини:

- за особистою заявою;
- за заявою особи, над якою встановлено піклування;
- за заявою органу опіки і піклування;
- у разі поміщення підопічного до навчального закладу або закладу охорони здоров'я.

Опіка припиняється:

- після досягнення підопічним *14-річного віку* (опіка автоматично перетворюється на піклування);
- у разі повернення підопічного на виховання батькам, на підставі рішення органу опіки і піклування;
- у разі смерті підопічного;
- у разі смерті опікуна.

Піклування припиняється:

- після досягнення підопічним *18-річного віку*;
- у разі повернення підопічного на виховання батькам, на підставі рішення органу опіки і піклування;
- у разі реєстрації шлюбу з підопічною особою;
- у разі смерті підопічного;
- у разі смерті піклувальника.

Сімейний кодекс України передбачає і таку форму правового захисту дітей, як патронат. **Патронат** – це альтернативна форма сімейного виховання дитини, яка є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування і передається на виховання у сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) до досягнення нею повноліття *за плату*. Договір про патронат

не є перешкодою до усиновлення дитини. Своєю чергою, усиновлення дитини є підставою для припинення цього договору.

На патронатного вихователя законодавством покладено таке **коло обов'язків**:

- забезпечити дитину житлом, одягом та харчуванням;
- створити дитині умови для навчання, фізичного та духовного розвитку;
- захищати дитину, її права та інтереси як опікун або піклувальник, без спеціальних на те повноважень.

Договір про патронат припиняється:

- у разі відмови від нього вихователя або дитини, яка досягла 14 років;
- за взаємною згодою сторін;
- за рішенням суду в разі невиконання вихователем своїх обов'язків або якщо між ним і дитиною склалися стосунки, які перешкоджають виконанню обов'язків за договором;
- у разі досягнення дитиною повноліття;
- у разі появи матері, батька і повернення їм дитини;
- у разі смерті підопічного;
- у разі смерті патронатного вихователя.

5.2.5. Підстави і порядок припинення шлюбу

Під **припиненням шлюбу** розуміється припинення правовідносин між подружжям, що викликані настанням певних юридичних фактів. Сімейним кодексом України встановлено вичерпний перелік **підстав для припинення шлюбу**. Це:

- смерть або оголошення у судовому порядку померлим одного з подружжя;
- розірвання шлюбу;
- визнання шлюбу недійсним.

Розглянемо **порядок припинення шлюбу** внаслідок кожної із підстав.

1. Припинення шлюбу внаслідок смерті або оголошення у судовому порядку померлим одного з подружжя. В цьому випадку діють такі правила:

- якщо один з подружжя помер до дня набрання чинності рішення суду про розірвання шлюбу, то вважається, що шлюб припинений внаслідок смерті одного з подружжя;
- якщо ж один з подружжя помер у день набрання чинності рішення суду про припинення шлюбу, то вважається, що шлюб припинений внаслідок його розірвання.

2. Припинення шлюбу внаслідок його розірвання. Шлюб може бути розірваним як через державні органи реєстрації актів цивільного стану, так і в судовому порядку. **Органи РАЦСу** розривають шлюб:

- за спільною заявою подружжя, яке не має дітей;
- за заявою одного з подружжя, якщо другий:
 - визнаний безвісно відсутнім;
 - визнаний недієздатним;
 - засуджений за вчинення злочину до позбавлення волі на строк *не менше 3 років*.

Державний орган реєстрації актів цивільного стану виносить *постанову* про розірвання шлюбу *після спливу 6 місяців* від дня подання такої заяви, якщо вона не була відкликана. Шлюб припиняється у день реєстрації його розірвання.

Суд розриває шлюб:

- за спільною заявою подружжя, яке має дітей;
- за позовом одного з подружжя. При цьому позов не може бути поданий протягом вагітності дружини і протягом *1 року* після народження дитини.

Суд приймає рішення про розірвання шлюбу *після спливу 1 місяця* від дня подання заяви. Шлюб припиняється у день набрання чинності рішення суду про розірвання шлюбу. Розірвання шлюбу має бути зареєстроване у державному органі реєстрації актів цивільного стану. Розірвання шлюбу засвідчується *Свідомством про розірвання шлюбу*.

Державна реєстрація розірвання шлюбу на підставі рішення суду проводиться за письмовою заявою про державну реєстрацію розірвання шлюбу на підставі рішення суду, яка подається подружжям або одним з них, після пред'явлення копії рішення суду (витягу з рішення суду) про розірвання шлюбу, що набрало законної сили, а також паспорта або паспортного документа, квитанції про сплату встановленої судом суми державного мита.

3. Припинення шлюбу внаслідок визнання шлюбу недійсним. Шлюб визнається недійсним або РАЦСом, або у судовому порядку. *РАЦСом* визнається недійсним шлюб:

- зареєстрований з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі;
- зареєстрований між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою;
- зареєстрований з особою, яка визнана недієздатною.

За наявності зазначених підстав та за заявою зацікавленої особи орган реєстрації актів цивільного стану анулює актовий запис про шлюб, зареєстрований з такими особами.

Шлюб може бути визнаний недійсним *за рішенням суду*, якщо він був зареєстрований:

- без вільної згоди чоловіка і жінки або без наміру створити сім'ю (мав місце *фіктивний шлюб*);
- між усиновителем і усиновленою ним дитиною (у разі нескасованого усиновлення);
- між двоюрідними братом і сестрою, між тіткою, дядьком і племінником, племінницею;
- з особою, що приховала свою тяжку хворобу або хворобу, небезпечну для іншого з подружжя і (або) їхніх нащадків;
- з собою, що не досягла шлюбного віку і якій не було надано право на шлюб.

У вирішенні справи про визнання шлюбу недійсним суд бере до уваги, наскільки цим шлюбом порушені права та інтереси особи, тривалість

спільного проживання подружжя, характер їхніх взаємин, а також інші обставини, що мають істотне значення. Зазначимо також, що право на звернення до суду з позовом про визнання шлюбу недійсним мають дружина або чоловік, інші особи, права яких порушені у зв'язку з реєстрацією цього шлюбу, батьки, опікун, піклувальник дитини, опікун недієздатної особи, прокурор, орган опіки та піклування, якщо захисту потребують права та інтереси дитини, особи, яка визнана недієздатною, або особи, дієздатність якої обмежена.

Недійсний шлюб, а також шлюб, визнаний недійсним за рішенням суду, не є підставою для виникнення в осіб, між якими він був зареєстрований, прав та обов'язків подружжя, а також прав та обов'язків, які встановлені для подружжя іншими законами України. Якщо протягом недійсного шлюбу особи набули майно, воно вважається таким, що належить їм на праві спільної часткової власності. Розмір часток кожного з них визначається відповідно до їхньої участі у придбанні цього майна своєю працею та коштами. Водночас, якщо особа не знала і не могла знати про перешкоди до реєстрації шлюбу, вона має право:

- на поділ майна, набутого у недійсному шлюбі, як спільної сумісної власності подружжя;

- на проживання у житловому приміщенні, в яке вона поселилась у зв'язку з недійсним шлюбом;

- на аліменти;

- на прізвище, яке вона обрала під час реєстрації шлюбу.

Шлюб визнається недійсним від дня його державної реєстрації.

Інститут припинення шлюбу передбачає можливість **поновлення шлюбу** після його припинення за умови, якщо колишнє подружжя не уклало повторних шлюбів з іншими особами. Законодавством також передбачена можливість установа **сепарації** – режиму роздільного проживання подружжя.

Питання і завдання для самоперевірки знань

1. Відносини між якими особами регулюються Сімейним кодексом України?

2. Який порядок укладання шлюбу встановлено чинним законодавством?

3. Що таке шлюбний договір?

4. Назвіть особисті немайнові та особисті майнові права й обов'язки подружжя.

5. Назвіть особисті немайнові та особисті майнові права й обов'язки батьків і дітей.

6. У яких випадках батьки можуть бути позбавлені батьківських прав?

7. Хто може і хто не може бути усиновлювачем?

8. В яких випадках припиняються опіка і піклування?

9. Що таке патронат?

10. Який порядок припинення шлюбу встановлено чинним законодавством?

Глава 3. Основи трудового права

5.3.1. Загальна характеристика системи та джерел трудового права.

5.3.2. Колективний договір, колективна угода, трудовий договір.

5.3.3. Робочий час і час відпочинку.

5.3.4. Дисципліна і відповідальність у трудовому праві.

5.3.5. Індивідуальні та колективні трудові спори.

5.3.1. Загальна характеристика системи та джерел трудового права

Трудове право – це галузь права, яка регулює трудові та тісно пов'язані з ними суспільні відносини, незалежно від форми власності, господарювання або галузевої підпорядкованості підприємства, установи чи організації.

Таким чином, *предмет* трудового права становлять трудові відносини та тісно пов'язані з ними суспільні відносини. **Трудові відносини** – це врегульовані нормами трудового права, а також колективним трудовим договором відносини, що виникають у процесі праці між працівником та власником підприємства, установи й організації або уповноваженими ним органами.

Учасниками (суб'єктами) трудових відносин виступають:

- працівники;
- роботодавці;
- профспілки та їх органи;
- органи працевлаштування;
- комісії з трудових спорів.

Трудові правовідносини можуть припинятись як за фактом спливу відповідного терміну, визначеного у трудовому або колективному договорі, так і в результаті вольових дій учасників цих правовідносин.

До відносин, **тісно пов'язаних з трудовими**, належать відносини, що виникають з приводу:

- працевлаштування;
- професійної підготовки та підвищення кваліфікації;
- дисциплінарної відповідальності працівника;
- матеріальної відповідальності працівника або роботодавця;
- відшкодування шкоди, заподіяної працівникові під час виконання ним своїх трудових обов'язків тощо.

Основним *нормативно-правовим актом* у галузі трудового права є **Кодекс законів про працю (КЗпП)**, прийнятий 10 грудня 1971 р., який набрав чинності з 1 червня 1972 р. Він складається з **18 глав (265 статей)**. Ним врегульовуються питання:

- укладання трудового та колективного договорів;
- забезпечення зайнятості вивільнюваних працівників;
- робочого часу і часу відпочинку;
- нормування, оплати й охорони праці;
- трудової дисципліни;
- праці жінок та молоді;
- нагляду і контролю за дотриманням законодавства про працю та ін.

Крім того, окремі галузі трудового права регулюються профільними законами: «Про зайнятість населення», «Про охорону праці», «Про колективні договори», «Про оплату праці», «Про відпустки» тощо. Взагалі трудові відносини нині регулюються більш ніж 500 нормативно-правовими актами України, а також значною кількістю нормативних актів, прийнятих центральними та місцевими органами і органами місцевого самоврядування.

У сфері міжнародного співробітництва в галузі праці велику роль відіграє *Міжнародна організація праці (МОП)* – міжурядова організація, створена в 1919 р. У 1946 р. МОП стала першою спеціалізованою організацією ООН. До її складу входять більше ніж 170 країн, у тому числі Україна. Структуру МОП становлять:

- Міжнародна конфедерація праці;
- Адміністративна рада;
- Міжнародне бюро праці;
- тристоронні комітети;
- регіональні та соціальні конференції.

Реформування правової системи України триває. Нові економічні, політичні та соціальні виклики надають законодавству динамічності, що є і позитивною, і негативною тенденцією. Ще більшої актуальності вони набувають у зв'язку з євроінтеграцією України, увідповідненням чинного законодавства до стандартів Європейського Союзу. Ці процеси стосуються і реформування трудового законодавства. Прикладом може слугувати довготривалий процес прийняття нового Трудового кодексу України, що призводить до негативних наслідків, зокрема в економіці та правозастосуванні. Очевидно, що стан трудового законодавства не відповідає сучасним викликам розвитку держави, економіки та суспільства. Прийнятий ще 1971 р. за іншої економічної формації КЗпП зазнає постійних незначних поправок, проте загалом не змінює концептуальні підходи до трудових відносин. Трудове законодавство України потребує вдосконалення, а деякі його положення – додаткового переосмислення відповідно до європейських стандартів.

Сучасні економічні відносини зумовили появу підприємств, установ, організацій із різною формою власності, зміну на ринку праці та прийняття багатьох нових нормативно-правових актів, які регулюють трудові відносини. У зв'язку із цим завданнями трудового права є: висвітлення особливостей правового регулювання праці в умовах формування ринкових відносин в Україні; систематизація законодавчих актів, деякі з яких прийняті ще за часів уже неіснуючої держави; увідповіднення низки інститутів трудового права до стандартів Європейського Союзу.

5.3.2. Колективний договір, колективна угода, трудовий договір

Особливість трудового права полягає в тому, що одними з його найважливіших джерел є колективний договір і колективна угода. **Колективний договір** – це письмова двостороння угода між власником підприємства, установи чи організації або уповноваженим власником органом і трудовим

колективом, яка регулює виробничі, трудові та соціально-економічні відносини між ними, а **колективна угода** – це строковий акт, що регулює ті ж самі відносини, але на державному, галузевому та регіональному рівнях на двосторонній основі. Тому колективні угоди можуть бути:

- **генеральними** (їх сторонами є об'єднані профспілки та об'єднані власники або уповноважені ними органи);

- **галузевими** (сторонами угод у такому випадку є власники, їх об'єднання чи інші представники роботодавців та галузеві об'єднання профспілок);

- **регіональними** (сторонами такої угоди є місцеві органи виконавчої влади або регіональні об'єднання профспілок чи інші уповноважені трудовим колективом органи).

Колективний же договір укладається:

- на підприємствах;
- в установах;
- в організаціях, незалежно від форм власності та господарювання, які мають статус юридичних осіб;
- у структурних підрозділах виробництва з обов'язковою реєстрацією місцевими органами виконавчої влади.

Сторонами колективного договору є:

- власник або уповноважений ним орган;
- одна або декілька профспілок або інші уповноважені трудовим колективом органи (а за їх відсутності – представники трудящих).

Ухвалений проект колективного договору підписується представниками сторін *не пізніше ніж через 5 днів* з моменту його ухвалення, а на тільки створеному підприємстві – *протягом 3 місяців* з моменту його реєстрації. У випадку *реорганізації* підприємства колективний договір зберігає чинність протягом терміну, на який він був укладений, але за взаємною згодою він може бути переглянутий. У разі *зміни власника* підприємства дія колективного договору зберігається протягом строку його дії, але *не більше 1 року*. У випадку *ліквідації* підприємства колективний договір діє протягом строку проведення ліквідації підприємства.

У більшості випадків трудові відносини виникають на основі особливого юридичного факту – трудового договору. **Трудовий договір** – це така двостороння угода між працівником та власником підприємства, установи чи організації, за якою працівник зобов'язується особистою працею виконувати обумовлену договором роботу з дотриманням установленого трудового розпорядку, а роботодавець зобов'язується виплачувати працівникові відповідну заробітну плату і забезпечити належні умови праці, визначені трудовим законодавством, колективним договором та угодою сторін. Він може бути укладеним працівником на одному або одночасно на кількох підприємствах, установах чи організаціях.

Трудовий договір є *основою виникнення трудових відносин*. Його укладання оформлюється *наказом* чи *розпорядженням* власника або уповно-

важеного ним органу та оголошується працівникові *під розписку*. Трудовий договір може бути укладений у двох формах:

- *письмовій* (з його обов'язковою державною реєстрацією);
- *усній*.

Дотримання *письмової форми* трудового договору обов'язкове в разі:

- організованого набору працівників;
- укладання договору з неповнолітнім;
- укладання контракту;
- укладання договору між фізичними особами (в такому випадку в *тижневий строк* з моменту початку роботи він має бути зареєстрованим у *центрі зайнятості* за місцем проживання фізичної особи) та в деяких інших випадках.

За терміном **трудовий договір може бути:**

- *безстроковий* – укладений на невизначений термін;
- *строковий*, який укладений на термін заміщення працівника, котрий перебуває у відпустці у зв'язку із вагітністю, пологами тощо;
- укладений *на строк виконання певної роботи*, який може бути:
- *тимчасовим* (як правило, до 2 або до 4 місяців);
- *сезонним* (як правило, до 6 місяців) (сезонними вважаються роботи, які через кліматичні, природні та інші умови не можуть виконуватися весь рік: полювання, навігація тощо).

Укладання трудового договору можливе лише за умови досягнення між його сторонами (працівником та роботодавцем) згоди з приводу **умов трудового договору**, які, своєю чергою, поділяються на:

- істотні (або основні);
- додаткові (або факультативні).

Без наявності **істотних (основних) умов** трудовий договір не може вважатись укладеним. До таких необхідних умов договору належать:

- місце роботи;
- трудова функція;
- оплата праці;
- початок роботи;
- строк трудового договору.

Додаткові ж умови необов'язково включати до трудового договору. Вони можуть бути різноманітними (це і можливість сумісництва, і надання житлового приміщення і т. д.). Але серед них особливе місце належить установленню для працівника *випробувального терміну*, а саме:

- для працівників робочих спеціальностей терміном *не більше ніж на 1 місяць*;

- для представників інших спеціальностей – *не більше ніж на 3 місяці*;
- в окремих випадках і тільки за згодою профспілки – *до 6 місяців*.

Водночас випробувальний термін *не встановлюється* для:

- неповнолітніх;
- молодих спеціалістів після закінчення вищого навчального закладу;

- звільнених у запас зі Збройних Сил України;
- інвалідів;
- у деяких інших випадках.

Особливою формою трудового договору є **контракт**, який:

- укладається у *письмовій формі у 2 примірниках*;
- стає дійсним з *моменту його підписання або з дати*, визначеної в ньому сторонами;
- є основою для видання наказу або розпорядження про прийом на роботу і тому не потребує інших документів (наприклад, заяви).

Закон дозволяє **приймати на роботу** осіб, яким виповнилось *16 років*, а в окремих випадках, але за згодою батьків – з *15-річного віку*. Припустиме також оформлення на роботу і з *14 років*. Під час укладання трудового договору особі, що влаштовується на роботу, необхідно мати при собі *паспорт* (а особам у віці *до 16 років – свідоцтво про народження*), *трудова книжка* (якщо вона є). Крім того, власник або уповноважений ним орган може вимагати:

- документ про освіту (спеціальність або кваліфікацію), якщо виконання роботи потребує певної кваліфікації або освіти;
- характеристику і документи про обрання на посаду, яка заміщується за контрактом;
- направлення на роботу (для молодих спеціалістів);
- довідку про стан здоров'я (для осіб, які не досягли 18 років чи осіб, які приймаються на роботу зі шкідливими умовами праці. При цьому для осіб, які прийняті на роботу в неповнолітньому віці щорічний медогляд обов'язковий до досягнення ними *21 року*);
- довідку про звільнення (для осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі);
- характеристику, якщо робота пов'язана з виконанням функцій матеріально відповідальної особи, розпорядженням грошовими або іншими цінностями.

При цьому протизаконною є вимога потенційного роботодавця надати свідчення про належність особи до партії, релігійної організації тощо. Протизаконною є й дискримінація за національною або статевою ознакою.

Зміни умов трудового договору за загальним правилом можливі тільки за згодою працівника.

Припинення дії трудового договору відбувається на загальних підставах, до яких належать:

- згода сторін;
- закінчення терміну дії трудового договору;
- призив або вступ працівника на військову чи альтернативну службу;
- розірвання трудового договору за ініціативою працівника, власника або уповноваженого ним органу чи профспілки або іншого уповноваженого трудовим колективом органу;

- переведення працівника за його згодою на інше підприємство (установу, організацію) або його перехід на виборну посаду;
- відмова працівника від переведення на іншу роботу у зв'язку зі зміною істотних умов праці;
- набрання чинності вироку суду;
- на підставах, передбачених контрактом.

Законодавством передбачено **гарантії під час прийому на роботу**. Так, на підприємстві *бронюється 5 % загальної кількості робочих місць для:*

- жінок, які мають дітей віком *до 6 років*;
- одиноких матерів, які мають дітей віком *до 14 років* або *дитину-інваліда*;
- працездатної молоді, якій надається перше робоче місце – громадянам України віком *від 15 до 28 років* на строк *не менше 2 років*, а молодим спеціалістам, які закінчили державний навчальний заклад – *не менше 4 років*;
- особам передпенсійного віку;
- звільненим після відбування покарання або примусового лікування за умови їх реєстрації у державній службі зайнятості *не пізніше 1 року* після звільнення.

5.3.3. Робочий час і час відпочинку

Особливістю правового регулювання трудових відносин є право людини вільно розпоряджатися собою та своїми здібностями до праці. Постійний розвиток науки, техніки та стрибки в економіці зумовлюють регулювання трудових відносин, а саме здійснення правового регулювання праці. Важливе місце в цьому процесі посідає правове регулювання робочого часу та відхилень від його нормативного закріплення, адже державою гарантується встановлена законом тривалість робочого часу. Тривалість робочого часу встановлюється і в централізованому порядку, і на рівні локального регулювання. Держава встановлює певну межу тривалості робочого часу, яка не може бути збільшена, а роботодавці здійснюють регулювання тривалості робочого часу відповідно до колективно-договірного та індивідуального права, в межах трудового договору. У сучасних умовах дедалі більшого значення набувають локальні (місцеві) норми, де зазначено, що підприємства й організації під час укладання колективного договору можуть установлювати меншу норму тривалості робочого часу, ніж це передбачено законом. Будь-яка трудова діяльність працівника відбувається протягом певного часу, а конкретна тривалість виконуваної працівником роботи вимірюється його робочим часом. Поняття робочого часу в юридичній літературі чітко не прописано, тому є різні його визначення. Можна стверджувати, що **робочий час** – це встановлений законом час, протягом якого працівник або службовець повинен виконувати свої трудові обов'язки згідно з трудовим договором та внутрішнім розпорядком. Законодавством передбачено такі **види робочого часу** та їх **норми**:

- **нормальний робочий час**. Він установлюється для повнолітніх працівників і становить 40 годин на тиждень (із 5-денним робочим тижнем – 8 годин на день, а із 6-денним – 7);

- **скорочений робочий час**. Він передбачений законом тільки для:

- професорсько-викладацького складу;

- медичних працівників;

- зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці (36 годин на тиждень);

- неповнолітніх:

- від 14 до 16 років протягом навчального року він становить 9 годин на тиждень, а під час літніх канікул – 24 години на тиждень;

- від 16 до 18 років протягом навчального року – 18 годин на тиждень, а під час літніх канікул – 36 годин на тиждень;

- учнів віком від 14 до 15 років, які працюють під час навчального року – 12 годин на тиждень;

- **неповний робочий час**. Він установлюється договором і є обов'язковим для:

- вагітних жінок;

- жінок, які мають дітей віком до 14 років або дитину-інваліда;

- осіб, які доглядають хворого члена родини;

- **нічний робочий час** (з 22.00 до 06.00), який заборонено встановлювати для:

- неповнолітніх;

- вагітних жінок;

- жінок, які мають дітей віком до 3 років;

- **надурочний робочий час** установлюється з метою ліквідації наслідків аварій, стихійного лиха тощо. До надурочної роботи не залучаються:

- вагітні жінки;

- жінки, які мають дітей віком до 3 років;

- неповнолітні;

- особи, які навчаються у середніх загальноосвітніх школах та професійних училищах без відриву від виробництва.

Тривалість надурочних робіт не повинна перебільшувати 4 годин протягом 2 днів поспіль та 120 днів на рік;

- **ненормований робочий час**. Його тривалість обмежена не часом, а колом функціональних обов'язків.

Початок і завершення щоденної роботи визначаються правилами внутрішнього трудового розпорядку. Вони затверджуються трудовим колективом за поданням власника або уповноваженого ним органу і профспілкового комітету на підставі типових правил. **Режим робочого часу** – це розподіл норми робочого часу протягом конкретного календарного періоду. Елементами режиму робочого часу є:

- час початку і закінчення роботи;

- час і тривалість перерв;

- тривалість і правила чергування змін.

Час відпочинку – це встановлений законодавством час, протягом якого працівник або службовець вільний від виконання своїх трудових обов'язків. Законодавством встановлено такі **види часу відпочинку** та їх **норми**:

- **щоденні (міжзмінні) перерви**. Їх тривалість становить *не менше подвійної норми робочого дня без урахування часу перерви*;
- **перерви протягом робочого дня**, які можуть починатися *не раніше ніж через 4 години після початку роботи і тривати не більше 2 годин*;
- **щотижневі вихідні дні** (із п'ятиденним робочим тижнем – 2 дні, із шестиденним – 1 день);
- **щорічні святкові та неробочі дні** (законодавством передбачено 8 святкових та 2 неробочих дні);
- **щорічні відпустки**;
- **відпустки без збереження заробітної плати**.

Порядок надання відпусток регулюється **Законом України «Про відпустки»**, яким встановлено такі **види відпусток**:

- **щорічні відпустки**, до яких належать:
 - основна відпустка. Її тривалість має становити *не менше 24 календарних днів (к/д)*;
 - додаткова відпустка у зв'язку зі шкідливими і важкими умовами праці – *35 к/д*;
 - додаткова відпустка за особливий характер праці (природні умови, підвищене емоційне або інтелектуальне навантаження) – *35 к/д*;
 - інші додаткові відпустки, передбачені законодавством (наприклад, працівникам з ненормованим робочим часом – *до 7 к/д*);
 - **додаткова відпустка у зв'язку з навчанням**. Її тривалість залежить від типу навчального закладу, рівня його акредитації та обраної форми навчання;
 - **творча відпустка** (порядок її надання регулюється Кабінетом Міністрів України);
 - **відпустка для підготовки та участі у змаганнях**, яка надається працівникам, котрі беруть участь у всеукраїнських та міжнародних спортивних змаганнях. Тривалість, порядок, умови надання та оплати відпусток для підготовки й участі у змаганнях встановлюються Кабінетом Міністрів України;
 - **соціальна відпустка** – це відпустка:
 - у зв'язку із вагітністю та пологами. Тривалість цього виду відпустки становить *126 або 140 к/д* (у разі народження двох дітей або пологів з ускладненнями);
 - для догляду за дитиною до досягнення нею 3-річного віку;
 - **відпустка без збереження заробітної плати**. За бажанням працівника вона надається або *в обов'язковому порядку* (наприклад, матері чи батьку, який виховує дітей без матері, що має двох і більше дітей віком до 15 років або дитину з інвалідністю), або за угодою сторін (за сімейними обставинами, але *не більше 15 к/д на рік*).

5.3.4. Дисципліна і відповідальність у трудовому праві

Трудова дисципліна – це інститут трудового права, який регламентує *внутрішній трудовий розпорядок*, що, своєю чергою, встановлюється **правилами внутрішнього розпорядку** – локальним нормативно-правовим актом, прийнятим та діючим виключно у межах підприємства, установи чи організації. Вони затверджуються *трудовим колективом за поданням власника та профспілки* на підставі типових правил внутрішнього трудового розпорядку. Трудова дисципліна забезпечується шляхом застосування таких **методів впливу** на працівника:

- переконання;
- заохочення;
- примус.

За невиконання правил внутрішнього розпорядку передбачено застосування юридичної відповідальності. У трудовому праві України застосовуються **два види відповідальності**:

- дисциплінарна;
- матеріальна.

Дисциплінарна відповідальність – це застосування до порушника трудової дисципліни стягнень, передбачених законодавством, правилами внутрішнього розпорядку або статутами, за скоєний дисциплінарний проступок. **Дисциплінарний проступок** – це винне противоправне невиконання або неналежне виконання своїх трудових обов'язків.

Залежно:

- від підстав дисциплінарна відповідальність може бути:
 - *загальною*. Вона застосовується до всіх без винятку працівників;
 - *спеціальною* – відповідальність певних категорій працівників на підставі статутів та положень про дисципліну (наприклад, статуту про дисципліну працівників зв'язку або Дисциплінарного статуту прокуратури України);
- від застосованих засобів:
 - *дисциплінарним стягненням*;
 - *засобом дисциплінарного впливу*.

Дисциплінарне стягнення – передбачена законодавством міра впливу, яка застосовується уповноваженою на це особою до працівника, котрий скоїв дисциплінарний проступок. Дисциплінарне стягнення може бути застосоване у вигляді:

- *догани*;
- *звільнення*. Причому звільнення як вид дисциплінарного стягнення застосовується за:
 - систематичне невиконання працівником своїх обов'язків;
 - прогул;
 - появу на роботі у нетверезому стані;
 - скоєння за місцем роботи крадіжки.

Засоби дисциплінарного впливу застосовуються до порушника трудової дисципліни *роботодавцем* замість або одночасно з дисциплінарним

стягненням (наприклад, позбавлення працівника премії, винагороди за підсумками року).

Законодавством визначено точний **порядок накладення і зняття дисциплінарних стягнень**:

- дисциплінарне стягнення накладає лише орган, який має право приймання на роботу, або вищий орган;

- дисциплінарне стягнення може бути накладене:

- у термін *не пізніше одного місяця* з моменту виявлення проступку;

- *не пізніше 6 місяців* з дня його вчинення;

- до застосування стягнення від порушника дисципліни повинні бути отримані *письмові пояснення*;

- дисциплінарне стягнення оголошується в наказі (розпорядженні) та повідомляється працівникові під розписку *протягом 3 робочих днів*, але у трудову книжку не заноситься;

- працівник має право оскаржити цей наказ у суді, комісії з трудових спорів або у вищих органах;

- *за одне правопорушення застосовується тільки одне стягнення*;

- строк дії дисциплінарного стягнення – *1 рік*. Якщо протягом цього строку до працівника не застосовувались нові стягнення, то він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення;

- протягом дії накладеного дисциплінарного стягнення до працівника *не застосовуються заходи заохочення*.

Матеріальна відповідальність – це специфічний вид взаємної відповідальності працівника та роботодавця за шкоду, яка заподіяна в процесі трудової діяльності. Оскільки матеріальна відповідальність взаємна, то розрізняють:

- матеріальну відповідальність працівника;

- матеріальну відповідальність роботодавця.

Засадами матеріальної відповідальності працівника є наявність:

- трудових відносин між ним та власником підприємства;

- прямої дійсної шкоди;

- протиправної поведінки працівника;

- причинного зв'язку між протиправною дією та заподіяною шкодою;

- його провини у заподіяній шкоді.

Трудовим законодавством встановлено два **види матеріальної відповідальності працівника**:

- обмежена;

- повна.

Обмежена матеріальна відповідальність передбачає обов'язок працівника відшкодувати збитки в межах свого *середнього місячного заробітку*. Цей вид відповідальності настає в усіх випадках, крім тих, коли чинним законодавством передбачена повна матеріальна відповідальність.

Повна матеріальна відповідальність передбачає обов'язок працівника відшкодувати збитки *в повному обсязі* незалежно від розміру одержу-

ваної ним заробітної плати. В окремих випадках, коли фактичний розмір шкоди значно перевищує номінальну вартість майна та інших цінностей, передбачається *підвищена матеріальна відповідальність* працівника.

Матеріальна відповідальність застосовується до працівника незалежно від притягнення його до *дисциплінарної, адміністративної або кримінальної відповідальності*.

Матеріальна відповідальність роботодавця настає за шкоду, заподіяну здоров'ю працівника через провину власника підприємства. Підприємство стає суб'єктом матеріальної відповідальності за таких *підстав*:

- незаконного звільнення, переведення чи відсторонення від роботи працівника;

- неправильного формулювання запису в трудовій книжці під час звільнення працівника, що унеможливило б улаштування його на роботу;

- затримки видачі трудової книжки або розрахунку під час звільнення з роботи;

- у разі ушкодження здоров'я працівника під час виконання ним своїх трудових обов'язків;

- псування, знищення чи крадіжки особистих речей працівника під час виконання ним трудових обов'язків.

Відшкодування збитків полягає у сплаті потерпілому грошової суми у формі:

- заробітку;

- одноразової допомоги;

- компенсації морального збитку;

- компенсації додаткових витрат у зв'язку з ушкодженням здоров'я.

5.3.5. Індивідуальні та колективні трудові спори

У процесі трудової діяльності між суб'єктами трудових відносин виникають розбіжності, які можуть перерости у спори. Вони можуть виникати і між працівником та роботодавцем, і між колективом найманих працівників та роботодавцем чи роботодавцями на будь-якій стадії трудових правовідносин. Трудовими спорами є лише ті розбіжності між сторонами, які передані на розгляд відповідного юрисдикційного органу, тобто органу, уповноваженого державою ухвалювати обов'язкові для сторін рішення.

У чинному законодавстві України про працю не розкрито поняття «трудові спори». У сфері трудового права **трудові спори** – неврегульовані розбіжності між працівником (трудовим колективом) і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом з питань, пов'язаних із застосуванням норм трудового законодавства, правил внутрішнього розпорядку, колективних і трудових договорів, про які заявлено в орган, уповноважений розглядати трудові спори та приймати обов'язкові для сторін рішення. Трудові спори поділяються на:

- індивідуальні трудові спори;

- колективні.

Індивідуальні трудові спори розглядаються:

- комісіями з трудових спорів (КТС);
- районними (міськими) судами.

Комісії з трудових спорів:

- обираються загальними зборами (конференцією) трудового колективу з чисельністю працівників *не менше 15 чоловік*;
- звернення до КТС має відбуватися *протягом 3 місяців* з моменту, коли працівник дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права;
- КТС зобов'язана у *10-денний* строк з дня подання заяви розглянути заяву в присутності працівника або за його письмовою заявою;
- засідання КТС вважається правомочним, якщо на ньому присутні *не менше двох третин* обраних до її складу членів. Рішення приймається *більшістю голосів*. Копія рішення вручається працівникові у *3-денний* строк;
- рішення КТС підлягає виконанню власником або уповноваженим ним органом у *3-денний* строк після закінчення десяти днів, передбачених на його оскарження до суду.

Другою інстанцією у розгляді трудових спорів є *районні (міські) суди*. Водночас *безпосередньо в судах* розглядаються трудові спори:

- за заявами осіб у випадках, визначених законодавством;
- про відмову в прийомі на роботу деяких категорій працівників.

Працівник має право звернутися до суду:

- у *3-місячний термін* з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатись про порушення свого права;
- з питань про звільнення – у *місячний строк* з дня вручення йому копії наказу про звільнення або видачі трудової книжки;
- з питань виплати йому заробітної плати – строк *не обмежується*.

Для власника або уповноваженого ним органу з питань стягнення з працівника матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації, встановлюється строк *в 1 рік* з дня виявлення заподіяної працівником шкоди.

Розв'язання колективних трудових спорів регулюється **Законом України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)»**. **Колективний трудовий спір** – це розбіжності, які виникли між сторонами соціально-трудова відносин з приводу:

- встановлення нових або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту;
- укладення або зміни колективного трудового договору або угоди;
- виконання колективного договору, угоди або окремих їх положень;
- невиконання вимог законодавства про працю.

Сторонами колективного спору (конфлікту) є:

- *на виробничому рівні* – наймані працівники або профспілка та власник або уповноважений ним орган;
- *на галузевому та територіальному рівнях* – наймані працівники однієї або декількох галузей чи адміністративно-територіальних одиниць, а

також їх профспілка та власник, об'єднання власників чи уповноважений ними орган;

- на національному рівні – наймані працівники однієї чи декількох галузей та власники чи їх об'єднання.

Власник повинен розглянути вимоги найманих працівників і сповістити про своє рішення у *3-денний термін* з дня надходження вимог. Колективні трудові спори розглядаються:

- примирною комісією;

- трудовим арбітражем.

Примирна комісія створюється *сторонами конфлікту*:

- на виробничому рівні – у *3-денний строк*;

- на галузевому та територіальному рівнях – у *5-денний строк*;

- на національному рівні – у *10-денний строк* з моменту виникнення спору з рівним представництвом сторін.

Трудовий арбітраж створюється також *сторонами конфлікту* із залучених експертів та інших осіб у *3-денний строк* для розгляду спору по суті. Спір повинен бути розглянутим у *10-денний строк* з дня створення трудового арбітражу, але за рішенням більшості членів арбітражу цей термін може бути подовжено *до 20 днів*.

З метою сприяння поліпшенню трудових відносин та запобігання трудовим спорам, а також своєчасного їх розв'язання та посередництва у конфліктах у *1998 р.* була створена **Національна служба посередництва і примирення (НСПП)**, яка утворюється Президентом України і має свої відділення в Автономній Республіці Крим та всіх областях України.

Примирним органом, зусилля якого спрямовуються на вирішення конфліктів, мінімізацію їх негативних соціальних та економічних наслідків, є також **незалежний посередник** – визначена за спільним вибором сторін особа, яка сприяє встановленню взаємодії між сторонами, проведенню переговорів, бере участь у формуванні примирною комісією взаємоприйняттого рішення. Основною метою діяльності незалежного посередника є досягнення довіри сторін колективного трудового спору (конфлікту), встановлення співробітництва між сторонами колективного трудового спору (конфлікту), сприяння сторонам колективного трудового спору (конфлікту) в його вирішенні на взаємоприйнятних умовах. Діяльність незалежного посередника не може зазнавати втручання з боку будь-якого органу, організації, фізичної особи з метою перешкоджання веденню переговорів, спонукання незалежного посередника до нав'язування сторонам ухвалення певного рішення. Сфера діяльності кожного незалежного посередника (галузь права, економіки, напрями соціально-економічних відносин тощо) визначається за необхідності головою НСПП.

Крайнім засобом вирішення колективного трудового спору (конфлікту) є **страйк** – тимчасове колективне добровільне припинення роботи найманими працівниками з метою вирішення колективного трудового спору (конфлікту).

Питання і завдання для самоперевірки знань

1. Хто виступає суб'єктами трудових відносин?
2. Які суспільні відносини належать до відносин, тісно пов'язаних з трудовими?
3. Дайте визначення понять «колективний договір» і «колективна угода».
4. Назвіть істотні та факультативні умови трудового договору.
5. Які види робочого часу та його норми встановлено чинним законодавством?
6. Які види відпусток передбачено Законом України «Про відпустки»?
7. Які два види юридичної відповідальності застосовуються у трудовому праві України?
8. Що таке дисциплінарне стягнення?
9. У яких випадках підприємство стає суб'єктом матеріальної відповідальності?
10. Якими органами розглядаються індивідуальні й колективні трудові спори?

Глава 4. Основи житлового права

5.4.1. Житлове право України як комплексна галузь права.

5.4.2. Право громадян на житло у житловому фонді України та форми його реалізації.

5.4.3. Договір найму житлового приміщення.

5.4.4. Порядок приватизації державного житлового фонду.

5.4.5. Правовий статус об'єднань співвласників багатоквартирного будинку.

5.4.1. Житлове право України як комплексна галузь права

Житлова проблема в нашій країні залишається однією з найважливіших соціальних проблем, а вирішення житлового питання актуальне для більшості населення України. Тому важливо, що житлове право регулює не лише побудову житла за власний кошт, але й надання його безоплатно або за невисоку плату, що особливо актуально для працівників бюджетної сфери, пенсіонерів та молоді. Особливості правового регулювання житлових відносин в умовах ринкової економіки потребують з'ясування співвідношення житлового законодавства із цивільним, сімейним з використанням їх особливої сутності та змісту; особливостей врегулювання майнових та особистих немайнових відносин у житловій сфері, визначення специфіки суспільних відносин у житловій сфері; особливостей приватноправової системи охорони та захисту житлових прав і законних інтересів громадян; специфіки юридичного становища суб'єктів з управління житловим фондом; на засадах розмежування та поєднання приватно-правових та публічно-правових засад правового регулювання з метою забезпечення належного рівня захисту прав і законних інтересів людини.

Термін «житлове право» в юридичній літературі вживається в широкому та вузькому значенні. У вузькому значенні житлове право традиційно розглядається як частина цивільного права, яка врегульовує правові відносини, що виникають у процесі користування жилими приміщеннями. У широкому розумінні житлове право – це комплексна галузь, в якій об'єднані норми і правові інститути цивільного, адміністративного та інших галузей права. Більшість авторів вважає, що житлове право не є самостійною галуззю права нарівні з такими, наприклад, галузями права, як конституційне, адміністративне, цивільне, трудове тощо, обґрунтовуючи це тим, що житлове право запозичує методи правового регулювання, які застосовуються в інших «основних» галузях права. Так, наприклад, для відносин користування жилими приміщеннями характерним є цивільно-правовий метод регулювання (рівність сторін, їхня майнова самостійність); для відносин розподілу (надання) житла, управління житловим фондом, інших відносин організаційного та управлінського характеру – метод адміністративно-правового регулювання (метод влади – підпорядкованості).

Водночас житлове право не є механічною сукупністю різноманітних правових норм. У процесі кодифікації було досягнуто не просто систематизації правового матеріалу в житлових нормативно-правових актах, але й була здійснена переробка та збагачення змісту правових норм, усунуто прогалини в праві, введено в юридичну науку особливі нормативно-правові узагальнення (наприклад, поняття житлових правовідносин), що дозволило створити відносно самостійне комплексне правове утворення – «Житлове право», яке слід розглядати як повноцінну, хоча й специфічну галузь права.

Таким чином, **житлове право** – це комплексна галузь права, яка являє собою сукупність правових норм, що регулює суспільні відносини, пов'язані з володінням, користуванням та розпорядженням житлом. У найзагальнішому вигляді *предметом житлового права* є відносини, що виникають під час:

- передачі житлового фонду;
- переведення житлових будинків у нежитлові;
- забезпечення громадян квартирами;
- користування житловими приміщеннями в будинках житлового фонду;
- обміну оселями;
- приватизації житлового фонду;
- користування службовими квартирами та гуртожитками;
- виникнення та припинення права власності на житлові приміщення в будинках (квартирах) приватного житлового фонду;
- користування прибудинковою територією;
- виселення громадян.

Таким чином, житлове право *регулює правовідносини*, що виникають у процесі:

- реалізації права на житло;
- надання житлових приміщень у користування;
- управління житловим фондом;
- будівництва житла;
- виключення із житлового фонду приміщень, не придатних для проживання;
- розгляду житлових спорів тощо.

Житлове право є комплексною галуззю, яка прямо або опосередковано регулюється *нормами адміністративного, цивільного, господарського, кримінального та фінансового права*, а головним нормативно-правовим актом цієї галузі є **Житловий кодекс України**, прийнятий 30 червня 1983 р., який набрав чинності з 1 січня 1984 р. Він складається із **7 розділів (193 статей)**:

- **Розділ I. Загальні положення.**
- **Розділ II. Управління житловим фондом.**
- **Розділ III. Забезпечення громадян жилими приміщеннями. Користування жилими приміщеннями.**
- **Розділ IV. Забезпечення схоронності житлового фонду, його експлуатація та ремонт.**

- *Розділ V. Відповідальність за порушення житлового законодавства.*
- *Розділ VI. Вирішення житлових спорів.*
- *Розділ VII. Заключні положення.*

Окрім Житлового кодексу України, норми житлового права містять також закони України «*Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні*», «*Про приватизацію державного житлового фонду*», «*Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку*» та інші, а також численні підзаконні акти Кабінету Міністрів України, Президента України та спеціальних державних органів, що відають питаннями житла.

Сучасна нормативна база розвивається дуже стрімко й динамічно, що зумовлено необхідністю переходу від старої системи найму житла до нової, яка ґрунтується в основному на відносинах власності, властивих ринковій економіці.

5.4.2. Право громадян на житло у житловому фонді України та форми його реалізації

Житло – одна з основних матеріальних умов життя людини. Потреба людини в житлі виникає з моменту її народження, зберігається протягом усього життя і припиняється після смерті. Отже, задоволення потреби людини в житлі – дуже важливе соціальне завдання. Забезпеченість громадян певної країни житлом є одним з найконкретніших показників добробуту всього народу. Суб'єктивне право на житло – це можливість людини і громадянина мати житло у власності чи одержати його за договором найму з державного чи громадського фонду, користуватися житлом і вимагати від зобов'язаних суб'єктів забезпечення реалізації цього права в повному обсязі. Право на житло тісно пов'язане з обов'язками інших фізичних і юридичних осіб і державних органів щодо створення відповідних умов, охорони, захисту та відтворення житлових прав людини й громадянина. Конституція України покладає на державу обов'язок створювати умови, за яких кожен громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду.

Отже, **право на житло** – це забезпечена законом можливість людини мати приміщення для постійного або тимчасового проживання. Конституція України у ст. 47 закріплює за кожною людиною право на житло у житловому фонді України.

Житловий фонд України – це сукупність жилих будинків і жилих приміщень на всій території України, що визнані у встановленому порядку житлом, придатним для проживання громадян. Житловий фонд України складається з:

- *Державного житлового фонду* (до нього входять житлові будинки та житлові помешкання в інших будинках, що належать державі);
- *Громадського житлового фонду* (сукупності жилих будинків та інших жилих приміщень, що належать громадським кооперативним організаціям, їх об'єднанням, а також профспілковим та іншим громадським ор-

ганізаціям. Правовий режим громадського житлового фонду має багато спільних рис з правовим режимом державного житлового фонду. Така схожість пояснюється насамперед тим, що в період дії адміністративно-командних методів керівництва громадським житловим фондом практично розпоряджалися не самі власники (кооперативи та інші громадські організації), а державні та партійні органи міста, району, іншого адміністративно-територіального утворення. Тому необхідно визнати правильним те, що у житловому законодавстві України розмежовано правове регулювання громадського житлового фонду з правовим регулюванням державного житлового фонду шляхом наділення власників громадського житлового фонду самостійним правом розпоряджатися належними їм на праві власності жилими будинками);

- *Фонду житлово-будівельних кооперативів* (сукупності жилих будинків та інших жилих приміщень, що перебувають у власності житлово-будівельних кооперативів до моменту повної виплати його членами пайових внесків);

- *Приватного житлового фонду* (його становлять житлові будинки та квартири, що належать громадянам на правах приватної власності). До складу житлового фонду, який перебуває у власності громадян входять:

- індивідуальні жилі будинки;
- приватизовані квартири;
- побудовані й придбані квартири та будинки;
- квартири в будинках житлово-будівельних кооперативів, за які повністю виплачено пайові внески;
- квартири та будинки, набуті у власність громадянами з інших підстав, передбачених законодавством України.

Майже кожен з названих вище житлових фондів, своєю чергою, може поділятися на окремі складові частини з особливими правовими режимами. Так, наприклад, **у складі приватного житлового фонду** можна виокремити:

- *фонд, що перебуває у власності громадян;*
- *фонд, що перебуває у власності юридичних осіб.*

Оскільки державний житловий фонд може перебувати у віданні органів місцевого самоврядування та у віданні міністерств, державних комітетів і відомств, то **у складі державного житлового фонду** можна виокремити:

- *житловий фонд, який перебуває у віданні органів місцевого самоврядування;*
- *відомчий житловий фонд.*

Окрім того, останнім часом певного значення набуває поділ житлового фонду **залежно від призначення житлових приміщень** на:

- *житловий фонд соціального призначення* (жилі приміщення, які надаються громадянам, котрі потребують соціального захисту);
- *житловий фонд, який використовується на комерційних засадах, тобто з метою отримання прибутку.*

При цьому *елементами житлового фонду* є:

- *житловий будинок* – капітальна будівля (споруда), призначена для розташування в ній квартири або кімнати;

- *квартира* – призначене для цілорічного проживання людини відокремлене постійними стінами (ізольоване) приміщення з упорядженими житловими кімнатами, підсобними приміщеннями, окремим входом на сходову клітку, галерею, коридор або вулицю;

- *кімната* – відокремлена постійними стінами частина квартири.

До житлового фонду України *не входять* нежилі помешкання в житлових будинках, які призначені для торгових, побутових та інших потреб промислового характеру.

Таким чином, для житлового фонду України характерна множинність суб'єктів – власників окремих частин цього фонду, оскільки, крім держави в особі уповноважених нею органів та органів місцевого самоврядування, жилі будинки та приміщення можуть перебувати у власності окремих юридичних осіб – житлово-будівельних кооперативів, господарських товариств, громадських та інших організацій, а також громадян.

Право на житло може бути реалізовано у таких формах:

- *будівництво житла*. Ця форма реалізації права на житло має два варіанти:

- будівництво приватного житлового будинку;

- вступ до житлово-будівельного кооперативу;

- *придбання житла у власність*, яке можливе:

- шляхом укладання договору купівлі-продажу;

- через приватизацію житлового приміщення, що належить державі або органам місцевого самоврядування;

- *оренда (наймання) житла*;

- *надання житла* безкоштовно або за доступну для незаможних плату державою чи органами місцевого самоврядування.

Оскільки держава зобов'язана створити умови, за яких кожен громадянин матиме можливість побудувати, придбати або орендувати житло, саме вона визначає принципи та коло осіб, які мають право на отримання житла.

Головними *принципами* забезпечення громадян України житловою площею є:

- *законність* – установлення єдиного порядку квартирної обліку та надання житлової площі;

- *гарантованість* – обов'язковість забезпечення громадян житловою площею у порядку черги;

- *гласність* – вільний доступ громадян до ознайомлення з роботою державних органів виконавчої влади з питань квартирної обліку.

Право на отримання житла мають:

- громадяни України;

- які досягли *18-річного* віку;

- неповнолітні, які уклали шлюб або влаштувалися на роботу в установленому законом порядку.

Облік громадян, які потребують поліпшення житлових умов, здійснюється:

- за місцем проживання (у відповідних виконкомах);
- за місцем роботи (на підприємстві, в установі або організації, які мають власний житловий фонд).

Важливою гарантією права на житло є положення Конституції України, відповідно до якого ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше, ніж на підставі закону за рішенням суду.

5.4.3. Договір найму житлового приміщення

Користування житлом не власниками забезпечується нормами, що визначають договір найму, сутність якого не змінюється залежно від того, чи є цей договір соціального або комерційного найму, головна його мета – надання житла у користування. **Договір найму житлового приміщення** – це угода, за якою наймодавець зобов'язується надати наймачеві за плату житлове приміщення, а наймач зобов'язується користуватися житловим приміщенням за призначенням і вчасно сплачувати за користування житлом. За юридичною характеристикою цей договір:

- *двосторонній* (тому що певні права та обов'язки має як наймодавець, так і наймач);
- *оплатний* (оскільки житло надається наймачеві за грошову плату на користь наймодавця);
- *казуальний або реальний* (згідно з Цивільним кодексом України).

Предметом договору найму житлового приміщення є помешкання, придбане для постійного проживання в ньому. **Не може бути предметом** даного договору кімната, що має з іншою спільний хід, чи частина кімнати, підсобні приміщення, а також приміщення, які, хоча і є ізольованими, за розміром менші за встановлений для надання одній особі (13,65 кв. метрів житлової площі, але не менше рівня середньої забезпеченості громадян житловою площею в цьому населеному пункті. Хоча останнім часом застосовується норма загальної житлової площі з розрахунку 21 кв. метр). Крім того, під час надання житлового приміщення не припускається заселення однієї кімнати особами різної статі *старше 9 років, окрім подружжя*.

Сторонами договору найму житлового приміщення можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. Але якщо наймачем є юридична особа, то вона може використовувати житло лише для проживання в ньому фізичних осіб.

Розмір плати за користування житлом устанавлюється договором, але якщо законом устанавлено максимальний її розмір, то плата, визначена договором, не може його перевищувати. **Строк внесення плати** також устанавлюється договором, але якщо цього не зроблено, то наймач повинен вносити її *щомісяця*.

Договір найму житлового приміщення в будинках державного або громадського фонду укладається у письмовій формі на підставі ордеру. **Ордер на жиле приміщення** – це адміністративний акт індивідуального

характеру, виданий виконкомом місцевої ради, який надає зазначеній у ньому особі та членам її сім'ї право на вселення до зазначеної в акті квартири. В ордері вказується: кому і якою радою він виданий, склад сім'ї особи, якій надається житло, його площа та адреса, дата і номер рішення виконкому про надання даному громадянину житла, дата видачі ордеру. Ордер є дійсним *протягом 30 днів* з дати його видачі. Якщо ордер видано з порушенням законодавства (наприклад, громадянин повідомив неправдиві відомості про потребу в поліпшенні житлових умов або посадова особа під час вирішення питання про надання житла вчинила неправомірні дії), він може бути визнаний судом недійсним.

Важливою складовою змісту договору найму жилого приміщення є визначення **прав та обов'язків сторін**. Зокрема, **наймодавець зобов'язаний:**

- здійснювати обслуговування будинку, забезпечувати роботу технічного обладнання відповідно до встановлених вимог;
- забезпечувати надання комунальних послуг;
- на час проведення капітального ремонту або реконструкції будинку, які потребують відселення осіб, що проживають у ньому, надати наймачу і членам його сім'ї інше житло, не розриваючи при цьому договору найму житла, що ремонтується або реконструюється;
- своєчасно проводити підготовку житлового будинку та його технічного обладнання до експлуатації в осінньо-зимовий період;
- доводити наймачеві встановлені тарифи на житлово-комунальні послуги та розміри щомісячних платежів за них.

Наймач зобов'язаний:

- використовувати житло за призначенням;
- дотримуватися Правил користування приміщеннями жилих будинків і прибудинковими територіями, своєчасно вживати заходів з усунення виявлених у квартирі несправностей;
- не допускати самовільного перепланування квартир, руйнування конструкцій будинку, заміни та перестановки технічного обладнання квартири;
- забезпечувати цілісність пломб приладів обліку води, тепла та газу, не допускати самовільного втручання в роботу цих приладів;
- у встановлені терміни сплачувати квартирну плату і плату за комунальні послуги, економно використовувати воду, газ, електричну і теплову енергію;
- дотримуватися правил пожежної та газової безпеки;
- допускати у квартиру та інші займані наймачем приміщення для огляду елементів жилого будинку та його обладнання, перевірки показань засобів обліку в денний час, а в разі аварій і в нічний час працівників підприємств з обслуговування житлового фонду за наявності у них відповідних посвідчень;
- у разі виїзду разом із членами сім'ї з житла звільнити і здати його наймачеві в належному технічному і санітарному стані;
- відшкодовувати збитки, завдані жилому приміщенню або майну інших мешканців будинку ним або членами його сім'ї.

Наймодавець має право:

- вимагати від наймача дотримання Правил користування приміщеннями жилих будинків і прибудинковими територіями та своєчасного внесення ним плати за житлово-комунальні послуги;
- у разі відмови наймача від переселення в інше жите приміщення на період капітального ремонту або реконструкції будинку вимагати переселення його в судовому порядку;
- вживати всіх необхідних заходів для відселення наймача та членів його сім'ї, якщо будинок (жале приміщення) загрожує обвалом;
- вимагати в судовому порядку виселення наймача, членів його сім'ї або інших осіб, які проживають разом з ним, без надання іншого житла, якщо вони систематично псують чи руйнують приміщення або використовують його не за призначенням, або створюють неможливі умови для спільного проживання з ними інших мешканців будинку;
- на вхід до займаного житла для огляду елементів жилого будинку та його обладнання і перевірки показань приладів обліку води, тепла та газу.

Наймач має право:

- вселяти відповідно до законодавства в займане ним житло інших осіб;
 - проводити в установленому порядку обмін займаного житла на інше;
 - здавати в піднайом за згодою членів сім'ї, що проживають разом з ним, жале приміщення відповідно до законодавства;
 - бронювати в установлених законодавством випадках житло з отриманням охоронного свідоцтва;
 - на збереження жилого приміщення у разі тимчасової відсутності його та членів його сім'ї на підставах і в межах строків, передбачених законодавством;
 - вимагати від наймодавця, згідно із законодавством, виконання покладених на нього обов'язків. У разі невиконання наймодавцем обов'язків щодо ремонту наданого в наймання житла у випадках, викликаних нагальною потребою, провести ремонт і стягнути з наймодавця вартість ремонту або зарахувати її в рахунок наступних платежів;
 - за наявності відповідних умов у членів сім'ї наймача вимагати розділу особового рахунка і переукладення договору найму з членами сім'ї наймача;
 - приватизувати займане житло відповідно до законодавства.
- Дія договору найму житлового приміщення може бути припинена:***
- за згодою сторін і неповнолітніх членів сім'ї наймача, включених до договору найму житла;
 - після закінчення строку дії договору, якщо його було укладено на певний строк, у разі якщо не надійшло письмового звернення щодо продовження цього строку;
 - у разі приватизації наймачем займаного житла чи придбання у власність;
 - у разі смерті наймача.

Дострокове розірвання договору найму житлового приміщення допускається за рішенням суду на вимогу наймодавця у разі:

- невнесення наймачем плати за житло *за 6 місяців*, якщо договором не встановлений більш тривалий строк, а в разі короткострокового найму – *понад 2 роки*;

- руйнування або псування житла наймачем або іншими особами, за дії яких він відповідає;

- необхідності використання житла для проживання самого наймодавця та членів його сім'ї. Наймодавець повинен попередити наймача про розірвання договору *не пізніше ніж за 2 місяці*;

- використання життя не за призначенням. Якщо наймач житла або інші особи, за дії яких він відповідає, використовують житло не за призначенням або систематично порушують права та інтереси сусідів, наймодавець може попередити наймача про необхідність усунення цих порушень. Якщо ж наймач або інші особи, за дії яких він відповідає, після попередження продовжують використовувати житло не за призначенням або порушувати права та інтереси сусідів, наймодавець має право вимагати розірвання договору найму житлового приміщення.

5.4.4. Порядок приватизації державного житлового фонду

Приватизація державного житлового фонду має за мету створення умов для здійснення права громадян на вільний вибір способу задоволення їхніх потреб у житлі, залучення значної кількості громадян до участі в отриманні та збереженні наявного житла і формування ринкових відносин у цій сфері. Приватизація житла здійснюється на підставі **Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду»**. Відповідно до Закону, приватизація державного житлового фонду – це відчуження квартири (будинків) та інших житлових приміщень, а також належних до них господарських приміщень і споруд (підвалів, сараїв тощо) державного житлового фонду на користь громадян України.

Об'єктами приватизації є жилі приміщення, що перебувають у державному житловому фонді. Це:

- квартири багатоповерхових будинків та одноквартирні будинки, що використовуються громадянами на умовах найму;

- незаселені квартири, частини будинків, одноквартирні будинки після закінчення їх будівництва, реконструкції, ремонту і поточного звільнення.

Не підлягають приватизації:

- квартири-музеї;

- квартири (будинки), розташовані на території закритих військових поселень, підприємств, установ та організацій, природних та біосферних заповідників, національних парків, ботанічних садів, дендрологічних, зоологічних, регіональних ландшафтних парків, парків – пам'яток садово-паркового мистецтва, історико-культурних заповідників, музеїв-заповідників;

- кімнати у гуртожитках;

- квартири (будинки), що перебувають в аварійному стані;
- квартири (кімнати, будинки), зараховані у встановленому законом порядку до службових;
- квартири (будинки), розташовані в зоні безумовного (обов'язкового) відселення, забрудненій внаслідок Чорнобильської АЕС.

Законом передбачено такі **способи приватизації**:

- безоплатна передача громадянам квартир (будинків) з розрахунку санітарної норми *21 кв. м загальної площі* на кожного члена сім'ї та додатково *10 кв. м* на сім'ю;
- продаж надлишків загальної житлової площі квартир (будинків) громадянам України, які проживають у них або перебувають у черзі осіб, що потребують поліпшення житлових умов.

Незалежно від розміру безоплатно передаються у власність громадян такі приміщення:

- однокімнатні квартири;
- квартири (будинки), отримані у випадку відселення, якщо за них не отримана грошова компенсація;
- квартири (будинки), в яких проживають громадяни, що постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС;
- квартири (будинки), в яких проживають громадяни – Герої Радянського Союзу, Соціалістичної Праці, нагороджені орденом Слави всіх трьох ступенів, ветерани Великої Вітчизняної війни, інваліди I та II груп, ветерани праці та Збройних Сил;
- квартири (будинки), в яких проживають сім'ї загиблих під час виконання державних обов'язків та на виробництві;
- квартири (будинки), в яких проживають військовослужбовці;
- квартири (будинки), в яких проживають багатодітні сім'ї.

Кожен громадянин має право приватизувати займане ним житло безкоштовно або з частковою доплатою *тільки один раз*.

Оплата вартості приватизованого житла може проводитись громадянами в розстрочку *на 10 років* за умови внесення первинного внеску в розмірі *не менше 10 відсотків суми*, що підлягає виплати. При цьому громадянин дає органу приватизації письмове зобов'язання про погашення суми вартості, що залишається несплаченою. Власник приватизованого житла має право розпорядитися майном на свій розсуд. Він може продати, подарувати, заповісти, здати в оренду, обміняти, закласти, укласти будь-які інші угоди, які не заборонені законом.

У приватизації **може бути відмовлено громадянам, які:**

- проживають у гуртожитках *менше ніж 5 років*, без правових підстав;
- проживають у гуртожитках, призначених для тимчасового проживання, у зв'язку з навчанням, перенавчанням чи підвищенням кваліфікації у навчальних закладах та у зв'язку з роботою (службою) за контрактом;
- мешкають у спеціальних гуртожитках, призначених для тимчасового проживання осіб, які відбували покарання у вигляді обмеження волі або

позбавлення волі й потребують поліпшення житлових умов або жила площа яких тимчасово заселена, або яким немає можливості повернути колишнє жила приміщення;

- потребують медичної допомоги у зв'язку із захворюванням на туберкульоз;

- проживають у гуртожитках, що мають статус соціальних на день набрання сили Законом України «Про забезпечення реалізації житлових прав мешканців гуртожитків».

Спори, що виникають під час приватизації квартир (будинків) державного житлового фонду, вирішуються в порядку цивільного судочинства.

5.4.5. Правовий статус об'єднань співвласників багатоквартирного будинку

Особливою формою самоорганізації жителів багатоквартирних будинків є **об'єднання співвласників багатоквартирного будинку**, яке створюється для забезпечення і захисту прав його членів та дотримання їхніх обов'язків, належного утримання та використання неподільного і загально-го майна, забезпечення своєчасного надходження коштів для сплати всіх платежів, передбачених законодавством і статутними документами. Основна його діяльність полягає у здійсненні *функцій*, що забезпечують реалізацію прав власників приміщень на володіння та користування спільним майном членів об'єднання, належне утримання будинку та прибудинкової території, а також сприяння членам об'єднання в отриманні житлово-комунальних та інших послуг належної якості за обґрунтованими цінами. Об'єднання співвласників багатоквартирного будинку є *неприбутковою організацією*, відповідає за своїми зобов'язаннями коштами і майном об'єднання, від свого імені набуває майнових і немайнових прав та обов'язків, виступає позивачем та відповідачем у суді. Об'єднання співвласників багатоквартирного будинку може бути створене в будинку будь-якої форми власності з числа тих, хто приватизував або придбав квартиру, а також власника будинку або його уповноваженої особи, власників жилих приміщень, а також власників нежилих приміщень. *Членом* об'єднання співвласників багатоквартирного будинку може бути фізична чи юридична особа, яка є власником квартири (квартир) або приміщення (приміщень) у багатоквартирному будинку. Членство в об'єднанні є добровільним і може набуватись одночасно зі створенням об'єднання під час проведення установчих зборів, а також індивідуально, на основі письмової заяви, в будь-який момент його існування. Воно припиняється на підставі поданої письмової заяви власника приміщення або з інших підстав відповідно до статуту об'єднання. *Органами управління* об'єднання співвласників багатоквартирного будинку є:

- загальні збори його членів (вищий орган управління);
- правління (виконавчий орган, підзвітний зборам);
- ревізійна комісія об'єднання (вона створюється для здійснення контролю за фінансово-господарською діяльністю правління).

Об'єднання після набуття статусу юридичної особи *може*:

- прийняти на власний баланс весь житловий комплекс;
- за договором з попереднім власником залишити його балансоутримувачем усього житлового комплексу або його частини;
- укласти договір з будь-якою юридичною особою, статут якої передбачає можливість здійснення такої діяльності, про передачу їй на баланс усього житлового комплексу або його частини.

Об'єднання співвласників багатоквартирного будинку має **спільну власність**, яка складається з неподільного та загального майна. **Неподільне майно** перебуває у спільній сумісній власності співвласників багатоквартирного будинку і не підлягає відчуженню. **Загальне ж майно** перебуває у спільній частковій власності співвласників багатоквартирного будинку. **Управління** неподільним та загальним майном житлового комплексу здійснює **управитель** шляхом:

- належної експлуатації житлового комплексу та забезпечення відповідних умов користування власним, неподільним та загальним майном власників;
- накопичення необхідних коштів на проведення поточних та капітальних ремонтів;
- отримання відшкодування від винної особи за збитки, заподіяні майну, яке перебуває у нього на балансі, або своєчасного звернення до суду щодо відшкодування збитків у примусовому порядку.

Відносини власників приміщень *і управителя* регулюються договором між ними, який укладається на основі типового договору, форму якого затверджує спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань містобудування та житлової політики. У разі передачі частини функцій з управління неподільним та загальним майном житлового комплексу юридичній особі між власником приміщення і цією юридичною особою укладається окремий договір.

Власник – член об'єднання *має право*:

- брати участь в управлінні об'єднанням;
- обирати й бути обраним до складу його статутних органів;
- знайомитися з протоколами загальних зборів та робити з них виписки;
- одержувати в установленому порядку інформацію про діяльність об'єднання;
- вимагати від статутних органів захисту своїх прав та дотримання членами об'єднання правил добросусідства;
- вийти в установленому статутом порядку з об'єднання;
- одержувати в установленому статутом порядку інформацію про діяльність асоціації.

Власник – член об'єднання *зобов'язаний*:

- виконувати вимоги статуту об'єднання;
- виконувати рішення статутних органів, прийняті у межах їхніх повноважень;
- використовувати приміщення за призначенням;

- забезпечувати збереження приміщень, брати участь у проведенні їх ремонту;
- забезпечувати дотримання вимог житлового і містобудівного законодавства;
- дотримуватися вимог правил утримання жилого будинку і прибудинкової території, правил пожежної безпеки, санітарних норм;
- своєчасно і в повному обсязі сплачувати належні платежі;
- відшкодовувати за власний рахунок і в повному обсязі збитки, заподіяні майну інших власників;
- виконувати передбачені статутними документами обов'язки перед об'єднанням;
- запобігати псуванню неподільного та загального майна, інформувати органи управління об'єднання про пошкодження та вихід з ладу технічного обладнання;
- підтримувати чистоту в місцях загального користування і тишу в нічний час (з 23 до 7 годин).

Об'єднання співвласників багатоквартирного будинку *має право* шляхом скликання загальних зборів:

- створювати органи управління та визначати умови їх діяльності та оплати;
- приймати рішення щодо надходження та витрат коштів об'єднання;
- визначати порядок утримання, експлуатації та ремонту неподільного і загального майна;
- давати згоду на укладення договорів на виконання робіт і надання послуг для об'єднання;
- встановлювати розміри платежів, зборів і внесків членів об'єднання, а також відрахувань до резервного і ремонтного фондів;
- виключати зі свого складу членів об'єднання, які не виконують своїх обов'язків;
- брати на баланс майно об'єднання;
- здійснювати необхідну господарську діяльність у порядку, визначеному законом;
- стати засновником асоціації.

Об'єднання співвласників багатоквартирного будинку *зобов'язане*:

- забезпечувати належний санітарний, протипожежний і технічний стан неподільного та загального майна, що належить членам об'єднання;
- звітувати загальним зборам про виконання кошторису об'єднання за рік;
- забезпечувати виконання вимог статуту об'єднання;
- виконувати свої договірні зобов'язання;
- забезпечувати дотримання інтересів усіх членів об'єднання або асоціації під час установлення умов і порядку володіння, користування і розпорядження спільною власністю, розподілу між членами об'єднання або асоціації витрат на експлуатацію та ремонт неподільного й загального майна;

- припиняти дії третіх осіб, що ускладнюють або перешкоджають реалізації прав володіння, користування і розпорядження неподільним та загальним майном членами об'єднання;

- у випадках, передбачених законодавством, статутом об'єднання, асоціації, представляти інтереси членів об'єднання, асоціації відповідно до наданих повноважень у відносинах з третіми особами.

Об'єднання вважається **припиненим** з дня внесення про це відповідного запису до Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців. Воно також може бути **ліквідовано** в разі:

- фізичного знищення або руйнування житлового комплексу, яке унеможливує його відновлення або ремонт;

- відчуження житлового комплексу за рішенням суду;

- придбання однією особою всіх приміщень у житловому комплексі;

- прийняття членами об'єднання рішення про його ліквідацію;

- прийняття судом рішення про ліквідацію об'єднання.

Питання і завдання для самоперевірки знань

1. Які відносини становлять предмет житлового права?
2. З яких елементів складається житловий фонд України?
3. У яких формах може бути реалізоване право на житло?
4. Що є предметом договору найму житлового приміщення?
5. Назвіть обов'язки наймача і наймодавця.
6. Назвіть права наймача і наймодавця.
7. На яких підставах договір найму житлового приміщення може бути розірваним?
8. Які об'єкти не підлягають приватизації?
9. Які приміщення незалежно від розміру під час приватизації безоплатно передаються у власність громадян?
10. Розкрийте правовий статус об'єднань власників багатоквартирних будинків.

Глава 5. Основи адміністративного права

5.5.1. Поняття, предмет, метод, система і джерела адміністративного права.

5.5.2. Суб'єкти адміністративного права.

5.5.3. Публічне управління: поняття, риси, суб'єкти, форми і методи. Адміністративний примус.

5.5.4. Державна служба і служба в органах місцевого самоврядування (муніципальна служба) в Україні.

5.5.5. Адміністративне правопорушення (проступок). Адміністративна відповідальність. Адміністративні стягнення.

5.5.1. Поняття, предмет, метод, система і джерела адміністративного права

У механізмі правового регулювання адміністративному праву належить особливе місце, оскільки воно виступає необхідним і важливим інструментом управління соціальними процесами в суспільстві. Не існує такої галузі публічного або громадського життя, яка б не регулювалась адміністративним правом. Норми цієї галузі регулюють діяльність органів виконавчої влади всіх рівнів, органів місцевого самоврядування, державних і недержавних підприємств, установ і організацій. Їх вплив також постійно відчуває на собі кожна людина.

Таким чином, **адміністративне право** – це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини, що виникають у сфері публічно-управлінської діяльності органів виконавчої влади всіх рівнів, а також органів місцевого самоврядування.

Адміністративне право має власні предмет і метод правового регулювання. Його **предметом** виступають суспільні відносини, що виникають, змінюються і припиняються у сфері публічного управління. Їх особливості полягають в тому, що:

- вони виникають у результаті публічної владно-управлінської діяльності;
- суб'єктами таких відносин є виконавчо-розпорядчий орган;
- вони захищені правовими засобами, в тому числі примусовими.

Метод адміністративного права складається з трьох елементів:

- **приписів** – покладання прямого юридичного обов'язку чинити певні дії за передбачених правовою нормою умов;
- **заборон** – покладання прямого юридичного обов'язку не чинити певних дій за передбачених правовою нормою умов;
- **дозволів** чинити певні дії або утриматися від їх учинення за власним бажанням.

Адміністративне право має власну **систему**, яка характеризує внутрішню будову цієї галузі. За загальноприйнятою в теорії права тенденцією адміністративне право складається з двох частин: загальної та особливої.

Кожна з них містить певні адміністративно-правові інститути. Так, до складу *загальної частини* входять інститути:

- адміністративно-правового статусу суб'єктів адміністративного права;
- форм і методів публічного управління;
- державної служби і служби в органах місцевого самоврядування;
- способів забезпечення законності й дисципліни в публічному управлінні;
- адміністративного примусу;
- адміністративної відповідальності;
- адміністративного процесу.

Особливу ж частину становлять інститути адміністративно-правового забезпечення управління:

- *економічною сферою* (державною регуляторною політикою, бюджетною діяльністю, фінансами, кредитуванням, митною справою, агропромисловим комплексом, транспортом і дорожнім господарством, охороною і використанням природних ресурсів);

- *соціально-культурною сферою* (освітою, наукою, спортом, охороною здоров'я, культурою і мистецтвом, соціальним захистом населення, фізичною культурою та туризмом);

- *адміністративно-політичною сферою* (національною безпекою, обороною, внутрішніми справами, юстицією та зовнішніми зносинами).

Джерелами адміністративного права є правові форми вираження адміністративно-правових норм. Знання джерел адміністративного права для практики його застосування має надзвичайне значення, оскільки порівняно з іншими галузями права адміністративне право не має окремої кодифікації. Той факт, що адміністративне право регулює значну кількість суспільних відносин різноманітного обсягу, зумовлює численність його джерел. Воно становить сукупність численних правових приписів, які видаються органами і законодавчої, і виконавчої влади, і виконавчими органами місцевого самоврядування.

У системі джерел адміністративного можна виокремити такі:

- *Конституція України*. Для адміністративного права вона має установчий характер, оскільки містить приписи, вихідні для даної галузі;

- **Кодекс України про адміністративні правопорушення** від 7 грудня 1984 р. Він складається з **5 розділів (212 статей)**:

- **Розділ I. Загальні положення.**

- **Розділ II. Адміністративні правопорушення й адміністративна відповідальність.**

- **Розділ III. Органи, уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення.**

- **Розділ IV. Проведення у справах про адміністративні правопорушення.**

- **Розділ V. Виконання постанов про накладення адміністративних стягнень;**

- **Кодекс адміністративного судочинства України** від 6 липня 2005 р. (15 грудня 2017 р. Кодекс був викладений у новій редакції). Він складається із **7 розділів (391 статті)**:

- *Розділ 1. Загальні положення.*
- *Розділ 2. Організація адміністративного судочинства.*
- *Розділ 3. Проведення в суді першої інстанції.*
- *Розділ 4. Перегляд судових рішень.*
- *Розділ 5. Процесуальні питання, пов'язані з виконанням судових рішень в адміністративних справах.*
- *Розділ 6. Заходи процесуального примусу.*
- *Розділ 7. Відновлення втраченого судового провадження в адміністративній справі;*
- *інші кодекси України (наприклад, Митний кодекс України);*
- *закони України («Про державну службу», «Про звернення громадян», «Про місцеве самоврядування в Україні» тощо);*
- *постанови Верховної Ради України;*
- *укази та розпорядження Президента України;*
- *постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, рішення Ради міністрів Автономної Республіки Крим;*
- *міжнародні договори і міжурядові угоди (ратифіковані Верховною Радою України) та виконавчі приписи до них;*
- *акти центральних органів виконавчої влади України та Автономної Республіки Крим;*
- *акти місцевих державних адміністрацій;*
- *рішення і розпорядження рад та виконавчих органів місцевого самоврядування.*

Значення джерел адміністративного права полягає в тому, що вони:

- є засобом зовнішнього оформлення адміністративно-правових норм;
- засвідчують загальнообов'язковість норм адміністративного права;
- є засобами і формою вираження та закріплення публічної волі народу України через делегування її парламентаріям та суб'єктам публічної адміністрації.

5.5.2. Суб'єкти адміністративного права

Під **суб'єктами адміністративного права** слід розуміти тих учасників адміністративно-правових відносин (юридичних чи фізичних осіб), які наділяються певним обсягом повноважень у сфері публічного управління та здатні реалізовувати надані їм права і виконувати покладені на них обов'язки. До **ознак** суб'єктів адміністративного права належать їх:

- зовнішня відокремленість;
- персоніфікація у суспільних відносинах управлінського типу;
- здатність виражати і здійснювати або персоніфіковану волю у відносинах з державою, або державну волю у процесі адміністративно-правового регулювання суспільних відносин.

Той, кому властиві всі ці ознаки, набуває статусу суб'єкта адміністративного права лише в тому випадку, якщо держава за допомогою адміністративно-правових норм робить його носієм прав і обов'язків, що реалізуються останнім у сфері державного управління. Таким чином, зазначені ознаки створюють комплекс передумов, які свідчать про потенційну можливість бути суб'єктом, а адміністративно-правові норми, використовуючи ці передумови, по-перше, створюють суб'єкт, а по-друге, визначають його місце і роль у сфері державного управління. До першої групи належать норми, спільні для всіх суб'єктів адміністративного права (наприклад, норми про звернення до органів влади з пропозиціями), а до другої – норми, що реалізуються тільки певними суб'єктами (зокрема, норми, які визначають права податкової міліції).

Потенційна здатність мати права й обов'язки у сфері публічного управління, реалізовувати надані права й обов'язки у сфері публічного управління, а також наявність суб'єктивних прав у сфері публічного управління формують адміністративно-правовий статус суб'єкта і є складовими правосуб'єктності. Адміністративне право наділяє правосуб'єктністю велике коло учасників, про що свідчить значна кількість управлінських відносин у суспільстві, а система суб'єктів адміністративного права складніша, ніж системи суб'єктів будь-якої іншої галузі права. Суб'єктами адміністративного права є і органи державної влади, і внутрішні частини їх апарату, і органи громадських організацій, і адміністрації підприємств, установ і організацій, і виконавчо-розпорядчі структури органів місцевого самоврядування. Суб'єктами треба визнати і структурні частини підприємств, установ та організацій, такі, як, наприклад, факультет, цех або відділення у лікарні. До кола суб'єктів адміністративного права належать і громадяни, і особи без громадянства, і іноземні громадяни, щоправда, при цьому їхнє правове становище неоднакове. Суб'єктами адміністративного права є також суди й органи прокуратури, оскільки на них покладається обов'язок забезпечення дотримання багатьох загальнообов'язкових норм і правил.

Таким чином, для адміністративного права характерна наявність значної кількості суб'єктів з різними повноваженнями і структурою, що зумовило існування кількох варіантів їх класифікації. Суб'єкти адміністративного права можна поділити залежно від належності до державних структур (державні організації та їх представники й недержавні організації та їх представники) на суб'єктів колективних та індивідуальних, фізичних та юридичних осіб тощо. За місцем суб'єкта адміністративного права у публічно-правовій ієрархічній структурі до основних носіїв адміністративної правосуб'єктності у сфері державного управління слід зарахувати:

- **Президента України**, який є главою держави. Такий правовий статус зумовлює його повноваження щодо кожної з гілок влади, в тому числі виконавчої;

- **органи виконавчої влади.** Вони посідають особливе місце серед інших суб'єктів, оскільки:

- є основними функціонально-галузевими носіями виконавчої влади в державі;

- є найважливішою складовою органів публічного управління і державного апарату в цілому;

- вони об'єднані єдиним керівництвом і підпорядкуванням, унаслідок чого діють узгоджено і цілеспрямовано;

- кожен з органів даної системи наділений державою специфічною компетенцією у сфері публічного управління;

- система органів виконавчої влади справляє регулювальний вплив на всі сфери державного і суспільного життя;

- в рамках своєї компетенції органи виконавчої влади самостійні в організаційному та функціональному аспектах;

- вони здійснюють специфічний вид діяльності, яка за своїм юридичним змістом є виконавчо-розпорядчою;

- **державних службовців** – співробітників державного органу, які перебувають на службі в державі і виконують її завдання і функції. Саме вони є останньою ланкою державного управлінського механізму, через яку реалізується виконавча влада і втілюються в життя державні вимоги та управлінські рішення;

- **громадян України, іноземців та осіб без громадянства**, які виступають як приватні особи, реалізуючи свої особисті права і обов'язки у сфері державного управління. При цьому дана група суб'єктів адміністративного права має різний обсяг правосуб'єктності. Зокрема, адміністративна правомочність іноземців вужча за правомочність громадян України. Так, для них встановлено обмеження щодо реалізації права на працю, вони не можуть обиратись до державних органів, призначатись на певні посади. На них не покладається обов'язок проходження служби. Обмеження адміністративної правомочності іноземців може бути викликано і введенням відповідною державою обмеження прав і свобод для громадян України. В цьому випадку Кабінет Міністрів України може прийняти відповідне рішення;

- **органи місцевого самоврядування.** Вітчизняне законодавство встановило такі групи повноважень органів місцевого самоврядування у сфері державного управління:

- **контрольні** (заслуховування повідомлень керівників органів внутрішніх справ про їхню діяльність щодо охорони громадського порядку на відповідній території тощо);

- **організаційні** (прийняття рішень щодо організації проведення референдумів та виборів органів державної влади, сприяння діяльності суду, прокуратури, юстиції, служби безпеки, внутрішніх справ та адвокатури тощо);

- **забезпечувальні:**

- у сфері захисту прав і свобод людини (у межах наданих повноважень забезпечення доступності й безоплатності освіти і медичного обслуговування на відповідній території);

- у сфері забезпечення законності, громадської, національної безпеки та оборони (забезпечення організації та контролю прикордонної і прибережної торгівлі тощо);

- *дозвільно-реєстраційні* (видача ордерів на заселення жилої площі в будинках державних і комунальних організацій, статистичний облік громадян, які постійно або тимчасово проживають на відповідній території);

- *громадські об'єднання*. Конституція України визначила, що громадяни України для здійснення та захисту своїх прав і свобод, а також задоволення політичних, економічних, культурних та інших інтересів мають право на об'єднання в громадські організації або громадські спілки. При цьому адміністративно-правовий статус цих формувань відрізняється від адміністративно-правового статусу державних структур тим, що у відносинах з іншими суб'єктами права і між собою вони виступають виключно від власного імені, не маючи владних повноважень.

5.5.3. Публічне управління: поняття, риси, суб'єкти, форми і методи. Адміністративний примус

Адміністративне право цілком закономірно трактувати як «право управлінське», оскільки воно виступає регулятором саме управлінських відносин. І навіть сам термін «адміністрація» в перекладі з латинської мови означає «управління». В юридичній науці традиційно прийнято розрізняти три види управління: технічне (управління технікою, технологічними процесами та машинами), біологічне (управління процесом життєдіяльності живих організмів) та соціальне (вплив одних людей на інших з метою впорядкування соціально важливих процесів, забезпечення стійкого розвитку соціальної системи). За змістом структурних елементів, управлінських взаємозв'язків та взаємообумовленостей найскладнішим визнається соціальне управління, одним з видів якого є управління публічне.

Отже, **публічне управління** – це організаційна, юридично-владна діяльність органів виконавчої влади, яка ґрунтується на законі й виявляється у безпосередньому керівництві соціально-політичним, соціально-культурним та господарським будівництвом. Специфічними **рисами** публічного управління є його загальнодержавний, підзаконний, юридично-владний, розпорядчий характер, організаційний зміст, цілеспрямованість і постійна основа та безперервність.

Публічне управління здійснюється спеціально уповноваженими на це виконавчо-розпорядчими органами держави (**суб'єктами публічного управління**), до яких належать:

- Кабінет Міністрів України;
- міністерства та інші центральні органи виконавчої влади;
- місцеві державні організації.

Публічне управління виявляється у таких **формах**:

- *правових*:

- видання нормативних актів публічного управління (ними встановлюються загальні правила поведінки, які регламентують однотипні суспільні

відносини у певних галузях і призначені для довгострокового та багаторазового застосування);

- видання індивідуальних актів публічного управління, що вирішують конкретні питання і спрямовані на одноразове застосування щодо конкретних випадків і ситуацій);

- укладання адміністративних договорів – визначених актами адміністративного права угод сторін, одна з яких є носієм публічно-владних повноважень щодо інших;

- здійснення юридично значущих дій (державна реєстрація, видання офіційних документів, ліцензування, складання адміністративного протоколу тощо);

- **неправових**. До них належать:

- проведення організаційних заходів (нарад, прес-конференцій тощо);

- здійснення матеріально-технічних операцій (діловодство, аналіз інформації, оформлення тощо).

Здійснення управлінських функцій держави, забезпечення впливу суб'єктів публічного управління на об'єкти відбувається з використанням як загальних, так і спеціальних **методів**. **Загальні** методи – це:

- **контроль** (активне втручання суб'єкта публічного управління у діяльність підконтрольного об'єкта) і **нагляд** (пасивний метод публічного управління, що полягає у збиранні потрібних відомостей про діяльність об'єкта публічного управління та її оцінювання);

- **прямий вплив** (безпосередній вплив суб'єкта публічного управління на об'єкт через наказ) та **непрямий (опосередкований) вплив** (створення зацікавленості в об'єкті публічного управління через стимулювання та надання можливості вибору варіанта поведінки);

- **адміністративні** (вплив на об'єкти шляхом установлювання їхніх прав, обов'язків через систему наказів, що спираються на систему підпорядкування та владні повноваження. При цьому застосовуються регламентаційні, розпорядчі та нормативні методи) й **економічні** (система прийомів і засобів прямої дії на суб'єктів господарювання шляхом запровадження фінансово-економічних законів, установлення грошово-кредитних відносин з метою створення оптимальних умов, що забезпечують досягнення високих економічних результатів) **методи**;

- **регулювання** (визначення загальної політики і принципів її реалізації через різні напрями державного фінансування, пільги тощо), **керівництво** (практичне втілення в життя загальної політики і принципів у відповідній галузі публічного управління, контроль та розробка напрямів діяльності підконтрольних об'єктів) та **управління** (прямий систематичний вплив суб'єкта публічного управління на об'єкт повсякденного оперативного характеру);

- **переконання** (метод правового і неправового характеру, який здійснюється державними і недержавними органами та полягає у застосуванні виховних, заохочувальних, роз'яснювальних заходів з метою формування у

громадян розуміння необхідності виконання приписів нормативних актів. Основними формами переконання, що застосовуються у публічному управлінні є інструктаж, заохочення, критика роботи і поведінки окремих осіб тощо) та *примус* (психологічний або фізичний вплив публічних органів на певних осіб з метою змусити їх виконувати приписи правових норм).

Особливим різновидом публічно-правового примусу є **адміністративний примус** – визначені нормами адміністративного права способи фізичного або психологічного впливу вповноважених державних органів, а в деяких випадках і громадських організацій на фізичних та юридичних осіб у вигляді особистих, майнових, організаційних обмежень їхніх прав, свобод та інтересів у разі вчинення цими особами протиправних діянь у сфері відносин публічного характеру. В науці адміністративного права виокремлюють такі **групи заходів адміністративного примусу**:

- **заходи адміністративного попередження (запобігання):**
 - перевірка документів;
 - огляд (митний, обов'язковий огляд ручної поклажі, багажу, особистий огляд пасажирів цивільних повітряних суден тощо);
 - обстеження (як різновид огляду);
 - відвідування підприємств, установ та організацій, входження на земельні ділянки, у жилі та інші приміщення громадян;
 - тимчасове обмеження доступу громадян на окремі ділянки місцевості (блокування районів, окремих споруд та об'єктів) у випадках надзвичайних обставин або під час проведення масових заходів;
 - обмеження руху транспорту і пішоходів на окремих ділянках вулиць і автомобільних шляхів (у зв'язку з ремонтом шляхів, прокладанням комунікацій тощо);
 - адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі тощо;
- **заходи адміністративного припинення:**
 - загального призначення:
 - вимога припинити протиправну поведінку;
 - приведення осіб, які ухиляються від явки до державних органів і установ;
 - адміністративне затримання;
 - зупинка транспортних засобів;
 - відбір зразків товарів для проведення експертизи та інші;
 - спеціального призначення:
 - заходи фізичного впливу;
 - спеціальні засоби (засоби активної самооборони та інші спецзасоби з препаратами сльозогінної та подразнювальної дії);
 - вогнепальна зброя як крайній захід;
 - **адміністративні стягнення** (їх сутність і зміст розглядаються далі).

5.5.4. Державна служба і служба в органах місцевого самоврядування (муніципальна служба) в Україні

Публічне управління в сучасних умовах не може здійснюватись без інститутів, які безпосередньо забезпечують виконання його завдань і створюють умови для реалізації всіма членами суспільства гарантованих їм прав. Саме таким інститутом державного управління виступає **державна служба**, якою відповідно до законодавства визнається публічна, професійна, політично неупереджена діяльність із практичного виконання завдань і функцій держави.

Виходячи з наведеного визначення, можна виокремити такі **ознаки** державної служби:

- публічність;
- професійність;
- політична неупередженість;
- практичне виконання завдань і функцій держави.

Крім того, державна служба:

- є оплачуваною діяльністю, і заробітна плата одержується за рахунок коштів державного бюджету;

- пов'язана з обійманням посади державної служби в органі державної влади, іншому державному органі або його апараті.

Отже, **державний службовець** – це громадянин України, який обіймає посаду державної служби в органі державної влади, іншому державному органі, його апараті (секретаріаті), одержує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету і здійснює встановлені для цієї посади повноваження, безпосередньо пов'язані з виконанням завдань і функцій такого державного органу, а також дотримується принципів державної служби.

Законодавством виокремлено такі **категорії посад державної служби**:

- **категорія «А»** (вищий корпус державної служби), до якої зараховано посади: керівника апарату Верховної Ради України та його заступників; керівника апарату (секретаріату) постійно діючого допоміжного органу, утвореного Президентом України; Державного секретаря Кабінету Міністрів України та його заступників, державних секретарів міністерств; керівників центральних органів виконавчої влади, які не є членами Кабінету Міністрів України, та їх заступників; керівників апаратів Конституційного Суду України, Верховного Суду України, вищих спеціалізованих судів та їх заступників, керівників секретаріатів Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та їх заступників, голови Державної судової адміністрації України та його заступників; керівників державної служби в інших державних органах, юрисдикція яких поширюється на всю територію України;

- **категорія «Б»**, до якої належать посади: керівників і заступників керівників державних органів, юрисдикція яких поширюється на територію Автономної Республіки Крим, однієї або кількох областей, міст Києва і

Севастополя, одного або кількох районів, районів у містах, міст обласного значення; керівників державної служби у державних органах, юрисдикція яких поширюється на територію Автономної Республіки Крим, однієї або кількох областей, міст Києва і Севастополя, одного або кількох районів, районів у містах, міст обласного значення; керівників та заступників керівників структурних підрозділів державних органів незалежно від рівня юрисдикції таких державних органів;

- *категорія «В»*, до якої зараховано інші посади державної служби, які не включено до категорій «А» і «Б».

Служба в органах місцевого самоврядування (муніципальна служба) – це професійна, на постійній основі діяльність громадян України, які обіймають посади в органах місцевого самоврядування, що спрямована на реалізацію територіальною громадою свого права на місцеве самоврядування та окремих повноважень органів виконавчої влади, наданих законом. Муніципальна служба близька до державної, тому і має схожі ознаки. «Власною» ж специфікою служби в органах місцевого самоврядування наперед є її комплексність і неоднорідність, адже вона охоплює три якісно відмінних види владної активності, які умовно можна позначити як:

- *муніципальну політичну службу* (здійснюється, зокрема, депутатами місцевих рад, які володіють усіма ознаками політичних посадовців);

- *муніципальну патронатну службу* (голови районних, районних у містах, обласних рад, Київський та Севастопольський міський голова та міські голови (міст обласного і республіканського в Автономній Республіці Крим значення) мають право самостійно (без конкурсу) добирати та приймати на службу своїх помічників, радників (патронатну службу);

- *муніципальну адміністративну службу*, яка полягає в безпосередньому, на професійній основі, виконанні владно-розпорядчих та сервісних функцій.

Державна служба та посадова служба в органах місцевого самоврядування характеризуються такими **ознаками**:

- є професійною діяльністю;
- характеризуються ієрархічністю службових відносин та високими вимогами до дисципліни;
- застосовується конкурс як основний спосіб заміщення посад;
- є політично неупередженими;
- полягають у забезпеченні реалізації не особистих, а чужих інтересів: або публічних (різного рівня), або окремих осіб, які звернулися за владним сервісом;
- здійснюються під час перебування на посаді в органах публічної влади;
- фінансуються за рахунок публічних фондів грошових коштів (державного чи місцевих бюджетів);
- регулюються публічно-службовим законодавством із субсидіарним застосування трудових приписів.

Посади в органах місцевого самоврядування можна класифікувати залежно від способів їх заміщення на такі види:

- виборні посади, на які особи обираються на місцевих виборах;
- виборні посади, на які особи обираються або затверджуються відповідною радою;
- посади, на які особи призначаються сільським, селищним, міським головою, головою районної, районної у місті, обласної ради на конкурсній основі чи за іншою процедурою, передбаченою законодавством України.

В органах місцевого самоврядування встановлюються сім **категорій посад**:

- *перша категорія* – посади Київського міського голови, голів обласних рад та Севастопольського міського голови;

- *друга категорія* – посади Сімферопольського міського голови, міських (міст – обласних центрів) голів; заступників голів обласних рад та Севастопольського міського голови, заступника міського голови – секретаря Київської міської ради;

- *третья категорія* – посади перших заступників та заступників міських голів (міст – обласних центрів) з питань діяльності виконавчих органів ради; секретарів міських (міст – обласних центрів та міста Сімферополя) рад, міських голів (міст обласного і республіканського в Автономній Республіці Крим значення, крім міст – обласних центрів), голів районних, районних у містах рад; а також керуючих справами виконавчих апаратів обласних і Севастопольської міської рад;

- *четверта категорія* – посади голів постійних комісій з питань бюджету обласних, Київської та Севастопольської міських рад (у разі коли вони працюють у раді на постійній основі), керівників управлінь і відділів виконавчого апарату обласних, Севастопольської міської та секретаріату Київської міської рад, секретарів міських (міст обласного і республіканського в Автономній Республіці Крим значення) рад, заступників міських (міст обласного і республіканського в Автономній Республіці Крим значення) голів з питань діяльності виконавчих органів ради, керуючих справами (секретарів) виконавчих комітетів, директорів, перших заступників, заступників директорів департаментів міських (міст обласного і республіканського в Автономній Республіці Крим значення) рад, міських (міст районного значення) голів, селищних і сільських голів, посади заступників голів районних рад;

- *п'ята категорія* – посади керуючих справами виконавчих апаратів районних рад, керуючих справами (секретарів) виконавчих комітетів районних у містах рад, помічників голів, радників (консультантів), спеціалістів, головних бухгалтерів управлінь і відділів виконавчого апарату обласних, секретаріатів Київської та Севастопольської міських рад, керівників управлінь, відділів та інших виконавчих органів міських (міст обласного і республіканського в Автономній Республіці Крим значення) рад та їх заступ-

ників, керівників відділів (підвідділів) у складі самостійних управлінь, відділів виконавчих органів міських (міст обласного значення) рад, посади заступників міських (міст районного значення), сільських, селищних голів з питань діяльності виконавчих органів ради, секретарів міських (міст районного значення), сільських, селищних рад;

- *шоста категорія* – посади керуючих справами (секретарів) виконавчих комітетів міських (міст районного значення), сільських, селищних рад, керівників структурних підрозділів виконавчого апарату районних та секретаріатів районних у містах Києві та Севастополі рад та їх заступників, керівників управлінь, відділів та інших структурних підрозділів виконавчих органів міських (міст районного значення), районних у містах рад та їх заступників, помічників голів, радників, консультантів, начальників секторів, головних бухгалтерів, спеціалістів управлінь, відділів, інших структурних підрозділів виконавчих органів міських (міст обласного значення та міста Сімферополя) рад, старост;

- *сьома категорія* – посади радників, консультантів секретаріатів районних у містах рад, спеціалістів виконавчих органів районних у містах, міських (міст районного значення) рад, спеціалістів виконавчих органів сільських, селищних рад.

Зарахування інших посад органів місцевого самоврядування до відповідної категорії посад в органах місцевого самоврядування здійснюється Кабінетом Міністрів України за поданням керівників відповідних органів місцевого самоврядування.

5.5.5. Адміністративне правопорушення (проступок).

Адміністративна відповідальність.

Адміністративні стягнення

Адміністративне право врегульовує досить широке коло суспільних відносин, проте інституту адміністративної відповідальності традиційно належить вагомe місце в системі вітчизняного адміністративного права. Це зумовлено і значним обсягом об'єктів, що охороняються засобами адміністративно-правової відповідальності, і великою кількістю адміністративних правопорушень у загальнодержавному масштабі, і залученням до провадження у справах про адміністративне правопорушення багатьох органів виконавчої влади з різних сфер управління, судів, суддів та інших уповноважених державою структур. Фактичною підставою адміністративної відповідальності є адміністративне правопорушення (проступок), визначення якого закріплене у ст. 9 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Відповідно до цього Кодексу, **адміністративним правопорушенням (проступком)** визнається протиправна, винна (умисна чи необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права та свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачена адміністративна відповідальність.

Адміністративне правопорушення характеризується ознаками і складом. **Ознаками** адміністративного правопорушення є його:

- *протиправність*, оскільки проступок спрямований проти норм адміністративного права;

- *винність*, яка означає, що адміністративним проступком може бути лише діяння, вчинене особою умисно або з необережності у межах порушеної норми;

- *адміністративна караність*. Вона полягає в тому, що за його вчинення особа повинна нести лише адміністративну відповідальність;

- *суспільна шкідливість* – адміністративний проступок завдає або створює загрозу заподіяння певної шкоди об'єктам адміністративно-правової охорони.

Склад адміністративного правопорушення являє собою сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, за наявності яких протиправне діяння вважається адміністративним проступком. До об'єктивних ознак проступку належать:

- *об'єкт* – те, на що спрямоване посягання (ті суспільні відносини, які виникають у сфері адміністративно-організаційної діяльності та порядку управління і охороняються нормами адміністративного права): права і свободи людини, її здоров'я, честь, гідність тощо;

- *об'єктивна сторона* – сукупність зовнішніх ознак посягання на об'єкт, що включає саме протиправне діяння, його наслідки, причинний зв'язок між ними, час, обстановку, обставини та спосіб скоєння адміністративного правопорушення;

Суб'єктивними елементами складу адміністративного правопорушення є:

- *суб'єкт* – осудна особа, яка досягла *16-річного* віку і вчинила описаний у законі склад адміністративного проступку;

- *суб'єктивна сторона*, яка полягає у психологічному ставленні суб'єкта до вчиненого протиправного діяння. Основною ознакою суб'єктивної сторони складу є вина, що виступає у формі умислу або необережності.

У чинному Кодексі України про адміністративні правопорушення склади проступків розподілені в *11 главах*, залежно від об'єкта і сфери суспільного життя, на яку вони посягають.

За вчинення адміністративного правопорушення, тобто виконання складу проступку, законодавством передбачена **адміністративна відповідальність** – вид юридичної відповідальності громадян і посадових осіб, що полягає у застосуванні до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення (проступок), певного примусового заходу адміністративного впливу. Адміністративна відповідальність реалізується шляхом застосування до винних осіб адміністративних стягнень. Їх загальною особливістю є репресивний, каральний характер. Адміністративні стягнення, як правило, полягають у позбавленні або обмеженні певних прав і благ, чим досягається мета покарання правопорушника. За вчинений проступок громадянин або

позбавляється будь-якого суб'єктивного права, або обмежується його правосуб'єктність, або на нього накладаються спеціальні «штрафні» санкції.

Отже, **адміністративні стягнення** – це заходи примусу, що застосовуються уповноваженими державними органами, як правило, виконавчої влади, від імені держави до осіб, винних у вчиненні адміністративного правопорушення. Систему адміністративних стягнень закріплено у відповідній статті Кодексу України про адміністративні правопорушення, де їх перераховано за зростанням суворості. Це:

- **попередження** – письмовий офіційний осуд учиненого проступку і застереження правопорушника від його повторення. Це найменш суворе адміністративне стягнення, яке застосовується за незначні адміністративні проступки;

- **штраф** – грошове стягнення на користь держави та найбільш поширений вид адміністративного стягнення майнового характеру. Розмір штрафу визначається переважно щодо офіційно встановленого розміру мінімуму доходів громадян або товару;

- **оплатне вилучення предмета**, який став знаряддям учинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення – за рішенням суду примусово вилучений предмет підлягає подальшій реалізації з передачею вирученої суми колишньому власнику з відрахуванням витрат щодо реалізації даного предмета;

- **конфіскація предмета**, який став знаряддям або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення – за рішенням суду примусова безоплатна передача цього предмета у власність держави. При цьому, конфіскованим може бути лише предмет, який є у приватній власності порушника, якщо інше не передбачено законами України;

- **позбавлення спеціального права**, наданого даному громадянину – на строк до 3 років, за грубе або систематичне порушення порядку користування транспортними засобами та правом полювання;

- **виправні роботи** – на строк до 2 місяців, з відбуванням їх за місцем роботи особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, з утриманням до 20 відсотків її заробітку в доход держави;

- **адміністративний арешт** – найсуворіший захід адміністративного стягнення. Він призначається тільки судом у виняткових випадках за окремі види адміністративних правопорушень на строк до 15 діб;

- **видворення за межі України** як захід адміністративного стягнення застосовується за рішенням органів внутрішніх справ або Служби безпеки України лише до іноземців, якщо:

- їхні дії суперечать інтересам безпеки України або охорони громадського порядку;

- це необхідно для охорони здоров'я, захисту прав і законних інтересів громадян України або

- вони грубо порушили законодавство про правовий статус іноземців.

Стягнення за адміністративне правопорушення накладається в межах, установлених нормативним актом, який передбачає відповідальність за вчинене правопорушення. Під час накладання стягнення враховується характер вчиненого правопорушення, особа порушника, ступінь його вини, майновий стан, а також обставини, що пом'якшують чи обтяжують відповідальність.

Питання та завдання для самоперевірки знань

1. З яких елементів складається структура галузі адміністративного права України?
2. Які нормативно-правові акти становлять джерельну базу адміністративного права України?
3. Назвіть суб'єктів адміністративного права України.
4. Які специфічні риси публічного управління?
5. Які повноваження у сфері публічного управління мають органи місцевого самоврядування?
6. У яких формах і з використанням яких методів здійснюється публічне управління?
7. Що таке державна служба і які її ознаки?
8. Назвіть основні види державної служби.
9. Що називається адміністративним правопорушенням (проступком)? Які його ознаки?
10. Які адміністративні стягнення до правопорушників передбачені чинним законодавством?

Глава 6. Основи кримінального права

5.6.1. Поняття, предмет, функції і принципи кримінального права. Кримінальний кодекс України.

5.6.2. Поняття та ознаки злочину, класифікація кримінальних правопорушень, склад і стадії вчинення злочину.

5.6.3. Співучасть у злочині. Причетність до злочину.

5.6.4. Кримінальна відповідальність, кримінальне покарання. Судимість.

5.6.5. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.

5.6.1. Поняття, предмет, функції і принципи кримінального права. Кримінальний кодекс України

Кримінальне право є юридичною базою боротьби зі злочинністю в країні й водночас найважливішим чинником, покликаним забезпечити дотримання законності в процесі цієї складної та відповідальної діяльності. Таким чином, **кримінальне право** – це самостійна галузь права України, правові норми якої визначають загальні засади кримінальної відповідальності, вичерпний перелік діянь, які є злочинами, та відповідні покарання, що можуть застосовуватися до осіб, які їх учиняють.

Система права кожної сучасної держави складається з різних галузей права (конституційне, цивільне, адміністративне та ін.), але неодмінною складовою такої системи є право кримінальне, норми якого були чи не найстарішими серед норм, що репрезентували інші галузі. Кримінальному праву притаманні всі характеристики, властиві праву загалом (нормативність, обов'язковість для виконання тощо). Водночас ця галузь має власну специфіку, яка виявляється у її **предметі** – його становлять суспільні відносини, що виникають у зв'язку із учиненням злочину і застосуванням до особи, яка його вчинила, кримінального покарання чи інших видів впливу кримінально-правового характеру.

До **функцій** кримінального права слід зарахувати:

- **охоронувальну**, тобто захист найважливіших цінностей суспільного життя, здоров'я, власності тощо шляхом установлення підстав кримінальної відповідальності, визначення вичерпного переліку діянь, що визнаються злочинами та встановлення за них відповідних покарань;

- **запобіжну (профілактичну)**, яка полягає у недопущенні вчинення злочину, що досягається самим фактом установлення кримінальної відповідальності, наявністю норм про добровільну відмову від доведення злочину до кінця та застосуванням кримінального закону у випадках призначення покарання за конкретний злочин, що має запобігати новим злочинам як з боку засудженого, так і з боку інших нестійких осіб;

- **регулятивну**. Її здійснюють норми про обставини, що виключають злочинність діяння, звільнення від кримінальної відповідальності та призначення покарання.

Кримінальне право базується на певних основоположних засадах, які закріплені в Конституції України та кримінальному законі – **принципах**, до яких належать:

- принцип верховенства права;
- принцип рівності громадян перед кримінальним законом;
- принцип індивідуальної кримінальної відповідальності;
- принцип наявності вини в діях особи для визнання її злочинцем;
- принцип справедливості покарання та
- принцип гуманізму.

Джерелом кримінального права є **Кримінальний кодекс України**, який ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права. Його особливості полягають у тому, що:

- він є єдиним джерелом кримінального права;
- у ньому містяться всі норми про кримінальну відповідальність;
- Кодекс (якщо він не суперечить Конституції України) має вищу юридичну силу;
- до осіб, які його порушили, судом застосовуються кримінальні покарання.

Кримінальний кодекс України був прийнятий 5 квітня 2001 р., набув чинності 1 вересня 2001 р. Він складається з двох частин:

- **Загальної частини (15 розділів, що включають 108 статей)**, яка містить норми, які встановлюють принципи і загальні положення кримінального права, відображають завдання Кримінального кодексу України та межі його дії, чинність закону у часі й просторі, підстави кримінальної відповідальності, поняття злочину й покарання, види кримінальних покарань, загальні засади призначення покарань та звільнення від них, особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх тощо;

- **Особливої частини (20 розділів, що об'єднують 340 статей)**. У ній зосереджені норми, що вказують, які конкретно суспільно небезпечні діяння є злочинами і які заходи кримінального покарання можуть бути застосовані до осіб, що їх вчинили. Кожен розділ Особливої частини присвячений певній групі злочинів, критерієм виокремлення яких є соціальні блага та цінності, на які посягає злочинець.

Загальна й Особлива частини Кримінального кодексу України пов'язані між собою і утворюють нерозривну системну єдність, яка найбільш помітна під час застосування окремих статей, оскільки не можна застосовувати кримінально-правову норму, що міститься в Особливій частині кодексу, не звернувшись до Загальної частини.

Кодекс має також **«Прикінцеві та перехідні положення»** і **додаток**, у якому є перелік майна, що не підлягає конфіскації за судовим вироком.

Дія Кримінального кодексу України поширюється на всю територію України. При цьому злочин визнається вчиненим на території України, якщо його було почато, продовжено, закінчено або припинено на території України, а також якщо його виконавець або хоча б один зі співучасників

діяв на території України. Злочинність і караність, а також інші кримінально-правові наслідки діяння, визначаються законом про кримінальну відповідальність, що діяв на час учинення цього діяння.

5.6.2. Поняття та ознаки злочину, класифікація кримінальних правопорушень, склад і стадії вчинення злочину

Злочин, як і будь-яке інше правопорушення, є людським вчинком. На відміну від інших вчинків людини, злочин є посяганням на ті відносини, що склалися в суспільстві й відображають його найважливіші інтереси, й саме тому охороняються законом про кримінальну відповідальність. Тому **злочин** слід вважати передбачене кримінальним законодавством суспільно небезпечне, винне та протиправне діяння (дію чи бездіяльність), учинене суб'єктом злочину.

Суттєві властивості злочину виявляються в його **ознаках**, до яких належать:

- *суспільна небезпечність* – його здатність завдавати значної шкоди суспільним відносинам, які охороняються кримінальним законом, або містити реальну загрозу спричинення такої шкоди;

- *протиправність* – ознака, що вказує на протизаконність діяння і передбаченість його у кримінальному законі;

- *винність*. Вона виявляється в момент скоєння злочину у вигляді вини – психічного ставлення особи до своєї протиправної діяльності та її наслідків.

- *караність*, оскільки за вчинення злочину чинним Кримінальним кодексом передбачено певний вид і розмір покарання.

Класифікація кримінальних правопорушень – це їх розподіл на групи залежно від певного критерію. Так, за формою вини кримінальні правопорушення можна поділити на *умисні* та *необережні*, а залежно від ступеня їх завершеності – на *закінчені* та *незакінчені*. Безперечно, позитивним надбанням вітчизняного законодавства слід вважати закріплення класифікації кримінальних правопорушень за ступенем їх тяжкості безпосередньо у кримінальному законі, а саме у ст. 12 Кримінального кодексу України, яка визначає такі **види кримінальних правопорушень**:

- *кримінальні проступки* (передбачені Кримінальним кодексом України діяння (дії чи бездіяльність), за вчинення яких передбачене основне покарання у вигляді штрафу в розмірі *не більше 3 тисяч* неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі);

- *злочини*, які поділяються на:

- *нетяжкі злочини* – передбачені Кримінальним Кодексом України діяння (дії чи бездіяльність), за вчинення яких передбачене основне покарання у вигляді штрафу в розмірі *не більше 10 тисяч* неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше 5 років;

- *тяжкі злочини* – передбачені Кримінальним кодексом України діяння (дії чи бездіяльність), за вчинення яких передбачене основне покарання у ви-

гляді штрафу в розмірі *не більше 25 тисяч* неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк *не більше 10 років*;

- *особливо тяжкі злочини* – передбачені Кримінальним кодексом України діяння (дії чи бездіяльність), за вчинення яких передбачене основне покарання у вигляді штрафу в розмірі *понад 25 тисяч* неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк *понад 10 років* або *довічного позбавлення волі*.

Чинний Кримінальний кодекс України містить вичерпний перелік суспільно-небезпечних діянь, які визначені як злочинні. При цьому немає необхідності нормативно закріплювати всю сукупність ознак конкретного злочину. Тому законодавець виділяє лише найважливіші, значущі та найтипівіші ознаки, притаманні всім злочинам певного виду, тобто виділяє склад злочину. Отже, **склад злочину** – це сукупність установлених кримінальним законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, що визначають учинення суспільно небезпечне діяння як злочин.

Об'єктивними ознаками злочину є:

- *об'єкт злочину* – ті суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом, і на які завжди посягає злочинець, заподіюючи їм шкоду;

- *об'єктивна сторона злочину* – зовнішня сторона діяння, виражена у вчиненні передбаченого кримінальним законом діяння (дії чи бездіяльності), що заподіює або створює загрозу заподіяння шкоди об'єкту злочину. Ознаками об'єктивної сторони злочину є:

- діяння (дія чи бездіяльність). При цьому кримінальним законом встановлено обставини, що виключають злочинність діяння, до яких належать: необхідна оборона, уявна оборона, затримання особи, що вчинила злочин, крайня необхідність, фізичний або психічний примус, виконання наказу або розпорядження, діяння, пов'язане з ризиком, а також виконання спеціального завдання із запобігання чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації;

- суспільно небезпечні наслідки;

- причинний зв'язок між ними;

До **суб'єктивних ознак злочину** належать:

- *суб'єкт злочину* – фізична осудна особа, яка вчинила злочин і на момент його вчинення досягла віку кримінальної відповідальності;

- *суб'єктивна сторона злочину* – внутрішня сторона злочину, оскільки включає психічні процеси, що характеризують свідомість і волю особи в момент учинення злочину. Ознаками суб'єктивної сторони злочину є:

- вина – психічне ставлення особи до своєї протиправної діяльності та її наслідків, виражене у формі наміру або необережності. Намір – це форма вини, яка характеризується тим, що особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачає його суспільно небезпечні наслідки, бажає та свідомо припускає їх настання. Намір може бути прямим і непрямим. Необережність – це форма вини, яка характеризується тим, що особа, передбачаючи можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого

діяння, легковажно розраховує на їх відвернення. Необережність може бути у формі злочинної самовпевненості або злочинної недбалості:

- мотив;
- мета вчинення злочину.

Особі, яка вчинює злочин не завжди вдається довести його до кінця, але за вже скоєне діяння кримінальна відповідальність все одно передбачена. Тому законодавець установив поняття **стадій учинення злочину** – певних етапів його вчинення, які суттєво відрізняються один від одного ступенем реалізації наміру, тобто характером діяння і моментом його припинення. Законодавством передбачені **три** такі стадії:

- **готування до злочину**. На цій стадії проходить пошук і пристосування засобів і знарядь для вчинення злочину, підшукування співучасників, їх змова на вчинення злочину, усунення перешкод та інше умисне створення умов для вчинення злочину;

- **замах на злочин**. Замахом на злочин є вчинення особою з прямим умислом діяння, безпосередньо спрямованого на вчинення злочину. Замах може бути **закінченим** (якщо особа виконала всі дії, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця, але злочин не було закінчено з причин, які не залежали від її волі – наприклад, винний придбав вогнепальну зброю з метою вбивства певної особи, вистрелив, але промахнувся чи лише поранив потерпілого), або **незакінченим** (якщо особа з причин, що не залежали від її волі, не вчинила всіх дій, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця) – наприклад, злодій проник у житло, але не встиг нічого вкрасти, оскільки був затриманий;

- **закінчений злочин**. Ним визнається діяння, яке містить усі ознаки злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини Кримінального кодексу України.

Дві перші стадії визнаються незакінченим злочином, тому Кримінальним кодексом передбачено інститут **добровільної відмови від доведення злочину до кінця** – остаточного припинення злочинної діяльності особою за власною волею, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість доведення злочину до кінця. **Ознаками** добровільної відмови від доведення злочину до кінця є:

- остаточне припинення особою готування до злочину або замаху на злочин;
- відмова від учинення злочину має настати з волі самої особи;
- наявність усвідомленої можливості продовжувати та довести злочин до кінця.

На третій стадії можливе тільки **дійове каяття** – дії особи, які свідчать про засудження нею вчиненого злочину і про прагнення пом'якшити його наслідки (явка з повинною, сприяння розкриттю злочину тощо).

5.6.3. Співучасть у злочині. Причетність до злочину

Досить часто один окремих злочин стає результатом протиправної діяльності не однієї, а одразу декількох осіб, що є, безперечно, більш небезпечним, ніж учинення його однією особою. Саме тому кримінальним законодавством передбачена **співучасть у злочині** – умисна спільна участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину.

Ознаками співучасті у злочині є:

- участь у вчиненні злочину двох чи більше суб'єктів злочину;
- діяльність суб'єктів, які об'єднані спільною метою;
- учинюваний ними злочин має бути лише умисним;
- усі суб'єкти, що є співучасниками злочину, діють умисно.

Серед **співучасників злочину** розрізняють:

- **виконавця (співвиконавця)** – особу, яка у співучасті з іншими суб'єктами злочину безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, котрі відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила злочин;

- **організатора** – особу, яка організувала вчинення злочину (злочинів) або керувала його (їх) підготовкою чи вчиненням. Організатором також визнається особа, яка створила організовану групу чи злочинну організацію або керувала нею, чи особа, яка забезпечувала фінансування чи організовувала приховування їхньої злочинної діяльності;

- **підбурювача** – особу, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або іншим чином (наказом, вказівкою тощо) схилила іншого співучасника до вчинення злочину.;

- **пособника** – особу, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення злочину, сліди злочину чи предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати чи здобути такі предмети або іншим чином сприяти приховуванню злочину.

Досить часто на практиці трапляється збіг ролей співучасників, коли одна й та ж сама особа може виконувати роль одразу кількох співучасників злочину, наприклад організатора та підбурювача, організатора та пособника, організатора та виконавця тощо.

Кримінальним законодавством передбачені певні **форми співучасті** – об'єднання співучасників, які розрізняються між собою за характером ролей, що виконуються, та за стійкістю суб'єктивного зв'язку між ними. Співучасть у злочині класифікують:

- за **об'єктивними ознаками**. В такому випадку вона може бути:
 - **простою**, коли всі співучасники є виконавцями і виконують однорідні ролі;
 - **складною**, коли всі співучасники виконують різні ролі (один – виконавець, інший – підбурювач тощо);

- за *суб'єктивними ознаками* співучасть буває:

- *співучастю групи осіб без попередньої змови між собою*, якщо у вчиненні злочину брали участь декілька (два й більше) виконавців, які об'єдналися вже під час його скоєння, але до його закінчення;

- *співучастю групи осіб за попередньою змовою*, якщо співучасники (два й більше) ще до початку злочинної діяльності домовились про вчинення злочину;

- *співучастю у формі організованої групи*, якщо в готуванні або вчиненні злочину брали участь декілька осіб (три й більше), які попередньо зорганізувалися у стійке об'єднання для вчинення цього та іншого (інших) злочинів, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи;

- *співучастю у формі злочинної організації*, якщо злочин учинений стійким ієрархічним об'єднанням декількох осіб (п'ять і більше), члени або структурні елементи якого за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації або для керівництва чи координації злочинної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої організації, так і інших злочинних груп.

Співучасть слід відрізнити від **причетності до злочину** – дії чи бездіяльності, яка хоча й пов'язана зі вчиненням злочину, але не є співучастю в ньому. Причетність до злочину виявляється у заздалегідь не обіцяному:

- приховуванню злочинця;

- придбанню чи збуту майна, добутого злочинним шляхом;

- сприянню злочину;

- недонесенню про злочин.

Особи, причетні до злочину, підлягають кримінальній відповідальності лише у випадках, якщо вчинене ними діяння містить ознаки іншого злочину. Так, зазначені перша, друга і третя форми причетності є самостійними злочинами, а остання злочинном не визнається.

5.6.4. Кримінальна відповідальність, кримінальне покарання. Судимість

У кримінальному законі неодноразово вживається термін «кримінальна відповідальність», але при цьому Кримінальний кодекс України не розкриває його поняття, відсутнє єдине розуміння щодо нього і в науці кримінального права. Переважна ж більшість дослідників розглядає **кримінальну відповідальність** як різновид юридичної відповідальності, що полягає у застосуванні до особи, що вчинила злочин, заходів державного осуду у вигляді позбавлення або обмеження особистого, майнового або іншого характеру (покарання), що визначається обвинувальним вирокком суду.

Моментом настання кримінальної відповідальності є момент набрання чинності обвинувального вироку суду. Цей висновок базується на ст. 62 Конституції України, яка визначає, що «особа вважається невинуватою у

вчиненні злочину й не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду». Таким чином, кримінальна відповідальність – це об'єктивне право держави реагувати на вчинений злочин.

Звільнення від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених законом, здійснюється виключно судом. Кримінальний закон передбачає певні підстави та умови, за наявності яких особа, що вчинила злочин, в одному випадку звільняється, а в іншому – може бути звільнена від кримінальної відповідальності. Чинне кримінальне законодавство передбачає такі **різновиди звільнення від кримінальної відповідальності**:

- у зв'язку з добровільною відмовою від доведення злочину до кінця;
- у зв'язку з дійовим каяттям;
- у зв'язку з примиренням винного з потерпілим;
- у зв'язку з передачею особи на поруки;
- у зв'язку зі зміною обстановки;
- у зв'язку із закінченням строків давності (для злочинів різного ступеня тяжкості *від 2 до 15 років*. При цьому давність не застосовується у разі засудження за злочин проти миру та безпеки людства);
- у зв'язку із застосуванням примусових заходів виховного характеру;
- спеціальні підстави звільнення від кримінальної відповідальності, передбачені нормами Особливої частини Кримінального кодексу України (наприклад, звільняється від кримінальної відповідальності особа, яка припинила шпигунську діяльність та добровільно повідомила органи державної влади про вчинене, якщо внаслідок цього і вжитих заходів відвернене заподіяння шкоди інтересам України).

Кримінальну відповідальність не слід ототожнювати з кримінальним покаранням. Якщо кримінальна відповідальність – це обов'язок особи, яка винна у вчиненні злочину, зазнавати заходів державного впливу, то кримінальне покарання є однією із форм (стадій) реалізації кримінальної відповідальності, а підставою його застосування виступає факт набрання обвинувальним вироком законної сили. Загальне визначення покарання міститься у Кримінальному кодексі України, згідно з яким **покарання** визначене як «захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає у передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого». **Метою** покарання є кара за вчинений злочин, виправлення та перевиховання засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженим, так і іншим особам.

Передбачені чинним кримінальним законодавством окремі види покарань утворюють певну систему – вичерпний перелік видів покарань, розташованих в певному порядку за ступенем їх тяжкості. Відповідно до ст. 52 Кримінального кодексу України **12** установлених **покарань** **поділяються на три групи**:

- **основні** (вони призначаються лише як самостійні покарання і не можуть бути приєднані до інших покарань). До цієї групи належать:
 - *громадські роботи* (на строк *від 60 до 240 годин* і відбуваються не більше як 4 години на день);

- *виправні роботи* (на строк від 6 місяців до 2 років з обов'язковим відрахуванням у дохід держави від 10 до 20 % із суми заробітку засудженого);

- *службові обмеження для військовослужбовців* (на строк від 6 місяців до 2 років з обов'язковим відрахуванням у дохід держави від 10 до 20 % із суми заробітку засудженого);

- *арешт* (на строк від 1 до 6 місяців);

- *обмеження волі* (на строк від 1 до 5 років з утриманням особи в установах відкритого типу без ізоляції від суспільства під наглядом і обов'язковим залученням до праці);

- *тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк* (від 1 до 15 років і відбувається у спеціальній установі);

- *довічне позбавлення волі*. Актом помилування воно може бути замінено позбавленням волі на строк *не менше 25 років*;

- *додаткові* (які призначаються разом з основними покараннями і самостійно застосовуватися не можуть). Це:

- *позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу* (призначається лише в разі засудження особи за тяжкий і особливо тяжкий злочин і є безстроковим);

- *конфіскація майна* (встановлюється за тяжкі і особливо тяжкі корисливі злочини);

- *змішані покарання* можуть призначатися і як основні, і як додаткові. До них належать:

- *штраф* (у межах від 30 до 1000 неоподаткованих мінімумів доходів громадян);

- *позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю* (на строк від 2 до 5 років як основне і від 1 до 3 років як додаткове покарання).

Особі, яка вчинила злочин, суд має призначити необхідне і достатнє для її виправлення покарання та попередження нових злочинів. Водночас під час призначення покарання суд може визнати **обставини, які пом'якшують або обтяжують покарання**. До першої групи обставин належать учинення злочину неповнолітнім, учинення злочину жінкою у стані вагітності та інші, а до другої – вчинення злочину особою повторно та рецидив злочину, тяжкі наслідки, завдані злочином тощо.

Призначення судом особі, винній у вчиненні злочину, певного покарання і його відбування засудженим, є основною формою реалізації кримінальної відповідальності. Однак ряд випадків, спеціально регламентованих законом, дають підстави для повного або часткового звільнення особи від покарання, коли стає зрозумілим, що цілі покарання, досягнуті на момент його призначення або в певний період, коли відбута певна його частина. В цих випадках засуджена особа взагалі **звільняється від відбування покарання або від його подальшого відбування**. Йдеться про такі види звільнення:

- звільнення від покарання у зв'язку із втратою особою суспільної безпеки;

- звільнення від відбування покарання з випробуванням;
- звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років;
- звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку;
- умовно-дострокове звільнення від відбування покарання;
- заміна невідбутої частини покарання більш м'яким;
- звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років;
- звільнення від покарання за хворобою;
- звільнення від покарання на підставі закону України «Про амністію»;
- звільнення від покарання на підставі акта про помилування.

Після набрання законної сили обвинувальним вироком із призначенням винній особі покарання (в тому числі й зі звільненням від його відбування з випробуванням) у неї виникає стан судимості. **Судимість** – це особливий правовий стан особи, який виникає з моменту набрання законної сили обвинувальним вироком щодо неї, і пов'язаний з настанням для цієї особи певних негативних правових наслідків. Цей стан завершується у певних випадках моментом відбуття покарання, а в більшості випадків він продовжується й після відбуття покарання, до закінчення певних, встановлених у законі строків. Особа, що має судимість, піддається певним обмеженням цивільно-правового й адміністративно-правового характеру, які покликані сприяти запобіганню нових злочинів і мають певний примусовий вплив. Ці наслідки мають безумовний характер, адже настають в результаті припису закону або судового рішення. Так, наявність у особи судимості є перешкодою для обіймання нею певних посад і заняття певними видами діяльності. Судимість, наприклад, не дозволяє особі бути суддею, нотаріусом, судовим експертом, адвокатом, співробітником прокуратури, служби безпеки, міліції тощо. Стан судимості закінчується її погашенням або зняттям.

Погашення судимості є таким моментом закінчення перебування особи у стані судимості, який здійснюється автоматично («сам по собі»). Для цього не потрібно ані спеціального рішення суду, ані іншого документа, який би засвідчував даний факт. Але погашення судимості може статися за наявністю певних, установлених законом, умов. Кримінальний кодекс регламентує строки погашення судимості, які можна розподілити на три *види*:

- судимість погашається закінченням установленого вироком суду іспитового строку;
- судимість погашається в момент відбуття особою певних видів покарання;
- судимість погашається після відбуття особою покарання через певні, вказані в законі строки.

Зняття судимості полягає у припиненні стану судимості постановою судді до закінчення встановлених законом строків погашення судимості. Тобто йдеться про дострокове зняття судимості порівняно зі строками її по-

гашення. Зняття судимості можливе тільки при засудженні особи до обмеження або позбавлення волі. Зняття судимості при засудженні до інших видів покарання недоцільне, адже після їх відбуття строк судимості становить всього один рік. Закон не пов'язує зняття судимості зі ступенем тяжкості вчиненого особою злочину та строком відбутого покарання. Підставою застосування інституту зняття судимості є те, що особа зразковою поведінкою і сумлінним ставленням до праці довела своє виправлення.

5.6.5. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх

Хоча за загальним правилом кримінальній відповідальності підлягають особи, яким на момент скоєння злочину виповнилось *16 років*, а за скоєння окремих злочинів (проти життя та здоров'я особи, проти статевої свободи і статевої недоторканості особи, проти засад національної безпеки, проти власності, проти суспільної безпеки, проти безпеки руху та експлуатації транспорту, проти суспільного порядку і моральності тощо) – *14 років*, їхня відповідальність має низьку особливостей. Так, Кримінальний кодекс України передбачає, що вчинення злочину неповнолітнім є обставиною, яка пом'якшує покарання. Особливим є і порядок призначення покарання неповнолітнім. Суд, призначаючи його, має врахувати умови життя й виховання неповнолітнього, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього. Встановлюючи ці особливості, законодавець виходив з психологічної характеристики цього віку: нестійких психічних процесів, відсутності достатнього життєвого досвіду, знань і навичок соціальної поведінки. Така психологічна незавершеність процесу формування особи призводить до нездарності певною мірою усвідомлювати фактичні ознаки і суспільну небезпечність такого складного явища, як злочин, адекватно оцінювати свої вчинки. Саме тому до осіб, яким не виповнилось *18 років*, і визнаних винними у скоєнні злочину, застосовують лише **5 видів покарань**:

- **штраф** (у межах до 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і застосовується лише до неповнолітніх, що мають власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення);

- **громадські роботи** (для осіб у віці від *16 до 18 років* на строк від *30 до 120 годин на тиждень, але не більше 2 годин на день*);

- **виправні роботи** (для осіб від *16 до 18 років* на строк від *2 місяців до 1 року* за місцем роботи з відрахуванням у дохід держави від *5 до 10 %* заробітку);

- **арешт** від *15 до 45 діб* в умовах ізоляції;

- **позбавлення волі на певний строк**:

- за злочин невеликої тяжкості, скоєний повторно – *не більше ніж 2 роки*;

- за злочин середньої тяжкості – *не більше 4 років*;

- за тяжкий злочин – *не більше 7 років*;

- за особливо тяжкий злочин – *не більше 10 років*;

- за особливо тяжкий злочин, пов'язаний із позбавленням життя людини – *до 15 років*.

У будь-якому випадку покарання неповнолітнього за сукупністю *не може перевищувати 15 років*. При цьому позбавлення волі не може бути призначене неповнолітньому, який уперше вчинив злочин невеликої тяжкості, а неповнолітні, засуджені до позбавлення волі, відбувають його у спеціальних виховних установах.

Під час призначення покарання неповнолітньому суд, крім загальних засад призначення покарання, додатково враховує:

- умови життя та виховання;
- вплив дорослих;
- рівень розвитку;
- інші особливості особи неповнолітнього.

Законодавством передбачено два **види звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх**:

- звільнення від кримінальної відповідальності *із застосуванням примусових заходів виховного характеру*, які застосовуються в трьох випадках:

- у разі вчинення неповнолітнім злочину і звільнення його від кримінальної відповідальності;

- у разі вчинення суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною Кримінального кодексу України особою, яка не досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність і звільнення її від кримінальної відповідальності (якщо така особа *не досягла 11 років*, до неї не застосовуються ці заходи);

- у разі звільнення неповнолітнього від покарання, а також

- звільнення від кримінальної відповідальності та покарання з *випробуванням у зв'язку із закінченням строків давності*.

При цьому видами **заходів виховного характеру** є:

- *застереження* (яке може бути зроблено шляхом роз'яснення судом неповнолітньому наслідків його дій – шкоди, завданої охоронюваним законом правам особи (осіб), інтересам суспільства або держави, – та оголошення неповнолітньому осуду за ці дії, а також попередження про більш суворі правові наслідки, які можуть настати в разі продовження ним протиправної поведінки чи вчинення нового злочину);

- обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього (його слід розуміти як:

- обмеження перебування поза домівкою в певний час доби;

- заборону відвідувати певні місця, змінювати без згоди органу, який здійснює за ним нагляд, місце проживання, навчання чи роботи, виїжджати в іншу місцевість;

- покладення обов'язку продовжити навчання, пройти курс лікування (за наявності хворобливого потягу до спиртного або в разі вживання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів);

- *передача неповнолітнього під нагляд батьків або осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання* (передача допускається лише

за наявності даних про те, що вони здатні забезпечити позитивний виховний вплив на нього та постійний контроль за його поведінкою. Особами, які замінюють батьків, зокрема, є усиновителі, опікуни і піклувальники);

- *покладення на неповнолітнього, який має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодувати заподіяні майнові збитки* (даний захід виховного характеру можна застосовувати лише до неповнолітнього, який досяг 15 років, має майно чи кошти, що є його власністю, або самостійно одержує заробіток (заробітну плату, стипендію тощо). У постанові (ухвалі) суд повинен зазначити розмір збитків, що підлягають відшкодуванню, та строки виконання цього рішення);

- *направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років* (до спеціальних навчально-виховних установ направляють неповнолітніх, котрі вийшли з-під контролю батьків чи осіб, які їх замінюють, не піддаються виховному впливу та не можуть бути виправлені шляхом застосування інших примусових заходів виховного характеру. До таких установ не можна направляти осіб, визнаних інвалідами, а також тих, кому згідно з висновком відповідних спеціалістів перебування там протипоказане за станом здоров'я через наявність певних захворювань, установлених Інструкцією про медичне обстеження дітей і підлітків, які направляються до загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання (наприклад, олігофренії, епілепсії, туберкульозу тощо);

Ухиленням від застосування примусових заходів виховного характеру слід вважати таку поведінку неповнолітнього, коли він без поважних причин протягом установленого строку систематично порушує або не виконує умови застосування визначеного судом заходу (заходів):

- не дотримується встановлених судом обмежень свободи дій або вимог щодо його поведінки;

- не піддається виховному впливу та ухиляється від контролю батьків чи осіб, які їх замінюють, педагогічного або трудового колективу;

- відмовляється відшкодувати майнові збитки;

- не виконує умов угоди про примирення;

- самовільно залишає школу чи училище соціальної реабілітації;

- систематично порушує порядок перебування в цих установах тощо.

З урахуванням конкретних обставин учиненого злочину та особистості неповнолітнього суд може застосувати до нього одночасно декілька примусових заходів виховного характеру. Поряд із цими заходами кримінальний закон надає суду право призначити неповнолітньому вихователя. У разі ухилення неповнолітнього, що вчинив злочин, від застосування до нього примусових заходів виховного характеру, ці заходи скасовуються судом і він притягується до кримінальної відповідальності. Для неповнолітніх передбачені більш м'які умови звільнення від відбування покарання.

Як правило, до них насамперед застосовується амністія, помилування та умовно-дострокове звільнення.

Питання і завдання для самоперевірки знань

1. Які функції виконує кримінальне право України?
2. Наведіть класифікацію кримінальних правопорушень.
3. Дайте визначення злочину. Назвіть його ознаки.
4. Назвіть об'єктивні і суб'єктивні ознаки складу злочину.
5. Що визнається співучастю у злочині? Назвіть її ознаки.
6. Які існують форми співучасті у злочині?
7. За яких підстав можливе звільнення від кримінальної відповідальності?
8. Які кримінальні покарання встановлено чинним Кримінальним кодексом України?
9. Як відбувається погашення і зняття судимості?
10. У чому полягають особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх?

Джерела для поглибленого вивчення розділу 5

Нормативно-правові акти

1. Конституція України [Електронний ресурс] : Основний закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/254k/96-вр>
2. Житловий кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 30 червня 1983 р. № 5464-Х. – Режим доступу : <http://www.zakon3.rada.gov.ua>
3. Кодекс законів про працю України [Електронний ресурс] : Закон України від 10 грудня 1971 р. № 332-08. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/322-08>
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення [Електронний ресурс] : Закон України від 7 грудня 1984 р. № 8073-Х. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/80731-10>
5. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-ІІІ. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/2341-14>
6. Сімейний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-ІІІ. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>
7. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 16 січня 2003 р. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/435-15>
8. Про авторське право і суміжні права [Електронний ресурс] : Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3792-ХІІ. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12>
9. Про відпустки [Електронний ресурс] : Закон України від 15 листопада 1996 р. № 504/96-ВР. – Режим доступу : <http://www.zakon2.rada.gov.ua>

10. Про державну службу [Електронний ресурс] : Закон України від 10 грудня 2015 р. № 889- VIII. – Режим доступу : [https:// www. zakon.rada.gov.ua/laws/show](https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show)
11. Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку [Електронний ресурс] : Закон України від 29 листопада 2001 р. № 2866-III. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>
12. Про охорону праці [Електронний ресурс] : Закон України від 14 жовтня 1992 р. № 2694-XII. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/2694-12>
13. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) [Електронний ресурс] : Закон України від 3 березня 1998 р. № 137/98-ВР. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show>
14. Про приватизацію державного житлового фонду [Електронний ресурс] : Закон України від 19 червня 1992 р. № 2482-XII. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>
15. Про державну реєстрацію актів цивільного стану [Електронний ресурс] : Закон України від 1 липня 2010 р. № 2398-VI. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>

Література

1. Адміністративне право : підручник / за заг. ред. проф. Ю. П. Битяка. Х. : Право, 2020. – 390 с.
2. Баштанник В. В. Адміністративне право : навч. посіб. / В. В. Баштанник, І. Д. Шумляєва. – Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2018. – 199 с.
3. Бек У. П. Сімейне право України : конспект лекцій / У. П. Бек, С. Л. Дембіцька. – Львів : Растр-7, 2018. – 192 с.
4. Бичкова С. С. Сімейне право України : термінологічний словник / Бичкова С. С., Куриліна О. В., Іванов Ю. Ф. – К. : Освіта України, 2017. – 92 с.
5. Бойчук Т. В. Сімейне право України : підручник / Бойчук Т. В. ; за ред. А. О. Дутко. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2018. – 479 с.
6. Бородін І. Л. Адміністративне право України : підруч. / Бородін І. Л. – К. : Алерта, 2019. – 548 с.
7. Бортник С. М. Трудове право України : підручник / Бортник С. М. – Х. : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2019. – 407 с.
8. Васильєв А. А. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / Васильєв А. А. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., заслуж. працівника освіти України О. М. Литвинова. – Х. : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. – 427 с.
9. Галуцько В. В. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / Галуцько В. В. ; за ред. В. Галуцька, О. Правоторової. – Вид. 3-тє. – Херсон : Олді-Плюс, 2020. – 582 с.
10. Іванов Ю. Ф. Цивільне право України : навч. посіб. : у 2 т. – Т. 2. / Іванов Ю. Ф., Куриліна О. В., Іванова М. В. – К. : Маслаков Р. О., 2018. – 359 с.

11. Корнєєв Ю. В. Трудове право України : навч. посіб. / Корнєєв Ю. В – К. : Центр учбової літератури, 2019. – 112 с.
12. Піддубна Д. С. Цивільне та сімейне право в таблицях та схемах : навч. посіб. / Д. С. Піддубна, Т. Ю. Склема ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., заслуж. юриста України В. М. Бесчастного. – Кривий Ріг : Роман Козлов, 2019. – 329 с.
13. Сухонос В. В. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / В. В. Сухонос, Р. М. Білокінь, В. В. Сухонос (мол.). – Суми : Університетська книга, 2020. – 671 с.
14. Тацій В. Я. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / Тацій В. Я. ; за ред. проф. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна, В. І. Борисова. – 6-те вид., перероб. і допов. – Х. : Право, 2020. – 581 с.
15. Ткачук О. М. Житлове законодавство України : постатейний покажчик правових позицій Верховного Суду України / Ткачук О. М. – Х. : Право, 2017. – 101 с.
16. Трудове право : підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України О. М. Ярошенка. – 3-тє вид., перероб. і допов. – Х. : Право, 2019. – 541 с.
17. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / Фріс П. Л. – Вид. 3-тє, допов. і перероб. – Одеса : Фенікс, 2018. – 391 с.
18. Цивільне та сімейне право України : навч. посіб. / за ред. д-ра юрид. наук, проф. Є. О. Харитонова. – Одеса : Фенікс, 2018. – 581 с.

**Рекомендована
література до всього курсу**

1. Атамась Г. О. Правознавство : навч. посіб. для студ. усіх спец. вищ. навч. закл. / Г. О. Атамась, А. П. Шелепов, А. М. Якутка. – Львів : Вид-во нац. ун-ту «Лівів. Політехніка», 2016. – 223 с.
2. Балюк Г. І. Правознавство : підручник / Балюк Г. І. ; відп. ред. д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України О. В. Дзера. – 11-те вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2017. – 629 с.
3. Богачова Л. Л. Правознавство : підручник для студентів ВНЗ / Богачова Л. Л. – Х. : Фоліо, 2014. – 635 с.
4. Василюшина Г. В. Правознавство. Квести : збірка / Г. В. Василюшина ; упоряд. В. Тодосійчук. – К. : Перше вересня, 2018. – 167 с.
5. Ващишин М. Основи права України : навч. посіб. / М. Ващишин, Н. Отчак, М. Теличко, С. Холявка ; за ред. М. Ващишин. – Львів : Галицька спілка видавців, 2016. – 228 с.
6. Галуцько В. М. Правознавство : навч.-метод. посіб. для студентів ВНЗ / Галуцько В. М. ; за заг. ред. В. М. Стратонова. – Херсон : Грінь Д. С., 2015. – 319 с.
7. Герц А. А. Правознавство : навч. посіб. / А. А. Герц, С. Й. Кравчук. – Хмельницький : Хмельниц. ун-т упр. та права, 2017. – 278 с.
8. Герц А. А. Правознавство : навч. посіб. / Герц А. А. – К. : Кондор, 2018. – 280 с.
9. Гончаренко В. Г. Правознавство. Словник термінів : навч. посіб. / В. Г. Гончаренко, Л. М. Астрова, А. М. Бірюкова. – К. : Юрисконсулт ; КНТ, 2016. – 241 с.
10. Гуляк О. В. Основи правознавства : навч. посіб. Ч. 1 : Загальні положення права / Гуляк О. В. – Одеса : Військова академія, 2019. – 226 с.
11. Дзера О. В. Правознавство : навч. посіб. / Дзера О. В. – К. : Юрінком Інтер, 2019. – 632 с.
12. Єрофєєнко Л. В. Правознавство : навч.-метод. посіб. / Л. В. Єрофєєнко, В. М. Бережний. – Х. : ХНАДУ, 2015. – 322 с.
13. Загоруй І. С. Загальний курс правознавства : навч. посіб. Ч. 3 : Основні галузі права України / І. С. Загоруй, Л. М. Загоруй. – Сєвєродонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2017. – 501 с.
14. Костенко О. Б. Основи правознавства : посібник для вступників до вищ. навч. закл. / Костенко О. Б. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Ін Юре, 2016. – 223 с.
15. Крегул Ю. І. Основи правознавства : навч. посіб. / Крегул Ю. І. – К. : Київ. нац. торг.-економ. ун-т, 2015. – 251 с.
16. Крегул Ю. І. Правознавство. Опорний конспект лекцій : метод. посіб. / Ю. І. Крегул, Р. П. Сухацький, В. В. Хромей. – К. : КНТЕУ, 2017. – 77 с.
17. Крегул Ю. І. Правознавство. Термінологічний словник : навч. посіб. / Ю. І. Крегул, Л. М. Шестопалова ; за ред. проф. Ю. І. Крегула. – К. : Київ. нац. торг.-економ. ун-т, 2018. – 267 с.

18. Машика В. Т. Інтелектуальні ігри з правознавства : посібник / Машика В. Т. – Х. : Основи, 2018. – 94 с.
19. Машика В. Т. Правознавство у логічних парах та послідовностях : посібник. Ч. 2. / Машика В. Т. – Х. : Основа, 2018. – 109 с.
20. Мирошниченко В. О. Правознавство : навчальний посібник / Мирошниченко В. О. – К. : Центр навчальної літератури, 2019. – 288 с.
21. Молдован В. В. Правознавство : навч. посібник / Молдован В. В. – К. : Центр учбової літератури, 2016. – 184 с.
22. Молдован В. В. Правознавство : цікаве і мудре : навч. посібник / В. В. Молдован, Р. С. Кацавець. – 2-ге видання. – К. : Алерта, 2015. – 258 с.
23. Наровлянський О. Д. Основи правознавства : підручник / Наровлянський О. Д. – К. : Грамота, 2017. – 192 с.
24. Основи права України : навч. посіб. для студ. неюрид. спец. вищ. навч. закл. / В. Я. Буряк, О. В. Грищук, П. Ф. Гураль та ін. ; В. Л. Ортинський (ред.). – 2-ге вид., перероб. і допов. – Львів : Оріяна-Нова, 2015. – 222 с.
25. Основи правознавства : навч. посіб. / за ред. проф. Ю. І. Крегула. – Вид. 2-ге, перероб. та допов. – К. : Київ. нац. екон.-торг. ун-т, 2018. – 527 с.
26. Основи правознавства : навч. посіб. для студентів ВНЗ / уклад. : С. Є. Булавина та ін. ; за заг. ред. М. М. Яцишин. – Луцьк : Вежа-Друк, 2017. – 203 с.
27. Пастухов В. П. Основи правознавства : навч. посіб. / В. П. Пастухов, В. Ф. Пеньківський. – К. : Алерта, 2015. – 231 с.
28. Перевалова Л. В. Правознавство : навч.-метод. посіб. для студентів ден. форми навчання усіх спец. / Перевалова Л. В. – Х. : Панов А. М., 2019. – 95 с.
29. Перевалова Л. В. Правознавство : хрестоматія для студентів ден. та заоч. форми навчання усіх спец. / Перевалова Л. В. – Х. : Панов А. М., 2019. – 220 с.
30. Петков С. В. Правознавство : навчальний посібник / Петков С. В. – Дніпро : ТОВ «Роял Принт», 2020. – 360 с.
31. Погорілко В. Ф. Правознавство : підруч. / В. Ф. Погорілко, Г. А. Шпиталенко. – К. : Каравела, 2016. – 592 с.
32. Поліщук М. С. Правознавство : навч. посіб. для студентів неюрид. спец. ВНЗ / М. С. Поліщук, М. І. Логвиненко. – Х. : Право, 2014. – 106 с.
33. Правознавство : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / Ю. Г. Борисенко (упоряд.). – Х. : ХНУРЕ, 2015. – 321 с.
34. Правознавство : навч. посіб. для студентів ВНЗ / за ред. Ю. Е. Губені, Р. П. Возняка, В. І. Андріїва. – Львів : Українські технології, 2014. – 407 с.
35. Правознавство : навч. посіб. для студентів педагогічних спеціальностей / за ред. Д. В. Каменського, В. О. Мирошниченка. – К. : Центр учбової літератури, 2018. – 288 с.
36. Правознавство : навчальний посібник / за ред. Д. В. Каменського, В. О. Мирошниченка. – К. : Центр учбової літератури, 2018. – 286 с.

37. Правознавство : підручник / А. І. Берлач, Д. О. Карпенко, В. С. Ковальський та ін. ; В. В. Копейчиков (ред.), А. М. Колодій (ред.). – К. : Юрінком Інтер, 2015. – 231 с.
38. Правознавство : підручник / за заг. редакцією Н. М. Крестовської, О. О. Кулініч, Л. Д. Романадзе. – Одеса : Атлант, 2015. – 554 с.
39. Правознавство : підручник для студентів ВНЗ / Г. А. Волошкевич, С. В. Джолос, Ж. А. Дробот та ін. – Черкаси, 2019. – 686 с.
40. Правознавство : практикум для студентів спец. 073 «Менеджмент» / уклад. О. М. Макеєва. – К. : НАУ, 2019. – 28 с.
41. Рудницька О. П. Правознавство : навчальний посібник / О. П. Рудницька, Н. Ф. Войтович, Ю. І. Магась-Демидас. – Житомир : ЖДУ ім. Івана Франка, 2019. – 343 с.
42. Фріман І. М. Правознавство : навч. посіб. для студентів спец. 073 «Менеджмент» / Фріман І. М. – Дніпро : Акцент ПП, 2019. – 223 с.
43. Ярова Л. В. Правознавство : навч. посіб. / Ярова Л. В. ; за заг. ред. Валуєвої Л. В. – Одеса : Фенікс, 2016. – 310 с.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

**Андрій Вікторович ХРІДОЧКІН
Петро Васильович МАКУШЕВ
Віктор Васильович ЧЕНЦОВ**

ОСНОВИ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

**Редактори: Т. П. Дерев'янка, О. О. Смирнова
Комп'ютерна верстка: О. О. Іщенко**

**Підписано до друку 05.05.2021. Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 24,75. Облік.-вид. арк. 22,00. Наклад 100 прим.
Замовлення № 48.**

**Дніпро: Університет митної справи та фінансів (Свідоцтво про
видавничу діяльність ДК № 6198 від 24.05.2018 р.)
49000, м. Дніпро, вул. Володимира Вернадського, 2/4**